

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

YUKARI DİCLE HAVZASINDA KALKOLİTİK ÇAĞ:
KRONOLOJİK VE KURAMSAL SORUNLAR

Emrullah KALKAN

Danışman
Doç. Dr. Ahmet UHRİ

İZMİR – 2020

TEZ ONAY SAYFASI

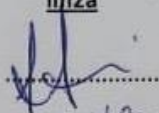
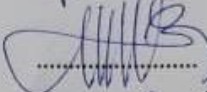
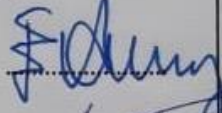
DOKTORA TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Emrullah KALKAN
Öğrenci No : 2014801786
Tez Başlığı : Yukarı Dicle Havzasında Kalkolitik Çağ: Kronolojik ve Kuramsal Sorunlar

Savunma Tarihi : 02.03.2020

Danışmanı : Doç.Dr. Ahmet UHRI

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç.Dr. Ahmet UHRI	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Binnur GÜRLER	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Recai TEKOĞLU	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Eşref ABAY	- Ege Üniversitesi	
Prof.Dr.Ayşe Tuba ÖKSE	- Kocaeli Üniversitesi	

Emrullah KALKAN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği ☒ / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Müdür V.

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Yukarı Dicle Havzasında Kalkolitik Çağ: Kronolojik Ve Kuramsal Sorunlar” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

30/01/2020

Emrullah KALKAN

ÖZET

Doktora Tezi

Yukarı Dicle Havzasında Kalkolitik Çağ: Kronolojik Ve Kuramsal Sorunlar

Emrullah KALKAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Arkeoloji Programı

Güneydoğu Anadolu’da yer alan Yukarı Dicle Havzası arkeolojik açıdan zengin bir bölgedir. 1990’lı yıllarda sistemli olarak araştırılmaya başlanana kadar bilinmeyen bir bölge (*terra incognita*) olan havzanın arkeolojik geçmişi 700.000 yıl kadar geriye gitmektedir. Anadolu Arkeolojisinde “baraj inşaatları” ve “güvenlik problemleri” ile gündeme gelen havza “uygarlığın doğduğu topraklar” olarak tanımlanan Mezopotamya’nın kuzey sınırını oluşturmaktadır.

Kalkolitik Çağ tarımın ve yerleşik yaşamın başlangıcı ile kent-devletlerin doğuşu olarak bilinen insanlık tarihindeki en önemli iki kırılmanın arasında yaşanmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 6000-3000 yılları arasına tarihlenen bu çağda Mezopotamya’nın kuzeyi ve güneyi farklı kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Ubaid ve Uruk Kültürlerinin Güney Mezopotamya’da ortaya çıkmış olmasına karşın, Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronolojisi ve terminolojisi de bu kültürlerle göre şekillenmiştir. Araştırmacılar için bu büyük coğrafyada aynı zaman diliminde yaşamış olan farklı toplulukları çalışmak başlıca problemlerden biri olmuştur. Son yıllarda sayısı giderek artan arazi çalışmaları ve bilimsel toplantılar SAR Kronolojisi gibi yeni çalışmaları ortaya çıkarmış olmasına karşın, bu yeni çalışmaların da başka sorunsallara yol açtığı görülmektedir.

Yukarı Dicle Havzası her dönemde diğer bölgelerle göç, savaş, ticaret gibi çeşitli etkileşimlere girmiş olsa da, yerel kültür özelliklerini Kalkolitik Çağ boyunca korumuştur. Buna karşın bilimsel sonuçlarda bu yerel özellikler göz

ardı edilmiş, Yerel Kalkolitik topluluklar havzaya uzak bölgelerde ortaya çıkmış kültürler ile ilişkilendirilmiştir.

Havzada bir Geç Neolitik kültür olan Halaf sona erdikten sonra yaklaşık olarak MÖ 5. binyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan Kalkolitik topluluklar MÖ 4. binyılın son çeyreğine kadar varlık göstermiştir. Havzadaki yerleşimlerin Erken Kalkolitik tabakalarında ortaya çıkarılan ve MÖ 4800-4500 yılları arasına tarihlenen materyal kültür Ubaid Kültürü olarak tanımlanmıştır. Yerel Kalkolitik topluluklara ait bu materyal kültürün Ubaid ile bazı benzer özellikleri olsa da, Ubaid ile ilişkilendirilmesi için yeterli değildir. SAR Kronolojisi gibi bazı çalışmalarda, araştırmacılar tarafından Erken Kalkolitik dönem için göz ardı edilen yerel topluluklar Geç Kalkolitik dönem için kabul görmüştür. Bu çalışmalarda Yerel Geç Kalkolitik toplulukların “Post-Ubaid” olarak adlandırılması ise kültürün erken evresinin Ubaid ile ilişkilendirilmesinden kaynaklanan terminolojik bir problemdir. Kalkolitik Çağda, Yukarı Dicle Havzasına Güney Mezopotamya’dan sadece Uruk toplulukları göç etmiş ve burada tek bir yerleşimde kolonilerini kurmuşlardır.

Bu çalışmanın amacı, söz konusu kronoloji ve terminoloji sorunsalları göz önünde bulundurularak Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ yerleşimlerini diğer bölgeler ile karşılaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalkolitik Çağ, Yukarı Dicle Havzası, Mezopotamya.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
CHALCOLITHIC PERIOD IN THE UPPER TIGRIS RIVER VALLEY:
CHRONOLOGICAL AND THEORETICAL PROBLEMATICS
Emrullah KALKAN

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Archaeology
Archaeology Programme

Upper Tigris Region, located in Southeastern Anatolia, is an archaeologically affluent region. The archaeological history of the basin, which was an unknown region (*terra incognita*) until the systematic exploration of the 1990s, dates back to a long time of 700.000 years. The valley, which becomes a current issue with “the dam constructions” and “security problems” in the Anatolian Archaeology, represents the north border of Mesopotamia which is defined as “the land where civilisation was born”.

The Chalcolithic Age represents the date range between the two most important cycles in human history, the beginning of agriculture and sedentary and the rise of city-states. The north and south of Mesopotamia were home to different cultures during this period, which was dated to 6000-3000 BC. Although the Ubaid and Uruk Cultures emerged in Southern Mesopotamia, the Chalcolithic chronology and terminology of Northern Mesopotamia were also shaped according to these cultures. For researchers it is one of the main problems to study communities that have different origins but exist in the same time frame in this large region. Although increasing field studies and scientific meetings have revealed new studies such as SAR Chronology in recent years, these new chronologies seem to cause other problems.

Although the Upper Tigris Region interacted with outermost regions over actions such as migration, war and trade during the history, it retained its

local cultural characteristics throughout the Chalcolithic Age. However, these local characteristics were ignored in the findings of archaeological studies and local Chalcolithic communities were associated with cultures that emerged in areas far from the basin.

After the end of Halaf, a Late Neolithic culture in the basin, the Chalcolithic communities that emerged approximately in the first quarter of the 5th millennium BC existed until the last quarter of the 4th millennium BC. The material culture unearthed in the Early Chalcolithic levels of the settlements in the basin and dated to 4800-4500 BC is identified as Ubaid Culture. Although this material culture of local Chalcolithic communities has some similar characteristics with Ubaid culture, this evidence is not sufficient to associate it with Ubaid. However, in some studies such as SAR Chronology, the local communities that were ignored by the researchers for the Early Chalcolithic period were accepted for the Late Chalcolithic period. These studies refers to the Local Late Chalcolithic communities as Post-Ubaid and this is a terminological problem resulting from the association of the early stage of the Ubiad Culture.

These studies refers to the local Late Chalcolithic communities as Post-Ubaid and this is a terminological problem resulting from the association of the early stage of the Ubiad. In the Chalcolithic Age, only the Uruk communities migrated from the Southern Mesopotamia to the Upper Tigris Region and established their colonies in a single settlement.

The principal aim of this dissertation is to evaluate the Chalcolithic settlements in the Upper Tigris Region by comparing them with the surrounding regions on the basis of these chronological and terminological problems.

Keywords: Chalcolithic Age, Upper Tigris Region, Mesopotamia.

YUKARI DİCLE HAVZASINDA KALKOLİTİK ÇAĞ: KRONOLOJİK VE KURAMSAL SORUNLAR

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
YEMİN METNİ	III
ÖZET	İV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XVIII
EKLER LİSTESİ	XIX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YUKARI DİCLE HAVZASI FİZİKİ COĞRAFYASI VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.1. FİZİKİ COĞRAFYA	8
1.1.1. Jeolojik Yapı	9
1.1.2. Morfolojik Yapı	10
1.1.3. Yer Şekilleri	11
1.1.4. Akarsu Sistemi	13
1.1.5. Doğal Kaynaklar	15
1.1.6. İklim ve Bitki Örtüsü	16
1.1.7. Eski İklim ve Çevre Koşulları	18
1.2. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ	24
1.2.1. İlk Araştırmalar	24
1.2.2. Cumhuriyet Dönemi Araştırmaları	28
1.2.3. Baraj Projeleri	32

İKİNCİ BÖLÜM

KALKOLİTİK ÇAĞ ÖNCESİNDE YUKARI DİCLE HAVZASI

2.1. PALEOLİTİK DÖNEM	41
2.2. EPİ-PALEOLİTİK DÖNEM	46
2.3. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM	48
2.4. ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KALKOLİTİK ÇAĞ KRONOLOJİ VE TERMINOLOJİ SORUNLARI

3.1. KURAMSAL ALTYAPI	57
3.1.1. Akültürasyon (Benimseme, Öykünme) Kuramı	58
3.1.2. Uruk Dünya Sistemi Kuramı	60
3.1.3. Mesafe-Eşitlik ve Ticaret-Diaspora Kuramı	63
3.2. KUZEY MEZOPOTAMYA'DA KALKOLİTİK ÇAĞIN BAŞLANGICI	
SORUNU (<i>HALAF</i>)	64
3.3. GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM KRONOLOJİ SORUNLARI	68
3.3.1. Geleneksel Kronolojiler	68
3.3.2. SAR Kronolojisi	69
3.4. GÜNEY MEZOPOTAMYA KÜLTÜR ADLARININ KULLANIMI	71
3.4.1. Ubaid Terminolojisi	72
3.4.2. Post-Ubaid Terminolojisi	73
3.4.3. Uruk Terminolojisi	73

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM (*UBAID*)

4.1. TANIM VE LOKALİZASYON	75
4.2. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ, KRONOLOJİLER VE EVRELER	77
4.3. MATERYAL KÜLTÜR	79
4.3.1. Mimari	79

4.3.2. Çanak Çömlek	82
4.3.3. Taş Aletler	83
4.3.4. Bürokrasi Araçları	84
4.3.5. Figürin	84
4.3.6. Ölü Gömme Gelenekleri	85
4.4. SOSYO-EKONOMİK YAPI	86
4.5. DEĞERLENDİRME	88

BEŞİNCİ BÖLÜM
YEREL ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİ
(MÖ 4800 (?) - 4500)

5.1. SALAT TEPE IA-IB	89
5.1.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	90
5.1.2. Stratigrafi	90
5.1.3. Materyal Kültür	91
5.1.3.1. Mimari	91
5.1.3.2. Çanak Çömlek	92
5.1.3.3. Taş Aletler	93
5.1.3.4. Figürin	93
5.1.3.5. Ölü Gömme Gelenekleri	94
5.1.3.6. Bürokrasi Araçları	94
5.1.3.7. Madeni Bulgular	95
5.1.4. Tarihlendirme	95
5.1.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	95
5.2. KENAN TEPE	97
5.2.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	97
5.2.2. Stratigrafi	97
5.2.3. Materyal Kültür	97
5.2.3.1. Mimari	98
5.2.3.2. Çanak Çömlek	99
5.2.3.3. Taş Aletler	100

5.2.3.4. Ölü Gömme Gelenekleri	100
5.2.3.5. Diğer Materyal Kültür Öğeleri	101
5.2.4. Tarihlendirme	101
5.2.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	101
5.3. TÜRBE HÖYÜK	102
5.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	102
5.3.2. Stratigrafi	102
5.3.3. Materyal Kültür	103
5.3.3.1. Çanak Çömlek	103
5.3.3.2. Taş Aletler	104
5.3.3.3. Figürin	104
5.3.3.4. Ölü Gömme Gelenekleri	104
5.3.4. Tarihlendirme	104
5.4. HAVUZ MEVKİİ	105
5.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	105
5.4.2. Stratigrafi	105
5.4.3. Materyal Kültür	105
5.4.3.1. Mimari	106
5.4.3.2. Çanak Çömlek	106
5.4.3.3. Taş Aletler	107
5.4.3.4. Figürin	107
5.4.3.5. Ölü Gömme Gelenekleri	107
5.4.3.6. Madeni Bulgular	108
5.4.4. Tarihlendirme	108
5.4.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	108
5.5. DEĞERLENDİRME	109
5.5.1. Materyal Kültür	109
5.5.1.1. Mimari	109
5.5.1.2. Çanak Çömlek	110
5.5.1.3. Taş Aletler	112
5.5.1.4. Figürin	112
5.5.1.5. Ölü Gömme Gelenekleri	114

5.5.1.6. Bürokrasi Araçları	115
5.5.1.7. Madeni Bulgular	115
5.5.2. Tarihlendirme	116
5.5.3. Sosyo-Ekonomik Yapı	116

ALTINCI BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM (POST-UBAID)

6.1. TANIM VE LOKALİZASYON	118
6.2. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ, KRONOLOJİLER VE EVRELER	120
6.3. MATERYAL KÜLTÜR	123
6.3.1. Mimari	123
6.3.2. Çanak Çömlek	123
6.3.3. Taş Aletler	126
6.3.4. Figürin	127
6.3.5. Ölü Gömme Gelenekeleri	127
6.3.6. Bürokrasi Araçları	127
6.3.7. Diğer Materyal Kültür Öğeleri	128
6.4. SOSYO-EKONOMİK YAPI	129
6.5. DEĞERLENDİRME	130

YEDİNCİ BÖLÜM

YEREL GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİ (MÖ 4400-3600)

7.1. SALAT TEPE IC	132
7.1.1. Materyal Kültür	132
7.1.1.1. Mimari	132
7.1.1.2. Çanak Çömlek	133
7.1.1.3. Taş Aletler	134
7.1.2. Tarihlendirme	134
7.1.3. Sosyo-Ekonomik Yapı	134
7.2. KENAN TEPE	135

7.2.1. Materyal Kùltür	135
7.2.1.1. Mimari	136
7.2.1.2. Çanak Çömlek	137
7.2.1.3. Taş Aletler	138
7.2.1.4. Ölü Gòmme Gelenekleri	138
7.2.1.5. Bürokrasi Araçları	138
7.2.2. Tarihlendirme	139
7.2.3. Sosyo-Ekonomik Yapı	139
7.3. YENİCE YANI	140
7.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	140
7.3.2. Stratigrafi	140
7.3.3. Materyal Kùltür	141
7.3.3.1. Çanak Çömlek	141
7.3.3.2. Taş Aletler	141
7.3.3.3. Ölü Gòmme Gelenekleri	142
7.3.4. Tarihlendirme	142
7.3.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	142
7.4. BAŞUR HÖYÜK (BGA 4 VE BGA 5)	143
7.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	143
7.4.2. Stratigrafi	143
7.4.3. Materyal Kùltür	144
7.4.3.1. Mimari	144
7.4.3.2. Çanak Çömlek	145
7.4.3.3. Ölü Gòmme Gelenekleri	145
7.4.4. Tarihlendirme	146
7.4.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	146
7.5. HİRBEMERDON TEPE	146
7.5.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	146
7.5.2. Stratigrafi	147
7.5.3. Materyal Kùltür	147
7.5.4. Tarihlendirme	148
7.5.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	148

7.6. GİRİCANO	149
7.6.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	149
7.6.2. Stratigrafi	149
7.6.3. Materyal Kültür	149
7.6.3.1. Mimari	149
7.6.3.2. Çanak Çömlek	150
7.6.3.3. Taş Aletler	150
7.6.3.4. Bürokrasi Araçları	151
7.6.4. Tarihlendirme	151
7.6.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	151
7.7. KURİKİ HÖYÜK	151
7.7.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	151
7.7.2. Stratigrafi	152
7.7.3. Materyal Kültür	152
7.7.3.1. Mimari	152
7.7.3.2. Çanak Çömlek	153
7.7.3.3. Taş Aletler	153
7.7.3.4. Ölü Gömme Gelenekleri	153
7.7.4. Tarihlendirme	154
7.7.5. Sosyo-Ekonomik Yapı	154
7.8. MÜSLÜMANTEPE	155
7.8.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	155
7.8.2. Stratigrafi	155
7.8.3. Materyal Kültür	156
7.8.4. Tarihlendirme	156
7.9. ÇATTEPE	157
7.9.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi	157
7.9.2. Stratigrafi	157
7.9.3. Materyal Kültür	158
7.9.4. Tarihlendirme	158
7.10. DEĞERLENDİRME	158
7.10.1. Materyal Kültür	159

7.10.1.1. Mimari	159
7.10.1.2. Çanak Çömlek	160
7.10.1.3. Taş Aletler	162
7.10.1.4. Ölü Gömme Gelenekleri	162
7.10.1.5. Bürokrasi Araçları	163
7.10.2. Tarihlendirme	163
7.10.3. Sosyo-Ekonomik Yapı	164

SEKİZİNCİ BÖLÜM

GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMDE KOLONİCİLİK (BAŞUR HÖYÜK)

8.1. MİMARİ	168
8.2. ÇANAK ÇÖMLEK	169
8.3. TARİHLENDİRME	169
8.4. DEĞERLENDİRME	170

DOKUZUNCU BÖLÜM

YUKARI DİCLE HAVZASININ DİĞER BÖLGELERLE KARŞILAŞTIRMASI

9.1. YUKARI FIRAT HAVZASI YERLEŞİMLERİ	171
9.1.1. Değirmentepe	171
9.1.2. Arslantepe	174
9.1.3. Tülintepe	176
9.1.4. Korucutepe	177
9.1.5. Norşuntepe	178
9.1.6. Tepecik	180
9.1.7. Değerlendirme	181
9.2. ORTA FIRAT HAVZASI VE BATISINDAKİ YERLEŞİMLER	183
9.2.1. Hacınebi	183
9.2.1.1. Yerel Geç Kalkolitik Dönem	184
9.2.1.2. Uruk Koloni Dönemi	185

9.2.2. Zeytinli Bahçe	185
9.2.2.1. Yerel Geç Kalkolitik Dönem	186
9.2.2.2. Uruk Koloni Dönemi	187
9.2.3. Kurban Höyük	188
9.2.4. Tilbeş Höyük	189
9.2.5. Tell al-Abr	190
9.2.6. Tell Kosak Shamali	192
9.2.7. Tell Zeidan	193
9.2.8. Tell Hammam et-Turkman	194
9.2.8.1. Erken Kalkolitik Dönem	195
9.2.8.2. Geç Kalkolitik Dönem	195
9.2.9. Değerlendirme	197
9.3. KİLİKYA VE DOĞU AKDENİZ BÖLGESİ YERLEŞİMLERİ	199
9.3.1. Yumuktepe	200
9.3.1.1. Erken Kalkolitik Dönem	200
9.3.1.2. Geç Kalkolitik Dönem	202
9.3.2. Tell Kurdu	203
9.3.3. Değerlendirme	204
9.4. YUKARI HABUR HAVZASI YERLEŞİMLERİ	204
9.4.1. Tell Brak	205
9.4.1.1. Yerel Geç Kalkolitik Dönem	205
9.4.1.2. Uruk Koloni Dönemi	207
9.4.2. Tell Kashkashok	208
9.4.3. Değerlendirme	208
9.5. ORTA DİCLE HAVZASI YERLEŞİMLERİ	209
9.5.1. Tepe Gawra	210
9.5.2. Telul Eth-Thalathat II	211
9.5.3. Değerlendirme	212
9.6. DOĞU ANADOLU VE GÜNEY KAFKASYA YERLEŞİMLERİ	213
9.6.1. Sos Höyük	214
9.6.2. Ovçular Tepesi	215
9.6.3. Değerlendirme	216

SONUÇ

217

KAYNAKÇA

224

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ÇED	Çevresel Etki Değerlendirmesi
DSİ	Devlet Su İşleri
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
HES	Hidroelektrik Santral
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
MTA	Maden Tetkik ve Arama
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
TAÇDAM	Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi
TAY	Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri Projesi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Tablolar

Tablo 1: Fırat ve Dicle Nehirleri Üzerinde İnşa Edilen Barajlar ve Özellikleri	ek s.1
Tablo. 2: Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Teknik Özellikleri.	ek s.2
Tablo. 3: Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Teknik Özellikleri.	ek s.2
Tablo. 4: Yukarı Dicle Havzası Neolitik Çağ Yerleşimleri Kronolojik Tablosu.	ek s.3
Tablo. 5: Yukarı Dicle Havzası Verileri İşlenmiş SAR Kronolojisi Tablosu	ek s.4
Tablo. 6: Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ Yerleşimleri Kronolojik Tablosu.	ek s.5
Tablo. 7: Başur Höyük Stratigrafik Tablosu.	ek s.6

Ek 2: Şekiller

Şekil. 1: GAP Projesi İçin İnşa Edilen Büyük Barajlar.	ek s.7
Şekil. 2: Yukarı Dicle Havzası İçerisinde Akan Nehirlerin Haritası.	ek s.8
Şekil. 3: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Morfoloji Haritası.	ek s.8
Şekil. 4: Giricano ve Hakemi Use Höyükleri Arasındaki Dicle Nehri Jeomorfolojik Kesiti.	ek s.9
Şekil. 5: Yukarı Dicle Havzasının Topografik ve Morfografik Yapısını Gösteren Diyagram.	ek s.9
Şekil. 6: Austen Henry Layard'ın Yukarı Dicle Havzası Ziyareti Sırasında Resmettiği Kaya Kabartmaları.	ek s.10
Şekil. 7: Ilısu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşimleri Yüzey Araştırması Sonuçlarına Göre Hazırlanmış Harita.	ek s.10
Şekil. 8: Yukarı Dicle Havzası Paleolitik Dönem Merkezleri Haritası.	ek s.11
Şekil. 9: Yukarı Dicle Havzası Paleolitik Dönem "Ramanian Tipi" Taş Aletleri.	ek s.12

Şekil. 10: Yukarı Dicle Havzasında Bulunan ve Alt Paleolitik Döneme Tarihlenen Aşölyen El Baltası.	ek s.13
Şekil. 11: Yukarı Dicle Havzası Neolitik Yerleşimleri Haritası.	ek s.14
Şekil. 12: Yukarı Dicle Havzası Neolitik Çağ Buluntuları.	ek s.15
Şekil. 13: Ubaid Kültürüne Ait “Cranium” Uygulaması Görülen Bir Kafatası.	ek s.16
Şekil. 14: Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ Yerleşimleri Haritası.	ek s.17
Şekil. 15: Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik Dönem Yerleşimleri Haritası.	ek s.18
Şekil. 16: Salat Tepe Höyüğü.	ek s.18
Şekil. 17: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Dörtgen Planlı Konutları.	ek s.19
Şekil. 18: Salat Tepe Kalkolitik Çağ Basamaklı Açmaları.	ek s.19
Şekil. 19: Yerel Geç Kalkolitik 1 Caba Kaseleri (sağda) ve Yerel Geç Kalkolitik 3 Tıraşlı (<i>Flint-Scraped</i>) Kaseleri (solda).	ek s.20
Şekil. 20: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem “Kenan Tipi” Taş Aleti.	ek s.20
Şekil. 21: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Göz İdolü.	ek s.21
Şekil. 22: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.21
Şekil. 23: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.22
Şekil. 24: Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ Bebek Mezarları.	ek s.22
Şekil. 25: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Taş Damga Mührü.	ek s.23
Şekil. 26: Kenan Tepe Höyüğü.	ek s.23
Şekil. 27: Kenan Tepe Höyüğü Topografik Planı.	ek s.24
Şekil. 28: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Binası.	ek s.24
Şekil. 29: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Binası.	ek s.25
Şekil. 30: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Pişirme Kapları.	ek s.25
Şekil. 31: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Boyalı Çanak Çömlekleri.	ek s.26
Şekil. 32: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.26

Şekil. 33: Kenan Tepe (solda) ve Salat Tepe (sağda) Erken Kalkolitik Dönem Mimarisinin Karşılaştırılması.	ek s.27
Şekil. 34: Türbe Höyük.	ek s.27
Şekil. 35: Türbe Höyük'te Bulunan Çakmaktaşı ve Obsidiyen Aletler.	ek s.28
Şekil. 36: Türbe Höyük Erken Kalkolitik Dönem Çanak Çömleği.	ek s.28
Şekil. 37: Türbe Höyük Erken Kalkolitik Dönem Göz İdolü.	ek s.29
Şekil. 38: Türbe Höyük Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.29
Şekil. 39: Havuz Mevkii Yerleşimi.	ek s.30
Şekil. 40: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem Mimarisi.	ek s.30
Şekil. 41: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem Boyalı Çanak Çömlekleri.	ek s.31
Şekil. 42: Havuz Mevkii Figürinleri.	ek s.31
Şekil. 43: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem "Cranium" Uygulanmış Kafatası.	ek s.32
Şekil. 44: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem Madeni Bulguları.	ek s.32
Şekil. 45: Yerel Kalkolitik Çanak Çömlek Geleneği.	ek s.33
Şekil. 46: Yerel Kalkolitik Damga Mühür Geleneği.	ek s.33
Şekil. 47: Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinde Bulunan Göz İdolları.	ek s.34
Şekil. 48: Arslantepe Höyüğü Yerel Kalkolitik Tabakasında Bulunan Güney Mezopotamya Etkili Silindir Mühür.	ek s.34
Şekil. 49: Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik Dönem Yerleşimleri Haritası.	ek s.35
Şekil. 50: Salat Tepe Geç Kalkolitik Dönem Obsidyen El Baltası.	ek s.35
Şekil. 51: Salat Tepe I12 Açmasında Bulunan Çanak Çömlek İşliğine Ait 20/F Fırını.	ek s.36
Şekil. 52: Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönemi 3 No'lu Binası.	ek s.36
Şekil. 53: Kenan Tepe F Alanı'ndaki Yerel Geç Kalkolitik Dönem Binasının Planı.	ek s.37

Şekil. 54: Kenan Tepe D Alanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Fırınları.	ek s.37
Şekil. 55: Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.38
Şekil. 56: Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.38
Şekil. 57: Yenice Yanı Höyük.	ek s.39
Şekil. 58: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönemine Ait Boyalı Ağırşak	ek s.39
Şekil. 59: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.40
Şekil. 60: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.40
Şekil. 61: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.41
Şekil. 62: Başur Höyük.	ek s.41
Şekil. 63: Başur Höyük Topografik Planı.	ek s.42
Şekil. 64: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3 Evresi Mimarisi ve Bebek Mezarları.	ek s.42
Şekil. 65: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 2 Evresi Çanak Çömlekleri.	ek s.43
Şekil. 66: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3 Evresi Çanak Çömlekleri.	ek s.43
Şekil. 67: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3 Evresi Çanak Çömlekleri.	ek s.44
Şekil. 68: Hirbemerdon Tepe Topografik Planı.	ek s.44
Şekil. 69: Hirbemerdon Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.45
Şekil. 70: Giricano.	ek s.45
Şekil. 71: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönem Boyalı Çömleği.	ek s.46
Şekil. 72: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.46

Şekil. 73: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönem Taş Aletleri.	ek s.47
Şekil. 74: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönemine Ait “Bulla”.	ek s.47
Şekil. 75: Kuriki Höyük.	ek s.48
Şekil. 76: Kuriki Höyük Topografik Planı.	ek s.48
Şekil. 77: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Fırını.	ek s.49
Şekil. 78: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.	ek s.49
Şekil. 79: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Obsidyen Aletleri.	ek s.50
Şekil. 80: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.50
Şekil. 81: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.	ek s.51
Şekil. 82: Müslüman-tepe Höyüğü.	ek s.51
Şekil. 83: Müslüman-tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarları.	ek s.52
Şekil. 84: Müslüman-tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çömlek Mezarı.	ek s.52
Şekil. 85: Çattepe Höyük.	ek s.53
Şekil. 86: Başur Höyük Güney Alan Stratigrafisi.	ek s.54
Şekil. 87: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Mimari Planı.	ek s.55
Şekil. 88: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Mimarisi.	ek s.55
Şekil. 89: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası <i>In Situ</i> Uruk Seri Üretim Kaseleri.	ek s.56
Şekil. 90: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Çanak Çömlekleri.	ek s.56
Şekil. 91: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Çanak Çömlekleri.	ek s.57
Şekil. 92: Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ Çömlekçi İşaretleri.	ek s.57
Şekil. 93: Yukarı Dicle Havzası Erken ve Geç Kalkolitik Dönem Yerleşim Yoğunluğu Haritaları.	ek s.58
Şekil. 94: Değirmen-tepe Erken Kalkolitik Dönem Mimarisi.	ek s.59
Şekil. 95: Değirmen-tepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.60
Şekil. 96: Arslantepe 6A Tabakası Saray Yapısı.	ek s.61

Şekil. 97: Arslantepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Materyal Kültürü.	ek s.62
Şekil. 98: Tülintepe Höyük Kalkolitik Çağ Madeni Bulguları.	ek s.63
Şekil. 99: Korucutepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.64
Şekil. 100: Norşuntepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.65
Şekil. 101: Hacinebi Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.66
Şekil. 102: Zeytinli Bahçe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.67
Şekil. 103: Kurban Höyük Kalkolitik Çağ Çanak Çömlekleri.	ek s.68
Şekil. 104: Tilbeş Höyük Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.69
Şekil. 105: Tell al-Abr Kalkolitik Çağ Çanak Çömlekleri.	ek s.70
Şekil. 106: Tell Kosak Shamali Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.71
Şekil. 107: Tell Zeidan Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.72
Şekil. 108: Tell Hammam et-Turkman Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.73
Şekil. 109: Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ Çömlekçi İşaretlerine Örnekler.	ek s.74
Şekil. 110: Yumuktepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.75
Şekil. 111: Tell Kurdu Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.76
Şekil. 112: Tell Brak Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.77
Şekil. 113: Tell Kashkashok Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.78
Şekil. 114: Tepe Gawra Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.79
Şekil. 115: Telul eth Thalathat II Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.80
Şekil. 116: Sos Höyük Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.81
Şekil. 117: Ovçular Tepesi Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.	ek s.82

GİRİŞ

Yakındoğu'da insanların yerleşik yaşam düzenine geçerek tarımcılık ve hayvancılık yapmaya başladıkları Neolitik Çağ ile çok sayıda nüfusun birarada yaşadığı, düzenli orduların kurulduğu, dinin kurumsallaştığı kent-devletlerin ve sonrasında imparatorlukların ortaya çıktığı Tunç Çağ arasındaki MÖ 6000-3000 yıllarını temsil eden evre Kalkolitik Çağ olarak tanımlanmaktadır.

Kalkolitik Çağ Yakındoğu'da bölgelere göre farklı kültürler ile temsil edilmektedir. Güney Mezopotamya'da Ubaid ve Uruk toplulukları ile tanımlanan bu çağın Kuzey Mezopotamya'daki kültürünün tanımlanması son on yıllara kadar bir sorunsal olarak kalmıştır. Yakındoğu'da bu çağın kronolojik dizini genelde Halaf, Ubaid ve Uruk Kültürleri ile temsil edilen triolojik bir ayırımla verilmiştir. Halaf Kültürünün son on yıllarda bir Geç Neolitik kültür olduğunun anlaşılması ve Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan materyal kültürün Güney Mezopotamya kökenli Ubaid ve Uruk Kültürlerini temsil etmiyor olması Kuzey Mezopotamya'da Kalkolitik Çağın kronolojik ve terminolojik açıdan sorunsallarının olduğuna işaret etmektedir.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan ve Kuzey Mezopotamya'nın bir parçasını temsil eden Yukarı Dicle Havzasında yürütülen baraj kurtarma kazılarında 11 Kalkolitik Çağ yerleşimi ortaya çıkarılmıştır. Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük, Havuz Mevkii, Yenice Yanı, Başur Höyük, Hirbemerdon Tepe, Giricano, Kuriki Höyük, Müslüman Tepe ve Çattepe yerleşimlerinde Erken ve Geç Kalkolitik dönemlere ayrılan Kalkolitik Çağ tabakaları MÖ 4800-3100 yılları arasını kapsamaktadır.

Havzadaki yerleşimler incelenmeden önce havzanın fiziki coğrafyası, arkeolojik araştırma tarihçesi, Kalkolitik Çağ öncesi arkeolojik geçmişi değerlendirilecektir. Havzadaki yerleşimlerde ortaya çıkarılan materyal kültür mimari, çanak çömlek, taş aletler, figürin, mezarlar, bürokrasi araçları ve madeni bulgulardan oluşmaktadır. Yerleşimlerin söz konusu materyal kültürünün değerlendirilmesi ve sonrasında diğer bölgeler ile karşılaştırılması bu çalışmanın başlıca yöntemini oluşturmaktadır.

Yukarı Dicle Havzasında ortaya çıkarılan Kalkolitik Çağ materyal kültürü Güney Mezopotamya kökenli kültürleri temsil etmemektedir. Güneyde Erken Kalkolitik dönem Ubaid Kültürü ile temsil edilmesine karşın, Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik dönem yerleşimleri olan Salat Tepe IA-B, Kenan Tepe, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii'ndeki mimari, çanak çömlek, figürin ve bürokrasi araçları Ubaid Kültürünün karakteristik materyallerine benzememektedir. Havzadaki Erken Kalkolitik dönem kültürü mineral katkılı ve boyalı çanak çömlekleri ile Ubaid ile benzer özellikler gösteren, buna karşın, "Bileşik Ev" olarak tanımlanan dörtgen planlı ve çok sayıda küçük odalardan oluşan konutları, "Kenan Tipi" çakmaktaşı uzun bıçakları ve göz idolü gibi karakterisitik figürinleri ile Ubaid ile farklı özelliklere sahip Yerel Kalkolitik topluluklarla temsil edilmektedir. Geç Kalkolitik dönemde bu topluluklar, erken dönemde Ubaid Kültüründen etkilenecek ürettikleri boyalı çanak çömlek geleneğini de değiştirerek bitki katkılı ve saman yüzlü (*chaff-faced*) çanak çömlekler üretmeye başlamışlardır. Diğer materyal kültür öğeleri ve tabakalar arasındaki devamlılık sayesinde erken ve geç dönemde aynı topluluklara ait olduğu anlaşılan bu kültür terminolojik sorunsallar göz önünde bulundurularak bu çalışmada "Yerel Kalkolitik Kültür" olarak tanımlanmıştır. Diğer bölgelerde Kafkaslarda, Kilikya'da, Yukarı ve Orta Fırat Havzalarında, Kuzey Suriye'de Habur ve Balih Havzalarında ortaya çıkarılan Kalkolitik Çağ tabakaları bu kültüre aittir. Güney Mezopotamya kökenli kültürler ise sadece Geç Kalkolitik dönemde (MÖ 3700'den sonra) birkaç koloni yerleşimi kuran Uruk Kültürü ile Kuzey Mezopotamya'da varlık göstermiştir. Yukarı Dicle Havzasında tek bir yerleşimden (Başur Höyük) bilinen bu kolonici topluluklardan önce bölgeye Güney Mezopotamya kökenli materyal kültür, iki bölge topluluklarının yürüttükleri bölgeler arası etkileşim faaliyetleri aracılığıyla Akültürasyon olgusu ile gelenek olarak yayılmıştır.

Söz konusu bu hipotezler için Yukarı Dicle Havzasında ortaya çıkarılan 11 Kalkolitik Çağ yerleşimi önemli veriler ortaya koymaktadır. Kalkolitik Çağ kronoloji ve terminoloji problemleri ile değerlendirilen havzdaki yerleşimlerin diğer bölgelerdeki yerleşimler kadar iyi bilinmediği anlaşılmıştır. Bu çalışmanın amaçlarından birisi havzanın Kalkolitik Çağ yerleşimlerini bir araya getirerek karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Diğer bölgelerdeki yerleşimlerde ve

havzadaki Erken Kalkolitik dönem tabakalarında ortaya çıkarılan materyal kültürün Ubaid Kültürüne ait olduğu düşüncesini değiştirebilecek nitelikteki bulgular son on yıllara kadar bilinmeyen Yerel Kalkolitik Kültürün sosyo-kültürel karakterinin daha iyi tanınabilmesine katkı yapacaktır (Bkz. Böl. 6). Bu nedenle Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronoloji ve terminoloji problemlerini belirlemek ve Yukarı Dicle Havzası için uygun bir koronoloji oluşturmak bu çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır (Bkz. Böl. 4 ve 6). Halaf Kültürünün son on yıllarda bir Geç Neolitik kültür olduğunun anlaşılması ve Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan materyal kültürün Güney Mezopotamya kökenli Ubaid ve Uruk Kültürlerini temsil etmiyor olması Kuzey Mezopotamya’da Kalkolitik Çağın kronolojik ve terminolojik açıdan sorunsallarının olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmanın başlıca amacı bu sorunsalları belirlemek (Bkz. Böl.3) ve Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ yerleşimlerini bu sorunsallara göre değerlendirmektir.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından gerçekleştirilen, ülkenin kuruluş yıllarındaki ilk kalkınma planlarının hazırlanıp tamamlanmasının ardından başlayan ve bu satırların yazıldığı yıllarda dahi birçok inşaat faaliyeti ile devam etmekte olan büyük ölçekli bir bayındırlık projesidir (Altınbilek, 2004: 21-22). Proje, Güneydoğu Anadolu bölgesinin bir bölümü olan, coğrafyacılar tarafından Diyarbakır Havzası olarak adlandırılan Yukarı Dicle Havzasını inşa edilen barajlar ile doğrudan etkilemektedir (Tablo 1). Bu barajlar Fırat Nehri’nden sonra Batı Asya’nın en uzun ikinci nehri olan Dicle Nehri üzerinde inşa edilmektedir.

Baraj inşaatlarının etki alanında kalan Yukarı Dicle Havzasında, kurtarılması gereken arkeolojik varlıkların kazı çalışmaları içerisinde Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin de olduğu birçok höyüğün kazılmasını sağlamıştır. Bu höyüklerde ortaya çıkarılan Kalkolitik Çağ materyal kültürünün değerlendirilmesi ve diğer bölgeler ile karşılaştırılması bu çalışmanın başlıca amacıdır (Bkz. Böl. 5 ve 7).

Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronolojisi genelde şu şekilde değerlendirilmiştir: Erken Kalkolitik dönem: Halaf Kültürü, Orta Kalkolitik dönem: Ubaid Kültürü, Geç Kalkolitik dönem: Uruk Kültürü ile temsil edilmektedir (Özdoğan M., 2011c: 105). Son on yıllarda Halaf Kültürünün bir Geç Neolitik kültür

olduğunun anlaşılması (Tekin, 2017c: 341) ve güney kökenli Ubaid ve Uruk Kültürlerin Yukarı Dicle Havzasındaki varlığının sorunlu olması geleneksel kronolojinin geçerliliğini yitirmesine yol açmıştır. Bu nedenle Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronoloji ve terminoloji problemlerini belirlemek ve Yukarı Dicle Havzası için uygun bir kronoloji oluşturmak bu çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır (Bkz. Böl. 4 ve 6).

Daha önce yapılan çalışmaların revize edilmesi gerektiği düşüncesi ile Mezopotamya Arkeolojisinin önde gelen araştırmacıları, 2000’li yılların başında, Amerika Birleşik Devletleri’nde gerçekleştirilen bir çalışmada, yeni bir kronoloji oluşturmayı amaçlamışlar ve literatürde “SAR Kronolojisi” olarak bilinen yeni bir kronoloji ortaya koymuşlardır (Rothman, 2001a: 7). Bu yeni kronolojide Kalkolitik Çağ farklı bölgelere göre Halaf, Ubaid ve Uruk olarak ayrılmıştır. Yeni kronolojinin önemli başarılarının başında Ubaid ve Uruk Kültürlerinin yanı sıra ilk kez Yerel Kalkolitik topluluklara değinmiş olması gelmektedir. Bu çalışmaya kadar Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağı güney kökenli kültürler ile temsil edilirken, ilk olarak bu çalışmada bölgenin kendi topluluklarının varlığı dikkate alınmıştır. SAR Kronolojisinin bu başarısının yanı sıra, kendisinin de bazı kronolojik ve terminolojik sorunları olduğu anlaşılmaktadır. Bu sorunları ortaya koymak (Bkz. Böl. 3) ve son onyıllarda tanımlanmış Yerel Kalkolitik toplulukların sosyo-kültürel karakterinin anlaşılması (Bkz. Böl. 6) bu çalışmanın amaçlarındandır.

Söz konusu sorunlar dikkate alınarak, Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik materyal kültürün doğru olarak değerlendirilmesi daha önce bu tür bir çalışma yapılmadığı için önemlidir. Bu çalışmanın amaçlarından biri olan bu değerlendirme için Kalkolitik iskan olduğu anlaşılan Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük, Havuz Mevkii, Yenice Yanı, Başur Höyük, Hirbemerdon Tepe, Giricano, Kuriki Höyük, Müslüman Tepe ve Çattepe yerleşimleri incelenmiştir. Yerleşimlerde bu çalışmanın öne sürdüğü “Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağı Yerel Kalkolitik topluluklar ile temsil edilmektedir” hipotezine aykırı bir bulgu ile karşılaşılmamıştır. En batıda Kilikya bölgesi, en kuzeyde Kafkaslar, Güneydoğu Anadolu’da Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle Havzası, en güneyde ise Kuzey Irak ve Kuzey Suriye havzalarını kapsayan geniş bir bölge MÖ 5000-3000 yılları arasında Yerel Kalkolitik topluluklar tarafından iskan edildiği

anlaşılmıştır. MÖ 5500'lerde başladığı ileri sürülen koloniciliğin ise, ilk kez MÖ 3700'lerde Uruk topluluklarının kuzey bölgelere göç ederek koloni yerleşimler kurması ile başladığı anlaşılmıştır.

Yapımına 1977 yılında başlanan GAP projesi 75.338 km² alanı kapsamaktadır. GAP'ın etki alanının, Türkiye'nin toplam yüz ölçümünün yaklaşık onda birlik bir oranına denk geldiği düşünüldüğünde, çok geniş bir coğrafyayı etkilediği anlaşılmaktadır. GAP, etki alanı Türkiye yer üstü sularının %28'ini temsil eden Dicle ve Fırat gibi çok zengin su kaynaklarına sahiptir. GAP projesi ülkenin, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki nehirlerin kontrolü ile kuraklığın önüne geçmek, toprak kaybını engellemek ve hidroelektrik üretim yöntemiyle enerji elde etmek gibi bir dizi amaca sahiptir (Altınbilek, 2004: 18). Ayrıca tam kapsamıyla faaliyete girdiğinde GAP 1.7 milyon ha'lık bir alanı sulayacaktır. Proje 13 alt koldan oluşmuştur. Bunlar Karakaya, Adıyaman-Kahta, Adıyaman-Göksun-Araban, Fırat, Gaziantep, Suruç-Yaylak, Aşağı Fırat, Kral Kızı-Dicle, Batman-Silvan, Batman, Garzan, Ilısu ve Cizre Projeleridir (Altınbilek ve Akçakoca, 1997: 485). Proje Kilis, Gaziantep, Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt ve Şırnak illerini kapsayan, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde yapımı öngörülen 22 baraj ve 19 hidroelektrik santrali ile bir dizi sulama tesisinin yanı sıra kentsel, kırsal ve tarımsal altyapı, sanayi, eğitim, ulaştırma, sağlık, konut, turizm ve diğer sektörleri içine alan entegre bir projedir. Her şeyden önemlisi bu proje *“bölgeler arası gelişmişlik farkını ortadan kaldırmayı hedefleyerek, Güneydoğu Anadolu'da halkın gelir düzeyini ve hayat standartlarını yükseltmeyi ve istihdam imkanlarını artırarak, sosyal istikrar ve ekonomik büyüme gibi milli kalkınma hedeflerine katkıda bulunmayı amaçlamak”* gibi Türkiye için hayati öneme sahip bir misyon taşımaktadır (GAP, 2012: 6) (Şekil 1).

Kronolojik olarak GAP'ın gelişimi 1938'de Keban Boğazı'nda etütlere başlanması, 1954'te Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü'nün kurulması, 1957'de Keban Barajı'nın inşasına dair fikirlerin devlet politikasına dönüşmesi, 1962'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından *Keban Barajı ve Aşağı Fırat Havzası Kalkınma Projesi* adı verilen bir rapor hazırlanması ve bu rapora göre Keban Barajı'nın inşasına kesin olarak karar verilmesiyle 1964'te inşaat başlanması, 1969'da Fırat Havzasında yaşanan gelişmelere ek olarak Dicle

Havzasının da gündeme alınması ve burası hakkında da raporlar hazırlanması, 1971’de Keban’dan sonra *Fırat’a takılan ikinci altın bilezik* olarak görülen Karakaya Barajı’nın yapımına başlanması, 1977’de Şanlıurfa Tünellerinin temellerinin atılması, 1981’de Atatürk Barajı’nın yapımına başlanması, 1985’te Fırat Havzasının dışında Dicle Havzasında ilk kez bir barajın yapımına karar verilmesi ile Kralkızı Barajının yapımına başlanması, 1986’da Dicle Havzasında bulunan Batman Barajı’nın yapımına başlanması, 1994’te Harran Ovası’nın Fırat Nehri’nden taşınan su ile buluşması, 1996’da Birecik ve Karkamış Barajları’nın yapımına başlanması, 2007’de Ilısu Barajı’nın yapımına başlanması, 2010’da Şırnak Barajı’nın yapımının tamamlanması, 2012’de Silvan Projesinin büyük bir kısmının tamamlanması şeklinde sıralanabilir (GAP, 2012: 7-21).

GAP inşa faaliyetlerinin en büyüklerinden biri olan ve ilk olarak 1954’te yapımına karar verilmiş olmasına karşın, yapımına 2007’de başlanan, gecikmelerle birlikte 2017’de yapımı devam etmekte olan Ilısu Barajı, Yukarı Dicle Havzasını birçok açıdan doğrudan etkileyen bir projedir. Bu projenin yanı sıra daha küçük çaplı bir baraj olan ve Cizre-Silopi Ovalarının 32.000 ha’lık tarım arazisini sulaması amaçlanan Cizre Barajı’nın da yapımı devam etmektedir. Tamamlandığında yıllık 3,833 GWh enerji sağlayabilecek olan Ilısu Barajı, gövde büyüklüğü açısından Türkiye’nin ikinci, enerji üretimi açısından da dördüncü büyük barajı olacaktır. Ancak Ilısu Barajı aynı zamanda, kendinden önce inşa edilmiş birçok baraj gibi, 313 km²’lik bir alanı suyla kaplayacak, 20’den fazla ada yaratacak, iki yüze yakın mezra, köy ve yerleşim merkezini doğrudan etkileyerek buralarda yaşayan 50 binden fazla insanın taşınmasına neden olacaktır (Tuna, 1999).

Bunun yanı sıra Ilısu ve Cizre Barajları, Hasankeyf örneğinde olduğu gibi uygarlığın doğuşundan itibaren var olması nedeniyle “*UNESCO Dünya Miras Listesinin belirlediği tüm kriterleri yerine getirebilen nadir yerleşimlerden biri olan, hem tarihi hem doğal güzellikleri ile muhteşem bir kültür mirası*” (Ahunbay ve Balkız, 2009: 1) olarak tanımlanan antik yerleşimlerin de olduğu, Paleolitik dönemden başlayarak Ortaçağlara kadar insanlık tarihinin her dönemine tanıklık etmiş 500 civarında tescilli veya tescilsiz arkeolojik siti sular altında bırakacaktır. Bu nedenle baraj etki alanı olarak görülen Yukarı Dicle Havzasında 1980’li yıllarda başlayan arkeolojik araştırmalar, 1990’lı yılların sonlarına doğru sular altında

kalacak taşınmaz kültür varlıklarının kurtarılmasına yönelik çalışmalara dönüşmüş ve böylece belki de Anadolu'nun arkeolojik geçmişi bakımından en az bilinen bölgesi olan Yukarı Dicle Havzası arkeolojik araştırmaları başlamıştır (Tuna, 1999; Miyake, 2007: 37).

Yukarı Dicle Havzasında arkeolojik araştırmaların başlaması ile birlikte bölgenin geçmişinin 700.000 yıl kadar geriye gittiği (Taşkiran ve Kartal, 2003: 192), havzanın, Yakınoğu'nun ilk köylerinin kurulduğu bölgelerden biri olduğu ve bu ilk yerleşimcilerden itibaren günümüze kadar kesintisiz olarak iskan gören bir bölge olduğu anlaşılmıştır. Buna karşın, havzada Yakınoğu geçmişinin aydınlatılması için önemli rol oynayan arkeolojik yerleşimler yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır (Ahunbay ve Balkız, 2009: 1). Kültürel miras için yıkıcı olan bu projeler baraj inşaatlarının tetiklediği yoğun kurtarma çalışmaları sayesinde arkeolojiye önemli katkılar da sağlamışlardır (Atıcı, 2011: 31).

BİRİNCİ BÖLÜM

YUKARI DİCLE HAVZASI FİZİKİ COĞRAFYASI VE

ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.1. FİZİKİ COĞRAFYA

Türkiye, 7 coğrafi bölgeye ilk olarak 1941 yılında Ankara’da toplanan I. Coğrafya Kongresi’nde ayrılmıştır (Sözer, 1984: 8). Bu kongrede kabul edilen ilkelere göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi Toros Dağları’nın güney kenarında uzanan geniş düzlükler sahası olarak tanımlanmıştır (Şekil 3). Bölgenin kendi içinde Dicle ve Fırat bölümleri olarak ikiye ayrılmasına da bu kongrede karar verilmiştir.

Bugün Güneydoğu Toros Dağları sırasında konumlanmış birçok ovadan oluşan Yukarı Dicle Havzası, binlerce yıllık geçmişinde farklı siyasi yapıların iskan bölgesi olmuştur (Parker ve Creekmore, 2002: 19). Havza Diyarbakır’ın 5 km güneyinden başlayarak, 60 km doğuya, Dicle-Batman birleşimindeki Dicle Kanyonu’na kadar uzanarak Diyarbakır, Batman, Siirt, Mardin ve Şırnak illerini içine almaktadır (Atalay ve Mortan, 1997: 256).

Nehirler, sedimantolojik ve morfolojik olarak çok önemli verileri çökeltilerinde barındırmaktadır. Bu veriler de çevresel faktörlerin geçmişi ile ilgili ve hatta tektonik hareketler hakkında çok önemli bilgiler sağlamaktadır. Dicle Nehri gibi büyük nehirler ve oluşturdıkları vadiler tarih boyunca hem sonsuz tatlı su kaynağı olarak hem de taşıdıkları verimli alüvyonal toprakla burada iskan eden toplulukların yaşamını derinden etkilemiştir. Bu nedenle bu çalışmanın odaklandığı Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin de olduğu birçok arkeolojik yerleşim bu havzada kurulmuştur (Doğan, 2005a: 75). Değişen koşullara rağmen dikey ve yatay yöndeki yerleşim stratejilerinde yaşanan birtakım değişimler dışında Dicle Nehri Havzası tarih boyunca sürekli olarak iskan edilmiştir. Bu sürekliliği havzanın tarıma elverişli toprakları, zengin su kaynakları ve meraları sağlamıştır (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 539).

Yukarı Dicle Havzası üç temel alandan oluşmaktadır (Nicoll, 2010: 411): İlki nehrin başlangıç noktası olan Hazar Göl Alanı, ikincisi Diyarbakır’ın kuzeyindeki ana kaya vadisi, üçüncüsü Diyarbakır alüvyonal vadisidir. Bu havzanın fiziki

coğrafyasını jeolojik yapı, morfolojik yapı, yer şekilleri, akarsu sistemi, doğal kaynaklar ile iklim ve bitki örtüsü karakterize etmektedir.

1.1.1. Jeolojik Yapı

Yukarı Dicle Havzası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle bölümünde ve Güneydoğu Torosların kenar kıvrım kuşağı ile Mardin eşiği ovası arasındaki depresyonda yer alan bir sübsidans havzadır (Atalay ve Mortan, 1997: 256) (Şekil 5). Genel olarak bütünüyle geniş bir ova görünümünde olan Güneydoğu Anadolu hafif kıvrımlı ve kısmen de faylı bir jeolojik yapıya sahiptir. Bölgede geniş alanları içine alan kalker oluşumları, bazı kesimlerde karstik şekillerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Çok geniş bir yayılım alanına sahip olan volkanik oluşumlar ise kenar kıvrımları ile Suriye-Arabistan bloğu arasındaki büyük tektonik faylardan doğan bazaltik akıntılara maruz kalmıştır (Sözer, 1984: 9). Kuzey Mezopotamya Toros sıradağları boyunca Güneybatı-Kuzeydoğu doğrultusunda uzanan birçok alt bölgeden oluşmaktadır (Kuzucuoğlu, 2007: 461). Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta denizden yüksekliği 200-400 m arasında değişen kireçtaşı platolar bu bölgeye hakimdir. Güneydoğu Anadolu'da bu platolar 500-800 m arasında bir dağ eteği oluşturmuştur. Yukarı Dicle Havzası da bu eteklerde yer almaktadır.

Pleistosen Çağ'ın son döneminde yani günümüzden 20.000 yıl önce, deniz seviyesinin günümüze göre 125 m azalmasına yol açan Son Buzul Çağ'da (Würm) azalan yağış ve sıcaklıklar ülkemizin Doğu Karadeniz, Batı Toros Dağları ile Güneydoğu Toros Dağlarının 2400 m üzerindeki, özellikle kuzey yamaçlarında buzullaşmalar meydana getirmiştir (Atalay, 2005: 121). Sonraki dönemlerde oluşan erimeler ile başlayan buzul aşındırmaları ülkemizdeki birçok havza gibi Yukarı Dicle Havzasının da oluşumuna katkı yapmıştır (Şekil 2).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Paleozoik, Mesozoik, Tersiyer ve Kuvaterner gibi çeşitli jeolojik zamanlara ait çeşitli kayaç çeşitleri vardır (Atalay ve Mortan, 1997: 259). Yukarı Dicle Havzasının jeolojik yapısı da milyonlarca yıl süren bu dönemlerde şekillenmiştir. I. Jeolojik zaman olan Paleozoik Çağa ait araziler bölgede Mardin-Derik civarında, Hakkari-Çukurca'da ve Güneydoğu Toros

Dağları'nda bulunmaktadır. Bunlar killi şist ve kumtaşıdır. Güneydoğu Toros dağlarının büyük bir bölümü de bu çağda oluşmuş metamorfiklerdir.

Türkiye'nin en güneyinin tektonik-orojenik ünitesini oluşturan Kenar Kıvrımları Kuşağı ile Toroslar arasında yer alan havza, hem iklimi hem de yer şekilleri bakımından bir geçiş hattında bulunması nedeniyle jeolojik çağlarda yaşanan doğal ortam değişimlerinin şiddetle etkilediği bir coğrafi konuma sahiptir (Kuzucuoğlu, 2007: 461). Havza jeolojik ve jeomorfolojik gelişim aşamalarına bağlı olarak tortullanmanın süreklilik gösterdiği bir yapıdadır. Dicle Havzası ile çevresinin çözülmemiş birçok jeolojik sorunsalı vardır (Şekil 5).

1.1.2. Morfolojik Yapı

Yukarı Dicle Havzası morfolojik karakterinin, bugünden çok farklı olabileceği yönünde bazı kanıtlar vardır. Örneğin uydu ve hava fotoğraflarından elde edilen Yukarı Dicle Havzası jeolojik ve jeomorfolojik haritaları bu havzanın antik dönemde birçok sel baskınına uğradığını kanıtlar (Foster, 2009: 145). Bu sel baskınları ise havzanın topografyasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi, jeoloji ve jeo-morfolojisine ait tüm bu bilgiler arkeolojik araştırmalarda olduğu gibi köklü bir araştırma tarihçesine sahiptir. Bu çalışmalara ilk olarak 1934'te H. Moses Mardin ve Cizre'de başlamıştır (Pamir ve Erentöz, 1963: 7).

II. Jeolojik zaman Mesozoik çağda, tortullar ve volkanikler oluşmuştur. Tortullar genellikle taneli ve karbonatlı kayalardan ibarettir (Atalay ve Mortan, 1997: 259). Volkanikler ise Güneydoğu Torosların eteklerinde uzanan ofiyolitler, yani yeşil karmaşıklardır. Bunlar krom ve bakırın ana kayası olup, Yukarı Dicle Havzasında neredeyse hemen her arkeolojik dönemin ticaretinde önemli bir hammadde kaynağı olarak görülen Diyarbakır'ın kuzeyindeki Ergani-Maden arasında çok yaygındır.

Toros Dağları'nın kuzey ve güneyindeki alçak sahalar ve tepelik alanlar, çoğunlukla III. Jeolojik zaman Tersiyer çağda meydana gelmiştir. Bunlar Gaziantep Platosu ile Adıyaman-Batman arasında ve daha doğuda Siirt-Batman-Şırnak çevresindeki kireçtaşlarıdır. Bu alan Tersiyer çağ ortalarında Basra Körfezi'ne kadar uzanan bir denizle kaplanmış ve denizel ortamda kireçli malzemeler çökelmiştir. Çok zengin bir

canlı hayatı barındıran bu denizde organik malzemelerin birikmesi ve daha sonra tortulların hafifçe kıvrılmasıyla petrol yatakları oluşmuştur. Bu petrol yatakları güneyde fazla iken Güneydoğu Anadolu'nun Orta bölümünde Toros Dağları'nın eteği ile Suriye sınırı arasında ise Neojene ait tortullar çoğunluktadır. Bu durum Siirt ve Batman'ın sahip olduğu petrol rezervlerini de açıklamaktadır. Yukarı Dicle Havzasının ovalarını ikiye ayıran Karacadağ basık volkan konisi, IV. Jeolojik zaman başlarında çıkan bazalt lavlarının yayılması ile oluşmuştur. Şanlıurfa, Harran, Akçakale ve Diyarbakır Havzasındaki ovalarda yer yer alüvyonlarla temsil edilen kuvaterner arazileri yer almaktadır (Şekil 3).

1.1.3. Yer Şekilleri

Yukarı Dicle Havzası ovaları Pleistosen Çağa ait, kalkan görünümlü, 1938 m yüksekliğe sahip ve bazaltik lavları 7000 km²'ye kadar yayılmış olan Karacadağ volkan masifi tarafından, Dicle ve Fırat kesimi olarak ikiye ayrılmıştır (Parker, 2001: 37). Havzanın kuzey sınırını 1300-1550 m arasında yükseklikleri değişen Kilise Dağ, Hacertum Dağı, Erbat Dağ, Hazine Dağı, Cumat Dağı, Golapdağı ve Dodan Dağı gibi antiklinaller oluşturmuştur. Batı sınırını Şanlıurfa-Gaziantep arasında yer alan Fırat Nehri ve kollarının suladığı Harran, Suruç gibi karstik birikimlerden oluşan büyük ovalar oluşturmuştur. Bu ovaların oluşum şekli, sulandığı müddetçe topraklarının çok verimli olmasına yol açmıştır. Doğu sınırı yüzlerce metre kalınlıktaki kayalık alanlardan oluşmuştur. Merkezinde ise Dicle Nehri'nin suladığı geniş bir ova olan ve Kuzey Suriye'ye kadar uzanan Mardin eşiği tarafından çevrelenmiş Diyarbakır Havzası yer almaktadır. En güneyde ise Arabistan ve Avrasya plakalarının çarpışmasıyla ortaya çıkmış, tümüyle kireçtaşından oluşan, 900-1400 m rakıma sahip bir dağ sırası olan ve bir uydu görüntüsünden bakıldığında kaplan kürkünü andıran görüntüye sahip olan Tur Abdin Dağları yer almaktadır (Foster, 2009: 140). Yukarı Dicle Havzasının da dahil olduğu çok geniş bir alanın tektonik özelliklerini belirleyen en önemli faktör ise bu bahsedilen Arabistan ve Avrasya tektonik plakalarının yakınlaşmasıdır. Türkiye, İran ve Suriye arasında kalan dağları ortaya çıkaran bu çarpışma 12 milyon yıl önce yaşanmış ve bugün de çarpışmanın etkisi olan yükselme (dağlaşma) halen devam etmektedir. Bu dağlar

bazalt kayalarla kaplıdır ve Yukarı Dicle Havzası ile Suriye ovalarını birbirinden ayırmaktadır (Foster, 2009: 142).

Yukarı Dicle Havzasının bir diğer önemli ovası da, yukarıda bahsedilen tektonik çarpışmadan etkilenmiş Cizre Ovası'dır (Parker, 2001: 37). Cizre Ovası Miyo-Pliyosen Çağ'da Toros Dağları'nın güney eteklerinde yaşanan erozyonlarla oluştuğu için birçok antik alüvyon tabakasından meydana gelmiştir. Bu Miyo-Pliyosen tabakalar hem sağlam hem de kırılgan olan ve içinde yoğun su tutan kireçtaşı barındırmaktadır. Cizre Ovası'nın kuzeyinde, Arabistan-Avrasya kıtaları çarpışması sırasında oluşan sıra dağların en güney ucunu temsil eden heybetli Cudi Dağı bulunmaktadır (Atalay ve Mortan, 1997: 259).

Yukarı Dicle Havzasında özellikle Bismil Batman arasında çökelti ve düdenler oldukça yoğundur (Atalay, 2005: 121). Çökelti alanı Dicle Nehri boyunca kesintisiz 27 km alanı kaplamaktadır. Bu oluşum çok katmanlı bir yapıdadır ve Yukarı Dicle Havzasındaki alçıtaşı arazi yüzeyinin çözülüşüne bağlıdır. Bu bölgedeki çökelti alanının toplam miktarı yaklaşık 140 km²'dir. Paleosen Gerçüş oluşumu arazi yüzeyinin marn, kireçtaşı, kil ve kumtaşı ile kaplı olması nedeniyle görülememektedir. Orta Eosen Midyat kireçtaşı 250-300 m kalınlıktadır ve sarımtırak, parlak, kumlu kireçtaşı ve kireçli, beyazımtırak yüksek gözenekli ve karstik oyukları olan bir yapıdadır (Doğan, 2005b: 390). Yukarı Dicle Havzasında düdenler ve çökelen arazide oluşan göller Goladanna, Maharra, Birikadenna, Mansur Gölü gibi isimlerle anılır. Bu göllerin bol yağışlı dönemlerde seviyeleri yükselmektedir. Havzada yaşanmış olan çökelti tektonik faaliyetleri halen devam etmektedir. Diyarbakır'daki Sabun Gölü civarında, o çevrede yaşayan insanların tanıklığında bir çökme yaşanmış ve delik açılmıştır. Çökelmedeki devamlılığı insan eliyle yürütülen tarım faaliyetleri artırmaktadır (Doğan, 2005b: 396).

Dicle Nehri çevresinde teraslar oluşmuştur ve bunlar kronolojik ve jeolojik bir geçmişe sahiptir. Yukarı Dicle Havzasında Geç Pleistosen ve Erken Holosen Çağ'da iri kumullu bir taşkın olmuş ve bu yaklaşık 2 m yükseklikte bir teras oluşturmuş, bu teraslara da MÖ 6000-5500 tarihlerinde Geç Neolitik yerleşimler kurulmuştur (Doğan, 2005a: 75). İkinci taşkın ise Erken Kalkolitik Dönemde MÖ 5500-4000 tarihlerinde meydana gelmiştir. Bu taşkında ise teraslar 3-3.5 m yüksekliğe kadar ulaşmıştır. Bunu da MÖ 4000-2650 arasına tarihlenen ve terasları

öncekinden 1-2 m daha da yükselten son taşkın izlemektedir. Üzerinde Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı yerleşimleri kurulmuş olan bu son taşkın kalın bir sarımtırak turuncu renkte bir tabakadır (Şekil 4).

Yukarı Dicle Havzası içerisinde akan nehirler Geç Pleistosen ve Holosen Çağa ait bazı alçak ve yüksek teraslarla çevrilidir (Doğan, 2005a: 75). Nehrin kuzey yakasındaki teraslar 5-6 km genişliktedir. Nehrin güney yakasında da benzer teraslara daha dar olmakla birlikte rastlanmaktadır. Havza içerisinde çok sayıda geniş, sığ ve pasif obruğa rastlanmaktadır. Arkeolojik yerleşimler ise çoğunlukla bu obrukların çevresinde ve Dicle Nehri ile kolları üzerinde kurulmuştur (Foster, 2009: 143).

1.1.4. Akarsu Sistemi

Yukarı Dicle Havzası akarsu sisteminin başlıca kaynağı Dicle Nehridir. Havzada bulunan höyüklerden elde edilen jeoarkeolojik verilere göre Dicle Nehri Neolitik dönemden beri aynı yatakta akmaktadır (Doğan, 2005a: 75). Dicle Nehrinin bir kaynak suyu olarak doğup akmasını sağlayan jeolojik olgu nehrin doğduğu alanın arazi yapısıdır. Karacadağ volkan kütesinin temelindeki sert kütlelerin faylarla parçalanması sonucu çıkan genç bazaltik lavlar yaklaşık 7000 km² alana yayılmıştır (Foster, 2009: 140). Bu lav kaplı alanın yapısı doğal olarak gözenekli, geçirgen bir yapıdadır. Bu sayede yağışla gelen sular derinlere kadar sızar ve dağların eteklerinden kaynaklar halinde doğmaktadır. Dicle Nehrinin kaynakları da hem yağmur hem de yağın ve zamanla eriyen kar sularının derinlere inerek dağ eteklerinden doğmasıyla oluşmuştur (Atalay ve Mortan, 1997: 287).

Dicle Nehri Doğu Anadolu'nun merkezinde yer alan Elazığ yakınlarındaki 1150 m rakımlı Hazar Gölünün hemen kuzeyinden, 1530 m rakımda Elazığ'ın yaklaşık 25 km güneydoğusundan doğmaktadır. Nehrin kaynakları Hazar Gölü ve Birkleyn Çayı'dır (Nicoll, 2010: 404). Batıdan doğuya doğru akan nehrin evrimi 13 milyon yıldır taban değişimleri, tektonik hareketlenmeler, genişleme, erozyon gibi faaliyetlerle sürekli olarak devam etmektedir. Dicle ve Fırat Nehirleri 800.000 km² alanda akmaktadır ve en etkili oldukları alan Nil ve İndus Nehirleri arasında kalan vadidir. Bu akarsu sistemleri Türkiye'nin doğusunda bulunan Toros Dağları'ndan

doğduktan sonra Basra Körfezine dökülene dek Anadolu'nun güneyine, Suriye ve Irak'a alüvyon taşıyarak, Alp-Himalaya orojenik hattı içindeki en genç tektonik faaliyet alanını sulamaktadırlar.

Dicle Nehri güneybatı Asya'nın en uzun ikinci nehridir ve tarih boyunca Mezopotamya uygarlıklarının yaşam damarı olmuştur. Dicle Nehri Türkiye'nin 53.052 km²'lik alanını sular ve ülke su kaynaklarının %14.3'ünü oluşturur. Bunun yanı sıra dört ülkeden akan bu nehir kaynak sularının %53'ünü Türkiye tek başına karşılamaktadır (Altınbilek, 2004: 18). Irak'ın güneyine kadar akan nehir İran'dan geçerken Kharun, Diyala ve Zap sularını bünyesine katar. Uzun bir yol boyunca bünyesine kattığı sularla tek başına akan nehir Basra'ya dökülmeden önce Fırat Nehri ile birleşir. Modern adıyla “Şattül Arap”, antik dönemde ise “Nippur Adab” olarak adlandırılan bölgede önce bu iki nehir yakınlaşır, sonra tamamen birleşirler. İki nehir birleşerek tek bir nehir olduklarında 1 km genişlikte, 190 km uzunlukta bir nehir oluştururlar.

Nehrin Yukarı Dicle Havzasındaki sisteminde nehir Batman yakınlarındaki kollarından beslendikten sonra bir dönüş yapar ve güneydoğu doğrultulu akmaya başlar. Hem Dicle hem de Fırat nehirlerinin hatları Doğu Anadolu fay hattıyla çevrelenmiş olan Hazar Gölü alanında devam eden fiziki değişim tarafından kontrol edilmektedir (Nicoll, 2010: 407). Dicle Nehri'nin akışı ile oluşan vadi derinleşme seviyesi Türkiye'deki diğer birçok nehre göre daha azdır. Örneğin Dicle'nin Geç Senozoyik Çağ'daki toplam derinleşmesi 400 m kadar iken, Gediz Nehri bunun iki katıdır (Bridgland ve diğerleri, 2007: 392). 1900 km uzunluğa sahip Dicle Nehri'nin 450 km'lik bölümü Türkiye topraklarında akar ve nehir doğduğu yerden Diyarbakır'a ulaşana dek birçok çayı bünyesine katar. Nehrin, kaynak noktasından başlayarak Dibni Çayı ile birleştiği Delucan Mevkii'ne kadar Ergani veya Maden Su adı ile anılmaktadır. Delucan Mevkii'nden sonra güneye dönen Dicle, Diyarbakır'a ulaşır ve burada Dankıran Çayı'nı bünyesine katar. Bu birleşimi Ambar Çay ve bunları da sırasıyla Göksu, Aşağı Hanık, Kuruçay, Salat Çayı, Garzan, Batman ve Botan çayları izler. Nehrin en önemli kollarını Batman ve Garzan Su oluşturmaktadır. Dicle Nehri'ne kuzeyden karışan kollar, kaynağını Güneydoğu Toroslar'dan ve kenar kıvrımlarından alır. Bu nedenle eriyen kar sularından da beslenen bu kollar çok miktarda su taşımaktadırlar. Nehrin ortalama akım miktarı

Diyarbakır'da $70 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'dir. Daha ileride Dicleye karışan ve Torosların kar suları ile beslenen kollardan bazıları, Dicle'nin taşıdığı su miktarının iki katına varabilen ölçüde su akıtmaktadırlar. Bu oran Botan'da $148 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'ye, Batman'da $111 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'ye kadar çıkmaktadır (Erinç, 1980: 71). Kuzeyden karışan kollar ise kaynağını Mardin-Midyat Platosu'ndan alır. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de Mardin-Midyat Platosu'ndaki tarımsal ürün yelpazesinin farklı olduğunu düşünürsek, akarsuların ve açtıkları vadilerin doğal oluklar olması nedeniyle ürün nakil güzergahları oldukları söylenebilir (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 544).

Dicle Nehrinin hidrografik yapısı uzak mesafe ulaşımını da kolaylaştırmaktadır. Mezopotamya'da bölgeler arası etkileşimin başlıca aracı olan ticaret için hem Dicle hem de Fırat Nehri'nin hayati bir role sahip olduğu bilinmektedir. Çok dağlık bir coğrafya olan Kuzey Mezopotamya'dan arpa, buğday, yün gibi kuzeyde bol miktarda bulunan doğal ticaret ürünleri, güneydeki düz ovalara bu nehirler aracılığı ile kolaylıkla taşınmıştır (Morozova, 2005: 404) (Tablo 2). Bu nehirlerin kaynağını oluşturan sular genelde kışın yağan karlardır. Nisan ve Mayıs aylarında eriyen bu karlar nehirlerin debisini yükseltmektedir. Yükselen debisi ile birlikte bu nehirlerde ulaşım da kolaylaşır (Altınbilek, 2004: 19) (Tablo 3).

1.1.5. Doğal Kaynaklar

Karasal ortam şartlarının oluşumuyla birlikte Dicle Nehri ve kollarının taşıdığı sedimanlar havzayı doldurmuştur. Havzada arkeolojik dönemlerde konut inşa etmek ya da diğer önemli işlerde kullanılan taş kaynakları için sileksit, bazalt, kalker, kil vb. türleriyle çokça taş hammadde kaynağı vardır (Foster, 2009: 237). Ayrıca havza içerisindeki antik patika yollar ve geçitler obsidiyen kaynağı olan dağlara ve Diyarbakır-Ergani bakır madenlerine kadar rahat bir ulaşım sağladığı için bölge ticari ve diğer faaliyetlere de elverişli hale gelmiştir (Sözer, 1984: 24).

Yukarı Dicle Havzasının doğal kaynakları için her yayında sadece obsidiyen zengini dağlara ve Diyarbakır-Ergani bakır yataklarına değinilmiştir. Ancak havzanın kaynakları bunlarla sınırlı değildir. Petrol kaynakları açısından bugün bile başlıca üretim merkezlerinden olan Batman'ın bitümen kaynakları, Siirt-Eruh bitümen kaynakları, Siirt-Şirvan bakır madeni kaynakları, Siirt ve Batman tuz kaynakları

muhtemelen tarihöncesinde Yukarı Dicle Havzasına zenginlik katan ve arkeolojik literatürde değinilmeyen diğer değerli ticari ürünlerdir (Atalay ve Mortan, 1997: 266). Bunun yanı sıra Mezopotamya’da hiçbir bakır kaynağı yoktur. Bu da Mezopotamya’da bulunan tüm bakırın ticaret yoluyla geldiğine işaret etmektedir. Anadolu, Zagros, ve Umman’daki bakır kaynakları tam olarak tanımlanmış değildir (Stein, 1999a: 67). Mezopotamya’ya ihraç edilen Anadolu bakır kaynaklarının Yukarı Dicle Havzası kökenli olması muhtemeldir (Stein, 2009: 136).

Havzanın bu zenginliği hem yakın çevre topluluklarını hem de oldukça uzak mesafelerden bölgeye göç ederek yerleşen toplulukları burada iskan etmek konusunda cezbetmiştir. Havzanın tarih boyunca elde tutulmak istenmesinin nedenlerinden birisi de kendi zenginliği kadar, özellikle havzanın güneyinde bulunan Assur gibi Mezopotamyalı kültürler için ticari pazar olarak kullandıkları Anadolu’ya ulaşabilmek için bir köprü görevi gören konuma sahip olmasıdır (Sözer, 1984: 24).

1.1.6. İklim ve Bitki Örtüsü

Yukarı Dicle Havzasının iklimi kışları yoğun yağışlı, yazları da kurak olan Karasal Akdeniz iklimidir. Yıllık ortalama yağış 500-600 mm’dir ancak kurak yıllarda bu oranın 300 mm’ye kadar düştüğü de ölçülmüştür. Bölge en çok yağışı bahar aylarında almasına karşın, yıllık ortalama yağış miktarı düşüktür (Erinç ve Tunçdilek, 1952: 201). Kış aylarının ortalama sıcaklığı 1-5°C iken, yaz aylarında ısının 40°C derece ve hatta bazı bölgelerde üzerine çıkabildiği dahi ölçülmüştür. Yaz mevsiminde sıcaklıklar tropik çöller kadar yüksek olabilir. Buna karşılık kışları da bir o kadar soğuktur. Kuraklık bu bölgede oldukça sık yaşanır. Yakındoğu ve Güneybatı Asya’nın yaz aylarının kurak ve çok sıcak olmasına Alplerin güneyinde topografik hiçbir engelin bulunmayışının Atlantik alçak basıncının Afganistan’a kadar ulaşmasını sağlaması ve Akdeniz sıcak sularının rüzgarlar doğuya ulaşırken bu rüzgarlara ikinci bir nem kaynağı sağlayarak kaybolan kuvvetlerini artırması neden olmaktadır (Doğan, 2005a: 75). Yaz aylarında oluşan ve kaynağı batılı olan bu nemli rüzgarlar yönünü kuzeye çevirirler. Böylece çöken havayı taşıyan subtropikal yüksek basınç tüm Akdeniz’e kurak ve sıcak bir iklim getirir. Bu durumun aksine Arap Yarımadası’nın güney bölümü ve Hindistan alt kıtası ise bu yaz aylarında muson

yağmurlarına maruz kalır. Bu musonal yağışlar da Asya kıtasında yaz aylarında yaşanan kurak iklimin nedenlerinden biridir (Roberts ve Wright, 1993: 194).

Yaz aylarının kuraklaşmasını sağlayan veya genel anlamda Yakındoğu iklimsel şartlarını belirleyen bu oluşumlar, iklimin yanı sıra Yakındoğu'nun doğal bitki örtüsünü ve göl sularının seviyesini de belirlemektedir. Palinoloji analizlerine göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ve dolayısıyla Yukarı Dicle Havzasının bitki örtüsü bozkır ve antropojen bozkır ormanları türündedir (Zeist ve Bottema, 1982: 290). İlkbaharda yeşeren bozkır bitkileri, Mayıs ayından başlayarak Kasım ayına kadar devam eden şiddetli kuraklıktan olumsuz etkilenmiştir. Bu nedenle bu bölgede karakteristik bitki örtüsü bozkırdır. Genel olarak bölgenin bozkır bitki örtüsü ot formasyonu ve orman-çalı formasyonu olarak ikiye ayrılmıştır (Sözer, 1984: 24). Bu bitki örtüsü kurak ağaçsız alanlardan seyrek bitkileri olan alanlara kadar değişen, 300-600 mm yağış alan, polen birikimi %20'nin altında olan türdedir (Roberts ve Wright, 1993: 196).

Yukarıda anlatıldığı gibi Yukarı Dicle Havzasında yaz aylarında yaşanan ve 6-7 aya yayılan kuraklıklar bölge tarımı açısından olumsuz bir etken olsa da, tek belirleyici değildir. Kuraklığın yanı sıra jeolojik oluşumu, yani yer şekilleri de bitki örtüsünü belirleyici bir etken olduğu için havzanın doğal bitki örtüsü bu şartlara bağlı olarak şekillenmiştir (Sözer, 1984: 9, 24). Bozkırların kenarlarında rastlanan ve çağlar boyu büyük tahribatlara uğrayan ormanlar bataklık meşe topluluklarından oluşmaktadır. Bunlar genellikle saf meşe (*Quercetum*) türü meşe topluluklarıdır ve mazi meşesi (*Quercus infectoria*), *Quercus brantii*, *Quercus libani* ve *Quercus cedrorum* gibi yerel meşe türleridir. Bunlar daha çok yerel yakacak ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmaktadır. Bu orman ürünleri arasında palamut ve mazi ayrı bir önem taşımaktadır.

Bölgenin iklim, topografya, ana materyal özellikleri, bitki örtüsünde olduğu gibi farklı toprak tiplerinin oluşmasına da neden olmuştur (Atalay ve Mortan, 1997: 268). Bölgede sıcak ve kurak "Akdeniz iklim şartlarının hüküm sürmesinden dolayı kırmızımsı kireçli topraklar yaygındır. Yeni toprak sınıflandırma sistemine göre Aridisol ordosuna giren bu topraklar, Harran ve Diyarbakır ovalarında yaygındır. Kızıl renkli olan üst toprağın altında karbonat, yani kirecin biriktiği alt toprak katmanı yer almaktadır. Bu katman çok kireçli olup, çok miktarda alkali reaksiyon

göstermektedir. Hatta toprağın alt katında kaliş denilen sert kireçli yumrular ve tabakalar vardır (Roberts ve Wright, 1993: 198).

Yukarı Dicle Havzasının iklim ve bitki örtüsü şartlarına bağlı olarak şekillenen tarımsal ürün yelpazesi, günümüzde, tütün, pamuk, ayçiçeği, patates, sebze ve kavun gibi yoğun sulama gerektiren ürünlerdir (Parker ve diğerleri, 2009: 86). Bunların yanı sıra arpa ve buğdayın hem Yukarı Dicle hem de Fırat Havzalarının yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler olduğu bilinmektedir. Yetiştirilen baklagiller arasında mercimek yaygındır, meyve üretimi düşüktür. Zeytincilik ise sadece Gaziantep ile sınırlı olmakla birlikte yapılır. Havzanın hemen her alanı bağcılığa uygun olmasına rağmen sadece Gaziantep ve Mardin eşiğinde bu üretimin olduğu görülmektedir. Bıttım ve menengiç (*tere bintus*) denilen yabancı fıstık da bölgenin hemen her kesiminde yetişmeye uygundur. Ayrıca akdarı cinsi mısır (*graminaea*) bu havzaları kaplayan kireçtaşı kayalarla kaplı alanlarda yetiştirilmektedir (Erinç ve Tunçdilek, 1952: 201; Sözer, 1984: 10).

Yukarı Dicle Havzası bazı araştırmacılara göre içerisinde “Türkiye’nin Grand Kanyonu” olarak tanımlanabilecek Botan Vadisi gibi nehir vadileri ve Bismil Ovası, Küpeli Dağı, Eruh Dağları, Cizre-Silopi Ovaları gibi anahtar biyo-çeşitlilik alanları olan alanları barındırmaktadır (Ahunbay ve Balkız, 2009: 7-9). Havzadaki bu doğal güzelliklerin yanı sıra tavşancıl kartal (*hieraaetus fasciatus*), soyları tükenme tehlikesi altında olan bir kerkenez türü (*falco naumanni*) ve Mısır akbabası (*neophron percnopterus*), Avrasya akbabası (*gyps fulvus*), karasağan (*apus affinis*), kiraz kuşu (*emberiza cineracea*), yalıçapkanı (*ceryle rudis*), Fırat Havzasında da görülen ve nadir rastlanan bir tür olan Fırat kaplumbağası (*rafetus euphraticus*) gibi nadir hayvan türlerine ve endemik bitkilere de ev sahipliği yapmaktadır.

1.1.7. Eski İklim ve Çevre Koşulları

Yukarıdaki başlıkta değinilen iklim ve bitki örtüsü konusundaki bilgiler günümüz şartlarını tanımlarken, bu başlıkta Kuzey Mezopotamya özelinde, MÖ 6. binyıl başından 4. binyıl sonuna kadarki iklimsel şartlara değinilecektir (Thompson, 2004: 614; Kennett ve Kennett, 2006: 68). İklimsel koşulların topluluklar üzerindeki güçlü etkisi göz önüne alındığında Yukarı Dicle Havzasını da kapsayan Kuzey

Mezopotamya coğrafyasında Kalkolitik Çağda toplulukların eski iklim ve çevre koşullarına göre şekillenen bir yaşamlarının olduğu anlaşılmaktadır. Bu başlık Kuzey Mezopotamya coğrafyası özelinde olsa da, Güney Mezopotamya’da Ubaid¹ ve Uruk dönemlerinde de değişen iklim koşullarına bağlı olarak toplulukların bazı dönüşümler yaşadığı bilinmektedir.

Uygun şartlar altında palinoloji çalışmaları eski iklim ve çevre koşullarının anlaşılmasını sağlayabilmektedir (Bar-Yosef, 2000: 23). Erken Holosen boyunca Akdeniz bölgesinin ikliminin günümüz şartlarına benzediği anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmalar Holosen boyunca sürekli olarak iklim değişikliği yaşandığını ortaya koymuştur (Weninger ve diğerleri, 2009: 8). Bu ani iklim değişiklikleri genelde soğuma ile gelen kuraklığa yol açmıştır. Holosen dönemde başlıca altı ani iklim değişikliği yaşandığı belirlenmiştir. Bunlar MÖ 7000-5000, 4000-3000, 2200-1800, 1500-500 ile MS 800-1900, 1400-1850 yılları arasında yaşanmıştır. Bu tarihlenmeler dünyanın her yerinden alınmış toplam 50 adet güvenilir paleoiklim kayıtlarına dayanmaktadır ve MÖ 4000-3000 aralığında yaşanan kuraklıklar bu çalışmanın odaklandığı Kalkolitik Çağa rastlamaktadır. Holosen boyunca yaşanan iklim değişiklikleri sadece ani kuraklıklarla sınırlı değildir (Migowski ve diğerleri, 2006: 421). Nem oranının büyük ölçüde arttığı ve Yakınoğu kültürleri üzerinde büyük etkisi olan ılıman dönemler de yaşanmıştır. İklimin oldukça elverişli olduğu bu dönemlerin, kuraklık dönemlerinde olduğu gibi, topluluklar üzerinde önemli etkisi olmuştur.

Kültürel gelişmelerin iklimin olumlu olduğu dönemlere rastlaması bir tesadüf değildir. Örneğin Yakınoğu’da Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde (PPN) ilk yerleşik toplulukların ortaya çıkması, Holosen başlarında iklimde görülen iyileşmeyle eş zamanlıdır (Migowski ve diğerleri, 2006: 427). 8.1 ka olayı olarak bilinen bölgesel kuraklığın meydana geldiği dönemde gelişkin yerleşimler olan Eriha ve Ain Gazal terk edilmiştir. MÖ 4. binyıl itibari ile göl seviyelerindeki artıştan anlaşıldığına göre iklimde bir iyileşme başlamıştır. Bu elverişli şartların oluşması, kültürel ve teknolojik çok önemli gelişmelerin yaşandığı Mezopotamya kent-

¹ Ubaid terimi yerine özellikle Türkçe yayınlarda Ubeyd ya da Obeyd terimi kullanılmaktadır. Bu kültürün adını Tell al-Ubaid yerleşiminden aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Ubaid terimini kullanmak yerine, Ubeyd/Obeyd terimlerinin kullanılması sıklıkla rastlanan bir galat-ı meşhurdur. Bu çalışmada Ubaid terimi tercih edilmiştir.

devletlerinin ortaya çıkması dönüşümüne yol açmıştır. İklimsel olayların Mezopotamya Kalkolitik Çağındaki etkileri olumlu iken, Tunç Çağında 4.2 ka olayı olarak bilinen uzun süreli kuraklıklar, Akkad İmparatorluğunun çökmesi ile sonuçlanmıştır.

Yakındoğu iklim geçmişi konusundaki bilgilerimiz genelde göl seviyelerindeki değişimlere ve göl tabanlarının sedimantolojik analizlerine dayanmaktadır (Pross ve diğerleri, 2009: 887). Van Gölü, Eski Acıgöl ve Lut Gölü bu analizlerin alındığı başlıca su kaynaklarıdır. Bunların yanı sıra Yukarı Habur ve Yukarı Balih gibi bazı bölgelerde de çalışmalar yürütülmüştür.

Yukarı Habur temel alınarak yapılan analizler, bu coğrafyada yaklaşık sekiz binyıl boyunca en az altı ayrı morfolojik olayın yaşanmış olduğunu kanıtlamaktadır. Bu sonuçlar sadece Yukarı Habur verileri ile ortaya konulduğu için küresel anlamda tüm diğer bölgeler ile entegre olması zor olsa da, Holosen boyunca Kuzey Mezopotamya'nın iklim şartlarının çok değişken olduğunu göstermektedir (Courty, 1994: 54). Holosen boyunca yaşanan bu altı kısa süreli soğuma ve kuraklık döneminden ikisi Kalkolitik Çağda (MÖ 4000-3500) ve MÖ 3900-2200 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönemler sırasında ortalama sıcaklıkların 2°C düştüğü görülmektedir (Dormoy ve diğerleri, 2009: 626). Catherine Kuzucuoğlu Kalkolitik Çağa rastlayan iki soğuma olayı için MÖ 4000-3000 arasında sıcaklıklar artarken MÖ 3400'de ani bir iklimsel soğuma olayının yaşandığı söylemektedir (Kuzucuoğlu, 2007: 461). Bu ani soğuma olayları genelde 50-100 yıl aralığında sürmüş olsa da MÖ 3400'lerde yaşanan soğuma genelinde aksine yaklaşık 150-200 yıl gibi uzun bir süreye yayılmıştır. MÖ 3450-3300 yılları arasındaki bu soğumadan önce, MÖ 3900-3800 yıllarında da radikal bir soğuma meydana gelmiştir. Kalkolitik Çağın sona erdiği MÖ 3100'lerde yıllık toplam yağış miktarı 250 mm altına inerek kurak bir dönem başlatmıştır. Bu döneme son veren olay iklimsel bu dönüşümdür. Kalkolitik Çağın sonunda yaşanan ani iklimsel dönüşümlerden birinin MÖ 3200 yıllarında yaşandığı ve özellikle Uruk sisteminin bu nedenle çöktüğü ileri sürülmektedir (Charles, Pessin ve Hald, 2010: 183).

Tarımsal faaliyetlerin düzgün işlemesi toprağın verimliliği ve yıllık yağış miktarı ile doğrudan ilişkilidir (Courty, 1994: 23). Kuzey Mezopotamya'da hidrografik rejimin düzensizliği ve yıllık yağış miktarının değişken olması, tarımsal

faaliyetlerin genelde sınırlı olarak yürütülmesine neden olmuştur. Bu hassas iklim ve çevre koşulları altında yaşayan Kuzey Mezopotamya'nın tarımcı-hayvancı toplulukları, önemli değişimler geçirdikleri MÖ 7. binyıldan, kent-devletlerin ortaya çıktığı MÖ 4. binyıla kadar mevcut iklim ve çevre şartlarına bağlı olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Holosen başlarında giderek artan nem oranı Yukarı Balih gibi Kuzey Mezopotamya coğrafyası içerisinde yer alan bölgelerde ilk tarımcı toplulukların ortaya çıkmasına yol açmıştır. MÖ 6. binyılda yaşanan kuraklık ile Yukarı Habur ve Yukarı Balih bölgelerinde nüfus azalmış, MÖ 5. binyılda iklim şartlarının tekrardan iyileşmeye başlaması ile bu havzalarda yeniden yerleşilmeye başlanmıştır. Bölgenin MÖ 4. ve 3. binyıllarda nem oranının giderek artması ve önceki binyıllara göre daha fazla yağış alması ile iklim ve çevre şartları çok daha iyi ve stabil hale gelmiştir (Dormoy ve diğerleri, 2009: 626).

Yukarı Habur ve Yukarı Balih Havzalarında yapılan palinolojik analizler bu coğrafyanın MÖ 4. binyıldaki iklim koşulları ile günümüzdeki iklimin neredeyse aynı olduğunu, bu iklimin yaklaşık altı binyıldır önemli değişimlere uğramadığını ortaya koymuştur (Courty, 1994: 24). Akdeniz'den alınan polen örneklerinin analizleri Kuzey Mezopotamya'da MÖ 4. binyılda yazların kurak olduğunu ve günümüzden daha kısa sürdüğünü göstermiştir. Bu verilere göre bitki örtüsünün gelişmeye başladığı dönemde yağışlar artmış ve sıcaklıklar düşmüştür. Numune alınan topraklarda görülen kalsit nodüllerin kararmış yapısı, içerisinde biyolojik aktivitenin olması ve dokularının kaba olması günümüz şartlarında bir buharlaşmanın olduğuna işaret etmektedir (Courty, 1994: 46).

Güneydoğu Anadolu'nun eski iklim ve çevre koşulları ile ilgili bilgiler Van Gölü tabanındaki tortullardan elde edilmiştir. Van Gölü palinoloji analizleri gölün güneybatısından alınan Holosen Çağa ait numuneler üzerinde yapılmıştır (Sözer, 1984: 9). Bu örnekler kazayağigiller (*Chenopodiaceae*), ilaç üretiminde kullanılan bitki türleri (*Ephedrea*) ve misk ya da pelin otu (*Artemisia*) türü bitkilerdir (Dormoy ve diğerleri, 2009: 616). Bu analizlere göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki ağaçların gelişimine engel olan faktörün sıcaklık ve kuraklık olduğu anlaşılmıştır. Erken ve Orta Holosen boyunca yoğun güneş ışığı miktarı, kuzey yarı kürede hem Akdeniz kuşağında hem de Güneybatı Asya'da yazlık yağış miktarını artırmış olmasına rağmen (Arz ve diğerleri, 2003: 119), özellikle *Ephedra* zengini çölsü

bozkırlardan oluşan bitki örtüsünün görülmesi, bu bölgede aşırı kurak iklimin hakim olduğunu kanıtlamaktadır. Van Gölü polen analizlerinde bu kuraklıktan sonraki tarihlerde meşe ormanları yaygınlaşmaya başlamıştır. Muhtemelen bu ormanlaşmaya MÖ 6400-3400 yılları arasında nem oranının artması yol açmış ve günümüz nem seviyesine o dönemde ulaşılmıştır (Zeist ve Bottema, 1982: 277). Bu tarihler Geç Kalkolitiğin son evresinde Güney Mezopotamya topluluklarının kuzeye gelerek koloniler kurduğu dönem hariç olmak üzere, Kalkolitik Çağ boyunca iklim şartlarının çok elverişli olduğuna işaret etmektedir. Kalkolitik öncesinde bozkırlarla kaplı olan Kuzey Mezopotamya coğrafyasının bitki örtüsü bu dönemin geç evresinde değişime uğramıştır.

Van Gölü palinoloji analizlerinin özellikle Kalkolitik Çağ ile ilgili olan numunelerine (V6-V7) göre Geç Kalkolitik 2 öncesinde (MÖ 4200 öncesi) Van Gölü ve çevresinin bitki örtüsünde radikal bir değişim ortaya çıkmış, daha önce bozkır olan bölgede ormanlaşma başlamıştır (Zeist ve Bottema, 1982: 280). Bu bağlamda *Chenopodiaceae*, *Artemisia* ve *Ephedra* gibi bozkır çayırlarının oranı giderek azalmış, ağaç polenlerinin oranları %10'dan %40'lara, meşe ormanları %5'den %20'lere kadar artmıştır. Meşe kadar yoğun olmasa da huş ağacı (*Betula*), çam (*Pinus*) ve *Pistacia* ormanları ortaya çıkmıştır.

Geç Kalkolitik 2-4 (MÖ 4200-3600) arasını temsil eden V7 polen örnekleri ağaç ve çalılıkların sayısının bu dönemde arttığına işaret etmektedir (Charles, Pessin ve Hald, 2010: 190). Meşe ormanları bu dönemde de çok yaygındır, bozkır çayırlarının oranı düşüktür. Bitki örtüsü için en dikkat çeken değişim, nem oranının arttığına işaret eden *Pistacia*'ların azalmasıdır.

5.2 ka olayının yaşandığı Geç Kalkolitik 5 (MÖ 3200) evresinde ormanlarda ardıç ağaçlarının (*Juniperus*) ve *Pistacia*'ların zirve yaptığı görülse de, bitki örtüsü Geç Kalkolitiğin erken evrelerinde görülen bitki örtüsünden çok farklı değildir (Charles, Pessin ve Hald, 2010: 191). Nem oranının çok arttığı Geç Kalkolitik dönemde ortaya çıkan ormanlaşma tüm Holosen Çağ içerisindeki en yoğun orana çıkmış olup, günümüze kadar da ulaşmıştır.

Nevşehir'de bulunan Eski Acıgöl verilerinden elde edilen bilgiler ile Van Gölü'nden elde edilen bilgiler benzer sonuçlar vermektedir. Kalkolitik Çağı da içeren Orta Holosen (MÖ 5500-2000) boyunca Akdeniz'de sıcaklıklar 3°C azalmış, yıllık

yağış miktarı da 50 mm altına kadar düşmüştür (Dormoy ve diğerleri, 2009: 625). Bu dönemden sonraki pedosedimantarik atmosfer kayıtlarından anlaşıldığına göre MÖ 5000-4000 yılları arasında çok daha nemli bir iklim oluşmuştur. MÖ 3000 civarında ise düzenli alüvyonal akıntılar ve yağış miktarının giderek azalması nedeniyle küresel bir kuraklık başlamıştır.

MÖ 4. binyıldan itibaren Yukarı Habur Havzasında çeşitli iklim değişiklikleri yaşamıştır. Eski Acıgöl verilerinden görülen ara kurak dönem Geç Kalkolitik dönemde (MÖ 4500) başlamıştır. Bu tarihten günümüze dek Kuzey Mezopotamya'daki su ve sıcaklık kayıtlarında görülen dalgalanmalar doğal bitki örtüsünü ve canlı türlerini büyük ölçüde etkilemiştir (Courty, 1994: 54). MÖ 5. binyıl ile 4. binyıl arasındaki geçiş döneminde nem oranında bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Fırat Havzasında Erken Holosen depozitleri üzerinde oluşan toprak tabakalanması bu nemliliğe işaret etmektedir. MÖ 4. binyıl boyunca ve 3. binyıl başlarında yağış miktarının ciddi miktarda artması nehirlerde taşkınlara yol açmıştır (Kuzucuoğlu, 2007: 470).

Lut Gölü'nden alınan numunelerin analizleri Yakındoğu iklim geçmişi konusunda önemli bilgiler sağlayan diğer bir paleoiklim bilgi kaynağıdır (Migowski ve diğerleri, 2006: 427). Bu verilere göre nem miktarının önemli ölçüde arttığı, MÖ 8000-6600 ile MÖ 3600-1500 arasında iki elverişli dönem ve MÖ 6600, 6200, 2200, 1500'lerde kuraklıklar yaşandığı saptanmıştır. Bu ani ve kısa süreli kuraklıklar dışında, çok uzun sürelere yayılan (MÖ 6200-3600) bir kuraklık dönemi de bulunmaktadır.

Kalkolitik Çağ eski iklim ve çevre şartları oldukça değişken bir yapıya sahiptir. Bazı ani soğuma ve kuraklık dönemleri geçirmiş olsa da, iklim daha ılımandır ve bu nedenle bitki örtüsü bozkırdan ormanlaşmaya dönüşmüştür. Bu koşullar 3000 yıl boyunca Kuzey Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Kalkolitik Çağ toplulukları için elverişli bir ortam sunmuş olmalıdır.

1.2. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.2.1. İlk Araştırmalar

Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağı bu çalışmanın asıl odaklandığı dönem olmasına rağmen Kalkolitik Çağın öncesi de bu çalışmada genel hatlarıyla incelenmektedir. Ancak biz hem Kalkolitik Çağ hem de diğer tüm dönemlere ait bilgilere, bu vadiyi 100 yılı aşkın süredir araştıran gezgin, seyyah, tüccar, misyoner, asker ve bilim insanları aracılığıyla ulaşabildiğimiz için, hatta vadinin arkeolojik geçmişi ile ilgili bilgilere ulaşmamıza en çok katkı yapan arkeolojik kazılara bu satırların yazıldığı tarihlerde dahi devam edildiği için, vadinin tarihi geçmişini incelemeden önce uzun yıllara yayılan bu araştırma tarihçesine değinmemiz gerekmektedir. Bu araştırmaların sayısı ve yukarıda değinildiği gibi süresi, çok sayıda araştırma ile çok uzun yıllara yayılmaktadır. Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihçesine değinilen yayınlarda araştırmacılar, söz konusu yayınlar makale veya bildiri türünden (tezlere göre daha sınırlı) çalışmalar olduğu için, zorunlu olarak sadece seçilen başlıca birkaç çalışmaya değinmek durumunda kalmışlardır. Genelde ilk araştırmalar dönemi için Taylor ve Layard'a değinilirken, modern araştırmalar döneminde de Çambel ve Braidwood ve Algaze'nin çalışmalarından bahsedilmektedir. Bu durumda maalesef Yukarı Dicle Havzası arkeolojik araştırma geçmişi bir bütün halinde hiç yazılamamıştır. Yapılan hiçbir çalışma diğerinden daha az öneme sahip veya değersiz değildir. Bu nedenle bu çalışmada araştırma tarihçesi bir bütün halinde, eksiksiz verilmeye çalışılacaktır.

Yukarı Dicle Havzasının tarihi geçmişi ilk olarak, arkeolojinin bir bilim disiplini halini henüz almadığı ve ABD, İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batılı ülkelerin, 19.yy'da büyük müzeler kurma yolunda hakkında hiçbir şey bilinmeyen "Doğu'ya" eser toplamak amacıyla gönderdiği ve burada yaptıkları kazılar sayesinde, Mezopotamya'nın binlerce yıllık uygarlık geçmişinin anlaşılmasını sağlayan kaşifler döneminde araştırılmaya başlanmıştır. Zaten bu yıllarda Orta Doğu kaşif ve seyyahların yoğunluğu açısından altın çağını yaşar. Bu çağda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelip geçen, fakat çoğunlukla bu bölgeyi özel bir ilgi alanı olarak görmeyen seyyahların sayısı, bölgenin "Batılıların gözündeki gizemli

Doğu'nun bir parçası" olmasıyla oldukça fazladır. Söz konusu Batılı seyyah ve araştırmacılar için Ekrem Işın "Doğu'nun Merkezine Seyahat 1850-1950" adlı yapıtında "1850'li yıllara kadar sürdürülen keşif eksenli araştırmacı dil, Kırım Savaşı sonrasında yerini seyyah gruplarının Doğu kültürünü tüketici diline bırakır. Artık seyahatin öznesi bilim kurumlarının Doğu'ya gönderdiği bilgi toplayıcı ve yorumlayıcı seyyah tipi değil, bu tipin ürettiği imgeler üzerinden gizemli coğrafyaları hızla yağmalayan turist tipidir" şeklinde ilginç bir tanımlama yapar (Işın, 2015).

Bu seyyahlarca bir gezi notu veya seyahat rehberi olarak kaleme alınmış eserlerde, özellikle 18. yy başlarına ve daha eskiye ait olanlarda, görülen yerler anlatılırken bu gezilerde rastlanan kişilerden, geçen olaylardan uzun uzadıya söz edilir, izlenimci ve rasgele doğa tasvirlerine yer verilir (Günay ve Whallon, 1980: 84). Daha yeni tarihlerde olanlarda ise kentlerin tanımı ve ayakta kalmış tarihsel yapılar anlatılmaktadır.

Yukarı Dicle Havzasını ilk ziyaret eden araştırmacının genelde Taylor olduğu söylenmesine rağmen, havzanın aslında ilk ziyaretçisi 1817 yılında yaptığı büyük yolculuğunun bir bölümünü de burada geçiren William Heude'dir (Heude, 1819: 224, 232).

Vadiyi ziyaret eden bir diğer 19. yy seyyahı Lieut J. Shiel'dir. Shiel'in 1836 yılının yaz aylarında gerçekleştirdiği bu doğu yolculuğunda uğradığı Anadolu şehirleri Van, Bitlis, Mardin, Diyarbakır ve Siirt'tir. Shiel, Yukarı Dicle Havzası ziyaretinden sonra güneye inerek Erbil ve Süleymaniye'yi ziyaret eder. Shiel Yukarı Dicle Havzasının Kalkolitik yerleşimlerinden biri olan Çattepeyi (Til kentini) ziyaret eder (Shiel, 1838: 76, 79). Buranın nehir kıyısında küçük bir kale olduğunu söyler ancak diğer seyyahlar kadar antik kalıntılara ilgi duymadığı için fazla detaylı bilgiye yer vermemektedir. Shiel Yukarı Dicle Havzasındaki birçok höyüğün ovalara dağıldığını ve bunların bazılarının tepesinde bir kalesinin olduğunu söyler.

Yukarı Dicle Havzasının ilk araştırmalar döneminde bir başka Batılı ziyaretçisi William Francis Ainsworth olmuştur. Ainsworth, Yukarı Dicle Havzasına da uğradığı Mezopotamya ve Küçük Asya ziyaretinde Botan Vadisi'ni ziyaret eder (Ainsworth, 1842: 356). Çattepe'den bahseden bir başka gezgin olarak, Botan Nehri'nin Dicle ile birleştiği noktanın, içerisinde büyük bir höyüğü bulunan Til Köyü ile taçlandığından bahseder. 1811 yılında *Ermeni Tarihi* adında bir eser yayınlayan

ve adından Peder Chamicii olarak bahsedilen bir din adamının Zophs'a giderken (Roma'da Sophene, bugünkü Harput) bir Ermeni beyi tarafından öldürüldüğünü ve pederin cenazesinin Til köyüne, yani Çattepe'ye defnedildiğini anlatır. Ayrıca Çattepe hakkında ilk defa Ainsworth tarafından verilen önemli bir tarihi bilgi de şöyledir. *“Bu köyün tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır. Yunanistan'dan Artakserkses (Pers Kralı) tarafından getirilen bir Minerva (Athena) heykeli Til kentine yerleştirilmiştir.”* Çattepe'de son dönem kazılarında veya öncesindeki araştırmalarda maalesef bu heykele ait bir kalıntı veya başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Yukarı Dicle Havzası antik kalıntıları hakkında bilgi veren Heude, Shiel ve Ainsworth'un ziyaretine benzer diğer bir geziyi, Mezopotamya'nın önemli kentleri Nineve ve Babil'de kazılar gerçekleştiren Austen Henry Layard yapmıştır. Arkeoloji ile ilgilenmiş ve kazılar yapmış olmasının yanında sanat tarihçiliği, koleksiyonculuk, teknik ressamlık ve diplomatlık gibi çok çeşitli marifetleri bir arada barındırıyor olması ile Layard bir 19. yy Batılı araştırmacısının tüm karakteristik özelliklerine sahiptir. Layard Anadolu'da Trabzon, Van, Bitlis, Muş, Tatvan, Siirt, Batman ve Diyarbakır'ı ziyaret etmiş ve böylece Yukarı Dicle Havzası arkeolojik kalıntıları hakkında 19. yy ortaları kadar erken bir dönemde bir yayın yapmıştır (Layard, 1853: 40-45). Çattepe'den bahseden bir diğer gezgin olan Layard buranın Anabasis'in hatıraları ile dolu olduğunu söyler. Tilleh'i (Çattepe) geçen Layard yolculuğunun bundan sonraki bölümünde, Botan Beyi olduğunu söylediği Mir Seyfeddin'in kalesine 1 km mesafede, kayalık bir alanda yüksek kayalar üzerine işlenmiş ve Part dönemine ait olduğunu düşündüğü bazı kabartmalar gördüğünü söyler. Bu kabartmaları resmederek kitabına alan Layard kabartmaların üzerinde yazıt da olduğunu ama okunamayacak durumda oldukları için kopyalamaya uygun olmadıklarını anlatır. Layard daha önce bu kabartmalardan Pers ülkesinin dağlık alanlarında çok sayıda gördüğü için Part dönemine tarihlemiştir (Layard, 1853: 45) (Şekil 6).

Bu araştırmacılarından çok daha sonra havzaya gelen John George Taylor Doğu Hindistan Şirketi için çalışan, Basra Körfezi civarında birçok önemli tarihöncesi yerleşimi tespit eden, İngiliz bir arkeologdur (Taylor, 1865: 23). Taylor, Yukarı Dicle Havzasına 1861-63 yılları arasında, İngiltere Kraliçesi'nin izni ile üç kez gelir.

Bu seyahatin amacı ticari ve istatistiki bilgi toplamak olsa da, o antik kalıntıları da ziyaret etmiş ve kaydetmiştir. Taylor'ın Yukarı Dicle Havzasına yaptığı bu ziyaretlerde karşılaştığı ilk tarihi kalıntılar kendi anlatımına göre Diyarbakır'a 25 km mesafede bulunan Kurkh monolitleridir.

Yukarı Dicle Havzasının Taylor'dan sonraki bir diğer ziyaretçisi bize yukarıda sayılan Batılı araştırmacılar gibi uzak bir isim değildir. Osmanlı Devleti'nin bir bürokratı olan Trabzon vali-i sâbıkı Ali Bey de vadiyi ziyaret etmiştir (Ali Bey, 2003: 26). Ali Bey bir görev kapsamında 1884-1888 yılları arasında, Güneydoğu Anadolu Bölgesine gelmiş ve Yukarı Dicle Havzası vilayetlerini ziyaret etmiştir. Hatta Irak toprakları da Osmanlı'ya bağlı olduğu için, bu uzak coğrafyaya bile gitmesi istenmiş, o da Dicle üzerinde keklele bu yolculuğu gerçekleştirmiştir. Ali Bey döneminin ötesinde bir bilgiye sahip, entelektüel düzeyi oldukça yüksek, Fransızca bilen, çok okuyan, hatta bu gezisinin notlarını yaşadığı dönemde kitaplaştıracak bir akademik-yazar ruha sahip ve İstanbul'daki Batılı çevresinden bilgi açısından beslendiği anlaşılan bir Osmanlı bürokratıdır. Yukarı Dicle Havzasına gelen her seyyah gibi Ali Bey de Çattepe'yi ziyaret etmiştir. Hatta Kuzey Mezopotamya'nın başlıca Kalkolitik yerleşimlerinden Nineve'yi dahi keklele ziyaret etmiştir.

Yukarı Dicle Havzasını 19. yy'da ziyaret eden bir diğer araştırmacı Lehmann-Haupt'dur. Carl Friedrich Lehmann-Haupt, 1898-1899 yıllarında, kendisinin Ermenistan ve Mezopotamya olarak tanımladığı coğrafyanın tarihi kalıntılarını araştırması için Kraliyet Bilimler Akademisi tarafından görevlendirildiğini söyleyerek çıktığı seyahatinin bir bölümünde Yukarı Dicle Havzasına da uğrar (Lehmann-Haupt, 1906). Genellikle Assur ve Babil gibi kültürlerle ait yazıtlar ile ilgilenen Lehmann-Haupt Yukarı Dicle Havzasında ve diğer Anadolu vilayetlerinde Urartu döneminden Osmanlıya kadar birçok yazıt bulmuş ve transkripsiyonunu yapmıştır.

Vadiyi ziyaret eden ancak bölgenin tarihi geçmişi yerine daha çok güncel (19. yy) durumuyla ilgilenen seyyahlar da vardır. Francis Richard Maunsell vadiyi daha çok doğal güzellikleri ve coğrafi özellikleri ile değerlendirmiştir (Maunsell, 1901). Maunsell bu bilgileri nehirlerde yetişen balık cinsinden, dağların rakımlarından, yaylalardan, vadideki sık görülen ağaç ve canlı türlerine kadar çeşitli ve iyi bir

gözlem sonucunda ortaya koyar. Ayrıca Taylor'dan sonra bölgenin detaylı bir haritasını da hazırlayan Maunsell raporunda maalesef tarihi bilgilere çok az yer verir. 1838 yazında James Brant Diyarbakır'ın ilçelerini gezer ve burası hakkında bilgiler verir, ancak bu yolculuk antik kalıntılar yerine daha çok güncel konulara odaklanmıştır (Brant ve Glascott, 1840). Viscount Pollington'un Diyarbakır sokaklarında gördüğünü söylediği bazı antik yapılardan sökülüp, devşirilerek kullanılan sütun vb. materyalleri ve diğer özelliklerini anlattığı seyahati ve bu seyahatin notları Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihçesinin ilk dönem araştırmaları bölümünü oluşturur (Pollington, 1840).

1.2.2. Cumhuriyet Dönemi Araştırmaları

Yukarı Dicle Havzası arkeolojik geçmişi 1940'lı yıllardan itibaren araştırılmaya başlanmış ve günümüze yaklaştıkça bu çalışmaların sayısı, araştırmacıların ilgisinin bölgeye yoğunlaşmasıyla artmıştır. Cumhuriyet Döneminde başlayan bu araştırmaların ilkinin Kılıç Kökten gerçekleştirmiştir (Kökten, 1947: 161). Genelde Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Havzası arkeolojisi hakkında yapılan ilk bilimsel çalışmanın Çambel ve Braidwood'un Karma Projesi olduğu bilinmesine rağmen, aslında ilk araştırma Kılıç Kökten'in 1946 tarihinde Türk Tarih Kurumu adına Diyarbakır'ın Bismil, Silvan ve Ergani ilçelerinde yaptığı araştırma gezisidir. Bu çalışmasında Kökten, Diyarbakır ve çevresinde birçok buluntu yeri saptamış, haritaya işlemiş ve tanımını yapmıştır. Bismil, Silvan ve Ergani ilçelerine özellikle yoğunlaşan Kökten buralarda birçok mağara ve yerleşim yerini tespit etmiştir. Paleolitik, Epi-paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik Çağa tarihlenen buluntular Yukarı Dicle Havzası tarihi geçmişinin bilimsel amaçlı bir çalışmada toplanan ilk bulgularıdır. Kökten Diyarbakır çalışmasında sadece tespit amaçlı yüzey araştırması gerçekleştirmemiş, aynı zamanda kazı da yapmıştır. Diyarbakır'da gerçekleştirdiği bu kazılardan biri Silvan, diğeri Hilar köyündedir. Bu mağara kazılarında Kalkolitik ve Tunç çağlara ait tabakalar tespit etmiştir. Kökten Bismil, Silvan ve Ergani çevresinde ilk kez tespit ettiği birçok höyük olduğunu belirtir ancak bunlardan sadece Karaçalı (Tilalo) ve Diyarbakır-İçkale Höyüğü olarak ikisinin adını verir.

Kökten'den hemen sonra bölgeye gelen Ahmet Dönmez ve Trevor Brice'dır (Dönmez ve Brice, 1949: 44). İkili 1947 yaz aylarında Kilikya'dan başlayan Van'da biten bir Güneydoğu Anadolu araştırma gezisi yapmışlardır. Bu gezinin amacı erken dönem topluluklarına ait çanak çömlekler bulmaktır. Bu amaçla yaklaşık 30 yerleşimden materyal toplanmıştır. Ayrıca ikili Yukarı Dicle Havzası araştırmalarında özellikle Diyarbakır şehrine odaklanmışlardır (Dönmez ve Brice, 1949: 48).

“Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi” ise Yukarı Dicle Havzasında yürütülen ikinci araştırma olmasına rağmen o güne kadarki yapılan en sistematik proje olması, geniş katılımlı bir ekip anlayışının ön planda tutulması, projeye ait yayınların niteliği ve kendinden sonraki birçok araştırmaya kaynak olması ile daha çok bilinir (Çambel, 1974: 367). Türk ve Amerikan araştırmacıların ortak yürüttükleri bir proje olarak başlayan, içerisinde arkeolojinin yanı sıra birçok yan dalı da barındıran ve Çayönü kazılarının da bu çatı altında yürütüldüğü proje, Yukarı Dicle Havzasının tarihi geçmişi konusunda detaylı bilgiler veren ilk çalışmadır (Çambel ve Braidwood, 1980: 5-6). J. H. Breasted'ın ortaya koyduğu Verimli Hilal tanımlaması içerisinde Yukarı Dicle Havzası, yani Dicle'nin Toros eteklerindeki kaynak bölgesi, bu hilalin bir çeşit kilit taşı gibidir ve *terra incognita*'dır. Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi de bu bilinmezliği çözebilmek adına 1962 yılında çalışmalara başlamıştır. Araştırma bölgesi ilk başta Şanlıurfa-Viranşehir, Mardin ve Cizre'yi de kapsayacak şekilde düşünülse de dönemin koşulları el vermediği için sadece Şanlıurfa, Diyarbakır ve Siirt karayolunun kuzeyinde kalan bölge ile yetinilmiştir.

Proje kapsamında yapılan yüzey araştırmalarının, çevrede yürütülen ve ülkemiz arkeolojisi açısından ilk diyebileceğimiz birçok yan dal çalışmasının (palinoloji, ¹⁴C, vb.) yanı sıra kazılar da yapılmıştır (Benedict, 1980: 111). Diyarbakır'daki Çayönü ve Girikihacıyan, Şanlıurfa'daki Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlığı bu proje çatısı altında yürütülen kazılardır. Söğüt ve Biris de ise Paleolitik dönem kadar erken evrelere ait buluntulara, Çayönü'nde Neolitik dönemin en erken evrelerine, Girikihacıyan yerleşiminde ise Halaf'a ait boyalı çanak çömlek ve diğer buluntulara rastlanmıştır. Bu kapsamda yürütülen yüzey araştırmalarından elde edilen çanak çömlekler Anadolu, Suriye, Irak ve İran'daki daha önceki bilgi

birliklerinden yararlanan Çambel ve Braidwood tarafından ayrılarak bölümlendirilmiştir. Çanak çömlekler 14 evreye ayrılmıştır.

Karma Projesi çatısı altında yürütülen Girikihaciyan kazılarına 1968 yılında başlanmıştır. Önemli bir Halaf yerleşimi olan bu yerleşim Yukarı Dicle Havzasının en eski kazılarından biridir (Watson ve LeBlanc, 1990: 1). Yabancı ekipler tarafından yürütülen çalışmalarda amaç komşu coğrafyalarda devam eden Halaf kazılarında ortaya çıkan arkeolojik sorunsallara cevap aranmasıdır. Bu kazı yapılarına dek henüz Verimli Hilal'in kuzey eteklerinde kapsamlı bir Halaf Kültürü araştırması yürütülmemiştir. Araştırmanın amacı, üzeri diğer geç dönem tabakaları ile örtülü olmayan ve bu sayede çok tahrip olmamış olan Girikihaciyan Halaf tabakalarında bulunacak mimari, çanak çömlek ve diğer materyal kültürü, diğer bölgedeki yerleşimlerden çıkan materyal kültür ile karşılaştırmaktır. Tarihin henüz 1970'li yıllar olmasına rağmen, araştırmanın "bilimsel hedefinin" bu kadar net belirlenmiş olması çok önemlidir. Öyle ki birçok araştırmacı genelde bilinmeyen bir bölge olarak gördüğü Yukarı Dicle Havzasında yaptığı araştırmayı söz konusu bilinmezliğe bir çözüm olarak görürken ve yürütülen çalışmaların bilimsel hedefleri zaman içerisinde belirlenmişken, Girikihaciyan projesini yürüten araştırmacıların henüz projeye başlamadan önce böyle bir arkeolojik sorunsalı belirleyerek gelmeleri, Yukarı Dicle Havzası yeni dönem araştırmaları içerisinde özellikle vurgulanmalıdır.

Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihçesinde erken evrelerden birini temsil eden bir başka çalışma ise Karlheinz Kessler tarafından MÖ 1. binyıl çivi yazılı kaynaklar ışığında yürütülen araştırmadır (Kessler, 1980). Kessler bu çalışmasında, Demir Çağ yerleşimlerine odaklanmış ve bu yerleşimlere yaptığı ziyaretleri ve bilgilerini 1980 tarihinde yayınladığı yayınında toplamıştır. Genelde Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinin ilk tespiti Çambel ve Braidwood'un ekibi tarafından ya da daha sonraki bir dönemde Algaze tarafından yapılmıştır. Ancak Ziyarettepe gibi bazı yerleşimlerin ilk tespitinin bahsedilen bu yayında Kessler tarafından yapıldığı görülmektedir. Hatta Kessler, Cizre-Silopi Ovaları gibi Yukarı Dicle Havzası içerisinde olsa da diğer araştırmacıların çok ilgilenmediği bölgelerde dahi araştırma yürütmüştür.

Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihçesinde Çattepe/Tilli yerleşimi en çok ziyaret edilen ve bahsedilen yerleşim yeridir. Uzun yıllar boyunca havzaya gelen

birçok seyyah ve araştırmacı mutlaka bu yerleşime uğramış ve burası hakkında bilgiler vermiştir. Ancak muhtemelen Roma İmparatoru II. Konstantius döneminde (337-361) Yukarı Dicle Havzasında stratejik önemi yüksek bir askeri garnizon olan Tilli hakkında yapılan çalışmalar Christopher Lightfoot'u tatmin etmediği için, o 1985 yılında bu yerleşimde detaylı araştırmalar yapmaya karar vermiştir (Lightfoot, 1986: 509). Lightfoot'un Yukarı Dicle Havzası araştırmaları sadece yukarıda bahsedilen Çattepe odaklı çalışma değildir. Lightfoot, Algaze'nin yürüttüğü ve Yukarı Dicle Havzası çalışmaları içerisinde ayrı bir öneme sahip olan Dicle-Fırat arkeolojik kurtarma projesi yüzey araştırmalarının da ekip üyesidir ve Yukarı Dicle Havzasında bulunan bir kabartmanın detaylı araştırmasını yapmıştır (Healey ve Lightfoot, 1991; (Lightfoot ve Naveh, 1991: 319).

Yukarı Dicle Havzasında yürütülmesinin yanında Anadolu arkeolojisinin öncü çalışmalarından biri olan Çayönü kazıları gibi diğer bir çalışma ise Üçtepe kazılarıdır. Bu kazılar, hem Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihi açısından hem de ortaya çıkarılan tabakalarda ulaşılan bilgiler sayesinde Yukarı Dicle Havzası tarihi geçmişini aydınlatması açısından oldukça önemlidir. Üçtepe, Yukarı Dicle Havzasında, kazısı baraj kurtarma çalışmalarından önce yapılmış nadir yerleşimlerden biridir. Arkeoloji literatüründe adı, 19.yy sonlarından beri Kerh, Kurkh ya da Kerh-i Dicle olarak bilinen Üçtepe Höyüğü, Diyarbakır'ın Bismil ilçe merkezi civarında doğudan batıya doğru sıralanan Tepe, Üçtepe ve Murattası (Pornak) höyüklerinden biridir (Köroğlu, 1998: 5). Kazı alanı olarak ortadaki Üçtepe'nin seçiminde, önemli Assur krali yazıtları olan Kurkh Monolitleri'nin buluntu yeri olması yanında, zengin yüzey buluntuları ve yerleşimin boyutları önemli rol oynamıştır. Üçtepe kazısı yapılırken aynı zamanda yerleşim çevresinde bazı yüzey araştırmaları da yürütülmüş özellikle yerel gelenekteki çanak çömlekleri, Üçtepe materyali ile karşılaştırma fırsatı vermiştir (Özfırat, 2012).

Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihçesinin Cumhuriyet dönemini temsil eden bir başka çalışmayı Thomas Alan Sinclair yürütmüştür (Sinclair, 1989: 303). Sinclair'ın Diyarbakır, Siirt ve Mardin kentine ait surların, bütün önemli cami, külliye ve medreselerin, kent kapılarının, kiliselerin, mağaraların, kalelerin, hanların, türbelerin ve yatırların, evlerin, köşklerin ve köprülerin anlattığı eseri bir *Yukarı Dicle Havzası Ortaçağ Envanteri* niteliğindedir.

Kronolojik sıralamayla en erkenden günümüze kadar yürütülmüş çalışmaları sıraladığımızda Yukarı Dicle Havzasında yürütülen bir diğer proje *Diyarbakır Yüzey Araştırması*'dır (Özdoğan M., 1989: 460). Mehmet Özdoğan tarafından 1988 yılında başlatılan bu proje aynı zamanda Çayönü kazılarında çalışan bir ekiple yürütülmüştür. Projenin amacı Çayönü'nde tespit edilen Neolitik Dönemin yayılım alanını anlamak, bu yerleşimde ortaya çıkarılan materyallerin hammadde kaynaklarını tespit etmek ve bu dönem dışındaki diğer kültürel dönemleri saptamaktır. Bu amaçla yapılan yüzey araştırma yürüyüşlerinde Paleolitik dönemden başlayarak Demir Çağı'na kadar çeşitli dönemlere ait 22 yeni yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bu proje sırasında, Çayönü'nün güneyinde Çakmak ve Kızılca köyleri çevresinde yoğunlaşmış, Dicle Vadisi, Çermik çevresi belirli taş türleri için araştırıldıktan sonra, obsidiyen yatakları için Lice'nin kuzeyine geçilmiş ve buradaki yataklar araştırılmıştır.

1.2.3. Baraj Projeleri

Dicle Nehri üzerinde GAP'ın bir ayağı olarak Ilısu ve Cizre Barajlarının inşa edilecek olması Yukarı Dicle Havzasını arkeolojik açıdan "kurtarılması gereken bölge" haline getirmiştir. Bu nedenle 1989 yılında öncülüğünü Guillermo Algaze'nin yaptığı bir ekip, vadide arkeolojik araştırma odaklı yüzey araştırmalarına başlamıştır (Algaze ve diğerleri, 1991). Hatta hem Dicle hem Fırat Vadilerinde birçok önemli kazı veya yüzey araştırması gibi arkeolojik araştırma projesi Algaze'nin bu yüzey araştırmasının sonuç raporlarına göre şekillendiği için, bu çalışma bölge arkeolojisinin öncüllerinden biridir. Bu çalışmanın odaklandığı Kalkolitik Çağa ait yerleşimler hakkındaki birçok önemli bilgiye Algaze'nin bu projesinde değinilmiştir. Bunun yanı sıra Cizre-Silopi Ovalarında da Algaze ve ekibi tarafından yüzey araştırması yürütülmüştür (Algaze ve diğerleri, 2012: 1). GAP kapsamında inşa edilen Cizre Baraj sularının tehdit ettiği kültür mirasına yönelik olarak yürütülen ve sınırlarını baraj dolum alanının belirlediği çalışmada birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Algaze ve ekibi ile ODTÜ-TAÇDAM ortaklığında yürütülen Cizre projesinde Paleolitik dönemden başlayarak Osmanlı dönemine kadar neredeyse

kesintisiz bir kronoloji ortaya koyan 75 yerleşim ve çok sayıda mimari kalıntı tespit edilmiştir.

Algaze'nin yüzey araştırmasının yanı sıra 1990 yılında başka bir proje yine baraj kurtarma çalışması olarak başlamıştır (Rosenberg ve Togul, 1991: 246). Yukarı Dicle Havzası içerisinde "Batman Nehri Arkeolojik Yerleşimler Yüzey Araştırması" adı verilen bu çalışmada, Batman Barajı'nın yaratacağı etki nedeniyle kurtarma amaçlı çalışılmıştır. Bu çalışmalar sırasında Orta Paleolitik dönemin erken evrelerinden başlayarak Ortaçağa kadar çeşitli dönemleri temsil eden yerleşimler tespit edilmiştir. Bu yüzey araştırmalarında Hallan Çemi ve Nevala Denik'te iki Çola Avika ve Başkale'de iki Geç Neolitik dönem yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Tespit edilen yerleşimlerden Hallan Çemi daha sonra kazılmış ve buranın Yakınoğu'nun en erken yerleşimlerinden biri olduğu anlaşılmıştır. İçerisinde Hallan Çemi gibi yerleşimler barındıran Yukarı Dicle Havzasının ise insanlık tarihindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılmıştır. Bu yüzey araştırmasında 26 arkeolojik alan tespit edilmiştir. Bunlardan 23 tanesi höyük tipi yerleşimdir ve 1 ha altında alan kaplamaktadır.

1940'lı yıllardan itibaren, Cumhuriyet Dönemi araştırmaları başlığı altında toplayabileceğimiz az sayıda proje ile Yukarı Dicle Havzası arkeolojisi araştırılmıştır. Son dönemlerde ise Baraj Projeleri başlığı altında toplayabileceğimiz kurtarma çalışmaları ile çalışmaların sayısı artmıştır.

Bunlar arasında özellikle Algaze ve ekibi ile ODTÜ-TAÇDAM ortaklığında yürütülen projeyle başlayan sistematik kurtarma çalışmaları, Yukarı Dicle Havzası arkeolojisinin iskeletini oluşturmaktadır. Bu çalışmalardan itibaren Yukarı Dicle Havzasında Ilısu ve Cizre Barajları dolum alanında kalacak olan arkeolojik alanlarda kurtarma kazılarının sayısı artmıştır. Garzan Havzasında Jale Velibeyoğlu 2002'de yürüttüğü yüzey araştırmasında 71 arkeolojik alan tespit etmiştir (Velibeyoğlu, Schachner ve Schachner, 2002: 783).

Yukarı Dicle Havzasında 1998 yılında başlayan bir diğer köklü araştırma *Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP)* adı ile anılan ve yurtdışından birçok araştırmacının bir araya geldiği kolektif projedir (Parker ve Creekmore, 2002: 21). Projenin öncelikli amacı belirli bir bölgenin yüzey araştırmasının yapılması ve ardından bazı höyüklerin kurtarma kazısının yapılması şeklinde olmuştur. UTARP

ilk çalışma sezonlarında Boztepe ve Talavaş Tepe yerleşimlerine odaklanmış, Kenan Tepe bu ekip tarafından kazılmıştır.

Yukarı Dicle Havzasındaki modern araştırmaların sayısında 1990'lı yılların sonuna doğru bir artış görülmektedir. Algaze, Velibeyoğlu ve Tuna gibi araştırmacıların Baraj Projeleri çalışmaları diğer birçok araştırmacıyı bölgeye çekmiş ve tetiklemiştir. Yukarı Dicle Havzasında yüzey araştırması yürüten Eyyüp Ay 2000'li yılların başında bile Yukarı Dicle Havzasının yakında sular altında kalacak olması tehdidine rağmen, bölgedeki arkeolojik araştırma sayısının azlığından yakınmış, bu çalışmada yedi tanesi çok evreli höyük olan toplam 14 yerleşim tespit etmiştir (Ay E., 2001: 695). Ayrıca prehistorik dönemden günümüze kadar kesintisiz bir stratigrafi gösteren Müslüman Tepe'yi kazmıştır (Ay E., 2004: 377).

Bir diğer yüzey araştırması 2001-2009 yılları arasında Harun Taşkiran ile Metin Kartal'ın yürüttüğü *Ilısu Baraj Göl Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları*'dır. Paleolitik Çağ buluntu yerleri genelde Kuvaterner dolgularında görülmektedir. Bu dolguların, Yukarı Dicle Havzasında genelde erozyon ile aşınması nedeniyle, bu bölgede Paleolitik dönemin daha fazla alanı bulunması gerekmele birlikte, bu çalışmalarda Görmez Tepe, Ziyaret Tepe, Akçagöl I-II, Karakol Tepe, Zirkigüher Mevkii, Abir Tepe, İsalı, Yukarı Zirk, Gredimse Çevresi, Beşiryolu Sırtı, Kuyubaşı I-II-III, Süleyman Çiftliği I-II ve Maharasahrın Dere I-II gibi Yukarı Dicle Havzası Paleolitik dönem yerleşimleri tespit edilebilmiştir (Taşkiran ve Kartal, 2003: 192, 195). Bu yerleşimlerde bulunan materyal kültür sadece taş aletleri değil, bunların yapımında kullanılan vurgaçları da içerir.

Yukarı Dicle Havzası Cumhuriyet Dönemi araştırma tarihçesini oluşturan çalışmalardan bir diğeri Aslı Erim Özdoğan ve Savaş Sarıaltun tarafından 2002 yılında Garzan (Yanarsu) Vadisi ve Batman çevresinde yürütülmüştür. *Garzan Vadisi Kültür Envanteri* çalışmasıyla bölgede 85 yeni yerleşim yeri tespit edilmiştir (Özdoğan ve Sarıaltun, 2009: 94). Bu yerleşimlerin en erkenleri Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı I dönemlerine aittir. Ancak Gore Yusuf olarak adlandırılan bir tarlada Üst Paleolitik döneme tarihlenen çakmaktaşılarının yanı sıra ovanın değişik höyüklerinde ve alçak yerleşimlerinde Neolitik döneme tarihlenen obsidiyen aletler de bulunmuştur. Garzan'ın yan kollarından Kani Huşur Deresi kenarında bulunan ve kazılmış olan Sumaki Höyük ise Çambel ve Braidwood tarafından tespit edilen Ayn

Gern ve Adsız'dan sonraki üçüncü Neolitik yerleşmedir. Tespit edilen bu yerleşimlerden Gre Keleke, Gre Amer, Gre Şavo, Gre Mare, Silahar Tepe, Gre Şaga, Rıdvan Höyük, Asmadere Höyük yüzey buluntularına göre Geç Kalkolitik dönemden başlayarak Ortaçağa kadar geniş bir stratigrafi ortaya koyarlar. Prehistorik yerleşimlerin yanı sıra Hasankeyf çevresindeki köprüler ve hanlar, vadideki Roma yolları, bazı kabartmalar, etnografik özellik taşıyan bazı köy ve bunların mimarisi bu araştırma projesinin konusu olmuştur.

Özdoğan ve Sarıaltun ile aynı yılda Yukarı Dicle Havzası arkeolojik araştırmalarına katkı yapan bir diğer araştırmacı Brian L. Peasnall'dır. Peasnall, bu vadiye yürütülen araştırmaların genelde Dicle nehri ve ana kolları üzerinde yürütülmüş olduğunu ve daha küçük su kaynaklarının çevresinin de araştırılması gerektiği fikrinden yola çıkarak “*Diyarbakır Küçük Sular Arkeolojik Yüzey Araştırması*”² adlı çalışmayı başlatmıştır (Peasnall, 2004: 34-38). Bu yüzey araştırmasının odağı, Toros Dağları'ndan doğan küçük derelerin suladığı ovalardaki arkeolojik mirasın tespit edilmesidir. Çalışmalarda Ambar Çay, Kuru Çay, Pamuk Çay, Akçay, Hazro Çay ve Sinan Çay'ın çevresi araştırılmıştır ve Diyarbakır civarında birçok höyükte Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden başlayarak erken dönemlerden Ortaçağa kadar kesintisiz bir kronoloji veren çanak çömleklere ulaşılmıştır. İçerisinde Kalkolitik Çağ yerleşimi olduğuna işaret eden materyallere de rastlanan höyükler az sayıda olsa da vardır ancak, genel olarak tespit edilen dönemler İslam, Erken Tunç Çağı ve Demir Çağları olmuştur. Bu proje kapsamında 108 yerleşim tespit edilmiştir. Bulunan bu yerleşimlerin en önemlisi ise Diyarbakır'ın 25 km doğusundaki, Dicle'yi besleyen küçük su kollarından birisi olan Ambar Çay'a hakim bir yüksek noktada kurulmuş olan Pir Hüseyin'dir. Pir Hüseyin yerleşimi, bu araştırmalardan çok daha önce, 19.yy'da Akkad Kralı Naramsin'e ait bir stelin burada bulunması nedeniyle oldukça ün kazandığından uzun yıllardır bilinmektedir (Peasnall ve Algaze, 2010: 165).

2002 yılında Yukarı Dicle Havzasında yürütülen Garzan Vadisi envanter çalışması ve Küçük Sular Yüzey Araştırması'nın yanında başka çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan birisi, diğer projelere göre daha geç dönemleri araştıran Klasik dönem yüzey araştırmasıdır (Barın, Akın ve Şahin, 2004; Barın, 2009). İlki

² Bu yüzey araştırmasının geçici sonuçları yayınlanmış olsa da, maalesef final yayınları yapılmamıştır. Bu nedenle bu çalışma ile ilgili bilginiz yetersizdir (Prof. Dr. Tuba Ökse ile kişisel görüşme, 2016).

2002, ikincisi 2007 yılında olmak üzere bu proje Yukarı Dicle Havzasının daha geç dönemleri olan Klasik dönemlerini araştırmaya yönelik olarak *Ilisu Klasik Yerleşimler Yüzey Araştırması* adıyla Gürol Barın, Enver Akın ve Feridun Süha Şahin tarafından yürütülmüştür. Yapılan yüzey araştırması tarama çalışmaları, genelde höyükler üzerindeki klasik dönem materyaline ulaşmak ve Roma dönemi kaya mezarları gibi unsurları tespit etmeyi amaçlamaktadır.

2002 yılında yürütülen bir diğer çalışma Susam Tepe ve Çayırılık Tepe İntensif Yüzey Araştırmalarıdır (Kozbe ve Köroğlu, 2011: 687, 690). Yukarı Dicle Havzasında yürütülen ve genel adıyla “*Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Olan Kültür Varlıklarının Belgelenmesi*” çalışmaları çatısı altında yürütülen yüzey araştırmaları her zaman büyük ölçekli bölgeleri kapsamaz. Susam Tepe ve Çayırılık Tepe projelerinde farklı bir yüzey araştırma metodu tercih edilerek çalışmalar daha yoğun/intensif yürütülmüştür. Bölgede, başka yüzey araştırması ve kazı çalışmaları da yapan yerli araştırmacılar tarafından, 2002 yılında başlatılan yoğun yüzey araştırmalarından olan Susam Tepe ve Çayırılık Tepe projelerinde sadece bu höyüklerle odaklanılarak diğer bölgeler ile ilgilenilmemiştir.

Sonraki yıllarda araştırmacıların odağına yine yüzey araştırmaları ve kazılarla girecek olan, Yukarı Dicle Havzasının arkeolojik açıdan oldukça verimli bölgelerinden Diyarbakır’daki Salat civarında, 2003 yılında *Diyarbakır İli, Salat Cami Tepe ve Bismil Alt Bölgesi Yüzey Araştırması* projesi başlamıştır (Miyake, 2004: 1, 4). Projenin amacı önceden bilinen Neolitik yerleşim Salat Cami Tepe’yi (sonradan yerleşimin adı Salat Cami Yanı olarak değişmiştir) detaylıca araştırmak ve bu bölgede başka bir Neolitik yerleşimin olup olmadığını öğrenmektir. Aynı zamanda Bismil Bölgesi’nde daha önceki çalışmalarda tespit edilmiş olan Kardeşetepe, Gültepe ve Kabelu Höyük’te detaylı araştırmalar yapılmış, sonuç olarak beklenen Neolitik potansiyelle karşılaşılamamış olsa da bölgenin Ubaid döneminde yoğun olarak iskan edildiği bilgisine ulaşılmıştır.

Yukarı Dicle Havzası arkeolojik araştırmaları, Paleolitik dönemden başlayarak günümüze kadar hemen her dönemin ayrı ayrı araştırma konusu yapıldığı çok sayıda yüzey araştırmasından oluşur. Bunu *Ilisu Baraj Göl Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması* veya *Ilisu Klasik Yüzey Araştırmaları* proje isimleri açıkça ortaya koyar (Boran, Tüfekçioğlu ve Erdal, 2006: 191). Dönemsel çeşitlilik gösteren bu

araştırma projelerinden bir diğeri ise *Siirt-Batman İlleri ve İlçelerindeki Ortaçağ ve Sonrasına Ait Yüzey Araştırmaları* projesidir. 2004 yılında başlanan bu projede envanterlik ve taşınabilir eserlere rastlanmamıştır. Tespit edilen eserler genelde değirmen, kilise, camii, türbe, külliye, kaya geçidi, kaya evler, sütunlar veya sarnıçlar gibi taşınmazlardır.

Dicle Nehri üzerinde kurulan yerleşimler dışında ilk kez dağlık alanlarda yapılan bir proje, değindiğimiz diğer Yukarı Dicle Havzası araştırmalarından oldukça farklıdır. Diyarbakır Lice’de bulunan Birkleyn Mağaraları’nda 2004’te detaylı bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir (Schachner, 2006: 367). Mağaralar ilginç bir coğrafi yapıda, Dicle’nin doğu kolu olan Dibni Çayı’ndan geçen ve muhtemelen antikçağdan beri öneme sahip olan bir doğal tünelde yer alır. Dicle Tüneli olarak da bilinen bu mağaralar bölgesinde, Assur Kralları I. Tiglat-Pileser ve III. Salmanazar, bu mağaraların özel konumu nedeniyle mağara duvarlarına kabartma ve yazıtlarını işlemişlerdir. Ayrıca bu mağaralarda sadece Assur dönemi değil, prehistorik dönemlerden günümüze dek kullanım olduğu da anlaşılmaktadır. Birkleyn Mağaraları neredeyse 150 yıldır bilinmektedir ancak çevresi ile ilgili çalışmalar ilk kez bu proje kapsamında yapılabilmektedir (Schachner, 2005: 79).

Yukarı Dicle Havzası modern araştırmacılarından biri olan Halil Tekin, 2000’li yıllardan itibaren bölgenin arkeolojik araştırmaları için hem kazı çalışmaları hem de yüzey araştırmaları ile önemli projeler yürütmüştür. Bunlardan birisi 2007 yılında başlayan *Ilisu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşimleri Yüzey Araştırması*’dır (Tekin, 2008: 279-280). Bölgede Hakemi Use Neolitik yerleşiminin kazısını da yapan araştırmacılar tarafından başlanan bu projede amaç Yukarı Dicle Havzasının Neolitikleşme süreci ve bu dönemin yerleşim sistemleri hakkında bilgi edinmektir. Hakemi Use kazılarıyla ortaya çıkan bilginin teyit edilmesi ve Hassuna/Samarra ile Halaf yerleşimlerinin yayılımı ve Dicle ile olan bağlantısını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Proje kapsamında birçok yeni yerleşim yeri tespit edilmiştir. Dicle kıyısında yürütülen yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle son zamanlarda yok olan yerleşimlerin sayısındaki önemli artış, çalışmalar kapsamında tespit edilen bu yerleşimleri daha önemli kılar. Bu yerleşimler, tarımsal alanlar içerisinde kaldığı için uzaktan tespiti zordur. Bu nedenle, bu projenin araştırmacıları, yerleşimleri doğrudan ziyaret etmiş ve böylelikle hiç araştırılmamış alanlara girilmiştir. Bu çalışmalarda

tespit edilen Doru, Harem ve Hucetti gibi yerleşimlerin arkeolojik potansiyelini göz önüne aldığımızda bu yüzey araştırmasının, diğerk bütün çalışmalar gibi Yukarı Dicle Havzası arkeolojisi için ne kadar önemli olduğu kolayca anlaşılabilir. Zaten Halil Tekin bu yerleşimlerde mutlaka kazı yapılmasını önererek, vadinin arkeolojik geçmişinin anlaşılabilmesi adına öneriler sunmuştur (şekil 7).

Bilindiği gibi Yukarı Dicle Havzası arkeolojik araştırmalarının son 40 yıllık süreçte giderek yoğunlaşmasına baraj inşaatları neden olmuştur. Bu barajlardan en büyüğü adını aldığı Mardin Dargeçit'teki Ilısu Köyü'nün batısına inşa edilmektedir. Zaten bu çalışmaya konu olan yerleşimlerin kurtarma çalışmaları da bu barajın etkisinde kalmış olmaları nedeniyle yapılmıştır. Bu barajın etki edeceği diğerk tüm alanlarda olduğu gibi beton gövdesinin inşa edileceği alanda da yüzey araştırmaları yürütmek gerekmiş ve 2008 yılında çalışmalara başlanmıştır. Araştırma bölgesi Mardin-Dargeçit'e bağlı Ilısu Köyü ve çevresinde baraj gövde inşaatının olduğu alan ile baraj yapımı için toprak alınması planlanan alan ve şırnak-Güçlükonak'a bağlı Koçtepe Köyü'nde derivasyon tünellerinin inşa edileceği alanlardır. Bu bölgenin çevresinde daha önce bazı araştırmalar yürütülmüş olsa da doğrudan bu alanı kapsayan hiçbir araştırma yürütülmemiştir (kse ve diğerkleri, 2009: 71). *Ilısu Barajı Glalanı Kurtarma alışmaları/Ilısu Barajı İnşaat Sahası* adı altında yürütülen bu projenin araştırma bölgesi Kuzey Mezopotamya'yı Yukarı Dicle Havzasına bağlayan, Mardin Dağları ile Doğu Toros silsilesi arasındaki doğal geçiş yolunu kapsar. Proje kapsamında yaklaşık olarak 1300 ha'lık bir alanda yoğun yüzey taraması yapılmış, 20 yeni yerleşim ve 50 buluntu yeri tespit edilmiştir. Kalkolitik ağa ait 5 yerleşim yerinin de tespit edildiği bu yüzey araştırmasında, bölgenin Paleolitik ve Erken Tunç ağı dışında hemen her dönemde yerleşildiği kanıtlanmıştır (kse ve diğerkleri, 2009: 72). Bu alışmalar ile ilgili projeyi yürüten araştırmacı Tuba kse "(...) bu bölgede yapılan çalışmalar aslında Yukarı Dicle Havzası arkeolojisinin bir zeti gibidir. M 9. binden, yani çanak mleksiz Neolitik dönemden başlayarak modern dönemlere kadar iskan grmştir. Çanak mleksiz ve çanak mlekli Neolitik, Kalkolitik, Tunç, Demir, Hellenistik-Roma ve Osmanlı gibi Ortaçağ kültürlerinin materyal kültürüne sıklıkla rastlanmıştır. Sonuç olarak karşımıza çıkan bu repertuar Yukarı Dicle Havzasının arkeolojik repertuarının zeti

sayılabilir” şeklinde projenin önemi vurgulayan bu tespiti yapmıştır (Ökse, 2013: 458).

Ilısu Barajı inşaat sahasında çalışan ekip, aynı zamanda Diyarbakır’daki önemli bir Kalkolitik yerleşim olan Salat Tepe’yi de kazmaktadır ve bu höyük çevresinde 2008 yılında başka bir yüzey araştırması projesi yürütmüşlerdir. *Salat Çayı Yüzey Araştırması* adlı bu projede Dicle Nehri, Salat Çayı ve İstasyon Yolu arasında kalan 3000 ha’lık alanda yapılan yüzey araştırmaları, Salat Tepe’nin stratigrafisinde tespit edilen Kalkolitik Çağdan başlayarak Tunç Çağ, Demir Çağ, Hellenistik ve Roma dönemleri, Ortaçağ ve sonrası boyunca yalnız olmadığı, her dönemde Salat Çayı’nın doğusundaki ve Dicle Nehri’nin kuzeyindeki tarım alanlarında ve taranan alanın kuzey bölümündeki, çok sayıda gölün yer aldığı kısımda yerleşildiği tespit edilmiştir. Bölgede belirlenen toplam 26 buluntu noktasının 15’i yerleşim ve kullanım alanları, dördü çakmaktaşı işliği, beşi mezarlık ve ikisi köprüdür. Yüzey araştırmasında tespit edilen 15 yerleşimin birçoğu daha önceden bilinmektedir ve bunlardan Salat Tepe, Aşağı Salat, Salat Cami Yanı ve Gre Dimse’de kurtarma kazıları yürütülmektedir (Ökse ve Görmüş, 2013a: 176).

Yukarı Dicle Havzası araştırma tarihçesinde, yüzey araştırmaları içerisinde, en güncel araştırmalardan birisi, bölgede aynı zamanda kazılar da yürüten Gülriz Kozbe tarafından yapılan *Şırnak Yüzey Araştırması* projesidir (Kozbe, 2008: 323-324). Aslında bu alanda daha önce de bir araştırma yapılmıştır. Cizre Barajı tamamlandığında, barajın suları 121.000 ha alanı sulayacaktır. Bu nedenle, Cizre-Silopi Ovası arasında arkeolojik kurtarma çalışmaları yürütmek gerekmiştir. 1988 yıllarında Algaze ve ekibi, 2008 yıllarında ise Gülriz Kozbe tarafından aynı alanda kurtarma amaçlı yüzey araştırması ve kazı çalışmaları yapılmıştır. Algaze ve ekibinin Cizre-Silopi Ovası yüzey araştırmasında 75 yerleşim ve çok sayıda mimari kalıntı tespit edilmiştir (Algaze ve diğerleri, 2012: 1). Yeni dönem çalışmaları olarak Kozbe tarafından yürütülen Şırnak Yüzey Araştırma projesi Cizre Barajı’nın etkilediği ve tahrip tehlikesi ortaya çıkardığı kültür mirasını tespit etmek amacıyla Şırnak’ta, Kuzey Mezopotamya ve Anadolu dağları arasında bir tampon bölge konumunda ve Cudi Dağı eteklerinde konumlanmış olan Cizre-Silopi ovalarında yürütülmüştür. Araştırma alanı yaklaşık 400 km²’dir. Toplanan 4000 çanak çömlek parçasına göre

Neolitik dönemden Osmanlıya kadar kesintisiz her dönemin bulunduğu alanda 44 yeni yerleşim yeri tespit edilmiştir.

Cumhuriyet dönemi araştırmalarının bir başkası, yabancı bir ekip tarafından Batman'da gerçekleştirilen *Hirbemerdon Tepe Yüzey Araştırması Projesi (HMTS)*'dir (Ur ve Hammer, 2009: 5, 9-10). 2007 yılında başlayan HMTS daha yoğun odaklı çalışmayı sağlayabilmek için Mezopotamya genelinde yürütülen yüzey araştırmalarındaki geniş bölgesel ölçekler göz önüne alındığında 47 km² gibi dar bir alanda yürütülmüştür. Araştırma bölgesi, Dicle'nin sağ yakasında kalan Hirbemerdon Tepe merkez alınarak tanımlanan 5 km çapında bir çemberdir. Bu projede, dar bir alanda çalışılmış olsa da Orta Paleolitik dönemden günümüze kadar her dönemi temsil eden yerleşim yeri tespit edilmiştir. Ayrıca 2000'li yıllarda dahi göçebe topluluklarca kullanılan alanlar tespit edilmiş, bu alanlarda çadırların ve hayvan çitlerinin zemine bıraktığı izler gibi hassas kalıntılar belgelenmiştir. Bu çalışmalarda, yüzey araştırması bölgesinden 7000'in üzerinde çanak çömlek parçası, 900'ün üzerinde taş alet ve 30'un üzerinde öğütme taşı toplanmıştır. Toplanan çanak çömlekler içerisinde bitki katkılı karakteristik Kalkolitik Çağ parçaları da vardır.

Yukarıda değinilen ve Yukarı Dicle Havzası Cumhuriyet dönemi araştırmalarını oluşturan çalışmalar sırasında havza içerisinde Paleolitik dönemden başlayarak günümüze kadar çeşitli tarih aralığına tarihlenen 500'ü aşkın yerleşim tespit edilmiş, söz konusu bu yüzey araştırmalarını kurtarma kazıları takip etmiştir. Diyarbakır'daki Körtik Tepe, Karavelyan, Salat Tepe, Aşağı Salat Höyüğü, Müslüman Tepe, Kavuşan Höyük, Ziyaret Tepe, Hirbemerdon Tepe, Kenan Tepe, Boztepe, Giricano, Yenice Yanı Höyük, Gre Dimse; Batman'daki Sumaki Höyük, Hasankeyf Yanı Höyük, Gre Amer, Kuriki Höyük, Çemi Alo Sırtı, Hasankeyf Kenti; Siirt'te Gusir Höyük, Başur Höyük, Çattepe Höyük, Türbe Höyük, Motit Kalesi ve Mardin'deki Havuz Mevkii, Boncuklu Tarla ve Ilısu Barajı Gövdesi kazıları Yukarı Dicle Havzası yürütülen başlıca kurtarma kazılarıdır. İlerleyen bölümlerde bu kazılardan Kalkolitik Çağ tabakası içeren 11 yerleşime Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin incelendiği başlıklarda detaylı olarak değinilenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

KALKOLİTİK ÇAĞ ÖNCESİNDE YUKARI DİCLE HAVZASI

2.1. PALEOLİTİK DÖNEM

1960'lı yılların ortalarına kadar arkeolojik açıdan hiç bilinmeyen Yukarı Dicle Havzasının tarihi 700.000 yıl kadar geriye gider ve vadideki ilk insan izlerine Paleolitik dönemde rastlanır (Taşkiran ve Kartal, 2003: 192). İnsanlık tarihini kronolojik dönemlere ayırdığımızda, Paleolitik dönem yaşanmış en uzun dönem olarak karşımıza çıkar, ancak bununla ters orantılı olarak günümüze ulaşan materyal kalıntısının ve bu dönem hakkındaki araştırmaların sayısının çok az olması, aynı zamanda bu dönemi en az bilinen dönem de yapar.

Yukarı Dicle Havzasında önemli dönüşümlerin yaşandığı Paleolitik, Epi-paleolitik ve Neolitik dönemlerin sadece yaşanmış olması değil, birçok ilki de içinde barındırıyor olması ile ayrıca önemlidir. İnsanların yerleşik yaşama ilk olarak bu topraklarda geçmesi ve ilk besin üretim faaliyetlerine bu bölgede rastlanıyor olması gibi devrim niteliğindeki gelişmeler, içerisinde Yukarı Dicle Havzasının da yer aldığı Kuzey Mezopotamya coğrafyasının arkeolojisini, araştırmaların başladığı dönemlerden itibaren bir fenomen haline getirmiştir.

Paleolitik dönem, Anadolu arkeolojisi kronolojisi içerisinde problemli bir dönem olarak yer almasına rağmen Anadolu, Avrupa ile Yakındoğu Paleolitiği arasında, bu dönem ile ilgili eksikliklerin giderilmesi gereken çok önemli bir coğrafyadır (Yalçınkaya I., 1989). Anadolu Paleolitik dönemine ait bilgilerin eksikliğine, Anadolu'da Üst Paleolitik döneme ait yerleşim ve buluntunun çok az olması yol açmaktadır (Kuhn, 2002: 204).

Anadolu Paleolitik dönem araştırma tarihçesi için kısaca, J. E. Gautier'in Şanlıurfa-Birecik'te 1894'te bulduğu ve Anadolu'da tespit edilmiş ilk Paleolitik dönem materyali olarak nitelendirebileceğimiz Acheulean türü el baltasından başlayarak, C. Thomson, E. Pittard, Kurt Bittel ve Ş. Aziz Kansu'nun 1920-1940 yılları arasında ülkenin çeşitli yerlerinde tespit ettikleri Paleolitik aletler ve sonrasında yürütülen Akdeniz bölgesi mağara kazıları ile Yukarı Fırat Vadisi kurtarma çalışmalarını söyleyebiliriz (Maringer, 1946: 875; Kansu, 1947;

Harmankaya ve Tanındı, 1996: 9-13). Bu çalışmalara, son dönemlerde Yukarı Dicle Havzası araştırmaları da eklenmiştir.

Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri (TAY) Projesi'nin Paleolitik dönem ile ilgili raporuna göre Türkiye'deki Paleolitik yerleşimlerin sayısı 459, bütün Paleolitik yerleşimler içerisinde Alt Paleolitik yerleşimlerin 170'tir. Bunların da birçoğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır (Harmankaya ve Tanındı, 1996).

Paleolitik dönemin Yukarı Dicle Havzasında yaşandığını kanıtlayan taş alet türü materyaller genellikle havzada yapılan yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Ayrıca birçok kaya sığınağı, mağara türü yerleşim yeri de burada tespit edilmiştir. Havza, Paleolitik dönemde elverişli iklim ve çevre koşulları, hammadde kaynakları ve yerleşime uygun alanları nedeniyle Paleolitik dönemde yerleşim yeri olarak kullanılmıştır (Taşkiran ve Kartal, 2003: 198; Karadoğan ve Kozbe, 2013: 547) (Şekil 8). Yukarı Dicle Havzasının Paleolitik dönem toplulukları tarafından tercih edilmesini nedeni hammadde kaynakları olabilir. Havzada 10-25 cm çapında birçok çakmaktaşı blok kaynağının var olması burada yaşamış olan Paleolitik dönem topluluklarının taş aletlerini üretirken ihtiyaç duydukları hammaddeyi karşılamış olmalıdır (Doğan, 2005a: 79).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dicle ve Fırat havzalarına ayrılır ve Fırat Havzasının daha yoğun araştırıldığı ve Dicle Havzasının ise, "*Ilisu Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları*" projesi başlayana kadar bakir kaldığı görülmektedir (Günay ve Whallon, 1980: 89). Kılıç Kökten ve Şevket Aziz Kansu 1940-1952 yıllarında Diyarbakır içinde toplam 3579 mağara saptamış olup, bunların 1168'inin yapay, 2418'inin doğal olduğunu belirtmişlerdir (Kansu, 1947: 230).

Yukarı Dicle Havzasında 20. yy'ın sonlarına doğru başlatılan araştırmalar, bölgenin Paleolitik dönemde yoğun olarak iskan edildiğini ortaya koymuştur (Taşkiran ve Kartal, 2004b: 696). Bu bölgenin arkeolojik potansiyeli Dicle Nehri ve kolları üzerinde yapılan ve yapılmakta olan baraj projeleri kapsamında yapılan araştırmalarla anlaşılmıştır. Dicle Havzasının Türkiye sınırları dışında kalan kısmında da Paleolitik dönem açısından bilgilerimiz oldukça sınırlıdır (Dinçer, 2016: 217). Yukarı Dicle Havzasının kendi içinde Paleolitik dönem potansiyeli bölgeden bölgeye değişmektedir. Paleolitik dönem buluntuları açısından Seyhan ve Savur Çayı Vadileri, Dicle Nehri Havzasına göre daha verimlidir (Yalçınkaya U., 2010).

Vadinin Paleolitik Çağ buluntularından söz eden ilk araştırmacı Algaze'dir. Maalesef, 1894 yılında Güneydoğu Anadolu'nun ilk Paleolitik buluntusu olan bir aletin bulunmasından, 1988 yılına kadar, Güneydoğu Anadolu Paleolitiğine ilişkin araştırmalarda Dicle Havzasından hiç söz edilmemiştir. Algaze ve ekibinin yürüttüğü bu yüzey araştırmaları sırasında Paleolitik döneme ait bazı taş aletlere tesadüfen rastlanmıştır (Algaze ve diğerleri, 1991: 185). Bir kazıyıcı türünde olan beş adet alet Batman civarındaki Sincanlı, Büyükbüziya Tepe, Bendersovtı Sırt, Tavya Sırt ve Okcu Köy'de bulunmuştur. Bu aletler, Orta Paleolitik dönemin erken evrelerine ait olmalıdır. Bu araçlara genel olarak "Raman Tipi (*Ramanian*)" aletler adı verilmiştir ve bunlara erken dönem jeolojik formasyonlarda değil, genelde obruk gibi nispeten daha yeni oluşumlarda rastlanmıştır (Şekil 9).

Bu taş aletlere adını veren Raman Dağ ve çevresi, Yukarı Dicle Havzasında Paleolitik aletlerin yapımında kullanılan taş hammaddenin kaynağına en yoğun rastlanan yerdir. Raman Dağı, Paleolitik Çağa ait alet teknolojileri arasında "Ramanian Tipi"nin yanı sıra *Acheuleen* ve *Levallois* aletler de barındırmaktadır (Taşkiran, 2009: 5). Bu bölge, Alt ve Orta Paleolitik dönemde yoğun olarak iskan görmüştür. Raman Dağı'ndaki Paleolitik buluntu yerleri *in situ* özellikler gösterirler. Ayrıca, Raman Dağı bölgenin birinci dereceden yararlanılan çakmaktaşı kaynağıdır. Saptanan sekiz buluntu yerinden toplanan buluntular daha çok Alt Paleolitik, kısmen de Orta Paleolitik'e tarihlenir. Toplanan yüzey malzemesi içerisinde iki yüzeyliler ilk sırayı alır ve klasik tipler baskın olmasına rağmen klasik olmayan tiplere de sıkça rastlanmıştır. Ağırlığı 1 kg üzerinde (1418 gr ağırlığa sahip Ziyaret Tepe iki yüzeyli aleti) olan örneklerin bile var olması havza için önemli verilerdir (Taşkiran ve Kartal, 2003: 198).

Yukarı Dicle Havzası Paleolitik dönem taş aletleri çekirdekler, iki yüzeyli aletler, kenar kazıyıcılar, ön kazıyıcılar, taş delgiler, çontuklu aletler, Clacton yongalar, dişlemeli aletler, dilgicikler, vurgaçlar, kazmalardan oluşur ve bu buluntular dönem olarak *Acheuleen* (Alt Paleolitik) ve *Levallois* (Orta Paleolitik) geleneğine aittirler (Taşkiran ve Kartal, 2004b). Yukarı Dicle Havzası Paleolitik dönem taş aletleri için teknik özellikleri hakkında genel olarak söylenebilecek tespitler şunlardır: Araştırmalarda bulunan taş aletlerin büyük bir çoğunluğu iki yüzeylidir. Bu iki yüzeylilerin de büyük çoğunluğu klasik iki yüzeylidir. Klasik iki

yüzeylilerin çoğunluğunun alt tipi badem biçimlidir. Diğer sık rastlanan alt tipler pisi balığı biçimli, disk biçimli, kısmi ve yalnızca tek örnekle temsil edilen Micoquien'dir. Bu aletler, Orta Acheulean'e tarihlenir. Bu iki yüzeylilerin hammaddeleri sileksit olup, renkleri genelde gridir. Birçoğunun ucu ve dipleri yuvarlaktır. Yüzeylelerine bakıldığında yarısından çoğunda bir korteks mevcuttur. Ham yüzölçümlü olanlarına rastlanmaz. Aletlerin tamamında patina vardır ve bu özellik aletlerin uzun süre güneş ışığını alması veya sürüklenmiş olması gibi etkenlere maruz kaldığını gösterir. Bu özelliklerin tümü Yukarı Dicle Havzası ile Yukarı Fırat Havzasının büyük benzerlikler taşıdığını ortaya koyar (Yalçinkaya U., 2010).

Raman Dağ ve çevresinin de bulunduğu Batman-Bismil arasındaki bölge Yukarı Dicle Havzasının Paleolitik dönem buluntularının en yoğun bulunduğu bölgedir (Algaze ve diğerleri, 2012: 12). Buna karşılık, Mardin ve Cizre-Silopi bölgesinde bu döneme ait hiçbir materyale rastlanmamıştır (Ökse ve diğerleri, 2009: 71).

Yukarı Dicle Havzasının tamamında işlenmiş çakmaktaşı aletlere rastlanabildiği için Paleolitik açık hava merkezlerini tespit etmek oldukça zordur (Algaze ve Rosenberg, 1991: 142). Bu alanda tespit edilen açık hava yerleşimlerinin buluntu yoğunluğu, en yoğun yerleşimlerde 100 metrekarede 50 parça şeklinde bir ortalama sahiptir ve yer yer 100 metrekare başına 5 parçaya kadar iner. Ancak, buralarda toplanan materyalin tek bir geleneği yansıttığı görülmektedir. Bıçak ve kazıyıcılara ait levallois çekirdekler, levallois kazıyıcılar, disk biçimli çekirdekler, piramit biçimli kazıyıcı çekirdekleri, dilgiler, yan kazıyıcılar, çapraz kazıyıcılar bu geleneğe ait materyallerdir ve genellikle Orta ve Geç Paleolitik döneme tarihlenirler.

Algaze gibi Yukarı Dicle Havzasında araştırmalar yürütürken erken döneme ait verilere ulaşan bir diğer araştırmacı Rosenberg'tir (Rosenberg, 1991: 448-449). Orta Paleolitik ve Epi-paleolitik döneme ait olduğu anlaşılan taş aletlerin bulunduğu büyük bir kaya sığınağını Batman'daki modern Malaliki köyü yakınlarında bulmuştur. Burası, Yukarı Dicle Havzasının en önemli Paleolitik ve Epi-paleolitik merkezlerinden birisi olan Malaliki Mağarası'dır. Ayrıca, Rosenberg'in tespit ettiği diğer bir açık hava Paleolitik dönem yerleşimi ise Nevala Denik'tir. Bu merkez, Ramdenka Çay'a karışan bir su kaynağının iki yakası boyunca uzanan yüksekçe bir alan üzerindeki yüzlerce metre uzunlukta bir alandır. Burada toplanan çakmaktaşı

aletlerin birçoğu parlak gri patinaya sahiptir. Bu aletler, Rumanian alet geleneğine benzerler.

Yukarı Dicle Havzasının Paleolitik dönemi hakkındaki en önemli bilgilere, vadide doğrudan Paleolitik dönem odaklı araştırmalar yapan Harun Taşkiran ve Metin Kartal'ın çalışmalarından ulaşmaktayız. Daha önce baraj inşaatlarının yol açtığı kurtarma çalışmaları ile Yukarı Fırat Nehri'nde çalışan araştırmacılar Ilısu ve Cizre Barajlarının inşası söz konusu olduğunda aynı çalışmaları Yukarı Dicle Havzasında da yürütmüşlerdir (Taşkiran ve Kartal, 2003: 191). Bu nedenle, bu döneme ait en önemli veriler onların araştırma raporlarında yer almaktadır. Ancak 7 sezon yürütülen Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları maalesef kurtarma çalışmaları boyutunda kalmış, Yukarı Dicle Havzasında herhangi bir Paleolitik merkezde sistemli bir kazı yapılamamıştır. Bu nedenle, havzaya ait Paleolitik materyal sadece yüzey araştırmalarında toplanan ve değerlendirilen aletlerdir (Fındık, 2013: 2).

Paleolitik dönem buluntu yerleri genelde IV. Jeolitik Çağ Kuvaterner dolgularında görülmekte ve bu dolguların Yukarı Dicle Havzasında genelde erozyon ile aşındığı bilinmektedir. Bu nedenle, vadinin Paleolitik dönemine ait gerçek potansiyeline ulaşmak mümkün değildir. Ancak, Paleolitik buluntuların ve buluntu yerlerinin yok olmasında tek etken bu değildir. Bu tahribata vadide yürütülen tarım faaliyetleri de neden olmuştur (Taşkiran ve Kartal, 2004a: 296). Yukarı Dicle Havzasında Paleolitik döneme ait yontma taş buluntular çok geniş bir alana dağılmış ve sürüklenmiş olarak bulunmuştur. Bu dönemin buluntu repertuarı sadece taş aletler değil, bunların yapımında kullanılan vurgaçlar gibi aletlerden oluşur (Taşkiran ve Kartal, 2003: 192, 195). Yukarı Dicle Havzasının Paleolitik dönem buluntularının genel özelliği yonga türü aletlerin levallois kültüre ait olmasıdır. Ayrıca Paleolitik dönemin alt, orta ve üst olarak her evresine tarihlenen buluntulara da rastlanır (Taşkiran ve Kartal, 2004a: 297).

Vadideki başlıca Paleolitik buluntu yerlerini, "Abir Tepe, Akçagöl, Beyaztoprak Tepe, Cahteri Mevkii, Bağyeri, Gre Dimse, Golaziraf Sırtı, Görmez Tepe, Grinokat, Grituj Tepe, Haramimihi Mevkii, Harman Tepe, İsalı, Kanik Mevkii, Karakol Tepe, Kevreker Mevkii, Kıracpilav Tepe, Köyaltı Mevkii, Mağara Tepe, Mağara Üstü Mevkii, Ovi Tepe, Rızvan Tepe, Sait Tarlası, Sina Tepe, Şeyhan Deresi

Batı Yamaçları, Tayva Sırtı, Uzun Sırt, Yukarı Zirk, Yukarıköy Mevkii, Zirkigüher Mevkii, Ziyaret Tepe, Solteni ve Maliliki mağaraları, Nevala Denik açık hava yerleşimi, Alibey Mevkii, Baran Tepe, Büyükbuziye Tepe, Küçükbuziye Tepe, Haruniye Mevkii, Berezero 1/Altın Mağara, Berezero 2/Altın Mağara, Hırık/Everci Köyü İçi, Harbi Mağara, 228 No'lu kuyu, 173 No'lu kuyu, 161 No'lu kuyu, Berik Dere, Gerekot Tepe, Kuşkatın Sırtı, Paşamağara Sırtı, Mehmedincir Tepe, Künakunt Tepe, Reçkini Mağarası, Hapraderiş Tepe ve Kaniabuzer Sığınağı"şeklinde sayabiliriz (Karadoğın ve Kozbe, 2013: 548; Taşkıran, Kartal ve Sevensan, 2005).

Yukarı Dicle Havzasında Paleolitik döneme ait buluntular sadece Paleolitik dönem odaklı çalışmalarda değil, diğer dönemlere odaklanan araştırmalarda da tesadüfen bulunmuştur. Örneğın Bradley Parker'ın Demir Çağ odaklı yüzey araştırmaları sırasında tespit ettiklerini söylediğı buluntulardan bazıları Paleolitik döneme tarihlenen taş aletlerdir (Parker, 2001: 162).

Buna benzer bir diğer gelişme de Yukarı Dicle Havzasında yer alan ve Dicle'nin kollarından biri olan Seyhan Çayı yakınlarındaki Yenice Yanı adı verilen höyüğün kazısı sırasında yaşanmıştır (Bernbeck ve Costello, 2011: 680). Bu projede çalışan arkeologlar Yenice Yanı yerleşiminin 500 m yakınında ve Seyhan Nehri kenarında Aşölyen geleneğne ait, Alt Paleolitik döneme tarihlenen bir adet el baltası bulmuşlardır (Şekil 10).

Aynı şekilde Hirbemerdon Tepe arkeoloji projesi yürütölürken yapılan yüzey araştırması sırasında da Alt Paleolitiğne tarihlenen el baltası türünde aletlere nehir teraslarında rastlanmıştır (Laneri ve Ur, 2009: 228).

2.2. EPİ-PALEOLİTİK DÖNEM

Epi-paleolitik dönem, Son Buzul Çağ boyunca Yakındoğuda tarımın başlangıcı ve insanların yiyecek üretimine geçişi gibi birçok önemli gelişmenin dönüm noktasının hemen öncesini temsil eder (Kartal, 2009). Bu nedenle bu dönemi iyi anlayabilmek Neolitik dönemde Yakındoğulu topluluklarının sosyo-politik, ekonomik ve ideolojik dönüşümü anlamamıza oldukça yardımcı olacaktır (Sagona ve Zimansky, 2015: 19). Epi-paleolitik dönem, öncesindeki Üst Paleolitik dönem taş alet endüstrisi ile yakın ilişkili olan ve alet geleneğinde bu dönemin karakteristik

buluntuları olarak tanımlanan mikrolit aletlerin hakim olduğu, Paleolitik ile Neolitik arasındaki ara dönemdir. Bu dönemde ok ve yay gibi uzun ömürlü gelişkin silahların kullanılmış olması Epi-paleolitiği önceki dönemden ayırır (Atıcı, 2011: 28).

İnsanoğlunun en uzun yaşadığı ekonomi modeli, Paleolitik dönemin başlangıcından itibaren avcı-toplayıcılıktır. Bu sistemin değişimi Yakınoğu’da yaklaşık 12/11-10 bin yıl önce Neolitik dönemin başlaması ile gerçekleşir (Özdoğan ve Başgelen, 2007: vii).

Epi-paleolitik döneme ait bulgulara Anadolu’nun hemen her yerinde rastlanmaktadır, ancak bu dönemin en alt evrelerini yansıtan en karakteristik buluntular Akdeniz sahil hattından ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nden gelmektedir (Sagona ve Zimansky, 2015: 21). Anadolu Epi-paleolitik dönemine ait yaklaşık 50 civarında buluntu yeri bilinse de, kazısı yapılmış Epi-paleolitik merkez ise toplamda 15’tir (Kartal, 2009: 89).

Epipaleolitik dönemde hem Anadolu hem de Yukarı Dicle Havzası için bir sorunsal vardır. Bu sorunsal Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe gibi özellikle Yukarı Dicle Havzasında bulunan, MÖ 11. ve 10. bin yıllarda kurulduğu anlaşılan ilk yerleşik köylerdir. Bunların Epi-paleolitik döneme mi, Çanak Çömleksiz Neolitik döneme mi ait olduğu tartışılmakla birlikte (Sagona ve Zimansky, 2015: 22), bazı araştırmacılar bu yerleşimleri Çanak Çömleksiz Neolitik (PPN) olarak tanımlamaktadır (Özdoğan ve Başgelen, 2007: ix; Kartal, 2009). Bu yerleşimler bu çalışmada da Yukarı Dicle Havzasının ilk köyleri olarak Çanak Çömleksiz Neolitik dönem başlığı altında ele alınmıştır.

Yukarı Fırat Havzasında yer alan Biris Mezarlığı, Söğüt Tarlası, Şarklı Mağara (Keber Mağarası) ve Uluk Mevkii açık hava yerleşimleri, en iyi bilinen Epi-paleolitik dönem merkezleridir. Bunlar dışında kalan tek Epi-paleolitik merkez Batman’da 1990 yılında Rosenberg tarafından tespit edilen Malaliki Mağarası’dır (Rosenberg, 1991: 448; Kartal, 2009: 80, 81). Algaze Yukarı Dicle Havzası yüzey araştırmalarında Solteni ve Nevala Denik’de de açık hava yerleşimlerinde aletler bulunmuş (Algaze ve Rosenberg, 1991: 143), buna karşın Epi-paleolitik döneme tarihlenen hiçbir mikrolit alete rastlanmamıştır.

2.3. ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM

İnsanların milyonlarca yıl sürdürdüğü Paleolitik avcı toplayıcı ve göçebe yaşam biçiminden sonra, giderek yerleşik köylerde yaşamaya ve tarıma geçerek hayvanları evcilleştirmeye³ başladıkları Neolitik dönem yaklaşık olarak 6 binyıl sürmüştür. Bu dönem, yalnızca teknolojiye önemli yeniliklerin ortaya çıkmasıyla değil, toplulukun yaşam biçimi, hayata bakışı ve düzeninde de köklü değişikliklerin gerçekleştiği, insanlık tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur (Özdoğan M., 2011b: 56). Neolitikleşme⁴ olgusunun, ortaya çıktığı Güneybatı Asya’da çok geniş ölçekli bir yayılım alanına sahip olmakla birlikte, hala birçok bilinmeyişi vardır (Watkins, 2003: 36). Güneydoğu, Doğu ve İç Anadolu’da Holosen iklimin başlamasıyla birlikte bitki dünyasının çeşitlenmesi ve avlanacak hayvan sürülerinin nehir boylarındaki ortamlara kaymasıyla, önceleri pluvial göl kıyılarında yaşayan göçebe avcı-toplayıcı Epi-paleolitik toplulukları, bu hayvanları takip ederek kamp yerlerini nehir boylarına taşımaya başlamışlar ve avın bol olduğu bu nehir kıyılarında, faydalandıkları bitki örtüsünün de zenginleşmesi sayesinde ilk kez yerleşik yaşama geçmeye başlamışlardır (Esin, 2007: XII).

Daha önce tarımın başlangıcı ve yerleşik yaşam, eş zamanlı ve birer neden-sonuç olguları olarak görülmüş olsalar da, bugün Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde tarımın başlangıcından daha önce yerleşik yaşamın var olduğu (Özdoğan M., 2004: 50), özellikle Yukarı Dicle Havzası gibi bölgelerdeki son dönem kazı çalışmalarıyla kanıtlanmıştır (Karul, 2011; Miyake vd., 2012; Balter, 2008: 170). İçerisinde yerleşik yaşamın başlangıcı gibi çok önemli dinamikleri de barındıran Neolitik dönemde bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi hakkında kuramsal birçok görüş vardır ancak bu kuramların değerlendirilmesi bu çalışmanın kapsamında olmadığı için detaylı olarak değinilmeyecektir (Hodder, 2017: 2; Wright, 1971: 454).

³ Bitkilerin kültüre alınmış/evcilleştirilmiş en erken örneklerine Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin erken evrelerinde rastlanır. Bu gelişmenin yaşanmasından çok kısa bir süre sonra ise Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da ilk evcil hayvan sürüleri ortaya çıkar (Watkins, 2010: 624).

⁴ Neolitikleşme/Neolitizasyon net bir şekilde, tam olarak ifade edilmesi zor, muğlak bir kavramdır. Genel olarak avcı-toplayıcı toplulukların yerleşik yaşama geçip, bitki ve hayvanları evcilleştirerek besin üretimine başladığı dönüşümü anlatmak için kullanılır. Güneybatı Asya’nın Neolitikleşme süreci MÖ 12.000-8500 aralığına tarihlense bile, aslında bu süreç yaklaşık 22.000 yıllarında başlar Geç Neolitik dönem ve sonrasında da devam eder (Sterelny ve Watkins, 2015: 673). Bu süreç için Neolitikleşme/Neolitizasyon kavramlarının yanı sıra “Neolitik Paket” kavramı da 1970’lerden itibaren sıklıkla kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 2005: 2).

Önceleri Neolitik dönemin Anadolu’da olamayacağı yönünde görüşler varken (Lloyd, 1956: 53), artan araştırma sayıları ve yeni bulgular sayesinde bugün, Neolitik dönemin Yakındoğu gibi Anadolu’da da yaşanmış olmasının ötesinde, dönemin birçok dinamiğinin bu bölgede olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Anadolu Neolitik dönem araştırmaları diğer bölgelere göre çok az sayıdadır. Ancak buna rağmen, bu diğer bölgelerde yapılan çalışmalar var olan genel bilgilere bazı yeni detaylar katarken, Anadolu’daki hemen her Neolitik araştırma ya bir sorunsalı cevaplayan ya da yeni bir sorunsalı ortaya koyacak derecede önemli bilgiler veren çalışmalardır (Özdoğan, Başgelen ve Kuniholm, 2011: IX).

Uzun bir sürece yayılan Neolitik dönem, Anadolu ve Yakındoğu’da çanak çömlek kullanımına göre iki evreye ayrılır. Ancak bu iki evre arasındaki fark sadece çanak çömlek teknolojisinin kullanımı ile sınırlı değildir. Bu farklılık aslında bu toplulukların sosyolojik yapılarının birbirinden çok farklı olmasına işaret eder (Hodder, 2017: 2).

Neolitik dönem eş zamanlı olarak her yerde aynı şekilde gelişmemiştir. Epi-paleolitik topluluklar Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu gibi Kuzey Mezopotamya’da MÖ 11 bin yıllarından itibaren bu yeni yaşam biçimine adapte olmaya başlarlar (Özdoğan M., 2011b: 56). Epi-paleolitikten Çanak Çömleksiz Neolitik döneme geçiş veya Çanak Çömleksiz Neolitik’ten Çanak Çömlekli Neolitik döneme geçiş iç içe geçmiş karakteristik özellikler gösteren süreçlerdir (Özdoğan M., 2004: 50). Çanak Çömleksiz Neolitik dönem (MÖ 9600-7000), tabakalanma ve buluntu değişimlerine göre Çanak Çömleksiz Neolitik A, B ve C olarak alt evrelere ayrılır. MÖ 11. binyıldan 8. binyıl sonuna kadar süren çanak çömleksiz evreden sonra MÖ 6. binyıla kadar devam edecek olan çanak çömlekli evre başlar. Bu dönem ise ilk ve son olarak ikiye ayrılır⁵ (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 406).

Günümüzde Anadolu Neolitik dönemine ilişkin bilgilerimiz temelden değişmiştir. Bunu, içerisinde Hallan Çemi, Demirköy, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Çayönü, Sumaki Höyük ve Körtik Tepe gibi Yukarı Dicle Havzası

⁵ Çanak çömlekiz Neolitik dönem kronolojisi için PPN yerine akeramik terimini kullanmayı tercih eden araştırmacılar da vardır. Bu araştırmacılar Akeramik Neolitik dönemi Yakındoğu ve Türkiye için, kendi içinde Erken Akeramik I, Erken Akeramik II, Olgun Akeramik Neolitik I-III şeklinde ayırırlar (Rosenberg ve Özdoğan, 2011: 127). Ayrıca Kuzey Mezopotamya Neolitik kronolojisi Orta Anadolu yerleşimlerine uyum göstermemektedir. Bu nedenle Orta Anadolu bölgesi Çanak Çömleksiz dönemleri için PPN yerine daha çok akeramik terimi tercih edilir.

yerleşimlerinin de bulunduğu Nevalı Çori ve Göbekli Tepe gibi önemli merkezlerde yapılan çalışmalar sağlamıştır (Özdoğan M., 1998: 29). Hatta daha sonraki dönemlerde Mezopotamya topluluklarında karşımıza çıkacak olan geleneklerin kökenlerinin temelleri, ilk olarak bu Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklar tarafından atılmış olmalıdır (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 408). Yukarı Dicle Havzası Neolitik dönem yerleşimlerini kronolojik olarak Hallan Çemi, Demirköy, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Körtik Tepe, Çayönü, Sumaki Höyük, Salat Camii Yanı ve Hakemi Use şeklinde sıralayabiliriz. Bu merkezlerde yürütülen projeler Yukarı Dicle Havzasının Neolitik dönemini anlayabilmek için en önemli verileri ortaya koymuşlardır (Tekin, 2007a: 161). Hatta bu yerleşimler sadece Yukarı Dicle Havzası veya Güneydoğu Anadolu için değil, tüm Yakındoğu için çok önemlidirler. Neolitik dönemi 4000 yıl kadar daha erken bir tarihe indiren bu yerleşimler MÖ 11. binyıl ile 7. binyıllar arasında bölgede var olan kültürlerin önemini ortaya koymuşlardır (Tuna, 1999). Ancak Yukarı Dicle Havzasında diğer birçok yüksek coğrafi alanlarda olduğu gibi Neolitik yerleşimlerin orijinal yüzeylerinde de ciddi bir erozyonal aşınma meydana gelmiş ve yerleşimler hakkında bazı bilgileri edinmemize engel olmuştur (Özdoğan M., 1998: 30) (Şekil 11).

Batman Barajı inşası ile ilişkili bir kurtarma kazısı olarak 1990 yılı yüzey araştırmasında tespit edildikten sonra 1991-1994 yılları arasında 4 sezon kazılan Hallan Çemi yerleşimi, Batman'a 50 km mesafede bulunan bir Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimidir. Diyarbakır Müzesi ve Delaware Üniversitesi'nin ortak desteğiyle kazılan, 4.3 m yükseklikte ve 0.5 ha'dan daha az boyutlarıyla küçük bir yerleşim olan höyük, Sason Çayı batı kıyısındadır ve yerleşimden alınan çok sayıda karbon numunesine göre MÖ 11. binyıl sonlarında birkaç yüzyıl yerleşilmiş bir köydür (Rosenberg, 2011a: 61). Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait en az 4 yapı katı saptanmış olmasına rağmen, çalışmaların zorunlu olarak sona erdirilmesinden önce ancak 3 yapı katı ortaya çıkarılabilmektedir (Rosenberg, 2007a: 1). Hallan Çemi, Demirköy ve Körtik Tepe ile ilişkili bir yerleşim olarak avcı toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçişe buzul çağı sonlarında tanıklık etmiş bir yerleşimdir (Rosenberg, 2009: 11) (Şekil 18). Yerleşimdeki mimari, bitki ve hayvan kalıntılarının niteliği bu köyün yıl boyunca yerleşildiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle Hallan Çemi, Yukarı Dicle Havzasının ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bilinen en eski tam yerleşik köyüdür

(Rosenberg, 2007a: 1, 8). Bu yerleşim, Güneydoğu Anadolu'daki diğer Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimleri olan Çayönü, Nevali Çori ve Göbeklitepe'deki özenle inşa edilmiş anıtsal/kamusal yapıları ile gelişkin bir yapıya işaret etmektedir. Ayrıca Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Demirköy gibi Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimlerine de köken teşkil eder (Rosenberg, 2011a: 68).

Demirköy, 1989 yılında bulunmuş, Batman Çayı'nın batı kıyısında, Hallan Çemi yerleşimine 40 km mesafede bulunan bir Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimidir. Neolitik dönem dolgusu yaklaşık 7 m kalınlığa sahip yerleşim, MÖ 10. binyılın ilk yüzyıllarına tarihlenir ve çağdaşları Hallan Çemi ve Körtik Tepe ile ilişkili bir yerleşim olarak avcı toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçişe Buzul Çağı sonlarında tanıklık etmiştir. 1997 ve 2000 yıllarında burada Hallan Çemi yerleşimini de araştıran Rosenberg tarafından sondajlar açılmıştır (Rosenberg, 2009: 11). Demirköy'de Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait kaliteli açkılanmış taş kaplar, düğme vb. işlenmiş kemik objeler, işlenerek farklı biçimler kazandırılmış havanelleri ve asa başları ortaya çıkmıştır. Bunlar genelde kloritten üretilmişlerdir. Bu buluntulara Hallan Çemi'de de rastlanırken, bitümen ve kil gibi bazı yeni tür buluntulara ilk kez Demirköy'de rastlanmıştır. Ayrıca Demirköy'de ölülerin yerleşime gömülmeye başladığı ve pişmiş kil heykelciklerin ilk kez bu Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimde ortaya çıktığı görülmektedir (Rosenberg, 2011b: 82). Demirköy toplulukunun ekonomisi avcı toplayıcılığa dayalıdır. Özellikle buğdaygillerin yoğun olarak toplandığı görülür. Demirköy üzerinden genel olarak bakıldığında Hallan Çemi'den beri Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklarda radikal bir dönüşüm henüz yaşanmamıştır. Demirköy kazı çalışmalarını yürüten Rosenberg'in yerleşimle ilgili tahmini buranın Hallan Çemi'nin terk edilmesinden hemen sonra kurulmuş olması nedeniyle, olasılıkla Demirköy'ü kuranların da Hallan Çemi halkı olduğu yönündedir. Hallan Çemi halkı nehrin aşağısına doğru yer değiştirerek bu yeni köyü kurmuşlardır (Rosenberg, 2007b: 14).

İlk olarak Algaze ve ekibinin yüzey araştırmalarında tespit edilen ve Dicle-Batman nehirlerinin birleştiği noktada yer alan Körtik Tepe, bu araştırmalar sırasında daha geç bir döneme ait sanılmış olsa da, 2000 yılında başlanan kazı çalışmaları ile

anlaşıldığına göre, bu merkez Diyarbakır-Bismil’de bulunan bir Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimidir. 0,5 ha’lık yayılım alanı ve 5 m yüksekliği ile küçük bir yerleşim olan bu alanda yapılan kazılarda ortaya çıkan buluntular, çevresindeki diğer Erken Neolitik yerleşimler olan Hallan Çemi, Demirköy ve Çayönü ile büyük benzerlikler gösterir (Özkaya ve San, 2004: 669). Körtik Tepe ¹⁴C numuneleri, yerleşimi 11. binyılın ikinci yarısına ve 10. binin ilk yarısına tarihlemektedir. Bu tarihler, yerleşimde ilk iskanın Younger Dryas ara dönemi boyunca başladığına işaret etmektedir (Benz ve diğerleri, 2013: 65). Körtik Tepe, Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömleksiz Neolitik döneminin en eski temsilcilerindendir. Körtik Tepe diğer Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimleri ile birlikte arkeolojik geçmişi, kültürel zenginliği ve alt yapısı ile büyük bir zenginliğe işaret etmektedir. Bu yerleşim, görkemi günümüzde de hayranlık uyandıran köklü kültürel birikimlerin yaşandığı bir coğrafya olarak Yukarı Dicle Havzasının önemini bir kere daha vurgular (Özkaya ve San, 2007: 33).

Yukarı Dicle Havzasının bir diğer Neolitik yerleşimi olan Gusir Höyük, MÖ 9970-9600 aralığına tarihlenen ve arkeolojik dolgusunun tamamı Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait olan bir yerleşimdir (Karul, 2011: 1-2). Gusir Höyük Çanak Çömleksiz Neolitik dönem tabakalarında, yuvarlak planlı büyük çaplı binalara, Hallan Çemi’deki kamu yapısına benzer yapılara, inhumasyon mezarlara ve çok sayıda taş alete ulaşılmıştır (Karul, 2011: 4). Gusir Höyük Yukarı Dicle Havzasının diğer Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimleri gibi, bölgenin erken dönem Neolitiğinin anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır. Özellikle, gelecekte bölgenin Erken Neolitik sembolizm sorunsallarına ışık tutacak veriler de sunabilir (Karul, 2011: 5).

Gusir Höyük ile hem araştırma tarihçesi hem de Neolitik dönem bulguları ile paralellik gösteren Hasankeyf Höyük, Batman’daki görkemli Ortaçağ kenti Hasankeyf’e 2 km mesafede, Dicle Nehri’nin sol kıyısında yer alan bir Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimidir. Höyük, 150 m çapında ve 8 m yüksekliğe sahip olup, geç döneme ait birkaç buluntu dışında ¹⁴C verilerine göre MÖ 10. binyılın ikinci yarısına tarihlenir (Miyake ve diğerleri, 2012: 3). Höyükte Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait yarı dörtgen planlı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca ezgi taşları ve yerleşim içi mezarlara rastlanmış, hatta bu mezarlardaki iskeletlerin

kemiklerinin boyalı olduğu gör÷lmektedir. Yerleşimde mikrolit türü taş aletler çok sayıda bulunmaktadır. Yerleşime ait arkeobotani analizlerine göre arpa ya da buğdaya hiç rastlanmamış olması oldukça ilginçtir. Çünkü Orta Fırat gibi bazı bölgelerin Hasankeyf Höyük ile çağdaş yerleşimlerinde bu bitkiler tüketilmekteydi. Bunun yerine çok sayıda balık kemiğı vardır ve av için nehirden faydalandığını kanıtlar (Miyake ve diğerleri, 2012: 6). Hasankeyf Höyük ve diğer Yukarı Dicle Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimleri yerleşik yaşama geçiş ile ilgili bilgiler açısından oldukça önemlidirler. Şimdilik bu yerleşim, yerleşik yaşam ve diğer bazı Çanak Çömleksiz Neolitik dönem olgusu için Yukarı Dicle Havzasının Levant'tan farklı bir gelişim gösterdiğini ortaya koyar (Miyake ve diğerleri, 2012: 6).

Yukarı Dicle Havzası Neolitik dönemi için en iyi bilinen yerleşim, vadinin ilk sistemli araştırma çalışmalarından biri olması ve modern araştırmalar döneminin ilklerinden olması nedeniyle Çayönü'dür. Bu yerleşim, Çanak Çömleksiz evreden başlayarak çanak çömlekli Neolitik dönemin sonlarını da içeren çok kapsamlı bir stratigrafiye sahiptir (Özdoğan A.E., 2011a). Yukarı Dicle Havzası ilk bilimsel çalışmalarından biri olan ve MÖ 10.000'den itibaren kesintisiz tabakalanma gösteren Çayönü, birçok ilkin saptandığı yerleşme olma özelliğini de taşır (Özdoğan A.E., 2007: 57). Bir Pleistosen gölünü dolduran birikintiler tarafından oluşan bir alüvyal dolgu üzerinde yer alan Çayönü yerleşiminde⁶ Çanak Çömleksiz Neolitik dönem dışında, Kalkolitik ve Tunç gibi diğer dönemlere ait tabakalar da vardır (Çambel, 1974: 373). Neolitik dönem tabakaları ise çanak çömlekli ve çanak çömleksiz evreler olarak kendi içinde ayrılmaktadır. Her iki tabakanın da aynı yerleşimde bulunması, bu dönemlerin arkeolojik sorunsallarını anlamak açısından çok önemlidir (Özdoğan A.E., 2007: 61). İçerisinde birçok evreyi barındıran Çanak Çömleksiz Neolitik dönem tabakasının en erken evresi ¹⁴C numunelerine göre MÖ 10.200-9.400 aralığına tarihlenen “Çukur Barınaklar” evresi, en geç ise MÖ 8.200-8000 aralığına tarihlenen “Geniş Odalı Yapılar” evresidir (Özdoğan A.E., 2007: 63). Çanak Çömleksiz Neolitik dönem tabakalarında beslenme yaban domuzu, geyik, yabani sığır, yabani keçi ve koyun gibi hayvanları ve yabani mercimek ve fiğ başta olmak üzere baklagilleri içeren avcı-toplayıcılığa dayalıdır. Bu dönemde herhangi bir bitkinin kültüre alındığına dair hiçbir bulgu yoktur (Özdoğan A.E., 2007: 68).

⁶ Çayönü'nde arkeolojik kazılar ilk olarak 1964-1972 yılları arasında kazılar yürüt÷lm÷ştür. 2017 yılında kazılara yeniden başlanmıştır.

Yukarı Dicle Havzasının tüm Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimlerinin Dicle Nehri ya da kolları üzerine kurulmuş olması tesadüfi bir durum değildir. Ayrıca tüm bu yerleşimler Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin A evresine, yani MÖ 11. binyıl sonu-10. binyıl ortalarına ya da Holosen Çağ'ın başlangıcına tarihlenirler. Aynı dönemin B veya C evresine tarihlenen bir yerleşimin olmaması da ilginçtir. Ayrıca arkeolojik kazıları yapılan bu yerleşimlerden anlaşıldığı kadarıyla Yukarı Dicle Havzası Neolitik dönemde ortak bir kimliğe sahiptir (Brancato, 2015: 90). Yukarı Dicle Havzasında Hallan Çemi, Gusir Höyük, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük ve Demirköy yerleşimlerinin hepsinin Çanak Çömleksiz Neolitik dönem olması ilginçtir. Bunlardan başka herhangi bir Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim bölgede yoktur. Muhtemelen MÖ 10. binyıldan sonra bölge ya terk edilmiştir ya da nüfusu çok azalır (Brancato, 2015: 15). Gusir Höyük ve Hasankeyf Höyük, Yukarı Dicle Havzasının iki yeni Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimidir, ancak bu yerleşimlerde sadece birkaç sezon boyunca kazı yapılabilmektedir. Sınırlı sayıda yayın üzerinden öğrenebildiğimiz bu yerleşimlerin yanı sıra Ilisu Barajı inşaat sahası içerisinde Çanak Çömleksiz Neolitik dönem olan başka bir yerleşim de Boncuklu Tarla'dır. Yoğun miktarda obsidiyen ve çakmaktaşıdan oluşan yontma taş aletlerin görüldüğü bu yerleşimin de çalışmaları henüz yürütülmektedir (Ökse ve diğerleri, 2009: 74). Kazısı yapılan yerleşimlerin dışında Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimleri Amarsava, Girikihacıyan, Gıryan/Gri Ami, Gölbent Mevkii, Gri Havza-Kötekan, Harif Pınar, Kikan Harabesi, Nevala Denik, Papazgözü, Ayngerm Yanı ve Yayvantepe/Til Huzur (Yakar, 2014) ve Erdurağı'dır⁷.

2.4. ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM

Pişmiş toprak çanak çömleklerin üretimi teknolojik bir gelişmeden çok, sosyolojik bir değişimdir. Birçok Neolitik yerleşimin çanak çömleksiz evresinde

⁷ Erdurağı yerleşimi 2014 yılı Eylül ayında Batman Müzesi'nin talebi üzerine, Dr. Ahmet Uhri tarafından gerçekleştirilen bir bilirkişilik keşif gezisi sırasında keşfedilmiş yeni bir yerleşimdir. Söz konusu keşfe yönelik hazırlanan raporda geçen "Bu durumda obsidiyen ve çakmaktaşı alet, yonga ve çekirdek dışında höyükte keramik bulunmaması burasının Akeramik Neolitik bir höyük olduğuna işaret ediyor olabilir" ifadesi bu merkezin Yukarı Dicle Havzasındaki başka bir Neolitik yerleşim olabileceğine işaret eder. Yerleşimde bulunan ve Neolitik döneme ait olduğu düşünülen söz konusu çanak çömlekler keşif heyeti tarafından Batman Müze Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir (A. Uhri ile kişisel görüşme, Aralık-2018 ve 2014 tarihli bilirkişilik raporu).

kilin farklı biçimlere sokularak pişirildiği bilinmektedir (Özdoğan A.E., 2013: 80). Çanak çömlekler insanların önceki yaşam tarzlarındaki yeme içme alışkanlıklarını terk ederek, tarımla üretilen tahıl ve bakliyattan faydalanmak için sulu aş yemeye başlamalarının bir sonucudur (Rosenberg ve Özdoğan, 2011: 141). Buna karşın, bu evrede avcı toplayıcı yaşam biçimi de devam etmiştir.

Yukarı Dicle Havzasında Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde yerleşim yeniden başlar. Havza içerisinde bu dönemi en iyi yansıtan yerleşimler Salat Cami Yanı Höyük, Sumaki Höyük ve Hakemi Use'dir. Yayvantepe ise bölgedeki güvenlik sorunları nedeniyle sadece bir sezon kazılabildiği için diğer alanlar kadar iyi bilinmemektedir (Caneva, 1992). Yayvantepe'nin kısa süreli çalışmasında ortaya çıkarılan arkeolojik malzeme içinde en erken tarihli olanları Çayönü buluntularıyla benzerlik gösteren ve pre-Halaf olarak tanımlanan çanak çömleklerdir (Caneva, 1992). Burada ayrıca Hassuna ve Halaf boyalılarının da varlığından bahsedilmektedir (Tekin, 2017c: 341).

İlk defa 1989'da bulunan ve MÖ 7. binyılın ikinci yarısına tarihlenen Salat Cami Yanı Höyük, 2004 yılında kazılmaya başlanmıştır (Miyake, Maeda ve Tao, 2013: 45). Diyarbakır-Bismil'e 20 km mesafede, Dicle'nin kolu olan Salat Çayı kıyısında yer almaktadır. Tipik bir tarımcı topluluk tarafından kullanılmış olan yerleşimin Neolitik olan alanı iki ha'dır. Ana toprak üzerinde 4,5 m kalınlıkta bir dolgu olan Neolitik tabaka üç evreye ayrılmıştır (Miyake, 2007: 37). Salat Cami Yanı kazılarında bulunan çanak çömlekler, daha önce de belirtildiği gibi en eskisi olduğu iddia edilen çanak çömlek geleneğinin aksine, ilk çanak çömlek aşamasını temsil eder (Miyake, 2007: 44).

Batman Beşiri'de yer alan, Neolitik tabaka dolgusu 3.5 m'yi bulan Sumaki Höyük, Hallan Çemi ve Demirköy Neolitik yerleşimleri ile aynı coğrafi kuşakta yer almaktadır. Yerleşim, yüzey buluntularına göre çanak çömleksiz olarak tanımlanmış olsa da kazılara başlandığında yoğun miktarda çanak çömlekle karşılaşılmıştır. Bunun nedeni Sumaki Höyüğün Neolitik Dönemdeki ilk yerleşimcilerinin çanak çömleksiz evreyi temsil ederken, sonrasında çanak çömlek kullanan bir halkın gelip eski höyüğün çevresine yerleşmiş olmasıdır (Özdoğan A.E., 2009: 19, 32). Höyüğün çanak çömleksiz evresi diğer Yukarı Dicle Havzası yerleşimleri gibi MÖ 10. binyıllara işaret ederken, çanak çömlekli evresi MÖ 6500-6200 tarihleri arasına aittir.

Sumaki Höyük barındırdığı arkeolojik bilginin yanı sıra MÖ 6700'lerden itibaren Holosen Dönemde görülen iklim salınımları ve çevre koşullarındaki değişiklikler ile ilgili olarak jeomorfolog ve iklim bilimcilere de çok zengin veriler sunmaktadır (Özdoğan A.E., 2013: 81). Sumaki Höyük, Yukarı Dicle Havzasında hem çanak çömleksiz hem de çanak çömlekli Neolitik Dönem tabakalarını aynı anda barındıran, Çayönü'nden sonraki tek yerleşimdir (Özdoğan A.E., 2011b).

İlk kez 2001 yılında kazılmaya başlanan Hakemi Use yerleşimi ise Diyarbakır-Bismil'e 12 km mesafededir. 120 m çapında ve 4 m yüksekliğe sahip höyük, küçük ve yayvan bir biçimdedir (Tekin, 2017a: 94). Üzerinde pamuk tarımı yapıldığı için ciddi biçimde tahrip olan höyük MÖ 6100-5900 arasında iskan edilmiş, çanak çömlekli Son Neolitik Dönem ya da Hassuna/Samarra Dönemine aittir (Tekin, 2011b: 581). Neolitik dolgu 3.5 m derinliktedir. Bu dolgu içerisindeki Neolitik tabaka beş evreye ayrılmaktadır (Tekin, 2007b: 47). Kuzey Mezopotamya'nın ilk boyalı çanak çömlek geleneğini oluşturan ve literatüre Hassuna/Samarra şeklinde geçen çanak çömlek grubu Hakemi Use'de çok sayıda ortaya çıkmıştır. Hakemi Use, Yukarı Dicle Havzasında varlığı kazılarla tespit edilebilmiş ilk Hassuna/Samarra yerleşimidir, ayrıca bu yerleşim bugün için Yakındoğu'da Hassuna/Samarra çanak çömleğinin kuzey sınırını temsil eder (Tekin, 2013: 113).

Yukarı Dicle Havzası, MÖ 7. binyılda tüm Yakındoğu'da olduğu gibi terk edilmiştir. Bundan kısa bir zaman sonra ise nehir ve kolları üzerinde yeniden iskan başlamış, ancak bu ara dönemde toplulukların nasıl yaşadığı ve geçen sürenin tam olarak ne kadar olduğu bilinmemektedir. Güçlü stratigrafi gösteren bir Yukarı Dicle Havzası Neolitik yerleşiminin kazılmamış olması da bu bilinmezliğe katkı yapmaktadır (Tekin, 2017a: 97). Ancak 2015 yılında Çayönü projesinin yeniden başlamış olması bu açıdan oldukça önemlidir. Bu yerleşimde Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönem tabakaları aynı anda mevcut olduğu için bu sorunsal açısından faydalı bilgiler vereceği düşünülmektedir (Tablo 4).

Tüm bu Yukarı Dicle Havzası Neolitik yerleşimleri kazısı kısa süreli de olsa yapılmış ve yayınlanmıştır. Bunların dışında vadi içerisinde yürütülen yüzey araştırması projelerinde sıklıkla Neolitik Dönem materyallerine denk gelinmiş, ancak burada sadece kazı raporlarından ulaşılan genel bilgilere yer verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KALKOLİTİK ÇAĞ KRONOLOJİ VE TERİNOLOJİ SORUNLARI

Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronolojisi geleneksel olarak, erken evreyi Halaf Kültürü, orta evreyi Ubaid kültürü, geç evreyi de Uruk kültürü ile tanımlamaktadır (Özdoğan M., 2011c: 105). Günümüzde bu kronoloji sorunlarından dolayı çoğu bilim insanı tarafından revize edilmiştir (Tekin 2017). Bu çalışmanın amaçlarından birisi de Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerini değerlendirirken, bölge için kullanılabilecek, sorunların en aza indirildiği güncel bir Kalkolitik Çağ kronolojisinin oluşturulmasıdır.

Burada tespit edilen en temel üç sorun Halaf'ın Kalkolitik Çağ kronolojisi içerisinde yer alması, en güncel kronolojik şablon olsa bile SAR Kronolojisinin bazı problemlerinin olması ve Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik topluluklarını güney kökenli Ubaid veya Uruk terminolojisinin temsil etmesidir.

Bunun yanı sıra Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağı için “Ubaid” ve “Uruk” terimlerini kullanmak terminoloji sorunsalı olarak adlandırdığımız bir başka problemidir. Bunun problem ilerideki bölümlerde (Bkz. Böl. 3.4.) tartışılacaktır.

3.1. KURAMSAL ALTYAPI

Yakındoğu araştırmacılarının en yoğun odaklandıkları konular “yerleşik yaşamın başlangıcı”, “tarımın ve evcilleştirmenin başlangıcı” ile “kent-devletlerinin ortaya çıkışı” olmuştur (Henrickson ve Thuesen, 1989b: 11; Stein, 1994: 35). İlk hayvan ve bitki evcilleştirmesinin nasıl ve nerede ortaya çıktığını tartışan V. Gordon Childe’ın “Vaha Kuramı” (Childe, 1928), Robert Braidwood’un “Çekirdek Bölge Kuramı” (Braidwood, 2008: XIV) ile Robert McC. Adams (Adams ve Nissen, 1972), Gregory Johnson ve Henry T. Wright’ın (Wright ve Johnson, 1975) kent-devletlerin ortaya çıkışını da kapsayan kuramlarının tartışıldığı Guillermo Algaze’nin “Uruk Yayılımı Kuramı” (Algaze, 1993a), Yakındoğu Arkeolojisi’nin yoğun olarak odaklandığı ilk çalışmalar olmuştur.

Mezopotamya Kalkolitik Çağ arkeolojisinin kuramsal altyapısı Güney Mezopotamya’da ortaya çıkmış materyal kültür ya da nüfusuyla kuzey bölgelere yayılması ile ilişkili çalışmalar üzerine kurulmuştur. Bu kuramsal çalışmaların dayanak noktası, Uruk topluluklarının MÖ 3700’lerden itibaren Kuzey Mezopotamya’da koloni yerleşimleri kurmalarıdır (Kalkan, 2015). Bu çalışmada ele alınan kronolojik ve terminolojik sorunsallara yol açan bölgeler arası nüfus veya materyal kültür yayılımını her araştırmacı farklı bakış açısı ve farklı eleştirel yorumlarla değerlendirmiştir (Oates, 1993: 412; Liverani, 2006: 68; Rothman, 2002a: 58; Stein ve Wattenmaker, 1990: 68; Pollock, 1994: 1482; Helwing, 1999: 93; Nissen, 2001: 161; Wright, 2001: 147; Areshian, 1990: 396; Allen, 1992: 456).

En temel kuramsal yaklaşımlar Akültürasyon (Benimseme, Öykünme), Uruk Dünya Sistemi Kuramı, Mesafe-Eşitlik ve Ticaret-Diaspora kuramları olarak üç başlık altında toplanabilmektedir.

3.1.1. Akültürasyon (Benimseme, Öykünme) Kuramı

Akültürasyon kuramı kültürler özelinde olmayan, farklı herhangi iki topluluğun etkileşimini anlayabilmek ve açıklayabilmek için kullanılan, bölgeler arası etkileşim faaliyetlerini açıklamak için geliştirilmiş ve dünya sistemleri gibi Avrupa merkezci bir bakış açısıyla Avrupalıların 16-19. yüzyıllarda başka coğrafyalara sömürge amaçlı yayılımlarını analiz eden bir kuramdır (Stein, 1999b: 11). Bu olgu herhangi bir amaç doğrultusunda statüsü düşük yerel bir grubun yönetime gelebilmek (prestijli sınıf olabilmek) amacıyla statülerini artırmak ve pekiştirmek için karşılaştıkları gelişkin toplulukların ideoloji ve materyal kültürünü kullanması veya taklitlerini üretmesi olarak tanımlanabilir. Akültürasyon, kelime anlamı olarak kültürleme, kültürlenme anlamı taşır. Bu kuram 1930’lu yıllarda Amerikanın yerli halkları üzerinde Avrupalıların etkisini anlamak için geliştirilmiş, daha küçük ve egemen olmayan “*alıcı kültürler*” olarak tanımlanan toplulukların, daha baskın ve hakim konumdaki toplulukların desteği ile güçlendirilmesi olgusunu açıklamaya çalışır.

Colin Renfrew’a göre Akültürasyon topluluklar arasında bölgeler arası etkileşim faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan olgulardır, ancak bu kuramın

dünya sistemleri gibi bazı önyargılar barındırması eleştirilmiştir (Renfrew ve Bahn, 2013: 107).

Bölgeler arası etkileşimin faaliyetleri olan ticaret, Akültürasyon ve kolonicilik faaliyetleri, arkeolojik olarak farklı izler bırakmıştır. Etkileşim bir yabancı yerleşim yeri olmaksızın yalnızca ticaretten ibaretse, o zaman o yerleşimde sadece taşınabilir yabancı materyal kültür öğelerine rastlanır. Eğer etkileşim yerel halkın farklı bir ideolojiyi benimsemesi ise, o zaman bu ideolojiye ait buluntuların yanı sıra bunların taklitleri de bulunabilir (Stein, 1999b: 13). Buna karşın Akültürasyon olgusunun arkeolojik kanıtlarının tespiti zordur. Bir topluluğun tamamen başka bir topluluğu benimsediği durumlarda, kolonici olan topluluklarla Akültürasyona uğrayan yerel halkı ayırmak neredeyse imkansızdır. Bunun için Stein'in Assurlu tüccarlar Kaneş'te doğrudan yerel Anadolu materyal kültürünü kullandığı için, eğer Assurca tablet arşivi bulunmasaydı, arkeologlar bu Assur ticaret kolonilerinin varlığını belki de hiç bilemeyeceklerdi (Stein, 1999a: 73): “(...) *the Old Assyrian trading colony, or karum, at Kanesh in Anatolia used entirely local styles of architecture and ceramics-so much so that the excavators were only able to identify it is a colony through the presences in the houses of cuneiform tablets representing the business archives and correspondence of the Mesopotamian families in this trade diaspora.*” şeklindeki tespiti, yerel ve kolonici toplulukların arkeologlar tarafından ayırt edilebilmelerinin zorluğunu iyi ifade etmektedir.

MÖ 5. binyılda Güney Mezopotamya'nın sınırlarını aşarak çok geniş bir coğrafyada materyal kültür yayılımına yol açan Ubaid Kültürü ve MÖ 4. binyıl boyunca Kuzey Mezopotamya'da koloniler kuran Uruk Kültürü çalışmalarında Akültürasyon kuramı, sıklıkla başvurulmuş bir açıklama modelidir. Ubaid materyal kültürünün çok geniş bir coğrafyada varlık göstermesi bazen bu toplulukların da kolonicilik faaliyetleri yürüttüğü ve kendisinden sonraki Uruk toplulukları gibi, ticari veya başka nedenlerle Kuzey Mezopotamya'ya gelerek yerleşimler kurdukları şeklinde yorumlanmıştır (Esin, 2011: 110). Buna karşın son dönemlerde yürütülen antik DNA çalışmaları sayesinde⁸ (Özbal, 2010b: 45). Buna göre Ubaid Yayılımı

⁸ Tell Kurdu iskeletlerinin antropolojik analizinin en önemli sonucu bu yerleşimin insanların her evrede yerel topluluk olduklarını, Ubaid tabakasındaki insanların Halaf Kültüründeki insanlardan hiçbir farklarının olmadıklarını, dışarıdan gelen bir nüfusun kesinlikle olmadığını kanıtlamıştır. Bu analizler için Ubaid kültürünün bir göç hareketi yerine, kuzey bölgelere gelen bir gelenek yayılımı olduğu tespitinin en somut kanıtlarındandır diyebiliriz (Özbal, 2010a: 302).

güneyli insanların göçü ya da yabancı bir materyal kültürün ithal edilmesi değil, Tepe Gawra, Hama veya Değirmentepe gibi yerel yerleşimlerde bu kültürün ideolojisinin, çanak çömleğinin ve mimarisinin benimsenip kullanılmasıdır. Böylece Ubaid materyal kültürünün Kuzey Mezopotamya'daki varlığının bir Akültürasyon olgusu olduğu, Yerel Kalkolitik toplulukların ticaret ve bölgeler arası etkileşim aracılığı ile tanıdıkları Ubaid materyal kültürünü benimsendiği anlaşılmıştır (Stein, 1994: 36). Barbara Helwing'e göre (Helwing, 2000: 147) Akültürasyon gerçekleşirken bazı sonuçları da beraberinde getirmektedir. Helwing yerel-ithal gelenekler konusunda daha açık görüşlü bakılması gerektiğini söyleyerek Akültürasyon etkileşiminin sistematiğini şu şekilde tanımlamıştır:

- Yerli gelenek tek bir ithal geleneği benimsemiş olabilir.
- Farklı iki gelenek tek bir yerleşimde aynı anda var olabilir.
- Yabancı geleneği benimseyen yerli gelenek Akültürasyona uğrayabilir.

Akültürasyon konusundaki bu ilkeleri sorunlu bulan Gil Stein ve Patricia Wattenmaker ise kuramsal yaklaşımlarda kuzeyli ve güneyli kültürler arasındaki etkileşimlerin yol açtığı materyal kültür Akültürasyonu için etkilenen tarafın her zaman kuzeyli yerel topluluklar olduğu, etkileyenin ise daima güneyli topluluklar olduğu yönünde yaklaşımların hakim olduğunu belirtmişlerdir. Bu önyargıların analizini yaptıkları yayınlarında “Her ne kadar bağımlılık olgusu sorunlu olsa da, bu modelin gündeme getirdiği önemli konular, MÖ 4. binyıl boyunca Suriye, Anadolu ve İran'daki yerel topluluklarının ekonomik ve politik organizasyonlarını anlama gereğini vurgulamaktadır.” ifadesinde bu mutlak bağımlılık önyargısına değinmişlerdir (Stein ve Wattenmaker, 1990: 67): “(...) *Although the dependency scenario is problematic, the important issues raised by this model emphasize the need to understand the economic and political organization of autochthonous communities in Syria, Anatolia, and Iran during the 4th millennium.*”

3.1.2. Uruk Dünya Sistemi Kuramı

Uruk Dünya Sistemi kuramı MÖ 4. binyılda Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan ve binyıl boyunca hem ortaya çıktığı coğrafyada, hem de kolonizasyon faaliyetleri yürüttüğü Kuzey Mezopotamya'da gelişen Uruk Kültürünü

açıklamaktadır. Algaze'nin ortaya koyduğu bu kuram (Algaze, 1993a), Yeni Dünya'daki modern kolonizasyon faaliyetlerinin analizi olan "Modern Dünya Sistemi" kuramının bir uyarlamasıdır ve bunun yanı sıra, önceki birçok kuramdan da etkilenmiştir (Crawford, 1973: 233).

Wallerstein'in 20.yy politik yapısı hakkındaki siyasal düşüncelerini yansıttığı bir sistem analizi olan "Modern Dünya Sistemi" kuramı (Wallerstein, 2012), daha önce birçok sosyal bilimci tarafından denenmiş olsa da (Ponting, 2013: xx), Wallerstein'in çalışması bunu daha ileriye götürerek bir ekol oluşturmuştur. Wallerstein Modern Dünya Sistemi'nin kökenlerinin 16.yy.'da "Yeni Dünya"nın keşfedilip sömürülmesi ile oluşmaya başladığını, o dönemde sadece Avrupa ve Amerika'da oluşan bu sistemin zamanla tüm dünyayı kapsadığını ileri sürmüştür (Wallerstein, 2011: 11).

Bu sistem analizini Uruk Yayılımına uyarlayan Algaze, Uruk Dünya Sistemi kuramında Uruk materyal kültürünün Kuzey Mezopotamya'daki varlığını koloniciliğe dayalı bir dünya sistemi olarak açıklamıştır (Algaze, 1993a). Bu dünya sisteminde güneylilerin kuzeyliler üzerinde resmi olmayan bir ekonomik hakimiyet kurduklarını ve bu sistemin bugünkü emperyalist sistemin atası olduğunu öne sürmüştür (Algaze, 2001b: 65). Algaze'nin kuramında güney kökenli devletler hammadde kaynakları açısından fakir olmaları nedeniyle kuzeyde ve doğuda ekonomik hakimiyet kurabilmek için yayılım göstermişlerdir. Algaze, emperyalizmin prehistoryasını açıklamaya yönelik bu kuramında arkeoloji, felsefe, siyaset ve iktisat temelli çalışmalarında şu sonuca ulaşmıştır: Stratejik noktalara kurulan koloni yerleşimleri kurumsallaşan ticaret ve girişimlerle yerleşimlerin de kurumsallaşmasına hizmet etmekteydi ve güneydeki yerleşimler kuzeyden gelecek hammaddeye bağımlı mücadeleci yerleşimler olup, ihtiyaçlarına ulaşabilmelerini bu sistem sağlamaktaydı. Bu yüzden insanlık tarihindeki asıl kopma noktası 500 yıl önce olduğu iddia edilen sermaye-güdümlü emperyalizmin doğuşu değil, 5000 yıl ve hatta daha öncesinde devlet mekanizmasının ortaya çıkması olmuştur (Algaze, 2001b: 70): *"This is clearly shown by the Uruk Expansion with its inherently assymetric mixture of implanted colonies at srategic locations, institutional trade, and entrepreneurial commercial activities, all serving to instituonalize and regularize priveleged access by competing alluvial polities to needed extarnal resources. Thus, the real disjuncture that forever*

altered the nature of historical process in the human career was not the emergence of capital-driven imperialism 500 years ago but rather the rise of the state 5,000 years prior to that.”

Uruk Dünya Sistemi’nin Algaze’ye göre temel mantığı Uruk topluluklarının ihtiyaç duydukları hammadde kaynaklarına ulaşma amacıyla “periferik” bölgelere yayılma ve buralarda ileri karakol olarak tanımlanan yerleşimler kurma ihtiyacı duymalarıdır (Algaze, 1993a: 316). Kuzey bölgelerdeki koloni yerleşimleri de bu sistemin işleyişi için kurulmuşlardır. Bu kolonilerin ilk kurulmaya başladığı dönem için Algaze MÖ 3200-3050 yılları arasına, SAR Kronolojisindeki Yerel Kalkolitik 5 evresi olarak tanımlanan Geç Uruk dönemine işaret etmiştir (Rothman, 2001a: 7).

Kuzey Mezopotamya’daki Hacinebi ve Tell Sheikh Hassan gibi Uruk yerleşimlerinin kazılmasıyla bu kolonizasyon faaliyetinin, Suriye’deki Habuba Kabira, Tell Qannas ve Jebel Aruda gibi kolonilerin kurulmasından daha önce (MÖ 3700’lerde) (Algaze, 2013: 83), Orta Uruk döneminde başladığı anlaşılmıştır (Stein ve diğerleri, 1996: 205). Bu durum, Uruk Dünya Sistemi kuramının ileri sürüldüğü yıllarda, özellikle Kuzey Mezopotamya’da Uruk yerleşimleri hakkında çok az bilgi olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu kuramın alt yapısı Wallerstein’in kuramına dayandığı için, Modern Dünya Sistemi’ndeki hatalar Uruk Dünya Sistemi’ni de doğrudan etkilemiştir.

Wallerstein’in kuramını yeniden ele alan bazı araştırmacılar, dikkat edilmesi gereken başlıca hataları “artı ürünün elde ediliş tarzı”, “elit grupların artı ürün için gerekli ekonomik katkıyı sağlamasına ilişkin öneri”, “artı ürünün değiş-tokuş sistemi” ve “artan üretimin artı ürün miktarını çok artırması” olarak sıralamışlardır (Stein ve Wattenmaker, 1990: 66). Bu öneriler “Modern Dünya Sistemi”nde de çok tartışılmaktadır. Wallerstein’in kuramında tarafların eşit olmadığı bir ticaret sisteminin varlığı ve çekirdeğin her zaman hakim olduğuna ilişkin önyargılar ile kompleks bir topluluk olmak için etkenin ticaret olduğu şeklindeki belirleyici ön koşullar, Algaze’yi de etkilemiştir (Wallerstein, 2011: 11). Bu nedenle Uruk Dünya Sistemi, birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir (Schwartz, 2001: 256; Kalkan, 2015).

3.1.3. Mesafe-Eşitlik ve Ticaret-Diaspora Kuramı

Uruk Dünya Sistemi kuramını eleştiren araştırmacılardan biri, Anadolu'daki önemli Kalkolitik yerleşimlerden birisi olan Şanlıurfa'daki Hacinebi Höyükte çalışmalar yürüten Gill Stein'dir. Stein, "dünya sistemi kuramının her çok devletli yapının sistemini açıklayabileceğini varsaymamalıyız" düşüncesi ile yeni bir kuram ortaya koymuştur (Stein, 1999a: 43). Burada sadece Algaze'nin kuramını analiz etmekle yetinmemiş, Wallerstein'ın dünya sistemleri kuramını da analiz etmiştir. dünya sisteminin bölgelerarası etkileşimleri açıklamakta yetersiz kaldığını düşünen Stein, göre. Uruk Dünya Sistemi kuramı gibi, iki farklı modern modeli birleştirilerek prehistorik döneme uyarlamıştır (Emberling, 2000: 59).

Bunlardan ilki, "mesafe arttıkça çekirdeğin hakimiyeti azalacaktır" varsayımına dayanan "Mesafe-Eşitlik Modeli"dir. Stein bu modelde, Kuzey Mezopotamya gibi Uruk merkez coğrafyasına uzak yerleşimlerin Uruk'un merkez yerleşim bölgesinden çok uzak olması nedeniyle Uruk'luların yerel toplulukları kontrol etmekte yetersiz kalacağından hareket etmiştir. Güney Mezopotamyalıların bu kadar uzak mesafede politik ve askeri gücünü asla devam ettiremeyeceğini ve eşit olmak zorunda olduklarını ileri sürmüştür (Stein, 1999a: 168). Mesafe olgusunda Uruk kültürünün Kuzey Mezopotamya'yı sömürgeci olarak kolonize etmesinin, Uruk kentinin Anadolu'nun bakır ve kereste kaynaklarına 1300 km kadar uzak olmasından dolayı mümkün olamayacağı görüşündedir. Bundan yola çıkan Stein ayrıca Çin-Hawaii ve İspanyol-Potosi bakır ticareti gibi etnografik örneklerden faydalanmış, Dünya Sistemi Kuramının kendi içindeki hatalarını ortaya koymuştur.

Diğer model olan "Ticaret-Diaspora Modeli"nde tüccar grupların geldikleri yeni bölgede bir pazar kurmaları veya başlıca ticaret yolları üzerine bir mal aktarım yerleşimi kurmaları esas alınmıştır. Ticaret diasporası, asıl amaçları ticaret olan, sömürgeci olmayan, barışçıl kolonicilerin Mezopotamya'nın güneyinden 1000 km kuzeyde bulunan topraklara gelip, önceden var olan gelişkin yerel kültürlerin bölgelerine yerleşmesidir. Bu bağlamda, dışarıdan gelen grup ile yerel halk arasında ticaret ile bir ortak kimlik paylaşımı başlayacaktır. Zamanla bu tüccarlardan oluşan diaspora, ideoloji ve geleneklerinden uzaklaşarak yerli halkla bütünleşerek varlığını sürdürebilecektir.

Stein bölgeler arası etkileşim çalışmalarında yeni bakış açılarının oluşmasını sağlayarak, Mesafe-Eşitlik ve Ticaret-Diaspora kuramlarının Uruk Mezopotamya'sının kuzeydeki Yerel Kalkolitik kültürlerle olan etkileşimlerini anlamak için süreçsel ve post-süreçsel yaklaşımları birleştirmiştir. Bu yeni yaklaşım Akültürasyon ve Dünya Sistemi gibi tek yönlü düşünmeye zorlayan kuramları reddetmektedir. Bu kuramlar çekirdeğin periferiye güç olarak üstün olduğunu önerse de yeni paradigma bu eşitsizliğin mesafe ve ulaşım, askeri organizasyon ve lojistik, nüfusun boyutu ve oluşumu, salgın hastalık gibi felaketler ile her bir yönetimin sosyal gelişkinlik derecesine göre değişebildiğine işaret etmektedir.

3.2. KUZEY MEZOPOTAMYA'DA KALKOLİTİK ÇAĞIN BAŞLANGICI SORUNU (HALAF)

Kuzey Mezopotamya'da Kalkolitik Çağ, eski literatürde Halaf ile başlatılmış (Rothman, 2001a: 7), son yıllarda ise Halaf Kültürü Geç Neolitik dönem içerisine alınmıştır (Tekin, 2017c: 303). Bu kültürü ilk tanımlayan araştırmacı John Garstang, 1908'de Sakçagözü kazılarında Halaf boyalı kaplarını tespit etmiş, Max von Oppenheim 1911 ve 1927 yıllarında Tell Halaf'ta çalışırken, bu kültürün ayrı bir kimliği olduğunu belirlemiştir. Bu kültürle ilgili yeni bilgiler 1913 yılında Sir Leonard Wooley tarafından Yunus kazılarında ve 1933 yılında Max Mallowan tarafından Arpachiyah kazılarında açığa çıkarılmıştır (Gessner, 2011: 777, 781).

Halaf kronolojisine ilişkin ilk öneri 1935'te Mallowan tarafından Arpachiyah kazılarına dayanılarak erken, orta ve geç olmak üzere üç evreli yapılmıştır (Mallowan ve Rose, 1935). Bu kronoloji ¹⁴C örnekleriyle desteklenip, Davidson'ın bir Halaf-Ubaid geçiş evresi eklemesiyle revize edilmiş ve bu haliyle 1970'lere kadar kullanılmıştır. 1970'lerde Arpachiyah'da kazılar yürüten İsmail Hijjara (Hijjara, 1978: 125), çok evreli ve daha karmaşık bir kronoloji oluşturmuştur. Hijjara'nın kronolojisinin sorunlu olduğunu düşünen Stuart Campbell da oluşturduğu yeni kronolojide Halaf Kültürünü Ia, Ib, IIa, IIb evrelerine ayırmıştır (Campbell, 2007: 106). Geç Neolitik içerisinde yer alan ve Halaf'ın oluşum sürecini temsil eden Proto-Halaf evresi, Halaf Kültürünün bir anda ortaya çıkıp geliştiği düşüncesi yerine, daha

uzun bir sürece yayılan bir gelişim gösterdiğine işaret etmektedir (Cruells, 2008: 671).

Son dönemlerde Halaf Kültürünü yeni verilerle ele alan birçok çalıştay, kongre (2006'da Madrid, 2009'da Leiden, 2012'de Brno) düzenlenmiş ve bu kültürün sanıldığıının aksine homojen bir kültür olmadığı, daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu ve yayılımı ile kökeni konusunda henüz yeterli ve herkesi tatmin edecek sonuçlara ulaşılmadığı ortaya konulmuş (Tekin, 2014: 249), bu kültürün Mezopotamya Arkeolojisi içerisinde ayrı bir kimliği olduğu, giderek kabul görmüştür.

Yaklaşık 2000 yıllık bir sürece (MÖ 6500-4500) yayılan Halaf Kültürü (Tekin, 2017c: 302) Kuzey Mezopotamya'nın geniş coğrafyasında birbirine benzeyen özelliklerle varlığını sürdürmüştür (Balossi Restelli, 2008: 21). Halaf Kültürü temelde Neolitik yaşam biçimini temsil ediyor olsa da, Neolitik Dönem sonrasına ilişkin bazı özellikleri de bünyesinde barındırmasından dolayı, kronoloji içerisindeki yeri tartışmalıdır. Kronolojideki yeri gibi kültürün kökeni de tartışmalıdır ve bu konudaki birçok görüşten biri, çekirdek bölgenin Yukarı Dicle Havzasını da kapsayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğu yönündedir (Campbell, 1992: 183). Halaf kültürü Güneydoğu Toros dağlarının eteklerine, Doğu Anadolu'da Van Gölü'nden Kahramanmaraş'a kadar uzanan dağlık kuşakta, doğuda Zagros Dağlarının batı eteklerine, güneyde Bağdat çevresine kadar uzanan Dicle Havzasına kadar geniş bir bölgeye yayılmıştır (Frangipane, 2007a: 154).

Halaf kronolojisi bu kültür üzerinde çalışan çok sayıda araştırmacı ve özellikle Mallowan, Davidson ve Campbell'ın uzun süreli araştırmalarıyla şekillenmiştir (Tekin, 2017c: 303). Bu çalışmalarda materyal kültürdeki değişimlere dayanılarak alt evreler oluşturmuş, ancak alt bölgelerin birbirinden farklılaşması nedeniyle Mezopotamya'nın tamamına uyarlanamamıştır.

Halaf yerleşimleri genelde 200-250 mm üzerinde yağış alan kuru tarım yapılabilen bölgelere, su kaynaklarına yakın alanlara kurulmuştur (McCorriston, 1992: 318). Sosyo-ekonomik yapısı kuru tarımın yanı sıra hayvancılıkla da biçimlenmiştir (Campbell, 1992: 184). Kısa süreli kullanılan mevsimlik yerleşimlerin kullanılması da göçer hayvancılığın uygulandığına işaret etmektedir (Frangipane, 2002a: 91).

Halaf Kültürünün Neolitik özellikler barındırdığına ve Kalkolitik Çağ kültürlerinin yapısından farklı olduğuna işaret eden bazı bulgular vardır. Halaf Kültürü ile ilgili bilgilere 100 yıla yakın bir süredir yürütülen kazılarda ortaya çıkarılan bulgular ile ulaşılmıştır (Frangipane, 2002a: 87). Tülintepe, Giriki-Hacıyan, Tilkitepe, Sakçagözü, Domuztepe, Takyan Tepe, Kazane, Tell Kurdu, Turlu, Tell Badan/Nisibin, Samsat, Sabi Abyad, Tell Halaf, Chagar Bazar, Tell Brak, Tell Arpaciya, Mounbatah, Kırbet Esh Shenef, Tepe Gawra ve Nineve bu kültürün önde gelen yerleşimleridir.

Halaf yerleşimlerinde Neolitik dönemde görülen, yerleşimi düzenli olarak terk etme ve yeniden yerleşme geleneği sürmüştür. Halaf yerleşimleri genel olarak 1-2 ha boyutunda küçük köylerdir (Hijjara, 1997: 85). Nüfusun 75-150 kişiden oluştuğu Halaf yerleşimlerine karşın (Hijjara, 1997: 94) Kalkolitik Çağın başlarında kurulan Ubaid yerleşimleri daha yoğun nüfuslu büyük yerleşimlerdir (Frangipane, 2007a: 165). Geç Kalkolitik dönemde ise özellikle Güney Mezopotamya ovalarında ortaya çıkan kent devletlerde yaşayan nüfus yüzbinlerle ifade edilmektedir (Nissen, 2004: 67). Kalkolitik Çağdaki nüfus artışı ve yüzlerce hektar büyüklükteki yerleşimlerin varlığı, Halaf Kültürü ile bunlar arasında önemli sosyo-ekonomik ve sosyo-politik farklılıklara işaret etmektedir.

Halaf çanak çömlekleri üzerinde arkeometrik analizler yürüten Thomas Davidson ve Hugh McKerrell Halaf'ın Ubaid geleneğinden tamamen farklı olduğunu öne sürmüş (Davidson ve McKerrell, 1980: 158) olmakla birlikte, bunun aksini öneren bir çalışma da vardır (Charvat, 2002: 80). Halaf tabakalarında Erken Neolitik geleneğe ait az sayıda koyu yüzlü açkılı çanak çömleğe⁹ de rastlanmıştır (Nieuwenhuyse, 1997: 228). Halaf çanak çömlekleri ile Ubaid arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ubaid Döneminde uzmanlaşmanın bir sonucu olarak ilk kez fabrikasyon üretim ortaya çıkmış ve bezeme geleneği önce sadeleşmiş, sonra tamamen ortadan kalkmıştır (Frangipane, 2002a: 91).

Halaf'ın yuvarlak planlı konutları için Peter Akkermans Halaf Kültürünün karakteristik özelliklerinin başında geldiği söylenen tholoslar kesinlikle bir Halaf keşfi değildir (Akkermans, 2000: 46): *“Tholoi have always been considered to be one of the main characteristics or Leitfossil of Halaf society, but these circular*

⁹ Koyu yüzlü açkılı mal: DFBW (Dark Faced Burnished Ware)

structures were definetely not a Halafian invention.” demiştir. Akkermans ve Schwartz Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronolojisinde Erken Kalkolitik Dönemi Ubaid, Geç Kalkolitik Dönemi de Uruk olarak değerlendirmiş, Halaf mimarisi için de “bir Geç Neolitik mimari özelliğidir” düşüncesini belirtmişlerdir (Akkermans ve Schwartz, 2003: 154).

Halaf’ın bazı Neolitik Dönem özelliklerine sahip olduğu mimari uygulamalardan da anlaşılmaktadır. Örneğin Kuzey Suriye’nin Balih Havzasında bulunan Tell Aswad yerleşiminde kısmen kazılmış olsa da bir Halaf kamusal yapısında kerpiçten yapılmış kaideler ve bir kapı girişine yerleştirilmiş bir sığır kafatası (bukranion) bulunmuştur. Bu ritüel amaçlı mimari uygulama, Çatal Höyük gibi Neolitik yerleşimlerde sıklıkla kullanılan bir gelenektir (Oates, 1978: 118).

Halaf Kültürüne ait konutların tabanları altına gömülen yetişkin bireylere ait mezarlara Çatalhöyük ve Eriha gibi Neolitik yerleşimlerde raslanırken, Kalkolitik Çağda yerleşim yerlerine sadece bebekler gömülmüş, yetişkin mezarlarına¹⁰ rastlanmamış (Hole, 1989: 149), çömleklere bırakılmış bebek mezarlarından hiçbir Halaf yerleşiminde bahsedilmemiştir. Halaf Kültürünün ölü gömme uygulamasına ilişkin veri eksikliğinden kaynaklanan bazı sorunlar olsa da, genelde Neolitik ölü gömme geleneklerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Halil Tekin Halafı tarihteki en homojen prehistorik kültürlerden biri olarak gören Steven LeBlanc ve Patty Jo Watson’a (LeBlanc ve Watson, 1973: 132): “(...) *it is probably safe to conclude that the Halaf is one of the most homogeneous prehistoric cultures anywhere in the world.*” karşı çıkarak “*bu kültürün sanıldığıının aksine çok karmaşık olduğu, homojen olmadığı ve yayılımı ile kökeni konusunda henüz yeterli ve herkesi tatmin edecek sonuçlara ulaşılmadığına*” değinmiştir (Tekin, 2014: 249). Tekin, “*Halaf her ne kadar erken araştırmalar döneminde bir Kalkolitik kültür olarak tanımlanmış olsa da, Hassuna-Samarra gibi diğer Geç Neolitik kültürlerden bazı kendi karakteristik özellikleri ile ayrılması*” nedeniyle Halaf’ın bir Geç Neolitik kültür olduğunu vurgulamıştır. Bu benzerliklere dayanılarak Halaf’ın Neolitik kültürlerden doğduğu ve gelişim gösterdiği anlaşılmıştır (Campbell, 1992:

¹⁰ Bazı Ubaid yerleşim merkezlerinde taban altı gömü şeklinde defnedilmiş çok sayıda bebek mezarı bulunabiliyorken, yetişkin mezarlarına rastlanmamıştır. Örnek olarak bir Ubaid yerleşimi olan Tell Abada’da 127 bebek mezarına karşılık hiçbir yetişkinin mezarına rastlanmadığı için diğer bölgelerde yetişkin mezarlığı için yoğun araştırmalara başlanmış ancak sonuçsuz kalmış, yetişkinlerin mezarlarına ulaşılamamıştır (Hole, 1989: 163).

183). Böylece Kalkolitik Çağ son onyıllarda ortaya konulan kronolojik çalışmalarda Ubaid ile başlatılmaktadır.

3.3. GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM KRONOLOJİ SORUNLARI

3.3.1. Geleneksel Kronolojiler

Kalkolitik Çağ kronolojisinin ikinci sorunsalı Geç Kalkolitik dönemdir. Kalkolitik Çağın son evresi, iki farklı kökene sahip çağdaş topluluğun aynı coğrafyada iç içe geçmiş, kompleks bir sosyo-politik ortamda yaşamalarından kaynaklanmaktadır (Collins, 2001). “Uruk Fenomeni” adı ile anılan bu süreç, bünyesinde birçok farklı olguyu barındırmaktadır. Bu sorunun kaynağını oluşturan, kronolojilerin Güney Mezopotamya’da ortaya çıkarak MÖ 4. binyıl boyunca varlık göstermiş olan Uruk topluluklarının kuzeye yayılımları sonrasına ait, yaklaşık 600 yıllık süreci açıklamakta yetersiz kalmıştır. MÖ 3700 yıllarında Kuzey Mezopotamya’ya gelerek koloniler kuran Uruk topluluklarını açıklamaya çalışan kronolojik çalışmalar, bu toplulukların bölgeye gelmelerinden önce (pre-kontak dönem¹¹) burada yaşamakta olan yerel toplulukları göz ardı etmektedirler.

Bu eksiklik hem tarih aralığı hem de kültür özellikleri bakımından, bölgenin bu dönemi üzerine çalışan araştırmacıların karşılaştığı başlıca sorunlardan birisidir. Kuzey Mezopotamya için “Geç Kalkolitik dönem” tanımının hangi kültüre işaret ettiği açıkça anlaşılamamaktadır. Özellikle son dönemlerde yürütülen kazılarda açığa çıkan yeni veriler ve bu verileri yeni arkeoloji yöntemleri ile kuramsal olarak işleyen araştırmaların sayısının artmasıyla (Stein, 1999a: 43; Helwing, 2000: 147) bu sorun daha da hissedilir hale gelmiştir. Kalkolitik Çağ kronolojisi sadece bu nedenle değil, kültürel ve bölgesel farklılıklardan kaynaklanan farklı tanımlamalardan dolayı da tartışmalıdır. Araştırmacılar farklı kronolojiler önermiş ve bu konuda uzun süre ortak bir düşünce oluşturulamamıştır.

¹¹ Pre-kontak dönem terimi Kuzey Mezopotamya’da Uruk Kolonizasyonu’nun henüz başlamadığı dönem için kullanılmaktadır. Uruk Yayılımı sonrasında kuzeye göç eden Uruk topluluklarının henüz koloni yerleşimlerini kurmadığı, bölgede sadece Yerel Kalkolitik toplulukların yerleşimlerine rastlandığı MÖ 3700’lerden önceki dönemi tanımlamaktadır.

Bu çalışmada Kuzey Mezopotamya Kalkolitiklerinin asıl temsilcisinin Yerel Kalkolitik topluluklar olduğundan hareket edilerek, bu kültürün güney kökenli Ubaid ve Uruk ile çağdaş, kendine özgü özelliklere sahip başka bir kültür olduğu tartışılacaktır. Bu kültüre ait materyal gelenek ilk kez Robert ve Linda Braidwood tarafından Amik Ovası'nda yürütülen çalışmalarda tespit edilmiştir (Braidwood ve Braidwood, 1960). Barbara Helwing, Robert ve Linda Braidwood'un Amik Ovası verilerine dayanarak oluşturdukları Amuq kronolojisinde (Braidwood ve Braidwood, 1960) tespit ettiği boşluklar nedeniyle Tepecik, Norşuntepe ve Arslantepe verilerine dayanarak üç evreli Geç Kalkolitik (GK 1-3) bölümlemesi yapmıştır (Helwing, 2000: 146; Fletcher, 2007: 192). Marcella Frangipane ise Arslantepe kazılarına dayanarak "Suriye-Anadolu Geç Kalkolitik" ilişkisi için başka bir kronoloji önererek Geç Kalkolitik dönemi farklı üç evreye ayırmıştır (Frangipane, 1993a: 155).

Bu çalışmalar terminolojik sorunların üstesinden gelememiş, Kuzey Mezopotamya Geç Kalkolitik döneminin tüm dinamiklerine karşılık verememiştir. Bu iki kronoloji daha çok Anadolu'da bulunan Kalkolitik yerleşimleri temel alarak hazırlandıkları için, Kuzey Suriye, Güneybatı İran ve Güney Mezopotamya ile uyum sağlayamamıştır. Söz konusu uyumsuzluklar bu çalışmanın odaklandığı Yukarı Dicle Havzasında da hissedilmektedir. Yukarı Dicle Havzasında çalışan bazı araştırmacılar, henüz kronoloji çalışmalarının bir sonuca ulaşmadığı yıllarda, havzadaki Kalkolitik tabakaları Anadolu dışındaki bölgelerin kronolojik şablonlarına göre yerleştirmeye çalışmışlardır. Örneğin Giricano'nun Kalkolitik Çağ tabakaları için Yerel Kalkolitik terimi yerine "Nord Uruk/Kuzey Uruk" gibi terimlerin kullanılması tercih edilmiştir (Schachner, 2004: 513).

3.3.2. SAR Kronolojisi

Körfez Savaşının neden olduğu politik istikrarsızlık nedeniyle Güney Mezopotamya'da yürüttükleri çalışmaları yarım kalan araştırmacılar odaklarını kuzeye çevirmişlerdir (Stein, 1999a: 35). Kuzey Mezopotamya'da son on yıllarda yoğunlaşan araştırmalar, kuzeydeki dinamikleri bilinmeden Ubaid veya Uruk gibi güney kökenli kültürler hakkındaki bilimizin sınırlı kalacağını göstermiştir. 2000'li yıllara doğru Güney Mezopotamya kökenli toplulukların henüz ticaret veya

kolonicilik gibi amaçlarla kuzeye göç etmedikleri dönemlerde bu coğrafyanın birçok bilinmeyişi olsa da, bu bölgelerde yerel toplulukların varlığı daha fazla vurgulanmaya başlanmıştır.

Yukarıda değinilen kronoloji çalışmalarının eksikliğini hisseden araştırmacılar, 2000'li yılların başında Santa Fe'de bir araya gelerek, "SAR Kronolojisi" adıyla anılan yeni bir kronoloji ortaya koymuşlardır (Rothman, 2001a: 7). Bu kronolojide Kalkolitik Çağ farklı bölgelere göre yine Halaf, Ubaid ve Uruk olarak incelenmiştir. Bu yeni kronolojinin sahip olduğu önemli farkındalık Ubaid ve Uruk döneminin yanı sıra ilk kez Yerel Kalkolitik topluluklardan bahsedilmesidir. Yerel Kalkolitik toplulukların kültürel gelişimine göre Geç Kalkolitik (LC/GK) dönem beş alt evreye ayrılmış, "Yerel Geç Kalkolitik" MÖ 4400-3600 yılları arasına, Uruk dönemi de MÖ 3600-3100 yılları arasına yerleştirilmiştir. Bu yeni kronolojide "Kuzey Uruk" teriminin doğru olmadığına karar verilmiş ve bu terim kullanılmamıştır.

Bu yeni kronoloji bütün Mezopotamya Kalkolitik Çağını bir bütün olarak açıklamaya çabalayan ve bazı farkındalıkları da içerisinde barındıran bir çalışma olsa da, kendisinin de bazı kronolojik ve terminolojik sorunsalları vardır. Bu kronolojide Yerel Kalkolitik LC¹² tanımı ile, Yerel Kalkolitik dönemin sadece geç evresinin var olduğu düşünülerek "Yerel Geç Kalkolitik topluluklar" şeklinde, eksik olarak ele alındığı görülmektedir. Buna göre Yerel Kalkolitik topluluklar ilk defa MÖ 4500'lerde ortaya çıkmış ve MÖ 3600'lerde ortadan kalkmış gibi anlaşılmaktadır. Kazılardan elde edilen sonuçlar, MÖ 4500'lerden önce "Ubaid" olarak tanımlanan bu toplulukların MÖ 3600'lerden Tunç Çağlarının başına kadar varlıklarını Uruklu topluluklar ile birlikte sürdürdüklerini göstermiştir.

Bu bağlamda SAR Kronolojisinin yerel toplulukların Uruk kolonizasyonun başlangıcında yok olmadıkları görülmektedir (Bkz. Böl.8). SAR Kronolojisindeki sıralamaya göre yerel toplulukların MÖ 3600'lerde ortadan kalktıkları gibi bir algı oluşmaktadır. Oysa bazı Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinden alınan güvenilir ¹⁴C sonuçları MÖ 3600-3100 yılları arasında bu toplulukların devam ettiğini

¹² LC: Late Chalcolithic/LLC Local Late Chalcolithic: Geç Kalkolitik/Yerel Geç Kalkolitik. Bu çalışmada LC kısaltması Yerel Geç Kalkolitik olarak kullanılacaktır.

göstermiştir¹³ (Foster, 2009: 154). Bu tarih aralığını sadece Uruk olarak adlandıran SAR Kronolojisinin aksine Kuzey Mezopotamya’da Uruk kolonizasyonu başladığında neredeyse 1000 yılı aşkın süredir bu coğrafyada yaşayan Yerel Kalkolitik topluluklar varlığını sürdürmüştür. Güneyden gelen nüfusun bölgeye geliş nedenlerinden birisi de bu yerli halkla girmek istedikleri ticari ilişkilerdir. Yukarı Dicle Havzasında Erken Kalkolitik dönemi temsil eden topluluklar yerli iken güney kökenli “Ubaid” tanımı ne kadar hatalı ise, bu kez de Yerel Geç Kalkolitik için kullanılan “Uruk” tanımı da o kadar hatalı bir yaklaşımdır. Bir başka deyişle, Kuzey Mezopotamya kültürü güney kökenli terminoloji ve kronolojinin gölgesinde bırakılmıştır.

SAR Kronolojisi yayınlandıktan 10 yıl sonra yeni veriler ile güncellenmiş olsa da (Rothman, 2011: 822), Fırat’ın nispeten daha iyi bilindiği 2000’li yılların başında Dicle Havzasında Habuba Kabira veya Jebel Aruda gibi bir Uruk koloni yerleşiminin olmadığını, Kalkolitik yerleşimlerde Orta Uruk’tan önce yerleşildiği ve Nineve dışında Orta ve Yukarı Dicle yerleşimlerinde güney kökenli materyal kültüre rastlanmadığı öne sürülmüştür (Rothman, 2001b: 350). Son yıllarda bu tespitler havzadaki yeni çalışmalar ışığında kısmi olarak geçerliliğini yitirmiştir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015). Bu eksiklikler Yukarı Dicle Havzası’nda Kalkolitik yerleşimlere ilişkin kazıların henüz başlamamış olmasından kaynaklanmıştır ve bu çalışmada söz konusu eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır (Tablo 5-6).

3.4. GÜNEY MEZOPOTAMYA KÜLTÜR ADLARININ KULLANIMI

Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronoloji ve terminoloji sorunlarının başında gelen hatalı terminoloji kullanımı genelde Güney Mezopotamya kökenli kültür adlarının tüm coğrafya için kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Güney kökenli kültürlerin kuzey bölgelerdeki materyal kültür varlığını Akültürasyon vb. türü etkileşimleri göz ardı ederek, bu materyal geleneğin doğrudan güney kökenli topluluklarca üretildiği veya kuzey coğrafyasına taşındığı algısı yaratılmaktadır.

¹³ Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik tabakalarının tarihlendirmesi doğrudan çoğu çift sigmalı değere sahip güvenilir ¹⁴C sonuçlarına dayanmaktadır. Bu ¹⁴C sonuçlarına göre yerleşim MÖ 3600’den itibaren, geç Yerel Geç Kalkolitik 3/erken Yerel Geç Kalkolitik 4 evrelerinde ve sonrasında ise SAR Kronolojisine göre GK 5 evresinde iskan görmüştür.

Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan materyal kültür doğrudan Ubaid ve Uruk Kùltürleri ile ya da bu kùltürler ile ilişkili olduğu öne sürölen “Post-Ubaid” veya “Kuzey Uruk” adları ile anılmaktadır (Thomalsky, 2012: 420; Emberling, 1999: 25; Schachner, 2004: 513).

3.4.1. Ubaid Terminolojisi

Ubaid Kuzey Mezopotamya’ya kuş uçuşu 1500 km mesafeden daha uzak bir bölgede ortaya çıkmış ve kuzeyde herhangi bir koloni yerleşimi kurmamıştır (Stein, 1994: 40) (Bkz. Böl. 5.5). Ubaid materyal geleneğinin Kuzey Mezopotamya’daki varlığını Akùltürasyon yerine kolonizasyonla açıklamaya çalışan fikirlere karşılık olarak, özellikle Akùltürasyon fikrini savunan Catherine Breniquet (Breniquet, 1987: 32) ve ondan sonra Stein “Ubaid materyal kùltürü kuzey bölgelere bir kolonizasyon faaliyeti ile değil, Ubaid sosyal kimliğinin yerel topluluklar tarafından benimsenmesi ve ticaret gibi olgular ile barış yoluyla ulaşmıştır” demektedir (Stein, 1994: 36): *“Ubaid material culture spread to the north peacefully through some combination of trade and the local appropriation of Ubaid social identity and ceremonial ideology, rather than actual colonization.”* Buna karşın Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağına ait yerel materyal geleneğin güney kökenli terminoloji ile tanımlanmış olması terminolojik açıdan hatalıdır.

Kalkolitik Çağda kuzey ve güney materyal kùltürleri arasındaki bazı benzerliklere karşın aslında köken olarak farklı bir geleneği temsil ettikleri anlaşılmaktadır (Marro, 2012: 14). Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan Ubaid topluluklarının sosyo-kùltürel özelliklerine kuzeydeki yerleşimlerde rastlanmadığı ve bu yerleşimlerde iskan eden toplulukların aslında Ubaid ile çağdaş ama farklı topluluklar oldukları son on yıllarda daha iyi anlaşılmış olsa da, söz konusu terminolojik hatalar yerel toplulukların daha iyi anlaşılmasına engel olmaktadır. Bu terminolojik adlandırma ve hatalı kullanımlar ile ilgili olarak Robert Carter ve Graham Philip “(...) Birçok araştırmacı problemleri bir terim olması nedeniyle Ubaid Kùltürü terimini kullanmaktan kaçınmaktalar. Bunun yerine sadece Ubaid ya da “Ubaid Fenomeni” gibi terimleri kullanmayı tercih etmektedirler” şeklinde açıklama yapmışlardır (Carter ve Philip, 2010: 2): *“Problems arise, however, when these*

elements are considered to be representative of an “archaeological culture”, and many scholars therefore avoid the term “Ubaid culture,” instead referring simply to “the Ubaid,” or use neutral terms such as “Ubaid phenomenon.”

3.4.2. Post-Ubaid Terminolojisi

Kuzey Mezopotamya Geç Kalkolitik dönem yerel toplulukları Ubaid ile ilişkili, Ubaid'den türemiş anlamına gelen “Post-Ubaid” terimi ile tanımlanmıştır. “Post-Ubaid” terimi de Yerel Kalkolitik topluluklara ait materyal kültürün Ubaid ile ilişkili olduğuna işaret eden hatalı bir terminolojik kullanımdır (Bkz. Böl. 6). Kuzey Mezopotamya Erken Kalkolitik dönemi için Ubaid terminolojisinin kullanımının yanlış olduğu düşünüldüğünde, Geç Kalkolitik dönemi Ubaid ile ilişkilendirmek aynı hatanın devamı niteliğindedir. Bu döneme tarihlenen yerleşimlerde araştırmalarını yürüten Sevil Gülçur ve Catherine Marro, LC 1 ve 2 dönemleri kuzey ve güney kültürel çekirdek alanları arasında güç dengelerinin değiştiği, merkezi örgütlenme gibi sosyo-politik yapılarda değişikliklerin yaşandığı önemli bir kırılma evresidir. Kafkaslardan Mezopotamya'ya kadar teknolojinin hızla geliştiği, sosyo-ekonomik dönüşümün hızla yaşandığı bu dönemde “Post-Ubaid” terimi artık tek başına bu yapısal olguyu açıklamakta yetersiz kalmaktadır diyerek bu terimin kullanımını eleştirmişlerdir (Gülçur ve Marro, 2012: 326): *“For this reason, more than a break vis-à-vis the Ubaid horizon, the LC 1- LC 2 period may be considered as a critical episode of power reshuffle between northern and southern cultural nuclei. In this context, the term “Post-Ubaid” appears mostly out-grown: alone, it cannot account for the complex structural processes at work from the Caucasus to Mesopotamia, in an era marked by technological acceleration and socio-economic transformation.”*

3.4.3. Uruk Terminolojisi

Uruk toplulukları Kuzey Mezopotamya'ya gelerek yerleşimler kurmuş olsalar da, içinde Uruk materyal kültürüne rastlanmayan Yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerin, sadece Uruk ile çağdaş olduğu için bu terminoloji ile anılması bir diğer hatalı tanımlamadır (Marro, 2012: 14).

Kuzey Mezopotamya'daki Kalkolitik yerleşimlerin ne tür bir karaktere sahip olduğu, yerel toplulukların yaşadığı Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Güneybatı İran'da güneyliler ile ilişkilerin kurulması öncesindeki sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapılarının nasıl olduğu çoğu zaman önemsenmemiştir. Örneğin Malatya-Arslantepe Geç Kalkolitik dönem tabakaları için “Uruk” terimi sıklıkla kullanılmakla birlikte (Badler, 2002: 83), burada yaklaşık 50 yıldan fazla süren kazılarda güney kökenli bir Uruk yerleşimine rastlanmamıştır (Frangipane, 2002a). Bunun yanı sıra Hassek Höyük (Behm-Blancke, 1987), Habuba Kabira ve Jebel Aruda (Strommenger, 1980) gibi yerleşimler doğrudan Uruklu koloniciler tarafından kurulmuş, Tell Brak (Oates ve Oates, 1994) ve Başur Höyük (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015) gibi yerleşimler ilk olarak Yerel Kalkolitik topluluklar tarafından kurulmuş sonrasında Uruk kolonici nüfusu bu yerleşimlere gelerek iskan etmiştir. Yerleşimlere göre farklı iskan modelleri ortaya çıkarmış olan bu durum çoğu zaman hatalı kullanımlar ile değerlendirildiği için tam olarak hangi topluluğa ve kültür kökenine işaret edildiği anlaşılamamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM (UBAID)

Güney Mezopotamya kökenli toplulukların Kuzey Mezopotamya'daki varlıkları için en erken tarihin MÖ 3700'ler olduğu öne sürülmektedir (Stein, 1994: 35). Bu nedenle, Ubaid Kültürünün Kuzey Mezopotamya Erken Kalkolitik dönemini temsil ettiğine ilişkin yaklaşımlar (Bkz. Böl. 3.4.1) sorunludur. Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin erken tabakalarında ortaya çıkarılan materyal kültürün “Ubaid” olarak adlandırılması bu çalışmada doğru kabul edilmediği için yerleşimlerin Erken Kalkolitik dönem tabakaları değerlendirilmeden önce güney kökenli “Ubaid Kültürü”nün özelliklerinin analiz edilmesi gerekmektedir.

4.1. TANIM VE LOKALİZASYON

Ubaid Kültürü Mezopotamya alüvyon ovasında doğmuş ve Basra Körfezi'nden Güneydoğu Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ubaid Yayılımı Halaf'tan daha geniş bir alanı kapsamıştır (Balossi Restelli, 2008: 21). Bu kültür adını birçok Mezopotamya kültürünün aksine ilk bulunduğu kazı yeri olan Eridu'dan değil, sonraki yıllarda kazılan Tell al-Ubaid yerleşiminden almıştır (Nissen, 1989: 245). Güney Mezopotamya'nın yağış oranı düşük alüvyon ovalardaki yerleşik tarımcı köy topluluklarına ait (Stein, 1994: 36) olan bu materyal kültür MÖ 6. binyılın ortasından 4. binyılın başına kadar, yaklaşık olarak 1500 yıl boyunca varlık göstermiştir.

Ubaid materyal kültürü, yalnızca geç evrelerinde (Ubaid 3-4) Kuzey Mezopotamya'ya yayıldığı için, kültürün bütün evreleri sadece Güney Mezopotamya yerleşimlerinde izlenebilmektedir (Akkermans, 1989: 363).

Ubaid topluluklarını sosyo-politik açıdan inceleyen Jean-Louis Huot, bu topluluklarda eşitliğin hakim olduğunu, hiçbir imtiyazlı sınıfın var olmadığını ileri sürmüş, bu düşüncesine kanıt olarak da konutları ve mezarlarda ortaya çıkarılan buluntuları göstermiştir. Huot'a göre Ubaid Kültüründe hiçbir ev diğerinden daha özel, daha büyük değil iken, toplumda hiç kimse daha ayrıcalıklı şartlarda gömülmemiştir ve kaliteli Ubaid çanak çömlekleri de sadece tüketim amacıyla

herkes tarafından kullanılan standart bir üretimdir (Huot, 1992: 188): *“Ubaid Mesopotamia probably fits this general pattern. Both the plans of houses and the finds associated with graves suggest that these societies were egalitarian; no individual or family occupied a better house or was buried in a more privileged position. Highly decorated pottery was made, painted with geometric or figurative designs - in some cases of real aesthetic value, but it was essentially designed for local consumption.”*

Huot gibi Gilbert Stein da Ubaid döneminde toplumda sosyal tabakaların radikal olarak ayrıldığına işaret eden, değerli hammaddeden üretilmiş hiçbir objeye rastlanmadığını, bakır madeninin çok az kullanıldığını, bu değerli objelerin Uruk dönemine kadar Mezopotamya’da fazla kullanılmadığını, Ubaid döneminde politik bir tabakalaşmanın yani elit sınıfın varsa bile çok zayıf olduğunu kanıtladığı düşüncesindedir (Stein, 1994: 40): *“Finally, in mortuary, rituel in domestic contexts there is a striking lack of evidence for exotic, rare, or high status trade goods. Copper is almost nonexistent in Ubaid sites, and only starts to appear with any frequency in the succeeding Uruk period (...).”*

Bu araştırmacıların önerilerinden farklı olarak, Eridu evresinde ortaya çıkan tapınak ve bunların II-III. evrelerde nişli ve payandalı görkemli yapılar haline dönüşmüş olmasının Ubaid topluluklarında elit ve prestijli bir sınıfın varlığına işaret ettiğine ilişkin öneriler de yapılmıştır (Hirst, 2017: 2). Ubaid Kültüründe Şeflik/Beylik sisteminin olup olmadığını tartışan Mitchell Rothman Mezopotamya’da krallık statüsü ortaya çıkmadan önce bile dinin liderliği pekiştirmekte kullanıldığını, erken dönemlerde dinin şeflik statüsünü ortaya çıkardığını, dolayısıyla Ubaid topluluklarında yönetici sınıfın var olduğunu öne sürmüştür (Rothman, 2004: 103): *“Even in the absence of a king, religion was used in the northern Ubaid to help mobilize labor for chiefly ends. At that earlier stage of development, however, religious ideology created an image of the chief as having the same beliefs and status as most members of his polity, not as being of higher rank. In any case, we must remember that just because politicians use religion for their own political ends, it does not mean that they do not subscribe to that ideology. It does mean that their view of their society and particularly their role in society are determined by ideology.”*

Bu dönemde Mezopotamya’da gelişkin bir sulu tarım sistemi kullanılmış, ekonomik olarak toplumsal sınıf ayrımı belirginleşmiş, merkezileşme eğilimi artmış, ritüeller daha özenle yapılmıştır (Henrickson ve Thuesen, 1989b: 12). Mezopotamya’daki bu sosyal ve ekonomik gelişim bir sonraki dönemde ortaya çıkacak olan ilk devlet sisteminin temellerini hazırlamıştır.

4.2. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ, KRONOLOJİLER VE EVRELER

Yakındoğu araştırmacılarının en yoğun odaklandıkları konular Neolitik Çağ ve Geç Kalkolitik (Uruk) dönemini kapsamış (Bkz. Böl. 3.1), bu dönemler arasında kalan Ubaid Kültürü hakkında kuramlar oluşturulmamıştır. Güney Mezopotamya yerleşimlerinde Ubaid Kültürü tabakalarının kalın katmanlardan oluşan alüvyonlar altında bulunması da bu kültür hakkındaki bilgilerin kısıtlı olmasına yol açan bir etkidir (Morozova, 2005: 416). Dicle ve Fırat taşkınlarının sebep olduğu alüvyon birikimleri, Ubaid tabakalarını örtmüştür. Örneğin, Ur’daki Ubaid yerleşimi yaklaşık 4 m kalınlıkta alüvyon dolgu altında ortaya çıkarılmıştır.

Ubaid ile ilgili ilk kapsamlı sempozyum ve yayın çalışmalarını yürüten Elizabeth F. Henrickson ve Ingolf Thuesen kültür ile ilgili bilgi eksikliğini vurgulamak için “1980 yılına kadar araştırmacıların elinde sadece Tepe Gawra, Tell al-Ubaid ve Ur kazılarının raporları ve Oates tarafından Ubaid çanak çömlek geleneği temel alınarak yapılmış kronoloji çalışmasının var olduğunu” söylemişlerdir (Henrickson ve Thuesen, 1989b: 12). 1980 yılından sonra Tell el-Oueili ve Eridu gibi önemli yerleşimlerin yayınlarının yapılmaya başlanması, Güney Mezopotamya’da birçok Ubaid yerleşiminde kazıların başlaması, kültürün yoğun olduğu bölgelerde baraj projeleri kapsamında yürütülen çok sayıda kurtarma kazısının yapılması, Ubaid Kültürünün araştırma tarihçesine önemli katkılar yapmıştır.

Ubaid Kültürüne ilişkin ilk bilimsel toplantı 1988 yılında Danimarka’da gerçekleştirilmiştir. Bunu izleyen en kapsamlı çalışma 2006 yılında Durham’da (İngiltere) gerçekleştirilen “*The Ubaid Expansion?*” adlı, önceki sempozyumun sonuçlarını revize etmeyi amaçlayan sempozyumdur (Carter ve Philip, 2010: 1).

Ubaid kronolojisi üzerinde yapılan çalışmalar, Halaf'tan Ubaid'e ve Ubaid'den Uruk'a geçişin ani bir kırılma olmadığını, zamana yayılan bir kronolojik gelişim yaşandığını göstermiştir (Henrickson ve Thuesen, 1989a: 458).

Ubaid bir dönem olarak ilk kez 1930'larda Sir Leonard Woolley tarafından üç evreye (Wooley, 1930: 315; Mellaart, 1970: 327), 1960 yılında Joan Oates tarafından, Eridu stratigrafisine göre dört evreye ayrılmıştır (Oates, 1960: 33). Bu kronolojiye göre Eridu'nun XIX. tabakası Ubaid'in en eski evresi olarak tanımlandığı için "Ubaid 1" evresi olarak tanımlanmıştır. Bu kronolojiye göre Oates kültürün başlangıç ve bitişini MÖ 5800-4200 yılları arasına tarihlemiştir. Bu kronolojinin ortaya çıkmasından sonra Tell el-Oueili'de yapılan kazılarda nehir tabanı seviyesi olan -4.5 m kodu altında tabakaların devam ettiği görülmüş (Crawford, 2010: 163), oldukça büyük odalara sahip tripartite planlı yapılarla temsil edilen yeni tabakalar bulunmuştur. Bu yeni evre "Ubaid 0" olarak kronolojiye eklenmiştir (Calvet, 1987: 467). Yine sonradan Ubaid kronolojisine eklenmiş olan "Terminal Ubaid" evresi SAR Kronolojisindeki Geç Kalkolitik I evresidir (Rothman 2001: 7) (Bkz. Böl. 3.3.2). Bu yeni gelişmeler sonrasında Oates başta MÖ 5800-4200 yılları olarak belirlediği tarihlemenin güncellenerek, özellikle Oueili'de ve Khuzistan'daki Bayat yerleşiminde ortaya çıkan yeni tabakalarla, Ubaidin başlangıcının MÖ 6000 ve daha erkene, bitişinin de MÖ 4800 ve daha erkene tarihlenebileceğini ifade etmiştir (Oates, 1987b: 474): "(...) *Other determinations, in particular from Oueili and the closely comparable Bayat phase in Khuzistan place the end of Ubaid significantly earlier-perhaps as early as 4800 BC, with its earliest phases presumably to be dated well before 6000.*"

		Oates, 1960	Porada, 1992	Carter ve Philip, 2010	Tekin, 2017
Ubaid 0	Oueili Evresi	5800-5200		MÖ 6500-5750	Samarra Dönemi
Ubaid 1	Eridu Evresi		5500-5200	MÖ 5750-5500	5100-5000
Ubaid 2	Hacı Muhammed Evresi	5200-4800	5200-5000	MÖ 5500-5300	5000-4300
Ubaid 3	Tell al-Ubaid Evresi		5000-4500	MÖ 5300-5200	4300-4100
Ubaid 4	Geç Ubaid	4800-4400	4500-4000	MÖ 5200-4000	4100-3800
Ubaid 5	Terminal (Son) Ubaid/LC1				

(Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE tarafından hazırlanmıştır.)

Ubaid'in 1. evresi (Eridu) diğer evrelerine göre nispeten daha az bilinmekte, 2, 3 ve 4. evreleri Güney Mezopotamya'da Eridu, Ur, al-Ubaid, Uqair, Ras al-Amiya'da, Huzistan (Susa) Ovası'nda Susa ve Djaffarabad; Orta Mezopotamya'da Abada, Maddhur ve Kheit Kassem yerleşimlerden bilinmektedir. Son on yıllarda Ubaid materyal kültürünün Güney Irak dışına yayılmaya başladığı Ubaid 3. evresi de A ve B olarak alt evrelere ayrılmış (Crawford, 2010: 163), ancak bu yeni tanımlanan alt evreler henüz herhangi bir kazının stratigrafisine adapte edilmemiştir.

Birçok yayında başlıca Ubaid yerleşimleri için Tell al-Ubaid, Eridu, Ur, Uruk, Tell el-Oueili, Tell al-Abr, Tell es-Sawwan, Choga Mami, Tello, Uqair, Abu Husaini, Tell Abada, Tell Maddhur, Kosak Shamali, Tell Zeidan, Qalinj Aqha, Tepe Gawra, Arpaciya, Telul Eth-Thalathat II, Tell Leilan, Tell Brak, Değirmentepe ve Tell Kurdu sayılmaktadır (Frangipane, 2002a: 128). Yayınlarda genelde bu yerleşimlerin adları veriliyor olsa da, Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronoloji ve terminoloji sorunları dolayısıyla Tepe Gawra, Arpaciya, Telul Eth-Thalathat II, Tell Leilan, Tell Brak, Değirmentepe ve Tell Kurdu gibi kuzey yerleşimlerde ortaya çıkarılan Ubaid materyal kültürünün sosyal kimlik analizinin iyi yapılmadan bu yerleşimlerin Ubaid haritalarına eklenmesi doğru değildir.

4.3. MATERYAL KÜLTÜR

Ubaid materyal kültürünün yayılım alanı Akdeniz kıyılarından Hürmüz Boğazı'na, Anadolu'yu ve hatta Kafkasları da içine alan yaklaşık 2000 km² üzerinde bir alanı kapsamaktadır (Carter ve Philip, 2010: 1). Bu alanda birbirine benzeyen yönleri olan mimari, mezarlar, çanak-çömlekler, taş aletler, figürinler ve bürokrasi araçları olarak adlandırılan buluntular ortaya çıkmıştır.

4.3.1. Mimari

Ubaid konutları üstü kapalı büyük bir avlu ve bu avlunun yan kanatlarına sıralanmış küçük odalardan oluşur. Evlerin genel bir düzeni yoktur ve topografyaya göre şekillenmişlerdir. Ortadaki merkezi avlu, yan kenarlardaki odalar sayesinde dışarıdan izole edilmiştir (Roaf, 1984: 88). Yakındoğu kerpiç mimarisinde MÖ 6.

binyıl ve hatta daha erken dönemlerden itibaren bilinen niş ve payandalara Ubaid konutlarında sıkça rastlanmaktadır. Bu niş ve payandalar mimarının daha hareketli ve görkemli görünmesini sağlayarak yapıya anıtsallık kazandırır (Sievertsen, 2010: 201).

Tripartite planlı konutların özenli bir işçilikle inşa edildiği genel olarak kabul edilmektedir. Petr Charvat bu konutları inşa eden ustaların Pithagoras'a atfedilen temel ilkelerin bu yapılarda uygulandığını belirterek ustaların becerisine dikkat çekmiştir (Charvat, 2002: 103): “*A particularly fine example of these structures, the builders of which might even have known and applied the Pythagorean principle (...).*” Büyük boyutlarda ve simetrik plana sahip bu yapıların inşa edilirken matematik ve geometri gibi bilimlerin temel ilkelerinin Ubaid toplulukları tarafından bilinmesi, bu toplulukların gelişkinlik düzeyinin oldukça yüksek olduğuna işaret etmektedir (Kubba, 1990: 46). MÖ 5. binyılda Ubaid toplulukları 72 cm uzunluğa denk gelen ve “Ubaid Kübiti”¹⁴ olarak adlandırılan bir ölçü sistemini kullanmışlardır.

Ubaid geleneksel mimarisinin tripartite olduğu biliniyor olmasına karşın, tripartite mimariye rastlanmayan çok sayıda Ubaid yerleşimi de vardır (Roaf, 1989: 138). “Bileşik Ev” olarak tanımlanan konutlar, tripartiteler gibi standart bir plana sahip olmayan, ev içerisindeki ailenin yaşamı ile şekillenen yapılardır ve Ubaid toplulukları tarafından kullanılmıştır. Bu konutlarda ailenin nüfusu arttıkça yeni odalar ve diğer kullanım alanları ana binaya eklenerek yapı genişletilerek şekillenmeye devam etmiştir.

Konutlar dal örgü tekniği ile kerpiçten inşa edilmiş olup, dörtgen planlıdır. Üç Parçalı (Tripartite) planlı konutlar bireysel beğenilerden çok Ubaid topluluklarının yaşam biçimlerine göre şekillenmiş bir mimaridir. Standart planın dışına çıkılarak, örneğin orta avlu etrafındaki iki kanatta dizilen küçük odalar bölümünün bazen bir kanadının yapılmayarak tek sıra oda dizisi inşa edilmiş olması gibi bazı değişiklikler gösterse de, genel planın dışına çok fazla çıkmamıştır (Akkermans, 1989: 350). Konutların çatı vb. gibi detaylar hakkında fazla bir bilgi yoktur (Roaf, 1984: 88). Michael Roaf Halaf, Samarra ve Hassuna kültürlerinin mimarisine göre, Ubaid mimarisinin günümüzün Irak köy evlerine daha çok

¹⁴ Kübit: Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü birimi.

benzediğine dikkat çekmiştir (Roaf, 1989: 138). Bölgenin etnik nüfusu, yönetici elit sınıf gibi olgular kökten değişmiş olsa da, iklim ve yerleşik yaşamı etkileyen faktörler son 6000 yıldır büyük değişimler göstermediği için Ubaid dönemi ile günümüz arasındaki analojiyi “elektrik veya televizyon gibi birkaç yenilik dışında bölge neredeyse Ubaid döneminden kalmış gibi” ifadesi ile vurgulamıştır.

Ubaid tripartite konutları arasında en büyüğüne Tell Abada’da rastlanmıştır. “A binası” olarak adlandırılan bu konut 20x12.5 m boyutlarına sahiptir ve içerisinde hiçbir gündelik kullanım eşyasının bulunmamış olmasından yola çıkılarak, bunun özel bir yapı olduğu düşünülmektedir (Jassim, 1989: 80). Kanımızca bu konut ve içerisindeki özel eşyalar, Ubaid topluluklarında bir yönetici sınıfın olmadığı yönündeki yorumlara (Bkz. Böl. 4.1) ters düşmektedir. Önceki dönemler ile kıyaslandığında Ubaid konutları bu dönemde nüfusun arttığını kanıtlamaktadır (Frangipane, 2007a: 165). Frangipane, bu konutların her biri farklı bir amaca hizmet eden çok sayıdaki odalarının çekirdek aileler için çok büyük olmasından dolayı geniş aileler (sülaler) tarafından kullanıldıkları düşüncesindedir.

Ubaid mimarisini temsil eden diğer bir yapı biçimi tapınaklardır (Roaf, 1989: 138). En erken örneği Ubaid 0 evresinde ortaya çıkan ve zamanla daha büyük ve daha özenli inşa edilmeye başlayan tapınaklar Eridu, Warka ve Tell Uqair’de ortaya çıkarılmıştır. Ubaid evleri kerpiçten yapılan ve bu nedenle uzun ömürlü olmayan yapılar olsa da tapınaklar büyük dörtgen kerpiç bloklarla inşa edilmiş olan daha dayanıklı yapılardır (Roux, 1992: 62). Ubaid tapınaklarında “Cella/merkezi oda”nın sonunda duvara karşı genelde tanrı heykelini destekleyen alçak bir podyum inşa edilmiştir. Duvarlar dıştan alçak payanda ve nişlerle süslenerken kerpiç mimarinin tekdüzeliğini ortadan kaldırmış ve yapıyı daha görkemli hale getirmiştir. Sonraları bu nişli tapınakların tabanlarının yüksek bir podyuma yerleştirilmesi ile yükseklik kazanmaları sağlanarak yapının görkemi daha çok artırılmıştır. Bu yeni mimari sonraki dönemlerde “ziggurat” mimari planına dönüşmüştür. Tapınak mimarisi politik bir dönüşüm olarak şefliklerin ortaya çıkışının da kanıtı olarak nitelenmektedir (Stein, 1994: 39).

Ubaid Kültürüne ait tapınakların boyut olarak yerleşim içerisindeki konumları değerlendirildiğinde (Kubba, 1990: 49), örneğin Eridu yerleşiminde yürütülen kazılarda “Tapınak Sondajı” olarak adlandırılan alanda ortaya çıkarılan tapınaklardan

“Tapınak VI”nın sadece merkezi odası 14.40x3.70 m kadar büyük boyutlardadır. Yine aynı alanda ortaya çıkarılan ve Eridu’nun en iyi korunmuş tapınaklarından “Tapınak VII”nin merkezi odasının içi 5 m boyutundadır ve bu oda her biri yaklaşık 6 m genişlikte dört taraftan duvarlarla çevrilidir. “Tapınak IX”un merkezi odasının iç ölçüleri 4.32x10.08 etrafındaki duvarlar ise 4.32x12.96 ölçülerindedir. Ubaid tapınaklarına Uruk kenti kazılarında da ulaşılmıştır. Burada “Uruk II Tapınağı” olarak adlandırılan Ubaid tapınağının 14.5x18 m ölçülerine sahip olduğu görülmektedir. Bu büyük boyutları ile düşünüldüğünde tapınaklar Ubaid yerleşimlerinde anıtsallığı ile en göze çarpan yapılardır.

4.3.2. Çanak Çömlek

Ubaid materyal kültürünün yayıldığı her yerde karakteristik çanak çömlekleri bulunmaktadır. Ubaid boyalı çanak çömlek geleneği Güney Mezopotamya ve bitişindeki Güneybatı İran’daki Huzistan ovasının yanı sıra Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, Zagros dağlarındaki vadiler ve Basra Körfezi’nin batı kıyılarına yayılmış olup, Basra Körfezi çevresi dışındaki bölgelerde yerel üretilmiştir (Pollock, 2017: 17).

İlk olarak 1917’de Ur kentinde tanımlanmış olan Ubaid çanak çömlekleri yavaş ya da hızlı çarkta üretilen, koyu kahverengi boya bezemeli ve yeşilimsi bej hamurlu kaplardan oluşmaktadır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 169). Kaplar fırında, 1050-1200°C derecelere kadar ulaşan yüksek ısılarda pişirilmiştir (Charvat, 2002: 80). Bu fırınlarda özellikle boyalı kaplar yüksek ısılarda fırınlanmış, buna karşın bezemesiz ve kaba nitelikli kaplar daha düşük ısılarda pişirilmiştir (Koizumi, 2016: 86).

Çanak çömleklerin boya renkleri mat, koyu kahve ya da mavimsi-siyah rengindedir. Bezemeler kabın bir bölümüne sınırlanarak yapılmıştır. Bitki ve hayvan motiflerinin yanı sıra geniş ve çok sayıda eğri, üçgen, çapraz tarama ve çizgilere yer verilmiştir. Boyalı çanak çömlekler kaliteli işçilik göstermektedir. Güney Mezopotamya çanak çömlek geleneğinde akıtacak ve kulplara da ilk kez bu kültürde rastlanmıştır. En karakteristik biçimler çan biçimli kaseler, kenarlı çanaklar, sepet

tutamaklı çömlekler ve uzun akıtacağı olan çanaklardır (*tortoiseshell*) (Roux, 1992: 62).

Ubaid çanak çömlek üretiminin bir şefin kontrolünde olup olmadığı bilinmese de uzman işgücüyle örgütlü bir üretimin söz konusu olduğu düşünülmektedir (Özbal, 2010b: 45). Bu dönemde gelişen merkezileşme, Uruk döneminde zirveye ulaşmıştır. Ubaid çanak çömlekleri Yakındoğu tarihinde bir teknolojik gelişimin ürünü olan çömlekçi çarkında üretilen ilk çanak çömleklerdir (Nissen, 2001: 169).

Tell al Oueili'den bildiğimiz Ubaid 0 çanak çömleği kaba üretimdir. Demir ve manganez oksit katılmış ve toz haline getirilmiş boyalarla bezenmiştir (Huot, 1992: 193). Ubaid 1-4. evrelerindeki çanak çömlekler ile 0 evresi arasındaki en belirgin fark, bezeme yapmakta kullanılan boyaların kalitesidir. Çanak çömlekler 1. evrede zengin bir repertuar sergilese de Ubaid 4 evresinde biçim çeşitliliği azalmaya başlamıştır. Petrografik analizler Dicle ve Fırat nehirlerinin kimyasal özelliklerini taşımayan kil kaynaklarını kullanmadığını, tüm kil kaynaklarının yerel olduğunu kanıtlamıştır (Crawford, 2010: 164). Ubaid 2. evresi (Hacı Muhammed) çanak çömlekleri Güney Mezopotamya'da sadece Eridü, Oueili ve Ras al-Amiya yerleşimlerinde sağlam konteks içerisinde bulunmuş, kuzeydeki Kiş'ten güneydeki Eridü'ya kadar geniş bir alanda ise sadece yüzey buluntusu olarak bulunmuştur. Ubaid 3. ve 4. evrelerin çanak çömleklerinin birbirinden ayırt edilmesi zordur. Düşük ısıda pişirilmiş bu kapların bazılarında siyah öz bulunmaktadır. Bu evrelere özgü bir biçim olmayıp, bezemeler genelde kapların üst kısımlarına çizilen yatay şeritlerden oluşmuştur (Adams ve Nissen, 1972: 98).

4.3.3. Taş Aletler

Ubaid materyal kültürü içerisinde yer alan bir diğer grubu yeme içme faaliyetlerinden, kumaş ve çanak çömlek üretimine kadar değişen farklı amaçlar için kullanılan taş aletler oluşturmaktadır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 168). Özellikle tarım uğraşları sırasında kullanılan taş baltalar, keserler, hasat için kullanılan pişmiş toprak orakların çakmaktaşı uçları, yapıştırıcı olarak kullanılan bitümen izleri taşıyan taş aletler, tahıl işlemede kullanılan havanlar, havanelleri ve ezgi taşları gibi sürtme taş aletlere sıklıkla rastlanmaktadır. Ubaid ekonomisinde avcılık, önceki dönemlerde

de olduğu gibi, yoğun olsa da, bu dönemde ok uçları yerine yoğun sapan taşı kullanılmıştır (Roux, 1992: 62). Taş ve metal aletlerin yanı sıra, olasılıkla bölgenin taş kaynakları bakımından fakir olması nedeniyle kayrak taşı, orak, ağırşak, tezgah ağırlıkları, olta ağırlıkları, balta, keser ve bıçaklar pişmiş topraktan üretilmiştir.

4.3.4. Bürokrasi Araçları

Mezopotamya’da MÖ 7. binyılda ortaya çıkan damga mühürler Ubaid kültüründe de kullanılmıştır (Pittmann, 2001: 418). Güney Mezopotamya’da her evrede farklı özellikler gösteren damga mühürlerin yerini Uruk Kültüründe silindir mühür almıştır. Ubaid mühürleri üzerinde genelde geometrik motifler, keçi, akbaba, yılan ve sivilize insan figürlerine yer verilmiştir. Bürokrasinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan yazı, Uruk kültüründe kullanılan piktografik tabletlerden bilinmektedir. Buna karşın, Tell Abada’daki oldukça büyük bir yapı olan A evinde ortaya çıkarılan, üzerinde piktografik işaretlerin bulunduğu düşünülen bir tablete göre “proto-tabletler”in Ubaid kültüründe ortaya çıktığı öne sürülmüş olsa da (Stein, 1994: 38), bu düşünce için arkeolojik kanıt sadece bu tablettir. İlk piktografik tabletler MÖ 3200’lere tarihlenen Uruk kentindeki Eanna sondajı 4a tabakasında ortaya çıkmıştır (Frangipane, 2002a: 216).

4.3.5. Figürin

Ubaid materyal kültüründe figürinler önemli bir yer tutmaktadır. Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan ve literatürde “*ophidian*”, “kuş başlı”, “yılanvari” veya “kahve çekirdeği gözlü” gibi değişik adlandırmalarla anılan figürinler karakteristik Ubaid buluntularıdır (Daems, 2010: 149-150). Ubaid figürinleri kadın, erkek ve cinsiyetsiz olarak her cinsiyette üretilmiş olsalar da, bütün figürinler içerisinde kadın olanların oranı yaklaşık %80 ile en baskın cinsiyettir. Erkek cinsiyetteki figürinler ise %4 ile en düşük orana sahiptir. Bu figürinler boyalı ve boyasız olarak çeşitli şekillerde üretilmişler ve 5 ila 15 cm arasında değişen boyutlara sahiptirler (Daems, 2010: 155). Bu figürinlerin çocuk oyuncakları oldukları yönündeki yorumlara bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış

olan Aurelie Daems söz konusu figürünlere hiçbir çocuk mezarında rastlanmadığını öne sürerek katılmamaktadır.

Figürinler Eridu, al-Ubaid, Tell el-Oueili, Tello, Ur, Uruk, Rejibeh X, Hacı Muhammed, Tell Uqair ve Nippur gibi Güney Mezopotamya yerleşimlerinde çok sayıda ortaya çıkarılmıştır. Ubaid figürinlerinin öncüllerinin Halaf'ta ortaya çıktığı düşünülmektedir (Hijjara, 1997: 75). Halaf figürinlerinin de Ubaid gibi birçoğu kadın biçimlidir. Bereket kültü ile ilişkili olduğu düşünülen bu heykelcikler özenli bir işçiliğe sahip olarak boya bezemelidirler. Genelde oturur pozisyonda işlenen bu figürinlerin bazılarının gözlerinin abartılı derecede büyük işlendiği görülür. Başlar hamurun sıkıştırılması ile kuş başlı biçime dönüştürülmüş ve kollar göğüs üzerinde birleşecek şekilde işlenmiştir. Bazılarında vücutlarının boyalı olarak işlenmesi dövme olarak yorumlanmıştır.

4.3.6. Ölü Gömme Gelenekleri

Güney Mezopotamya'da yürütülen arkeolojik kazılarda Ubaid Kültüründe ağırlıklı olarak ceset gömme (inhumasyon) yapılmasına karşın, Tell Abada gibi bazı yerleşimlerde bebeklerin yakıldığı (kremasyon) belirlenmiştir. Mezar tipleri çömlek mezar, basit toprak mezar veya tuğla mezarlardan oluşmuştur (Hole, 1989: 157). Ubaid kültüründe ölü gömme gelenekleri bir standarda sahiptir (Akkermans, 1989: 357). Ubaid yerleşimlerinde çok sayıda bebek mezarları ortaya çıkarılmış olmasına karşın, yetişkin mezarlarına rastlanmamıştır. Örneğin bir Ubaid yerleşimi olan Tell Abada'da ortaya çıkarılan 127 adet bebek mezarına karşılık hiçbir yetişkinin mezarına rastlanmadığı bilinmektedir (Hole, 1989: 163).

Bu dönemde ölümler genellikle basit toprak mezara, doğu-batı doğrultusunda yatırılmıştır. Mezarların çoğunda ölünün baş kısmının yanına mezar eşyası bırakılmıştır. İkinci sıklıkta rastlanan mezar tipi, genellikle konut tabanları altına açılan çukurlara bırakılan çömlek mezarlardır. Çömleklerin üzeri başka bir çömlekle kapatılmış, üzeri bazen çamurla, bazen kırık çanak çömlek parçalarıyla bazen de alçıyla kaplanmıştır.

Ubaid topluluklarının diğer kültürlerde pek rastlanmayan sosyo-kültürel gelenekleri arasında, sosyal kimliğini yansıttığı düşünülen kafatası şekillendirme

(*cranium*) ve dövme¹⁵ uygulanmış, kulak tıkaçları (labret), dudak dolgusu ve kulağa takılan makaralar kullanılmıştır (Stein, 2010: 30). Bir bebeğin 0-2 yaşları arasında, kafatasının bandana türü bir bez başlık ile sıkıca bağlanıp, hızla gelişim gösterdiği büyüme döneminde bebeğin kafatasının istenilen şekle sokulması olarak tanımlanan “*cranium*” uygulamasına (Şekil 13) Yakındoğu’da Neolitik Çağda rastlanmaktadır (Lorentz, 2010: 125).

“*Cranium*” Mezopotamya’da her bölgede karşımıza çıkmaktadır. “*Cranium*” uygulanan bebek iskeletlerine Ali Kosh, Choga Mish, Şeyh Höyük, Tell Madhur, Telul Eth-Thalathat II, Qumrud, Eridu, Seh Gabi ve Değirmentepe’de rastlanmıştır (Croucher, 2010: 116). Buna karşın, çok sayıda mezar barındıran Tell Abada’da iskeletlerin hiçbirinde bu uygulamaya rastlanmamıştır. Bu da yaygın görülmesine karşın, her bireyde kafatası şekillendirmesinin uygulanmadığını göstermektedir. Figürinlerin kafatasları da “*cranium*” geleneğine uygun olarak uzun ve sivri biçimlendirilmiştir (Daems, 2010: 151). Figürinlerdeki “*cranium*” olduğu düşünülen izlerin taç olabileceği şeklinde farklı görüşler olsa da (McAdam, 2003: 168), “*cranium*” olmadığı yönündeki görüşler çok fazla kabul görmemektedir.

4.4. SOSYO-EKONOMİK YAPI

Ubaid toplulukları geçim ekonomisinde tarım başlıca kaynak iken yanı sıra avcılık ve balıkçılık gibi faaliyetler de yürütülmüştür (Huot, 1989: 40). Bu dönemde sulamalı tarım geliştirilmiş, arpa, buğday, bakla, keten, mercimek ekmiş, arpa gibi tuza dayanıklı ürünler yetiştirilmiştir (Stein, 1994: 36). Arpa ve buğdayın ekmek ve bira yapımında kullanılmış olmasının yanı sıra hayvanlara yem olarak verildikleri de düşünülmektedir.

Tarım ürünlerinin yanı sıra besin, ilaç ve yakacak için yabani bitki toplayıcılığı da devam etmiştir. Koyun ve keçi yoğun, sığır ve domuz daha az yetiştirilmiştir. Sürüler ovalarda otlatılmış, ekim öncesi tarla temizleme için de olasılıkla hayvan sürüleri kullanılmıştır. Domuzlar ise daha çok bataklıklarda

¹⁵ “*Cranium*” benzeri bir başka ilginç Ubaid geleneği de bu döneme ait bazı pişmiş toprak figürinler üzerinde var olmasından yola çıkılarak ortaya atılan dövme fikridir. Muhtemelen Ubaid insanları vücutlarını bir görsel araç olarak kullanmışlar, sıkça boya ya da kazıma (deriye kazınan) dövmeler yaptırmış olabilirler(Croucher, 2010: 115).

yetiştirilmiştir. Sığırın tüketim oranı Ubaid 0 evresinde %45.5 iken, 4. evrede %57.9'a ulaşmıştır. Domuz her evrede yaklaşık %37 oranında tüketilirken, koyun ve keçinin 0. evresinde %16.8 oranında, 4. evrede giderek azalarak %5.6 oranında tüketildiği belirlenmiştir (Maisels, 1999: 149). Hayvan besiciliğinin yanı sıra ceylan, yaban eşiği, yaban öküzü, geyik, tavşan, kuş, kaplumbağa, aslan ve fil avlanmış, su ürünlerin arasında sazan ve yumuşakçalar yer almıştır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 173).

Kazılarda ortaya çıkarılan ağırşaklar, üzerinde ip, urgan türü bağlayıcıların negatif izlerini taşıyan kil kapamalar ve pişmiş toprak yassı kazıyıcılardan anlaşıldığına göre Ubaid ekonomisinin diğer bir kolunu yün ve kumaş üretimi oluşturmuştur (Sudo, 2010: 174). Dokumacılık hem Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik topluluklarında hem Güney Mezopotamya'da başlıca uğraş olmuş görünmektedir.

Önceki dönemlerde küçük gruplar arasında yürütülen ticaret, Ubaid döneminde örgütlenmiş ve artan hacmi ile büyümüştür (Oates, 1993: 408). Mezopotamya nehirlerinde ulaşım ve taşımacılıkta salların sıklıkla kullanıldığı, bu araçların kazılarda bulunan minyatür halinde üretilmiş kopyalarından anlaşılmaktadır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 167).

Ubaid topluluklarının sosyolojik yapısı hakkında öneriler sunan Huot, Ubaid toplumlarında hiç kimsenin ayrıcalığının olmadığını ve herkesin su ve toprak kaynaklarından eşit şartlarda faydalanmış olduğunu, bu dönemde muhtemelen sadece kadınların üzerinde yaşlı nüfusun evlilik kuralları gereği bir kontrolü olduğunu düşünmektedir (Huot, 1992: 188): *“Work was more or less the same for everyone, with nobody hold-ing privileged access to water and land, which were the basic means of production in those days. Elders may have had a monopoly on women given in marriage, which were quite different from subsistence goods produced by the work of all. As populations grew, they would split and establish new settlements in a largely underpopulated world.”*

4.5. DEĞERLENDİRME

Güney Mezopotamya Arkeolojisinde Ubaid terimi, bazen bir dönemi, bazen bir materyal kültür grubunu ve bazen de bir insan topluluğunu anlatmak için kullanılmaktadır. Bu terimin Kuzey Mezopotamya’da birbirinden farklı kültür özelliklerine sahip çağdaş topluluklar için kullanılması ise bir terminoloji sorunundan kaynaklanmaktadır (Bkz. Böl. 3). Materyal kültürün yayılımına neden olan faktörler ticaret, göç, kolonizasyon, teknoloji transferi ve Akültürasyon gibi olgularla açıklanmaktadır (Stein, 1994: 36; Esin, 2011: 110; Özbal, 2010b: 45; Akkermans, 1989: 363). Bu nedenle, Uruk Yayılımı için kullanılan “Uruk Fenomeni” tanımının (Bkz. Böl. 3.1) Ubaid için de kullanılmasının doğru olacağı düşünülmektedir (Collins, 2000).

BEŞİNCİ BÖLÜM

YEREL ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİ

(MÖ 4800 (?) - 4500)

Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan ve sonrasında yayılım gösteren Ubaid kültürünün kuzey bölgelerdeki varlığı, güneyden kuzeye bir göç ile açıklanamamalıdır (Stein, 1994: 36). Bir Doğu Akdeniz yerleşimi olan Tell Kurdu’da ortaya çıkan Erken Kalkolitik mezarlardan elde edilen veriler (Özbal, 2010b: 45), yerleşimin yerel materyal geleneği üzerindeki güçlü Ubaid etkisine rağmen, Erken Kalkolitik dönemde yerleşime dışarıdan yeni bir insan topluluğunun gelmediğini, Halaf’tan beri bir devamlılık olduğunu kanıtlamıştır. Bu bilginin doğrulandığı bir başka Kuzey Mezopotamya yerleşimi bulunmamakla beraber, kuzeydeki yerleşimlerde ortaya çıkarılan materyal kültür güney geleneğinden farklıdır.

Bu çalışmada Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağı Güney Mezopotamya kronolojisindeki Ubaid çağdaşı “Erken” ve “Post-Ubaid”/Uruk çağdaşı “Geç” olmak üzere iki evreye ayrılmıştır. Bu evreler Yukarı Fırat Havzası (Bkz. Böl. 9.1), Orta Fırat Havzası ve Batısı (Bkz. Böl. 9.2), Kilikya ve Doğu Akdeniz Bölgesi (Bkz. Böl. 9.3), Yukarı Habur Havzası (Bkz. Böl. 9.4), Orta Dicle Havzası (Bkz. Böl. 9.5), Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Bölgesinde (Bkz. Böl. 9.6) yer alan toplam yirmi iki yerleşimde belirlenmiştir. Yukarı Dicle Havzasının Yerel Erken Kalkolitik yerleşimleri Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii’nde açığa çıkartılmıştır (Şekil 14, 15).

5.1. SALAT TEPE IA-IB

Yukarı Dicle Havzası Yerel Erken Kalkolitik döneminin en erken temsilcisi Salat Tepe IA-IB dönemleridir. Yukarıdaki bölümlerde değinilen kronoloji ve terminoloji sorunsalları göz önünde bulundurularak bu tabakalar Yerel Erken Kalkolitik olarak tanımlanmıştır. Salat Tepe’de Yerel Erken Kalkolitik dönemde başlayan iskan Geç Kalkolitik dönemde (Dönem IC) devam etmiştir (Bkz. Böl. 7.1) (Şekil 14, 15, 94a).

5.1.1.Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Salat Çayı'nın sol kıyısında yer alan yerleşim, akarsu vadisine hakim yüksek bir tepede kurulmuştur (Ökse ve Görmüş, 2006: 167; Ökse, 2009: 79). Diyarbakır-Bismil'e bağlı Yukarı Salat Beldesi'nde yer alan höyük 120x150 m çapında ve 26 m yüksektir. Höyüğün üzerine oturduğu dolgu Alt Miosene tarihlenir ve altı m kalınlıktadır. Alüvyal dolgu sekisi üzerinde yer alan yerleşimde 1989 (Algaze ve diğerleri, 1991: 213) ve 1998-1999 yıllarında (Ökse, 1999: 333) yüzey araştırması yapılmış ve 2000-2013 yıllarında kazılmıştır.

5.1.2. Stratigrafi

Höyüğün Kalkolitik Çağa ait tabakaları (Dönem I) güney yamaçtaki basamaklı açmada (F-E12 açmaları) ortaya çıkarılmıştır (Ökse, 2011: 269; Koizumi, 2016: 89) (Şekil 16). Doğal çakıl seki üzerine kurulan Halaf-Ubaid geçiş evresinden Kalkolitik-Erken Tunç Çağı geçiş evresine kadar süren iskan, yaklaşık 19.5 m yükseklikte yayvan bir tepe oluşturmuş, tepe üzeri Tunç Çağlarında iskan edilmeye devam etmiştir. Kalkolitik Çağ tabakaları, kalın küllü katmanlarla birbirinden ayrılan üç dönem oluşturmuştur. Halaf boyalı çanak çömlekleri akıntı toprak ve karışık toplama birimlerinde az sayıda bulunmuş, buna karşın bir Geç Neolitik yapı katına rastlanmamıştır. Kalkolitik tabakaların üzerine yaklaşık üç m kalınlıkta ıslak kerpiçten bir platform döşenmiştir (Ökse, 2009: 82). Salat Tepe IA ve IB tabakaları Erken Kalkolitik dönem, IC tabakası Geç Kalkolitik döneme tarihlenmiştir. Dönem IA MÖ 5300-5200 yıllarına tarihlenmiş (Ökse ve Alp, 2002: 645), Kalkolitik höyüğün son dönemini temsil eden Geç Kalkolitik dönem (Dönem IC) Erken Tunç Çağı I-II (Dönem ID) evrelerine ait yapılardan oluşmuştur.

5.1.3. Materyal Kültür

5.1.3.1. Mimari

Salat Tepe’de ilk iskan Yerel Erken Kalkolitik dönemin başında başlamıştır. Bu dönemde güney yamaç açmalarında açığa çıkarılan, kalın kl katmanlarının örttüğü kerpiç duvarlar, ızgara planlı yapılar ve hücre planlı bir yapı ile çok sayıda yenileme evresi gösteren dörtgen biçimli sıvalı çukurlar görülmektedir (kse, 2011: 269). Ayrıca dörtgen planlı binalar ortaya çıkarılmıştır ve bu evrenin mimarisi genelde *pis* veya düzensiz kerpiç duvarla inşa edilmiş, çatıları sazla rtlmştir (şekil 17).

Yerleşimde Yerel Erken Kalkolitik mimari buluntuları H12 açmasında , G12 açmasında iki, F12 açmasının kuzey basamağında bir yapı katı olarak karşımıza çıkmaktadır (kse, 2011: 269).

IB evresi Mö 5200-4100 yılları arasına tarihlenmektedir (Koizumi ve diğerleri, 2016: 148). Kalın kl katmanların örttüğü bu evre H-F12 açmalarında tespit edilmiştir. Bu evre mimarisi H-G-F12 açmasında bir ocak, saz tavanlı kerpiç bir mekan ve dörtgen sıvalı çukurlardan oluşmaktadır. I12 açması 47/M odası 36/D duvarı, 58/M odası 52/D duvarı, 53/M odası 55/D duvarı Yerel Erken Kalkolitiğe tarihlenmektedir. Binaların zemininde bu döneme ait çok sayıda çanak çömlek parçası bulunmuştur. I12 açmasındaki Kalkolitiğe ait I12/035/M kodlu oda ve I12/020/F kodlu fırın çanak çömlek üretiminde kullanıldığı düşünülen bir işliğin birimleri olarak yorumlanmıştır.

Salat Tepe Kalkolitik ağ konutlarından birine ait radyokarbon analizleri M 4700 tarihini vermiştir (Koizumi ve diğerleri, 2016: 160). I12 açmasında ortaya çıkan bu konutun ortada avlusu ve yan kanatlarının tamamı açığa ıkartılamamıştır (şekil 17).

Kalkolitik tabakaların çok kalın kll dolgular barındırıyor olması bu dönemde fırınların yerleşim içinde, evlere yakın alanlara yapılmalarından kaynaklanmış olmalıdır (kse, 2008: 683). Bu kalın kll dolgular havzadaki Kalkolitik yerleşimlerden Başur Höyük’te de vardır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 88). Her iki yerleşimde de fırınlar konutlara yakın inşa edilmiş ve bu fırınlarda ortaya

ıkan atık kl bu konutların yanında biriktirilmiş ve bu dolguların hızlı yükselmesine yol açmıştır.

5.1.3.2. Çanak mlek

Salat Tepe Erken Kalkolitik anak çömlekleri başlıca dört gruba ayrılmıştır (kse, 2011: 274). Bunlar Halaf boyalıları olarak belirlenen gelenek, Halaf-Ubaid geçiş evresi geleneği ve Kalkolitik anak çömlek geleneğinin en geniş dilimini temsil eden Yerel Kalkolitik tek renkli çanak mlekleridir. Bu anak çömleklerin bulunduğu konutlardan ve fırınlardan alınarak karşılaştırılan kerpiç örnekleri üzerinde yürütülen XRF, XRD, EPMA ve TGDТА analizleri (Koizumi, 2016: 87), bunların yerel kil kaynaklarından üretildiğini ortaya koymuştur.

Boyalı anak çömleklerin üretiminde kullanıldığı düşünülen boyaların tutulduğu tespit edilen bir oda işlik olarak yorumlanmıştır (Koizumi, 2016: 95). Bu odadaki boya pigmentlerinin kırmızı ve kızıl kahve renkte olduğu görülmüştür. Boyaların analizlerinde demir, potasyum, kalsiyum ve manganez tespit edilmiş ve bunlardan potasyumun boyaya sonradan eklendiği anlaşılmıştır. Bu tespit Salat Tepe’de çömlek ustalığının gelişkin düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Salat Tepe Erken Kalkolitik kaplarının Halaf sitilinde bezendiği düşünülmektedir (kse, 2012: 3).

Arkeometrik analizler bütün Kalkolitik anak çömleklerin yerel olarak üretildiğini kanıtlamıştır. Erken Kalkolitik dönem boyalı parçaları 900 den daha fazla ısılarda pişirilmıştır. Geç Kalkolitikte boyasız kaplar daha düşük ısıda pişirilmıştır.

Tek renkli kaplar organik ve mineral katkılı oluşlarına göre iki ana gruba ayrılmaktadır. Tek renkli organik katkılı grupta Coba kaseleri hakim gelenektir. Mineral katkılılarda astarlı ve ince cidarlı, kaliteli fırınlanmış kaplar ön plandadır. IB Döneminde huni boyunlu çömleklerin yanı sıra Coba kaseleri bulunmuştur (kse, 2012: 3). Coba kaseleri Yerel Geç Kalkolitik 1 evresinin (M 4400-4200) en karakteristik biçimidir. Coba kaselerinden türediği düşünülen (Frangipane, 2002b: 124) ve Kuzey Mezopotamya’da yaygın olarak bulunan “dipleri tıraşlanmış seri üretim” kaseler Yukarı Dicle Havzasında daha yoğundur. Salat Tepe’deki bu tıraşlı

kaselerin YGK olmadığı, bunların öncülü olan daha erken bir evreye ait kaseler oldukları düşünülmektedir (Şekil 19).

Salat Tepe Yerel Kalkolitik çanak çömlek geleneği içerisinde en sık rastlanan biçimler pişirme kapları ve kaselerdir (Koizumi ve diğerleri, 2016: 158). İçe eğik ağızlı kaseler, dik ve keskin kenarlı açık ağızlı kaseler, keskin kenarlı ağızlı sığ kaseler, küresel gövdeli çömlekler ve dar boyunlu çömlekler sıklıkla üretilen biçimlerdir.

5.1.3.3. Taş Aletler

Salat Tepe Kalkolitik Çağ tabakalarında bulunan taş aletler arasında en sık rastlanan grup literatürde “Kenan Tipi” olarak tanımlanmış olan uzun çakmaktaşı bıçaklardır. Uzunlukları 20 cm ve üzerinde olan bu bıçaklar Salat Tepe ve diğer Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik yerleşimlerinin karakteristik taş aletleridir (Şekil 20). Bu bıçakların yanı sıra çok sayıda obsidiyen dilgi, havaneli, öğütme taşı ve ezgi taşı da bulunmuştur (Ökse, Alp ve İnal, 2004: 333).

5.1.3.4. Figürin

Salat Tepe’de Kalkolitik Çağ tabakalarında bulunan bir idol parçası Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik toplulukların karakterisitik göz idollerindendir (Ökse, 2011: 269; Ökse ve Görmüş, 2013b: 135). Gövde kısmı üzerinde bulunan çıkıntılar, kulp biçiminde yapılmış gözleri ifade eden idolün havzada benzerine Türbe Höyük’te rastlanmıştır (Sağlamtimur, 2012a: 406) (Şekil 21, 47).

5.1.3.5. Ölü Gömme Gelenekleri

Salat Tepe’de bu dönemin karakteristik bebek mezarları bulunmuştur (Ökse ve diğerleri, 2015: 22; Koizumi ve diğerleri, 2016: 153). Mezarların bazılarında bebeklerin yanına mezar eşyası bırakılırken, bazılarında herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. H12 açmasında bulunan H12/064/G mezarı kerpiçten yapılmış bir bebek mezarıdır. Toprak mezara serilen sazlar üzerine doğu-batı yönünde bir bebek yatırılmıştır. Bebeğin boynunda 2500 beyaz, mavi ve siyah taştan üretilmiş boncuktan oluşan bir kolye bulunmuştur (Şekil 22). H12 açmasındaki H12/095/G kodlu bir diğer bebek mezarında herhangi bir mezar eşyasına rastlanmamış ve bu bebek de doğrudan toprağa yatırılmıştır (Ökse ve diğerleri, 2015: 22). I12 açmasında çok sayıda Geç Kalkolitik dönem çanak çömleği ve obsidiyen parçanın bulunduğu bir alana çömlek içerisinde bir bebek bırakılmıştır. Çömlek tipi bu mezarda herhangi bir eşyaya rastlanmamıştır (Ökse ve diğerleri, 2014: 117) (Şekil 23).

Salat Tepe’de karşılaşılan diğer bir iskelet 10-20 yaş aralığında bir bireye aittir. Yerel Kalkolitik dönem ölü gömme geleneklerinde yetişkinlerin yerleşim içine gömülmedikleri bilindiği için bu iskelet (I12/107/G) sıra dışı sayılabilmekle birlikte, bir mezara ait olmadığı düşünülmektedir (Ökse ve diğerleri, 2015: 23). Bu yetişkin muhtemelen bir enkazın altında kalmış ve ensesine düşen taşın omuriliğini ezmesi sonucu ölmüş görünmektedir. Gövdesinin altında kalan kolları ve yamuk yatış biçimi de iskeletin düzenli bir mezara ait olmadığını göstermektedir.

Salat Tepe Kalkolitik mezarları Kuzey Mezopotamya’daki diğer yerel yerleşimlerde olduğu gibi, sadece basit toprak mezar ve çömlek mezarlara defnedilen bebeklerden oluşmaktadır (Şekil 24).

5.1.3.6. Bürokrasi Araçları

Salat Tepe Yerel Erken Kalkolitik tabakalarında bir taş damga mühür bulunmuştur (Şekil 25) (Ökse, 2005: 18). Bu mühür yaklaşık 2 cm boyutundadır ve üzerinde kazıma çizgiler bulunmaktadır. Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağında nadir rastlanan bu bürokrasi aracı, bu yerleşimin sosyo-politik açıdan gelişkin bir

yapıya sahip olduğuna ve burada iskan eden toplulukların bir merkezi örgütlenme içerisinde olabileceğini (Bkz. Böl. 4.4.4) düşündürmektedir.

5.1.3.7. Madeni Bulgular

Salat Tepe’de G12 açmasında bulunmuş olan yeşil korozyonlu curuf XRF ve XRD analizlerine göre saf bakırdır (Ökse ve diğerleri, 2014: 118). Bu bulgu, Kalkolitik Çağda Yukarı Dicle Havzasında maden üretilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Yerel Erken Kalkolitik dönemde az miktarda üretilmiş olan bakırın (Stein, 2002: 150), Salat Tepe’de bulunmuş olması yerleşimin sosyo-ekonomik açıdan gelişkin bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

5.1.4. Tarihlendirme

Salat Tepe’de ¹⁴C analizlerinin sonuçlarına göre Kalkolitik Çağın en erken tarihi MÖ 4786 yılıdır (Koizumi ve diğerleri, 2016: 160). Bu radyokarbon örnekleri AAA (asit, alkali, asit) yöntemiyle analiz edilmiş, tripartite planlı olduğu düşünülen konuttan alınan örnek MÖ 4700 tarihini vermiştir. Yerel Erken Kalkolitik dönemin en geç tarihi ise H12/053/M odasına ait H12/057/T kodlu tabandan alınan numunenin verdiği MÖ 4582 tarihidir. Salat Tepe için yukarıda değinilen daha geniş aralıklara işaret eden tarihler çanak çömlek geleneklerine göre elde edilmiş, bu başlıkta değinilen detaylı tarihler ise ¹⁴C analizleri ile elde edilmiştir. Materyal kültür geleneğine değinilen bölümlerde genel geçer tarihlerin kullanılması bu geleneğin içerisinde yer aldığı döneme daha kolay işaret edebilmesi açısından tercih edilmiştir. Buna karşın kronoloji tabloları için buradaki detaylı tarihler kullanılmıştır.

5.1.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Salat Tepe Yerel Erken Kalkolitik Çağ hayvan ve bitki kalıntılarının analizleri hem Salat Tepe hem de diğer Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinin Kalkolitik topluluklarının sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi vermektedir (Baykara ve Satar, 2013: 45).

Hayvan kalıntıları arasında orta boylardaki memeliler (koyun ve keçi) çok sayıda temsil edilmiştir (Baykara, 2014: 57). Bunun yanı sıra az miktarda domuz ve sığır tüketilmiştir. Hayvan kemikleri arasında koyun ve keçinin oranı %37, domuzun %21 ve sığırın %14'tür. Bu kalıntılar H12 açmasında %59, G12 açmasında %13, F12 açmasında %12 oranlarında ortaya çıkarılmıştır. Tüm hayvan kemikleri içinde evcil hayvanlar %85 oranında temsil edilmiştir. Ayrıca bu topluluk yaban domuzu, geyik, balık ve kuş avlamıştır. Bunların yanı sıra kedi, köpek, tavşan, kaplumbağa, yılan ve kemirgenlere de rastlanmıştır. Hayvan kalıntılarının %44'ü ayaklara, %3'ü de başlara aittir.

Salat Tepe'nin 50 buluntu biriminde her döneme ait bitki kalıntısı bulunmuştur (Cihangir, 2006: 23, 80). Özellikle F-H12 açmalarında, küllü katman dolguları içerisinde alınan örneklerde arpa (*hordeum*), *triticum dicocum*, *triticum monococum*, *triticum monococum dicocum*, *durum* ve *aestivum* buğdayları, *fabaceae* ve *lens cunilaris* (mercimek), burçak (*vicia ervilia*), yonca (*trifolium*), yabani buğday (*aegilops*), geven (*astragalus*), yoğurt otu (*galium*), delice (*lolium*), kuzukulağı (*rumex*), yabani tek sıralı buğday (*triticum boeoticum*), brom otu (*bromus*) ve ebe gümesi (*malva*) tohumlarına rastlanmıştır.

Salat Tepe Verimli Hilal'in getirdiği avantajlara sahip görünmektedir (Cihangir, 2006: 23, 80). Vadi iklimi, bitki örtüsü, zengin su kaynakları ve sulandığı zaman bol ürün verebilen verimli ovaları ile tarımsal üretim için elverişlidir. Bu ürünlerin Kalkolitik tabakalarda çok miktarda olması (Ökse, Görmüş ve Bilici, 2009: 25) nüfusun kalabalık olduğunun bir işaretidir. Salat Tepe ekonomisinde tarım ve hayvancılık başta gelirken, ağırsakların varlığı tekstil üretiminin yapıldığını kanıtlamaktadır. Az miktardaki maden cürufuna göre de maden üretildiği anlaşılmaktadır. Salat Tepe'de balıkçılık yapıldığına ilişkin bir bulguya rastlanmamıştır.

5.2. KENAN TEPE

Yerel Erken Kalkolitik dönemde Salat Tepe'den sonra kronolojik olarak Kenan Tepe gelmektedir (Şekil 14). Burada yerleşim Erken Kalkolitik dönemde başlayıp Geç Kalkolitik dönem sonuna kadar devam etmiştir (Bkz. Böl. 7.2) (Şekil 26).

5.2.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Eski adı Gre Kamber olan Kenan Tepe Diyarbakır'ın 70 km doğusundaki Bismil ilçesinde bulunmaktadır (Parker, 2010: 339) (Tablo 6). Kazılar 2000-2007 yılları arasında yürütülmüştür. Yerleşim alanı 4.5 ha boyutlarda olup, bunun 2.08 ha'lık alanı 32 m yükseklikte bir höyük, 2.16 ha'lık bölümü aşağı şehirden oluşmuştur (Şekil 27). Yerleşim Holosen döneme ait Şelmo doğal oluşumu üzerinde ilk kez Erken Kalkolitik dönemde kurulmuştur (Creekmore, 2007: 76). Farklı dönemlerde iskan edilmiş olan Kenan Tepe tarih boyunca her zaman köy tipi küçük bir yerleşim karakterine sahip olmuştur (Şekil 93a).

5.2.2. Stratigrafi

Höyük Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağlara ait tabakalardan oluşmaktadır (Parker, 2010: 341). Kalkolitik Çağ mimarisi ve diğer materyaller yerleşimde yalnızca birkaç alanda ortaya çıkarılmıştır. Yerel Erken Kalkolitik tabakalar höyüğün doğu eteğinde bulunan aşağı yerleşimde A alanındaki basamaklı açmaların en altında ve D-E alanlarında tespit edilmiştir. Merkez höyükte bu döneme ait materyallere rastlanmamıştır.

5.2.3. Materyal Kültür

Kalkolitik Çağ materyal kültürü mimari, çanak çömlek, taş aletler, mezarlar ve diğer malzemeden oluşmaktadır.

5.2.3.1. Mimari

Kenan Tepe’de Yerel Erken Kalkolitik döneme ait üç kültür katı ve dört yapı katı tespit edilmiştir (Parker ve diğerleri, 2009: 90):

1. yapı katı: 5 no’lu yapı D5 ve D8 açmalarında,
2. yapı katı: 2 no’lu yapı D4-D5-D6-D8-D10 açmalarında,
3. yapı katı: 2 ve 4 no’lu yapı D4-D5-D6-D8-D10 açmalarında,
4. yapı katı: D4-D5-D10 açmalarında tespit edilmiştir.

Kenan Tepe’de Yerel Erken Kalkolitik dönem mimarisine höyüğün doğu yamacında rastlanmıştır (Parker, 2010: 341). Bu tabakalara ait mimari ve ocak gibi bulgular Kalkolitik toplulukların yerleşik ya da en azından yarı yerleşik yaşadıklarını kanıtlamaktadır. Yerel Erken Kalkolitik döneme ait 1. yapı katı kendi içinde üç alt evreye ayrılmaktadır (Parker, 2013: 212) (Şekil 28, 33). En alt evre (1a) D5 açmasının güneydoğu köşesinde 1x1 m’lik alanın en derin noktasında tespit edilen ocaklar ve molozlarla temsil edilmiştir (Parker ve diğerleri, 2009: 92). 1b evresinde çok sayıda işlik, ocak, depolama çukuru ve fırınlar bulunmuş olsa da, konut olarak kullanılan mimariye rastlanmamıştır. 1c evresi ise D8 açmasında bulunan birkaç duvar kalıntısı ile temsil edilmektedir.

Erken Kalkolitik dönemin 2. yapı katının kalıntılarına höyüğün D Alanı’nda D4-D5-D6-D8 ve D10 açmalarında ulaşılmıştır (Parker, 2010: 342). 2. yapı katına ait 2 no’lu evin orta avlusu 7x3 m boyutlarındadır ve konut kuzey-güney aksında inşa edilmiştir. Bu orta avlu kuzeyde ve doğuda küçük oda sıralarıyla çevrelenmiştir. Ana odanın batı duvarına eklenen odalar kazılmamıştır. Bu konutun güneyinde bir işlik inşa edilmiştir ve konutun batısında ayrıca iki ocak ortaya çıkarılmıştır. Bu evrede hücre planlı yapılara da rastlanmıştır. Bu yapılar, bir yaşam alanı için çok küçük olması nedeniyle başka amaçla kullanıldığı düşünülmektedir (Parker ve diğerleri, 2009: 90). Bu odaların zemininde tekstil üretimine işaret eden kalıntılara, taş alet parçalarına, kompozit aletlere, balık oltası gibi aletlere, yemek pişirme kaplarına, tahıl işleme (ezgi, havan vb.) araçlarına ve zanaat araçlarına rastlanması, işlik benzeri bir işlevi olabileceğine işaret etmektedir. Muhtemelen bu yapılar zeminleri yükseltilmiş gündelik büyük tahıl depo binaları olarak kullanılmıştır. D5 açmasının güneyinde ve D8 açmasının kuzeyinde yaklaşık 1-1.5 m genişlikte küçük kare ve

dikdörtgen odalardan oluşan bir konut ortaya çıkarılmıştır. Bu konut tripartite planlı olarak tanımlanmış olsa da arazi topografyasına uydurabilmek için eğimli inşa edilmiş olması ve boyutlarının çok küçük olması, söz konusu plan tanımlamasına uymamaktadır (Şekil 28).

3. yapı katında açmanın güney bölümüne inşa edilmiş bir dizi hücre biçimli oda bulunmuştur (Parker ve diğerleri, 2009: 90). Bu odalar arasında 2x3 m boyutlarında bir ışık bulunmaktadır. Bu evreye ait bir konut yangın geçirmiştir. 4. yapı katı 3. yapı katına göre daha sınırlı bir alanda açığa çıkarılmıştır. D6 açmasında bu yapı katına ait iki ocak, birçok duvara ait moloz, üç çömlek mezar ortaya çıkarılmıştır.

5.2.3.2. Çanak Çömlek

Kenan Tepe Yerel Erken Kalkolitik çanak çömlekleri pişirme, taşıma, servis ve depolama kaplarıdır (Parker ve Kennedy, 2010: 5). Pişirme kaplarının dış yüzeylerinde islenme saptanmıştır (Şekil 30). Diğerleri ince nitelikli kaplar, orta kaba ve kaba olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. İnce nitelikli kapların hamuru ince mineral katkılı olup, yüzeyi yoğun sıvazlanmış ve çok yüksek ısıda fırınlanmışlardır. Orta kaba nitelikli kaplar orta boy mineral katkı ve az miktarda bitki katkı içermektedir ve yüksek ısıda fırınlanmadıkları için siyah özlü pişmiştir. Bazı kaplar saman yüzlüdür (*chaff-faced*). Kaba nitelikli kaplar iri bitki ve taşcık katkı içermektedir. Siyah özlü pişmiş bu kaplar genelde pişirme kabı olarak kullanılmıştır.

Erken Kalkolitik döneme ait yaklaşık 15.000 parça çanak çömleğin (Parker ve diğerleri, 2009: 99) %23.33'ü kaba, %43.46'sı orta kaba ve %33.16'sı ince nitelikli kaplardır. Kaba kaplar üzerinde boya bezemeye rastlanmazken, orta kaba kapların birkaç tanesinde boya bezeme bulunmaktadır. Orta kaba kaplar yaygın olarak astarlanmış ve sıvazlanmış, kaba kapların çoğu açıkalanmıştır. Bezemesiz kaplar boyalıları oranla fazladır (Şekil 31).

İnce nitelikli kaplar genelde geniş ağızlı ve küçük biçimlerdir (Parker ve diğerleri, 2009: 99). Bu kapların biçimleri ile *in situ* olarak bulundukları mekanlardaki konumları değerlendirilerek bunların sofralar kapları olarak kullanıldığı

anlaşılmıştır. Kaplar üzerindeki islenme izleri üzerinde yapılan arkeometrik analizlere göre pişirmede yakacak olarak tezek, ahşap ve kömür kullanılmıştır.

Çanak çömlekler ağız çaplarına göre küçük (1-15 cm), orta (16-30cm), büyük (31-50cm) olarak gruplanmış ve 50 cm'den geniş olanlar kazan olarak sınıflandırılmıştır. Bu çanak çömlekler üzerinde en sık rastlanan bezeme motifleri yatay çizgiler, kalın bantlar, yatay dalgalı bantlar, ağız kenarının iç kısmına yapılmış çizgilerdir. Kenan Tepe çanak çömleği, Kuzey Mezopotamya Yerel Erken Kalkolitik geleneğinin bütün özelliklerini yansıtmaktadır.

5.2.3.3. Taş Aletler

Kenan Tepe'deki obsidiyen ve çakmaktaşı aletlerin yaklaşık %25'i Erken Kalkolitik dönem tabakalarında bulunmuştur (Campbell ve Healey, 2016: 378-379). Toplamda 5303 çakmaktaşı ve 1741 obsidiyen aletin hiçbirisi Kenan Tepe'de üretilmemiş, yerleşime dışarıdan hazır olarak getirilmiştir. Bu aletler Geç Kalkolitik dönem tabakalarında bulunan aletlerden fazladır. Taş aletler bıçaklar, deliciler ve kazıyıcılardan oluşmuştur. Bunlar üzerinde yapılan pXRF analizlerine göre bu aletler Bingöl ve Nemrut dağlarındaki beş obsidiyen kaynağından gelen hammadde ile yapılmıştır (Parker ve Kennedy, 2010: 7).

5.2.3.4. Ölü Gömme Gelenekleri

Kenan Tepe'de bu döneme ait mezarlar 1. ve 4. tabakalarda ortaya çıkarılmıştır (Parker ve diğerleri, 2009: 114). Mezarlarda sadece iki aylıktan beş yaşına kadar değişen bebekler gömülmüştür. Antropolojik araştırmalara göre bu bebeklerde herhangi bir hastalık belirlenmeyen bebekler sepetlere, çömleklere ve kerpiç duvarlara açılan nişlerin içine gömülmüştür (Şekil 32, 24).

5.2.3.5. Diğer Materyal Kültür   eleri

Kenan Tepe Yerel Erken Kalkolitik tabakasında pişmiş toprak ağırşaklar (Parker, 2010: 342) ile kemik iğne ve bızlar açığa çıkmıştır (Parker ve Kennedy, 2010: 11). Bu aletlerin yoğun olarak bulunduğu alanların işliğı olabileceğı düşünülmektedir.

5.2.4. Tarihlendirme

Kenan Tepe ¹⁴C verileri Kalkolitik Çağın en erken evresinin Mö 4800'lerde başladığını ve 200-400 yıl sürdüğünü göstermiştir (Parker ve Kennedy, 2010: 15). Erken Kalkolitiğın son tabakası olan 4. tabakayı Geç Kalkolitik dönemin ilk tabakası olan 1. tabakadan ayıran en önemli  l t , Geç Kalkolitik dönemin karakteristik Coba kaselerinin ortaya çıkmaya başlamasıdır.

Kenan Tepe'de Yerel Erken Kalkolitiğın sağlam kontekslerinden alınan beş ¹⁴C numunesinden     D5, diğeri D8, sonuncusu da E2 açmasındaki konutlardan alınmıştır (Parker, 2010: 343). Çift sigmalı olduğu için oldukça güvenilir olan radyokarbon tarihleri Mö 4720-4460 yılları arasını vermektedir. Kenan Tepe Yerel Erken Kalkolitik dönemde 260 yıl iskan edilmesine karşın, çanak   lekler daha geniş bir tarih aralığında kullanılmıştır.

5.2.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Kenan Tepe'de yangınla tahrip olmuş bir konutun içerisinde bulunan 70.000 tohumun emmer buğdayı, triticum buğdayı, einkorn buğdayı, iki sıralı kap ksız arpa, keten tohumu, bezelye ve mercimek gibi baklagillere ait olduğu anlaşılmıştır (Campbell ve Healey, 2016: 378). Organik kalıntılar Kenan Tepe'de hasır ve sepet üretimi yapıldığını da göstermiştir (Hirst, 2017: 2). Hayvan kemikleri üzerinde yürütülen çalışmalarda Kalkolitik  ağda *piches sp.* türünden balıkların, kızıl geyiğın (*Cervus elaphus*), evcil sığırın (*Bos taurus*), evcil koyun (*Ovis aries*) ve keçinin (*Capra hircus*), domuzgillerin (*Sus sp.*) t ketildiğı ve *testudo sp.* türünden sürüngenlerin, *canis sp.* türünden köpek gillerin varlığı ortaya konmuştur (G rg r,

2017: 120). Beslenen hayvanların önemli bir bölümünü koyun, keçi, sığır ve domuz oluştururken, büyük sürüler muhtemelen akarsu vadilerinde otlatılmış, ormanlık ve çalılık alanlarda yaşayan çeşitli yabani türler de avlanmıştır. Avlanan yabani türler arasında özellikle boynuzlu hayvanların varlığı hayvanlardan sadece beslenme için değil, alet yapımı için de faydalandığını düşündürmektedir. Bu bulgulara göre Kenan Tepe yerleşimcileri tarım ve hayvancılıkla geçinmiştir (Parker ve Dodd, 2011: 705).

5.3. TÜRBE HÖYÜK

Türbe Höyük Yukarı Dicle Havzasındaki bir başka Yerel Erken Kalkolitik Çağı yerleşimidir. Salat Tepe ve Kenan Tepe’de güvenilir ¹⁴C tarihlerine göre bir kronolojik dizin sağlanmış olsa da, Türbe Höyüğün yoğun tahribata maruz kalmış olması böyle bir tarihlemenin yapılmasına engeldir. Bu nedenle yerleşimin tarihlenmesi başta çanak çömlekler olmak üzere materyal kültür geleneği üzerinden yapılmıştır (Şekil 14).

5.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Siirt’in Eruh ilçesindeki Botan Vadisi’nde bulunan Türbe Höyük, çok uzun bir süre mezarlık olarak kullanıldığı için, bölge insanları tarafından Türbe Tepe olarak adlandırılmıştır (Sağlamtemir, 2004: 463) (Şekil 15, 94a). Türbe Höyük 2002-2007 yılları arasında kazılmış, 100x40 m çapında çok evreli bir höyüktür ve Botan Nehri’nin Dicle ile birleştiği noktanın iki km kuzeyinde stratejik bir noktada konumlanmıştır (Şekil 34).

5.3.2. Stratigrafi

Türbe Höyükte 3-4 m kalınlığa sahip olan arkeolojik dolgu Neolitik, Halaf, Ubaid, Uruk, Orta ve Geç Tunç Çağlar ve Erken Demir Çağlardan oluşmaktadır (Ozan, 2009: 409). Höyüğün ilk yerleşim tabakasının MÖ 7. binyılın sonuna tarihlenen Pre-Halaf dönemi olduğu tahmin edilmektedir (Sağlamtimur, 2013a: 137).

Höyükteki Tunç Çağ iskan faaliyetleri Neolitik ve Kalkolitik Çağ tabakalarını büyük ölçüde tahrip etmiştir. Yerel Kalkolitik boyalı çanak çömlekler ise höyüğün orta kesiminde korunarak günümüze gelmiş olan tabakalarda ortaya çıkmıştır (Sağlamtimur, 2012a: 405).

5.3.3. Materyal Kültür

Höyükteki tahribat nedeniyle Kalkolitik Çağ mimarisine ulaşamamıştır. Bu döneme ait başlıca materyal kültür çanak çömlekler, taş aletler, bir adet figürin ve bir adet mezardır (Sağlamtimur ve Ozan, 2007: 3).

5.3.3.1. Çanak Çömlek

Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri içerisinde en karakteristik kaplar Coba kaseleridir. Kuzey Mezopotamya'daki ilk seri üretim kapları olan Coba kaseleri bu bölgedeki yerleşimlerde MÖ 4400-4200 yıllarına tarihlenmektedir (Schwartz, 2001: 236). Coba kaseleri genelde boyalı parçaların yoğun olduğu kontekslerde Erken Kalkolitiğin geç evresine, boyalı parçaların tamamen kaybolduğu tabakalarda ise Geç Kalkolitiğe tarihlenmektedir (Balossi-Restelli, 2006: 25). Bu kaseler ve ait oldukları konteksler Türbe Höyük'te çok sayıda boyalı parça ile birlikte bulunduğu ve aralarında Geç Kalkolitik kaplara rastlanmadığı için Erken Kalkolitik dönem olarak tanımlanmıştır. Boyalı parçalar arasında filiz bezemeli (*sprig ware*) olarak tanımlanan kapların da olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır (Schwartz, 2001: 236).

Boyalı çanak çömleklerin hamur renkleri kırmızı kahve, krem ve yeşilimsidir (Ozan, Sağlamtimur ve Alper, 2017: 57). Boya bezemeler genelde siyahtır. Bezeme motifleri güney Ubaid geleneği ile benzeyen dama motifi, paralel yatay bantlar, içi taralı üçgenler, vb. geometrik ve bitkisel bezemelerdir. Kaplarda bezemeler gövde ve ağız kenarındadır (Schwartz, 2001: 236) (Şekil 36).

5.3.3.2. Taş Aletler

Yerleşimde Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri ile birlikte bulunmuş olan çok sayıda çakmaktaşı ve obsidiyen alet vardır (Sağlamtimur ve Ozan, 2007: 3). Yapılan kimyasal analizler obsidiyenlerin Van Gölü'nün batısındaki Nemrut Dağı'ndan getirildiğini kanıtlamıştır (Şekil 35).

5.3.3.3. Figürin

Türbe Höyük'te Kalkolitik Çağa ait tek bir figürin bulunmuştur (Sağlamtimur, 2012a: 406). Tahrip olmuş tabakalardan yüzeye çıkan ve karışık buluntu kontekslerinde bulunan bu figürin Yerel Kalkolitik toplulukların karakteristik buluntularından olan göz idolüdür. Göz idolleri Kuzey Mezopotamya kökenli Kalkolitik topluluklar tarafından kullanılan bir dini ritüel objesidir (Emberling ve diğerleri, 1999: 25). Bu idolün bulunmuş olması tarihleme konusunda problemli olan Türbe Höyük için önemlidir (Şekil 37, 48).

5.3.3.4. Ölü Gömme Gelenekleri

Kalkolitik Çağa ait tek bir bebek mezarı bulunmuştur. Bu mezara kaliteli bir işçiliğe sahip bir obsidiyen ayna mezar eşyası olarak bırakılmıştır (Sağlamtimur, 2013a: 137). Genelde bu dönemde sınıflı toplum yapısının olmadığı, toplulukların eşitlikçi bir yapıya sahip oldukları ileri sürülmüş olsa da, çağdaşı diğer mezarlarda bir benzerine rastlanmayan bu ayna, prestij objesi niteliğinde bir mezar eşyası olabilir (Sağlamtimur, 2013a: 137) (Şekil 38, 24).

5.3.4. Tarihlendirme

Türbe Höyük'teki tahribat Kalkolitik Çağa ait *in situ* kontekslere zarar verdiği ve sağlam bir karbon numunesine ulaşamadığı için tarihleme çanak çömlek geleneğine göre yapılmıştır (Ozan, Sağlamtimur ve Alper, 2017: 57). Türbe Höyük çanak çömlek geleneği Yerel Erken Kalkolitik dönemin geç evresine tarihlenmiştir.

5.4. HAVUZ MEVKİİ

Ilısu Barajı inşaat sahasında yer alan Havuz Mevkii, bu saha içerisinde yürütülen yüzey araştırmalarında saptanan 15 Kalkolitik merkezden kazısı yapılmış tek yerleşimdir. Yukarı Dicle Havzasındaki diğer Kalkolitik Çağ yerleşimleri Diyarbakır, Batman ve Siirt'te yer alırken Mardin'deki Havuz Mevkii, havzanın farklı bir bölgesini temsil etmektedir (Şekil 14, 15).

5.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Mardin İli Dargeçit ilçesine bağlı Ilısu Köyü ile Şırnak İli Güçlükönak ilçesine bağlı Koçyurdu ve Koçtepe köyleri arasında kalan alanda bulunan Havuz Mevkii, 2010-2011 yılları arasında kazılmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 17). Mardin'e yaklaşık 130 km mesafede bulunan bu yerleşim, Dicle Nehrine açılan bir teras üzerinde yer almaktadır (Şekil 39, 94a).

5.4.2. Stratigrafi

70 cm'lik Kalkolitik Çağ kültür katmanına sahip yerleşimde bu çağa ait dört mimari evre tespit edilmiştir (Ökse ve Erdoğan, 2015: 28). Mimari bulgulara yüzeyden 30 cm aşağıda ulaşılan Havuz Mevkii, tek dönem iskan edilen bir yerleşimdir ve bir alanda ana toprağa da ulaşılmıştır.

5.4.3. Materyal Kültür

Havuz Mevkii yerleşiminde yürütülen tek dönemlik kurtarma kazılarında mimari, çanak çömlek, taş alet, figürin, mezarlar ve madeni bulgular başlıkları altında toplayabileceğimiz Kalkolitik Çağ materyal kültürü ortaya çıkarılmıştır.

5.4.3.1. Mimari

Havuz Mevkii'ndeki Kalkolitik mimari ile ilgili bilgiler evrelere göre şu şekildedir:

1. evre mimarisi tarım toprağının hemen altında ulaşılan döküntü taşlardır. B4 açmasında ortaya çıkarılan bu evre mimarisi tarımsal faaliyetlerin yol açtığı tahribat nedeniyle bir düzen arz etmemektedir.

2. evre mimarisine C4, D4, E4, E5, D6 açmalarında ulaşılmıştır. Bu evrede bir mimari düzen oluşturan taş temellerin yanı sıra ocak ve fırın olduğu düşünülen bulgulara da rastlanmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 33). Yine bu evrede birkaç kerpiç blok ve çakıl taşlarından döşenmiş tabanlar ortaya çıkarılmıştır.

3. evre mimarisine C4, E6, E7 açmalarında ulaşılmıştır. Bu evrede taş temellerin yanında yığma kerpiç ve çamur bir duvara ait kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan mimariye ait duvarlar çoğu yerde tahrip olmuştur.

Yerleşim üzerinde yürütülen tarımsal faaliyetler nedeni ile genelde düzenli bir plan veren mimari yapıya rastlanmamış olmasına karşın F6, G6 ve H6 açmalarında planı anlaşılabilir yapılar ortaya çıkarılmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 43). Özellikle yerleşimdeki nadir düzenli yapılardan biri olan G6/013/M kodu ile tanımlanmış yapı önemlidir (Şekil 40).

5.4.3.2. Çanak Çömlek

Havuz Mevkii'nde yürütülen kazılarda Kalkolitik Çağa ait toplamda 7032 adet çanak çömlek parçası analiz edilmiş, bunlar hamurlarına göre kaba, orta kaba, orta ince ve ince olarak ayrılmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 60). Biçimleri ise çanaklar, çömlekler, bardaklar, minyatür kaplar, şişeler ve kraterler şeklinde gruplanmıştır. Boyalı parçalar tüm çanak çömleklerin yarısından fazlasını temsil etmektedir (Ökse ve Erdoğan, 2015: 32). Boya bezemenin yanı sıra kazıma, kabartma ve baskı bezeme de vardır. Katkılarına göre bitkisel katkı, taşçık katkı ve mikalı olarak ayırt edilmiştir. Bu yerleşimde diğer Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik yerleşimlerinde rastlanmayan kireçtaşı kapların olduğu belirtilmiştir (Şekil 41).

5.4.3.3. Taş Aletler

Havuz Mevkii'nde ortaya çıkarılan Kalkolitik taş aletler ezgi taşları, havanelleri, taş ağırlıklar, amuletler, keserler ve çekiçler gibi tarımsal faaliyetlere işaret eden aletlerdir (Ökse ve Erdoğan, 2015: 32).

5.4.3.4. Figürin

Yerleşimin 2. evresinde figürinler ortaya çıkarılmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 33). Bunların üçü kadın figürini, dördü insan başı ve bir tanesi de ayakkabı biçimlidir. Kadın figürinlerinin başları kopmuştur. Oturur vaziyette, iri göğüslü ve geniş kalçalı olarak betimlenen bu figürinler Kuzey Mezopotamya'dan ziyade, güney Ubaid geleneğinin karakteristik figürinleridir (Şekil 42).

5.4.3.5. Ölü Gömme Gelenekleri

D4 açmasının 2. evresine ait düzensiz döşeme taşları arasında bir çene kemiği bulunmuştur. Çene kemiğindeki çıkmamış bir diş sayesinde bu kemiğin 7-8 yaşlarındaki bir çocuğa ait olduğu anlaşılmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 33). Bulunduğu alanla birlikte düşünüldüğünde bu kalıntılar tahrip olmuş bir taban altı çocuk mezarına ait olmalıdır. Yine D4 açmasında bulunan bir mimari taş sırası arasında birden fazla bireye ait olduğu düşünülen iskeletler ve üç kafatası ortaya çıkarılmıştır. Bu kafatasları üzerinde tespit edilen deformasyon izlerinin güney Ubaid geleneklerinde görülen "cranium" uygulaması olduğu düşünülmüştür (Ökse ve Erdoğan, 2015: 44) (Şekil 43). Ayrıca bu alanda tek renkli, geniş ve şişkin gövdeli bir çömlek bebek mezarı olarak kullanılmıştır. Bebek iskeletinin yanına bırakılan küçük kapların mezar eşyası olduğu düşünülmektedir. Bu çömlek mezarın ağzı yassı bir taşla kapatılmıştır. Havzada bu geleneğin benzerine Başur Höyük'te rastlanmıştır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 87).

5.4.3.6. Madeni Bulgular

Havuz Mevkii'ndeki tek madeni buluntu H6 açmasında bulunan bir metal küpedir (Ökse ve Erdoğan, 2015: 42). Üzerinde taştan boncuklar bulunan bu küpe bakırdan üretilmiştir (Şekil 44).

5.4.4. Tarihlendirme

Yerleşimin tarımsal tahribata maruz kalmış olması nedeniyle güvenilir ¹⁴C tarihleri yoktur. Bu nedenle yerleşimde tarihlendirme çanak çömlekler göre yapılmıştır. Bu çanak çömlekler içerisinde Yerel Geç Kalkolitiğin karakteristik kapları olan Coba kaselerine, filiz bezemeye, damla motif (*blob paint*) bezemeye, pişirme kaplarına (*casseroles*), çekiç kesitli kaselere (*hammer head bowls*) ve dipleri tıraşlanmış toplu üretim kaselerine (*flint-scraped bowl*) (Schwartz, 2001: 259) rastlanmazken, çok miktarda mineral katkılı, boyalı parçanın bulunmuş olması Havuz Mevkii'nin Salat Tepe, Kenan Tepe ve Türbe Höyük gibi bir Yerel Erken Kalkolitik yerleşimi olduğuna işaret etmektedir. (Ökse ve Erdoğan, 2015: 33).

5.4.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Havuz Mevkii yerleşiminde sosyo-ekonomik yapı hakkında önemli bilgiler veren bulguların başında ağırşaklar gelmektedir (Ökse ve Erdoğan, 2015: 485). Genelde konik biçimli bu ağırşakların bazıları çift konili üretilmiştir. Kenarları genellikle düzeltilip bırakılmış olan ağırşaklardan bazıları noktalar ya da çizgiler ile bezenmiştir. Dokumacılıkta kullanılan bu ağırşaklar yerleşimde tekstil üretiminin yapıldığına, ayrıca yerleşimde bulunan metal küpe madencilik faaliyetlerinin yürütüldüğüne işaret etmektedir.

5.5. DEĞERLENDİRME

Salat Tepe IA-IB, Kenan Tepe, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii'nde ortaya çıkan materyal kültür, bunların aynı geleneğe ait topluluklar tarafından kullanıldığına işaret etmektedir. Salat Tepe IA-IB ve Kenan Tepe'deki buluntular sağlam kontekslerden elde edilmiş, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii buluntuları ise yoğun tahribat nedeniyle kısmen bağlamından kopmuş durumdadır.

5.5.1. Materyal Kültür

5.5.1.1. Mimari

Havzada bu döneme ait mimarinin en iyi örnekleri Salat Tepe IA-IB ve Kenan Tepe'de bulunmuştur. Havuz Mevkii'ndeki tahribata rağmen planı kısmen belirlenebilen bir mimari ile karşılaşılırken, Türbe Höyük'te düzenli bir plan veren herhangi bir yapı bulunamamıştır.

Erken Kalkolitik dönemde yapılar genel olarak taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş, dörtgen planlı konutlardan oluşmuştur (Maisels, 1993). Bu yapıların saz çatılı olduğu Salat Tepe'de belirlenmiştir. Kenan Tepe'de tekstil üretimi amacıyla kullanıldığı düşünülen işlikler, Salat Tepe'de çanak çömlek işliği dışında yapıların genellikle konut olarak kullanılmış olabileceği değerlendirilmektedir. Bu yapılar gündelik kullanım amacı ile inşa edilmiş, anıtsal ve dini işleve sahip herhangi bir yapıya rastlanmamıştır.

Salat Tepe, Kenan Tepe ve Havuz Mevkii'nde açığa çıkartılan yapılar, “Bileşik Ev” olarak tanımlanan karakteristik Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik Çağ geleneğini yansıtmaktadır. Bu yapıların planları için yayınlarda “tripartite” terimi kullanılmıştır (Bkz. Böl. 4.3.1). Güney Mezopotamya'daki yerleşimlerde ortaya çıkarılmış “gerçek” bir tripartite planlı binalar ortalama 250 metrekare alan kaplamaktadır (Bkz. Böl. 4.3.1).

Yukarı Dicle Havzası mimarisinin karakteristik özellikleri konusunda Kenan Tepe'nin kazıcısı Bradley Parker, “Kenan Tepe'de ortaya çıkarılan hücre planlı mimari, hem yerleşimde hem de bölgede yaygındır. Ubaid ile ilişkilendirilen

tripartite planlı konutlar, Ubaid çanak çömleği bulunan birçok yerleşimde dahi bulunmamaktadır. Bu mimari bölgenin kendi ekolojik şartlarına göre oluşmuş olan yerel geleneğe aittir” demiştir (Parker, 2010: 365):*“If the cell-plan architecture excavated at Kenan Tepe is the norm at the site or in the region, then we can be relatively certain that architectural forms that have come to be associated with the Ubaid (tripartite buildings) did not predominate at all or even most sites that exhibit Ubaid ceramics. Instead, the type of architecture utilized is probably conditioned by local ecological conditions, and perhaps by local tradition.”*

Bunun yanı sıra bir Yerel Kalkolitik yerleşimde tripartite planlı mimarinin bulunmuş olması, yerleşimin güney kökenli topluluklar tarafından iskan edildiği fikrini de vermemelidir. Örneğin, Tepe Gawra (Rothman, 2002a: 49) veya Hammam et-Turkman’ı (Akkermans, 1988b: 321) Ubaid ve Uruk kolonileri olmamasına karşın, tripartite planlı yapılar kullanılmıştır. Bu durum Kalkolitik Çağ topluluklarının Akültürasyon olgusuna açık olmaları ile açıklanmaktadır (Bkz. Böl. 3.1.1).

5.5.1.2. Çanak Çömlek

Havzadaki yerleşimlerin Erken Kalkolitik dönem tabakalarında ortaya çıkarılan, ağırlıklı olarak mineral katkılı hamurdan üretilmiş, boya bezemeli ve bezemesiz çanak çömlekler dönemin karakteristik geleneğidir. Üç yerleşimde ortaya çıkarılan boyalı parçaların bezemesizlere göre az oranda temsil edilmesine karşın, Havuz Mevkii’nde boyalı kaplar bezemesizlerden fazladır.

Bu çanak çömlekler Güney Mezopotamya’daki Ubaid geleneği ile benzer özellikler göstermektedir. Tatsundo Koizumi (2016: 106), bu benzerliğe yerel toplulukların Güney Mezopotamya toplulukları ile girdikleri etkileşimin yol açmış olabileceği görüşündedir. Bu benzerlik konusunda Parker, “Yerel Kalkolitik topluluğun çömlek ustaları Irak ve Suriye gibi bölgelerde ortaya çıkan üretim geleneklerini, ideolojik aktarımlar sayesinde benimsemiş ve adapte olmuş olmalıdırlar” şeklinde açıklamıştır (Parker, 2010: 356): *“Local potters must have adopted, and adapted, regional styles and manufacturing techniques through ideological networks that probably originated in Iraq and Syria.”* Parker ayrıca “Kenan Tepe Erken Kalkolitik çanak çömleklerinin Ubaid benzerliğine rağmen

bölgesel özelliklerinin daha ağır bastığını” vurgulamıştır (Parker ve Kennedy, 2010: 9): *“In broad terms, Kenan Tepe’s Ubaid-period ceramics fit comfortably within the regional Ubaid ceramic tradition. Despite some close similarities, however, many aspects of the ceramic corpus reflect a more local character within the regional style.”*

Kuzey Mezopotamya’da Erken Kalkolitik dönemde mineral katkılı ve boya bezemeli çanak çömlekler, Geç Kalkolitik dönemde ise mineral katkı ve boya bezeme terk edilerek bitki katkılı, saman yüzü çanak çömlekler üretilmiştir. Erken Kalkolitik dönem çanak çömlekleri Ubaid geleneği ile benzer özellikler taşımasına karşın, köken olarak mineral katkılı, boyalı Amuq E çanak çömlekleri ile ilişkilidir.

Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik dönem yerleşimlerinin çanak çömlek geleneklerinin benzer özellikleri bu dönemde mineral katkılı ve boyalı çanak çömleklerin hepsinde bulunmuş olmasıdır. Boyalı kaplar iyi pişirilmiştir. Niteklilikli boyalı parçalar ile birlikte bezemesiz, kaba üretim kaplar her yerleşimde ortaya çıkarılmıştır. Bunlar genelde özlüdür. Her yerleşimde mal grupları ince, orta ve kaba mallar olarak genelde üç grup altında toplanmaktadır. Salat Tepe IA-IB ve Türbe Höyük’te boyalı parçalar ile aynı kontekslerde çok sayıda bulunmuş olan Coba kaseleri havzadaki seri üretim kapların ortaya çıktığı ilk yerleşimlerdir. Coba kaselerine Kenan Tepe ve Havuz Mevkii’nde rastlanmamış olması yerleşimlerin ait oldukları evreler ile ilgili ya da üretim organizasyonun farklı olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Seri üretim teknolojisinin yerleşimlere göre değişmeyen, bölgesel bir yayılım olduğu düşünüldüğünde, bunun yanı sıra Kenan Tepe ve Havuz Mevkii’nin boyalı parçaları arasında filiz bezeme gibi karakteristik bezeme geleneğinin olmayışı bu iki yerleşimin Salat Tepe IA-IB ve Türbe Höyüğe göre Erken Kalkolitik dönemin daha erken bir evresine ait olabileceğine işaret etmektedir. Yerleşimlerin çanak çömlek geleneklerinin gösterdiği ortak özellikler Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik döneminde çömlek ustalarının benzer sosyo-kültürel paydalara sahip olduklarına işaret etmektedir.

Yerleşimler arasında çanak çömlek geleneklerinin ortak olmayan özellikleri de vardır. Havuz Mevkii’nde bulunmuş olan kireçtaşı kaplara diğer üç yerleşimde rastlanmamıştır. Dört yerleşimin hepsinde bulunmuş olan boyalı parçaların,

bezemesiz olanlara oranı her yerleşimde değişmektedir. Bu oranın en yüksek olduğu yerleşim Havuz Mevkii'dir.

5.5.1.3. Taş Aletler

Havzanın Erken Kalkolitik dönem taş alet geleneği içerisinde en karakteristik olanlar, ilk olarak Güney Levant'ta (Kenan Bölgesi) bulunduğu için, literatürde "Kenan Tipi" olarak adlandırılan çakmaktaşı bıçaklardır (Helwing, 1999: 97). MÖ 5.-4. binyıllarda Kuzey Mezopotamya'da yoğun olarak kullanılan bu bıçakların hammaddesi koyu bej, damarlı bir çakmaktaşı kaynağından elde edilmiştir (Thomalsky, 2012: 420). Bu aletlere sadece Salat Tepe IA-IB döneminde rastlanmıştır. Yerleşimlerin tümünde diğer tiplerde üretilmiş çakmaktaşı ve obsidiyen aletler ile dilgiler ortaya çıkmıştır.

Türbe Höyük ve Kenan Tepe'de yapılan köken analizi araştırmaları obsidiyenlerin Bingöl ve Nemrut kökenli olduğunu kanıtlamıştır (Campbell ve Healey, 2016: 378-379; Sağlamtimur ve Ozan, 2007: 3).

Havzadaki taş alet geleneğinin güney kökenli Ubaid Kültüründe görülen "trapez kenarlı klasik Ubaid taş aletleri" yerine Kuzey Mezopotamya'da yaygın olarak kullanılan "Kenan Tipi" çakmaktaşı bıçaklar olması, halkın yerli olduğunu ve Erken Kalkolitik dönemde dışarıdan gelen başka bir topluluğun olmadığını düşündürmektedir.

5.5.1.4. Figürin

Kuzey Mezopotamya'da Erken Kalkolitik dönemin karakteristik figürinleri olan göz idollerine (McMahon ve diğerleri, 2007: 154) Salat Tepe (Bkz. Böl. 5.1.3.4) ve Türbe Höyük'te de (Bkz. Böl. 5.3.3.3) rastlanmıştır (Şekil 47). Kenan Tepe'de (Bkz. Böl. 5.2) göz idolleri dahil herhangi bir figürine rastlanmazken, Havuz Mevkii'nde (Bkz. Böl. 5.4.3.4) Güney Mezopotamya benzeri figürinlere rastlanmıştır (Şekil 42).

Yerel Kalkolitik toplulukların inanç dünyasına işaret eden göz idolleri Kuzey Mezopotamya yerleşimlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yukarı Dicle

Havzasına en yakın bölge olan Yukarı Fırat Havzasında Hacınebi’de (Stein, 1999b), Orta Fırat Havzasında Zeytinli Bahçe’de ve Yukarı Habur Havzasında Tell Brak’ta (Emberling ve diğerleri, 1999: 25) Geç Kalkolitik dönem tabakalarında da çok sayıda örneğine rastlanan bu idollere Yukarı Dicle Havzası Yerel Geç Kalkolitik tabakalarında rastlanmamıştır. Bu dini heykelciklerin kökeninin bazı araştırmacılar tarafından güney kökenli topluluklara ait olduğu şeklindeki yorumlar uzun yıllardır tartışılmasına rağmen netlik kazanamamıştır (Philip, 2002: 215). Marcella Frangipane bu idollerin Uruk kültürüne ait olduğunu iddia etmiş olsa da, Kuzey Mezopotamya’da MÖ 5. binyılın ortalarına ait Uruk etkileşimi öncesindeki tabakalarda (pre-kontak dönemde) bu idollerin bulunmuş olması bu iddiaya ters düşmektedir (Emberling ve diğerleri, 1999: 25). 1930’larda kazılan ve içerisinde binlerce kireçtaşı göz idolü bulunmuş olan Tell Brak’taki Göz Tapınağı’nın erken evresi Uruk Yayılımının henüz gerçekleşmediği döneme tarihlenmektedir (Schwartz, 2001: 252). Göz idollerinin Uruk toplulukları tarafından kullanılmış olması muhtemelen bir Akültürasyon etkisidir.

Göz idolleri MÖ 5. binyılda Kuzey Mezopotamya’da yerel topluluklar tarafından kullanılmış olmasına karşın, güneyde ilk defa MÖ 4. binyılda Uruk toplulukları tarafından kullanılmıştır. Güney Mezopotamya’da bu idollerin kuzeyeyden bin yıl sonra ortaya çıkması Gil Stein ve Patricia Wattenmaker’ın görüşü (Stein ve Wattenmaker, 1990: 67) (Bkz. Böl. ----) doğrultusunda değerlendirilebilecektir. Bu durumda Akültürasyonda hakim tarafın güney olmadığı, kuzeyin de güneyi etkilediği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla MÖ 4. binyılda kuzeyde koloniler kuran güneyli Uruk toplulukları, iletişim kurdukları yerel topluluklardan etkilenmiş olmalıdır. Bu idoller bu açıdan Akültürasyon kuramlarındaki “etkileyen tarafın her zaman güney kökenli topluluklar olması gerektiği” önyargısının (Emberling ve diğerleri, 1999: 25) yanlış olduğunu kanıtlamaktadır.

Tell Kurdu’da Erken Kalkolitik dönem tabakalarında yerel üretilen *ophidian* figürinlere rastlanmış, iskeletler üzerinde yapılan antik DNA analizleri doğrultusunda, buradaki topluluğun yerli bireylerden oluştuğu anlaşıldığından, bunların Akültürasyon sonucu yerel topluluklar tarafından üretilmiş olabileceği ileri sürülmüştür (Özbal, 2010a: 299). Havuz Mevkii’nde bulunan ve *ophidian* figürinlere

benzeyen örneklerin yakın benzerlerinin Halaf yerleşimlerinde de bulunması, bunların Geç Neolitik döneme ait olma ihtimallerini de ortaya çıkartmaktadır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 484). Yukarı Dicle Havzasında benzeri bulunmayan bu figürinlerin Akültürasyona uğramış yerel topluluklar tarafından benimsenip kullanılmış olabileceği de ihtimal dahilindedir.

5.5.1.5. Ölü Gömme Gelenekleri

Dört yerleşimde ortaya çıkarılan bebek mezarları Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ ölü gömme geleneklerine benzemekle birlikte, farklı özellikler de barındırmaktadır (Şekil 24). Dönemin özelliğine uygun olarak, hiçbir Yukarı Dicle Havzası yerleşiminde yetişkin mezarına rastlanmamış, yalnızca çömleklere, duvar içlerine, taban altlarına defnedilmiş bebeklere rastlanmıştır. Bu mezarlar boncuk kolye, minyatür kaplar gibi çeşitli mezar eşyaları barındırmaktadır. Türbe Höyük'te bulunan obsidiyen ayna (Şekil 38) mezar eşyaları arasındaki nitelikli örneklerden biridir (Sağlamtimur, 2013a: 137). Özenli bir işçiliğe sahip olan aynanın mezar eşyası olarak kullanılması, bölgede Yerel Erken Kalkolitik toplumlarında sınıflı yapının oluştuğunu ve Frangipane'nin (Frangipane, 2007a) Neolitik dönemdeki eşitlikçi/sınıfsız toplum yapısının bu çağda değiştiğine ilişkin düşüncesi bağlamında değerlendirilebilecektir. Buna karşın obsidiyen aynanın tek bir örnek olması ve havzada diğer bölgelerde karşılaşılan (Bkz. Böl.9) anıtsal mimari ve gelişkin bürokrasi araçlarına rastlanmamış olması toplumda sınıflı yapının oluşmadığını kesin olarak kanıtlamaktadır (Bkz. Böl.7.10.1.1)

Figürinlere ilişkin değerlendirmede (Bkz. Böl. 5.5.1.4) değinilen, Erken Kalkolitikten Geç Kalkolitik döneme geçişte yaşanmış olan sosyolojik dönüşüm, ölü gömme geleneklerinde de görülmektedir. Salat Tepe IA-IB, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii'nde bebek mezarlarında ortaya çıkan kaliteli işçilikli obsidiyen ayna, boncuk kolye veya minyatür kap gibi mezar eşyalarına Yerel Geç Kalkolitik mezarlarında rastlanmamıştır. Geç Kalkolitik tabakalarda çok sayıda mezarda mezar eşyası bırakma geleneği terk edilmiş görünmektedir (Bkz. Böl. 7.10).

Diğerlerinden farklı olarak Havuz Mevkii'nde iskeletlerde "cranium" uygulaması saptanmıştır (Eroğlu, 2015: 517). Bu dönemde Değirmen-tepe (Özbek,

2001: 239) ve Tell Kurdu (Özbal, 2010a: 294) dışında Kuzey Mezopotamya’da sık rastlanmayan “cranium” uygulamasına Havuz Mevkii’nde rastlanması, burada bulunan *ophidian* figürinler ile birlikte değerlendirildiğinde, güney kökenli kültürün Havuz Mevkii’ndeki etkisinin daha güçlü olduğuna işaret etmektedir. Yerleşimin havzanın güney sınırında yer alması, burada yaşayan yerel topluluğun diğerlerine göre güneyli topluluklar ile daha yoğun iletişim içerisinde bulunmasını sağlamış görünmektedir (Şekil 15).

5.5.1.6. Bürokrasi Araçları

Salat Tepe’de bulunan damga mühür, havzada bu döneme ait tek bürokrasi aracıdır (Ökse, 2005: 18) (Şekil 25). Frangipane, devlet sisteminin varlığının tespiti için (Frangipane, 2002a: 207) “*üretimin büyük ölçüde yaygınlaşması, mühür ve diğer bürokratik araçların kullanılmaya başlanması, tayin dağıtımında kullanılan kapların üretiminde radikal bir artışın yaşanmış olması, metal ve diğer prestij objelerindeki sanatın gelişmesi ve yazının doğuşu*” maddelerini saymaktadır. Bu kriterlerden biri olan mühürler Erken Kalkolitik dönemde tek örnekle temsil edilmesine karşın, sayıları Geç Kalkolitik dönemde artmıştır (Bkz. Böl. 7.10.1.5). Ölü gömme geleneklerine yansıyan, Yerel Erken Kalkolitik topluluklarının sınıflı yapısı olabileceğine ilişkin görüş (Bkz. Böl. 5.5.1.5) ile birlikte değerlendirildiğinde, bu bürokrasi aracının varlığı da bir yönetici sınıfın söz konusu olabileceği düşüncesini desteklemektedir.

Salat Tepe damga mührü üzerinde yer alan kazıma çizgilerden oluşan motif, güney kökenli Ubaid mühürlerindeki, geniş bir yüzeye yayılan ve birbirini tekrar eden karmaşık motiflere (Pittmann, 2001: 415) benzememektedir. Bu da mühürün yerel geleneği temsil ettiğini düşündürmektedir.

5.5.1.7. Madeni Bulgular

Havzada madeni bulgulara Salat Tepe (Ökse ve diğerleri, 2014: 118) ve Havuz Mevkii’nde rastlanmıştır (Ökse ve Erdoğan, 2015: 42). MÖ 5.-4. binyıllarda bakır ergitme ve işleme teknolojisinin kullanılmasının (Stein, 2002: 150) yanı sıra,

Ergani ve Eruh maden yataklarının Yukarı Dicle Havzasında yer alması Yerel Kalkolitik topluluklara avantaj sağlamış olmalıdır (Foster, 2009: 276). Bakırdan üretildiği belirlenen bu buluntular yerel toplulukların bu dönemde bakırı işlediğini kanıtlamaktadır. Bu bulgular kuramsal çalışmalarda öne sürülen maden ergitme teknolojisinin Güney Mezopotamya'nın tekelinde olduğuna (Algaze, 1993a: 316) ve bu toplulukların Kuzey Mezopotamya'ya gelmeden önce (pre-kontak dönemde), bu teknolojinin kuzeyde bilinmediğine ilişkin ön yargıların yanlış olduğunu kanıtlamaktadır.

5.5.2. Tarihlendirme

Erken Kalkolitik yerleşimlerinin tarihlendirilmesi konusundaki sorunsal bu dönemin havzadaki başlangıç tarihidir. Bu çalışmada Salat Tepe IA-IB ve Kenan Tepe'nin ¹⁴C sonuçlarına göre Kalkolitik dönemin başlangıç tarihi MÖ 4800 olarak belirlenmiştir. Türbe Höyük ve Havuz Mevkii'nde radyokarbon tarihleri bulunmaması nedeniyle, bunlardan kesin tarih elde edilememiştir.

SAR Kronolojisine göre Erken Kalkolitik dönemin sonu ve Geç Kalkolitik dönemin başlangıcı MÖ 4400'ler olarak belirlenmiştir (Rothman 2001a: 7). Buna göre Yukarı Dicle Havzasında Erken Kalkolitik dönem MÖ 4800-4400 yılları arasına yerleştirilebilmektedir. Bu tarih, Stuart Campbell'ın Kuzey Mezopotamya'da Ubaid başlangıcı için önerdiği MÖ 4900 tarihi ile de uyumludur (Campbell, 2007: 131). Yerel Kalkolitik öncesinde Yukarı Dicle Havzası Geç Neolitik dönemin Halaf toplulukları tarafından iskan edilmiştir. Halaf'ın yaklaşık MÖ 5100'lerde sona erdiği düşünüldüğünde, Erken Kalkolitik dönemin başlangıcı ile arasında en az 300 yıllık bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Bu boşlukta nasıl bir kültürel oluşumun yaşandığı bu günkü bilgilerimiz ışığında değerlendirilememektedir. (Tablo 6).

5.5.3. Sosyo-Ekonomik Yapı

Erken Kalkolitik dönem topluluklarının sosyo-ekonomik açıdan gelişkin olduğunu gösteren birçok bulgu vardır. Salat Tepe ve Havuz Mevkii'nde bulunan madeni bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla bakırın Yerel Kalkolitik topluluklar

tarafından üretildiği anlaşılmıştır. Tek bir örnek olsa da Salat Tepe yerleşiminde bulunan damga mühür, kayıt altına alınan bir ekonominin varlığını düşündürmekle birlikte, bu kanıya varılması için yeterli değildir. Salat Tepe, Kenan Tepe ve Havuz Mevkii'nde bulunan çok sayıda ağırşak, kemik iğne ve bızlar, yerel toplulukların dokumacılık yaptığını ortaya koymaktadır. Salat Tepe, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii mezarlarında rastlanan buluntulara göre sınıflı bir toplum yapısının söz konusu olabileceği akla gelmekle birlikte, mimari bulgular bunu desteklememektedir.

Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii yerleşimlerinde ortaya çıkarılan mimari yapıların tripartite planlı yapılar olmayıp basit planlı “Bileşik Ev” olması, çanak çömleklerin Ubaid ile ortak özelliklere sahip olmasına karşın hem biçim hem bezeme açısından bazı yerel özellikler barındırıyor olması, taş alet geleneğinin trapez kenarlı klasik Ubaid aletleri yerine “Kenan Tipi” uzun çakmaktaşı bıçaklar olması, figürinlerin *ophidian* figürinler değil, göz idolleri olması, bu materyal geleneğin sahibinin güney kökenli Ubaid Kültürü olmadığını, Yerel Kalkolitik topluluklara ait olduğunu ortaya koymaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

MEZOPOTAMYA'DA GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM (POST-UBAID)

Erken Kalkolitik dönemdeki Ubaid sorunsalı Geç Kalkolitik dönemde “Post-Ubaid” olarak devam etmektedir (Balossi-Restelli, 2008: 21). “Post-Ubaid” Kültürün havzadaki varlığını değerlendirmek için öncelikle ortaya çıkarılan materyal kültürün analiz edilmesi gerekmektedir.

6.1. TANIM VE LOKALİZASYON

Mezopotamya Arkeolojisinde Ubaid ve Uruk dönemleri kendi içinde ayrıntılı olarak incelenmiş olsa da bu iki dönem Kalkolitik Çağ kuramlarında tek bir çatı altında değerlendirilmemiştir. Bu nedenle yapılan çalışmalarda Erken ve Geç Kalkolitik dönemler ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Örneğin, “Uruk Fenomeni” çalışan araştırmacıların ortaya koyduğu SAR Kronolojisinde Yerel Kalkolitik topluluklar ile ilgili farkındalık 2000’li yıllarda oluşmuş olmasına rağmen, erken evre yine Ubaid Kültürü olarak değerlendirilmiştir. Geç evrenin “*Late Chalcolithic (LC)*” tanımlamasıyla “yerel” olduğu vurgulanmış olsa da, literatürde “Post-Ubaid” olarak tanımlanması, yine Güney Mezopotamya terminolojisinin etkisinde kalındığını göstermektedir. Bunu Catherine Marro’nun (Marro, 2012: 19): “Ubaid çanak çömleklerinin kuzey coğrafyasında güneydeki kadar erken bir dönemde ortaya çıktığı yönündeki bir takım iddialara rağmen, Ubaid özelliği gösteren geleneğin ilk olarak Güney Mezopotamya’da ortaya çıktığı, 3. ve 4. evrede Verimli Hilal’in bazı bölgelerine yayıldığı fikri hala hakim görüştür” yorumunda açıkça görmekteyiz. “(...) *in spite of recent claims that Ubaid painted pottery appeared in the north as early as in the south, the prevailing opinion is still that a set of Ubaid features first developed in southern Mesopotamia and only later, during Ubaid 3 or 4, somehow reached the Fertile Crescent.*”

Araştırmacılar Güney Mezopotamya’da Ubaid Kültürü yaşanırken kuzeyde de çağdaşı ve benzeri bir kültürün varlığını görmelerine karşın, henüz bu kültürü tanımlamadıkları için, “Ubaid yayılımının daha erken bir dönemde olduğunu” düşünmüşlerdir (Tablo 6). Son onyıllarda Kuzey Mezopotamya’da yapılan

Çalışmaların sayısı arttıkça bu bölgede Ubaid'den farklı bir kültürün varlığı anlaşılmıştır. Bu farklı kültür önceleri sadece Arslantepe, Hacinebi, Tell Brak ve Tepe Gawra gibi yerleşimlerde belirlenmiş ve genelde coğrafi kökenleri tanımlanamamıştır. SAR Kronolojisinde Kuzey Mezopotamya'nın bu dönemi için, Yerel Geç Kalkolitik "*Late Chalcolithic (LC)*" terimi kullanılarak (Whittaker, 2005: 409) Yerel Kalkolitik topluluklar güney kökenli Uruk topluluklarından ayırt edilmeye çalışılmıştır (Stein, 2001: 265). Buna karşın, Geç Kalkolitik dönem kültürünün Ubaid ile ilişkili olduğu düşüncesiyle bu dönem kültürünü "Ubaid Sonrası" anlamına gelen "Post-Ubaid" terimi ile adlandırmışlardır (Bkz. Böl. 3.4).

Yerel Kalkolitik toplulukların yaşam tarzı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Barbara Helwing Kuzey Mezopotamya'da Kalkolitik ağda ovalar ve yüksek dağlık alanlar arasındaki ticaretin göçebeler sayesinde yapıldığını ve dağlık alanlar henüz merkezileşemediği için kendi yerel kültürlerini devam ettirdiklerini düşünmektedir (Helwing, 2000: 147). Gilbert Stein, Helwing'in bu düşüncesini eleştirmiş olsa da, daha önce bu tür bir çalışma yapılmadığı için, yerel topluluklar ile ilgili bu tip bir öneri getirmesini doğru bulmuştur (Stein, 2001: 266; Lawler, 2003, 978): "*Helwing may go too far in her interpretation that "a very interesting pattern is emerging, with the highlands as a cultural entity in their own right."* Bu toplulukların geii, mevsimlik yerleşimler kurduklarına ve göçebe topluluklar olduklarına işaret eden tek bulgu Kafkaslardaki Ovçular Tepesi yerleşiminde ortaya çıkarılmış olan dal örgü mimarili tabakadır (Marro ve diğerleri, 2011: 70).

Yerel Kalkolitik Kültürün lokalizasyonu konusunda Catherine Marro, Kafkaslarda yaptığı araştırmalara dayanarak "Kronolojik, teknolojik ve morfolojik açıdan Transkafkasya'da bulunan Ovçular, Leyla ve Büyük Kesik yerleşimlerinde ortaya çıkarılan saman yüzlü çanak çömlek geleneği, Amuq F geleneğinin atası olabilir." demiştir (Marro, 2010: 46): "*Thus, chronological, technological and morphological indicators strongly suggest that the CFW from Ovçular, Leyla Tepe and Büyük Kesik could be an ancestor to Amuq F repertoire.*" Bu araştırmalar Yerel Kalkolitik toplulukların kültürel kökenlerine ilişkin yapılan az sayıdaki çalışmalardandır.

Mitchell Rothman, Yerel Kalkolitik kültürün kökeni konusunda önemli bir tespit yapmıştır (Rothman, 2002a: 49): “Ubaid döneminde kuzey, güney, doğu ve batı Mezopotamya’nın geniş coğrafyası materyal kültürde stilistik benzerlikleri ve olasılıkla daha derinde yatan kültürel düşünceyi ve etkinlikleri paylaşmıştır.” demiştir. “(...) *In the Ubaid period large areas of northern, southern, eastern and western Mesopotamia shared stylistic similarities in artifacts and probably deeper currents of cultural thought and action.*” Rothman’ın bu tespiti ile, Yerel Kalkolitik ile Ubaid arasındaki benzerliklerin, kökensellik ile ilgili olmadığını vurgulamıştır.

Yerel Kalkolitik materyal geleneği Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ile Kafkasları içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Philip, 2002: 208). Bu coğrafyada yaklaşık 1500 yıl boyunca başta mimari ve çanak çömlek gelenekleri olmak üzere, politik ve ideolojik sistemler açısından ortak bir gelenek oluşmuştur (Stein, 2001: 267) (Şekil 14). Örneğin, Doğu Anadolu’daki Norşuntepe ile Güney Kafkasya’daki Ovçular Tepesi arasında kuş uçuşu 700 km’lik bir mesafe olmasına karşın, çanak çömlek gelenekleri arasındaki önemli benzerlikler, iki bölge arasındaki ilişkilerin derecesini yansıtmaktadır (Gülçur ve Marro, 2012: 305): “*The strong similarities apparent between the Chalcolithic ceramic assemblages of Norşuntepe in eastern Anatolia and Ovçular Tepesi in the south Caucasus are here analysed step by step in order to assess the degree of relationships between the two regions. Interestingly, in spite of the considerable distance between the sites – 700 km as the crow flies – (...).*”. Bunun yanı sıra mimari ve mezarlar başta olmak üzere, materyal kültürün pek çok ögesi büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

6.2. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ, KRONOLOJİLER VE EVRELER

“Post-Ubaid” ve Yerel Geç Kalkolitik terimleri ile anılmadan önce bu topluluklar Kuzey Mezopotamya’daki Halaf Kültürünün Güney Mezopotamya’daki Ubaid Kültürünü benimseyerek, kuzeyde yeni bir Kalkolitik Çağ kültürü yarattığı düşüncesi ile “Gawra Kültürü” tanımı yapılmıştır (Pollock ve Bernbeck, 2005: 190). Bu tanım ilk olarak Musul’un önemli Kalkolitik Çağ yerleşimi Tepe Gawra’da ortaya çıkarılan XI-IX. tabakalardaki materyal kültürü tanımlayarak yapıldığı için bu adı almıştır. Ubaid Kültürünün kuzeydeki yerel Akültürasyonunu tanımlamak için

kullanılan Gawra Kültürü terimi kullanılabilecek “Kuzey Ubaid” terimi bazı yayınlarda kullanılmaktaydı.

Gawra Kültürü ve Kuzey Ubaid terimlerinden sonra 2000’li yıllarda oluşturulan SAR Kronolojisinde “Post-Ubaid” ve Yerel Geç Kalkolitik topluluklar olarak adlandırılmışlardır (Rothman, 2001a: 7).

Bu topluluklar ile ilgili derinlemesine ilk çalışma 2009 yılında Fransa-Fosseuse’de düzenlenen “After the Ubaid” sempozyumudur (Marro, 2012: 14). Bu sempozyumun amacı kolonici Uruk topluluklarının kuzey bölgelere gelmeden önce, “etkileşim öncesi dönem”de (pre-kontakt period) burada yaşayan yerel toplulukların kültürel yapısını incelemektir.

SAR Kronolojisinde (Bkz. Böl. 3.3.2) Geç Kalkolitik dönem beş evreye ayrılmıştır. LC 1, LC 2, LC 3 evreleri (MÖ 4400-3600) yerel toplulukları, LC 4 ve LC 5 evreleri (MÖ 3600-3100) kolonici Uruk topluluklarını temsil etmektedir (Rothman, 2001a: 3).

SAR Kronolojisinde üçe ayrılan Yerel Geç Kalkolitik dönemin alt evreleri şöyledir:

1. evre: LC 1/ Yerel Geç Kalkolitik 1 MÖ 4400-4200 aralığına tarihlenir ve en az bilinen evredir. Bu evreye tarihlenen yerleşimlerde lapis lazuli, altın ve obsidiyenin kullanılmış olması bu toplulukların uzak bölgeler ile geniş bir ticari ağ kurduğunu kanıtlamaktadır (Jarryab, 2012: 101). Bu evre Tell Feres (Baldi, 2012), Tell Brak CH (Oates, 2012), Ovçular Tepesi (Marro ve diğerleri, 2011), Tepe Gawra 14-12 (Pittmann, 2001), Hamoukar (Baldi ve Jarryab, 2012) ve Tell Zeidan’da (Stein, 2011) tespit edilmiştir.

2. evre: LC 2/Yerel Geç Kalkolitik 2 MÖ 4200-3900 aralığına tarihlenir ve 1’e göre Hacinebi A evresi (Stein, 2001), Tell Zeidan (Stein, 2011), Hamoukar (Ur, 2002), Tell Brak TW 22-20 (Oates, 1987a), Tepe Gawra 11A/B (Rothman, 2002a) ve Grai Resh 4, 3, 2b (Kepinski, 2011) yerleşimlerinden bilinmektedir. Ovçular Tepesi ve Grai Resh çocuk mezarlarında bakır baltalar, karnelyan, lapis lazuli ve altın gibi egzotik değerli hammaddeler ortaya çıkmıştır (Stein, 2012: 136). Bu evrenin en zengin mezarları Tepe Gawra’da bulunmuştur (Bache, 1935: 188) (Şekil 114). Bu mezar eşyaları toplumda bir elit sınıfın var olduğunu kanıtlamaktadır.

Öncesindeki Ubaid döneminde tartışmalı olan sınıflı toplum yapısı ve elif sınıf olgusu için bu evrede Stein (Stein, 2012: 139): “Yapılan yüzey araştırmaları Yerel Geç Kalkolitik 2’de Yukarı Habur ve Musul’da yerleşimlerin boyutlarının büyüdüğünü, nüfusta bir örgütlenmenin olduğuna işaret etmektedir. Kentleşme olgusuna işaret eden bu gelişmeler ile bu evre Kuzey Mezopotamya’da resmileşen politik liderleri, ekonomik farklılaşmayı, yüksek statülü elitleri ve kentleşmenin en erken işaretleridir.” şeklinde yorumlamıştır. *“The stylistic consistency across such a broad area may reflect the emergence of a shared set of elite symbols and iconography, also consistent with the development of formalized leadership and elite class differentiation. Finally, survey data indicate that in the LC2 period, settlements in the upper Khabur and possibly the Mosul area as well were growing rapidly in size, in a reorganization and concentration of population that apparently marks the beginning of the urbanization process.”*

Yerel Geç Kalkolitik 2 evresi erken ve geç olarak bazı yerleşimlere göre kendi içinde alt evrelere ayrılmış olsa da, bu ayrıma neden olan karakteristik özellikler net olarak ortaya konulamamıştır (Rothman, 2002a: 56).

3. evre: LC 3/Yerel Geç Kalkolitik 3 MÖ 3900-3600 aralığına tarihlenmiştir. Hem materyal hem de diğer dönem özellikleri olarak Yerel Geç Kalkolitik 2’yle büyük oranda benzerlik gösterir ve Güney Mezopotamya’da Orta Uruk dönemi ile çağdaştır (Stein, 2012: 140). Bu evre Tell Feres (Baldi, 2012), Arslantepe (Balossi-Restelli, 2008), Hacinebi (Stein, 2012) yerleşimlerinden bilinmektedir.

SAR Kronolojisinin 4. ve 5. evreleri Güney Mezopotamya kökenli Orta ve Geç Uruk topluluklarını ifade etmektedir.

4. evre Yerel Geç Kalkolitik 3 ile çağdaş Orta Uruk dönemidir. Kuzey Mezopotamya’da Hacinebi B2 evresi ve Sheik Hassan 6-7. tabakalarına göre MÖ 3600 sonrasında Orta Uruk çanak çömlekleri ortaya çıkmıştır. Uruk çanak çömlekleri hızlı çömlekçi çarkında üretilmiş ve kaliteli hamurlu, genelde mat, açık kahve ya da devetüyü renklerde. Orta Uruk çanak çömleği tüm Uruk geleneği gibi mineral katkılıdır. Konik kaseler (*conical bowl with string-cut bases*) ilk olarak Orta Uruk’ta ortaya çıkmıştır. Geç dönemdeki kaba biçimlerden değildir. İnce cidarlı, derin kaselerdir. Bu kaselerin yanı sıra devrik ağızlı kaseler, şerit kulplu kaplar, akıtacaklı çömlekler (*spouted jars*), şerit ağızlı kaseler (*banded rim ware*), gobletler vardır.

Bezeme kazıma bezeme, saklı astar (*reserved slip*), tırnak baskı bezekler, çapraz taramalı iç içe geçmiş üçgen bezemelerdir (*incised cross hatched triangles*).

5. evrede, Orta Urukta ortaya çıkan çanak çömlek geleneği devam etmiştir. Geç Uruk döneminde dört tutamaklı çömlekler (*four lugged jars*) yeni biçimler olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde konik kaseler kaba üretimdir. Bu dönem Kuzey Mezopotamya’da Hassek Höyük, Hacinebi, Zeytinli Bahçe, Habuba Kabira ve Jebel Aruda’dan bilinmektedir.

6.3. MATERYAL KÜLTÜR

Yerel Geç Kalkolitik toplulukların materyal kültürü mimari, çanak çömlek, taş aletler, figürin, mezarlar ve bürokrasi araçları başlıkları altında toplanmaktadır.

6.3.1. Mimari

Yerel Geç Kalkolitik dönemin mimari geleneği Yerel Erken Kalkolitik dönemin devamı niteliğindeki taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş, basit planlı, çok odalı (multicellular) “Bileşik Ev” mimarisidir (Marro, 2012: 25). Özenli işçilik gerektirmeyen bu konutlarda merkezi bir avlu veya işlik gibi alanlara rastlanmamaktadır. Bu mimarinin en karakteristik özelliği, her odasının işlik olarak kullanılabildiği ve belirli bir plana göre inşa edilmek yerine, kullanım sırasında şekillenen bir plana sahip olmasıdır (Şekil 33). Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik yerleşimlerinde görülen bu mimari, geç dönemde de kullanılmaya devam etmiştir (Maisels, 1993: 1).

6.3.2. Çanak Çömlek

Yerel Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri ilk olarak 1960’lı yıllarda Amik Ovası çalışmalarında tespit edilmiş ve bu bölge için oluşturulan kronolojide “F evresi geleneği” olarak tanımlanmıştır (Braidwood ve Braidwood, 1960: 230). Amuk F evresi Yerel Geç Kalkolitik çanak çömlek geleneği genelde el yapımıdır. Hamur turuncu ve devetüyü renklerde. Kapların pişirilmesi sırasında kabın tüm yüzeyine

sürülen saman bu geleneğe özgü bir üretilimdir. Bu nedenle bu kaplar, saman yüzölü olarak adlandırılmıştır (Philip, 2002: 208). Saman, sadece kapların yüzeyine sürülmemiş, hamurun da birincil katkısı olarak kullanılmıştır. Bu tip çanak çömlek Güneydoğu Anadolu, Kilikya, Kuzey Suriye ile Kafkasları da içine alan çok geniş bir alanda yaygın olarak kullanılmıştır.

Bu kapların büyük çoğunluğunda hiçbir yüzey işlemine rastlanmamıştır (Marro, 2010: 37). Kapların çok azında yüzeye açık işlemi ve ince bir astar uygulandığı görülmektedir. Astar genelde turuncu ya da kırmızı renktedir. Kaplar düşük ısıda, gri veya siyah özlü pişirilmiştir (Oates, 2012: 68). Yerel Geç Kalkolitik çanak çömleklerinin Ubaid geleneğinde üretilenlerden önemli farklarından birisi de, bunların düşük ısıda pişirilmelerine karşın, Ubaid kaplarının ısısı 1200°C dereceye kadar yükselen ortamlarda pişirilmiş olmasıdır. Bu nedenle, Yerel Geç Kalkolitik için “Ubaid Sonrası (Post-Ubaid)” teriminin kullanılmaması, daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Yerel Geç Kalkolitik çanak çömlekleri gündelik kullanım kapları olduğu için estetik kaygılarla biçimlendirilmemiştir (Jayyab, 2012: 101). Çanak çömlekte standartlaşma, toplu üretime geçiş ve bölgeselleşme eğilimleri de bu üretim tarzının diğer belirleyici özellikleri arasındadır (Baldi, 2012: 142) (Şekil 45).

Amuk F evresi Yerel Geç Kalkolitik çanak çömlekleri, ortalama bin yıllık süreç içerisinde, farklı evrelerde değişik özellikler kazanmıştır:

Yerel Geç Kalkolitik 1 Evresinde boyalı çanak çömlekler giderek azalmıştır (Stein, 2012: 132). Kaplar genellikle bitki katkılı olmasına karşın, mineral katkılı olan az sayıdaki boyalı parçanın, Erken Kalkolitik dönemde olduğu gibi, bu evrede de Ubaid geleneği olduğu düşünülmüştür (Oates, 2012: 68). Bu evrede el yapımı, mineral katkılı, yuvarlak ağızlı ve dipleri tıraşlanmış seri üretim kaselerin (Coba kaseleri) sayısı artmıştır. Kalıpta şekil verilen kaselerin dip kısmında kalan fazla hamur, çakmaktaşı türünde bir bıçakla sıyrılarak hızlı ve çok sayıda üretim sağlamıştır. Bu evrenin diğer belirgin özellikleri filiz bezemeliler ve geniş ağızlı uzun boyunlu çömleklerdir (*wide flower pot*).

Yerel Geç Kalkolitik 2 evresinin tipik kap biçimleri sığ ve bezemesiz kaseler, ağız kenarındaki boya bant bezemeden başlayarak kabın içine doğru akıtarak yapılan damla bezemeli çanaklardır (Şekil (Şekil 45, 67.5). Bu evrede beş yeni biçim

ortaya çıkmıştır (Frangipane, 2012: 45). Birinci evrede rastlanmayan bu biçimler çift akıtacaklı (*double-rim jar*) çömlekler, yuvarlak dudaklı küresel (*globular pot with beaded rim*) çömlekler, geniş ağızlı (*extended-ledge rim pot*) çömlekler, kaba konik kaseler ve çift akıtacaklı çömleklerdir. Kapların hamuruna hem bitki hem de mineral katılmış olmakla birlikte, bitkisel katkı daha yoğun kullanılmıştır (Şekil 45).

Yerel Geç Kalkolitik 3 evresinde de el yapımı ve bitki katkılı çanak çömlekler yaygındır. En karakteristik biçimler arasında, ağız kenarı çekiç kesitli kaseler, geniş ağızlı omurgalı pişirme kapları ve dipleri tıraşlanmış, seri üretim kaseler yer almaktadır (Stein, 2012: 140). Pişirme kapları geniş ağızlı, yuvarlak dudaklı, gövde ortası veya biraz üzerinde keskin bir omurgası ve bunun altında tıraşlama izleri bulunan kaplardır (Balossi Restelli, 2006: 23). Bu kapların omurgasının ayırdığı alt ve üst bölümleri farklı tekniklerde üretilmiştir. Kapların boyun kısımları çarkta, üst gövdeleri şerit tekniği ile üretilmiş, omurganın altında kalan bölümleri de kalıp tekniği ile üretilmiş ve tıraşlanmıştır. Bu kaplar güveç veya kazan gibi büyük pişirme kaplarıdır (Baldi ve Jayyab, 2012: 168). Bu evrede seri üretim kaselerin sayısı artmıştır.

Yerel Geç Kalkolitik 3 seri üretim kaselerinde görülen “çömlekçi işaretleri” bu evrenin bir diğer özelliğidir (Frangipane, 2012: 45) (Şekil 109). Bu evrede Kuzey Mezopotamya’da artan uzmanlaşmış işgücü seri çanak çömlek üretimi organizasyonunda ve depolanan, ticareti yapılan ürünleri kontrol etmek amacıyla kapsamlı bir yönetim sistemini gerektirmiştir (Helwing, 2000: 145). Açık havada topluca pişirilen çanak çömleklerin ait oldukları kişileri gösterdiği düşünülen çömlekçi işaretleri dönemin sosyal yapısındaki değişimin önemli kanıtlarındandır (Frangipane, 2000: 441). Genel olarak çömlekçi işaretleri kapların üzerine, pişirilmeden önce çizilerek, kazınarak ya da baskı tekniğinde yapılmıştır. Çok az örnekte boya ve ağıyla da yapıldığı görülmektedir (Engin, 2014: 197). Kuzey Mezopotamya’daki birçok yerleşimde çömlekçi işaretlerinin benzer olması, geniş bir coğrafya yayılmış olan bu toplulukların sosyo-ekonomik açıdan büyük oranda benzediğini kanıtlamaktadır (Matthews, 2003: 56) (Şekil 109). Yerel Geç Kalkolitik dönemin getirdiği en belirgin özelliklerden birisi, seri üretim kaselerin ortaya çıkmasıdır. Ubaid toplulukları seri üretim kaseler üretmemiş, bunlara ilk olarak Yerel Kalkolitik topluluklarda rastlanmıştır. Coba kaseleri ile başlayan seri üretim, güneyli

Uruk topluluklarında kaba yapımlı devrik ağızlı kaselerde devam etmiştir. Uruk öncesi ve Uruk topluluklarının Kuzey Mezopotamya’da koloni yerleşimleri kurarak yerel topluluklar ile yaklaşık 600 yıl boyunca iletişim içinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, seri üretim kase üretiminin bir Akültürasyon aracı olabileceği anlaşılmaktadır.

Akültürasyon olgusu Mezopotamya Kalkolitik Çağı için (Bkz. Böl. 3.1.1) genelde güneyli toplulukların kuzeylileri etkilediği şeklindeki tek yönlü ön yargılarla değerlendirilmiş olmasına karşın (Emberling ve diğerleri, 1999: 25), seri üretimin Yerel Kalkolitik topluluklar tarafından geliştirildiği ve sonra Uruk toplulukları tarafından Akültürasyona alındığı anlaşılmaktadır. Uruk toplulukları kuzeye ilk olarak yaklaşık MÖ 3700’lerde gelmiştir. Bu dönem Kuzey Mezopotamya’da Yerel Geç Kalkolitik 3 evresidir ve MÖ yaklaşık 4400’lerde Coba kaseleri ile başlayan gelenek bu evrede dipleri tıraşlanmış seri üretim kaselerle devam etmiştir. Uruklu koloniciler yerel topluluklardan gördükleri bu kaseleri alarak kendi gelenekleri ile akültüre etmişler, devrik ağızlı (*bevelled rim bowls*) ve konik kaseleri üretmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra Uruk çanak çömleğinin karakteristik biçimine dönüşen bu kaselerin sadece Uruk toplulukları tarafından kullanılmadığı da bilinmektedir. Bu kaselerin tüm Mezopotamya’da MÖ 4. binyıl boyunca kuzey ve güney toplulukları tarafından kullanılmış olduğu (Philip, 2002: 215) Kuzey Suriye’deki Hama Höyüğünde kanıtlanmıştır. Bu yerleşimin K tabakasında binlerce devrik ağızlı kase bulunmuş olmasına karşın, yerleşimde güney kökenli nüfusun iskan etmediği bilinmektedir. Akültürasyon olgusu tek yönde etkiye sahip değildir. Bu bağlamda Yerel Geç Kalkolitik topluluklar da Güney Mezopotamya topluluklarından silindir mühür geleneğini almıştır (Bkz. Böl 6.5).

Geç Kalkolitik 4 ve 5 evreleri (Bkz. Böl. 6.2) Güney Mezopotamya Uruk kültürünü içerdiğinden, bu çalışma kapsamında ele alınmamıştır.

6.3.3. Taş Aletler

MÖ 5. binyılın sonunda ortaya çıkan “Kenani Tip” çakmaktaşı bıçaklar Güneydoğu Anadolu, Kuzey Levant ve Mısır’da MÖ 4. binyılda da yoğun olarak kullanılmıştır (Helwing, 1999: 97). İlk olarak Erken Kalkolitik dönemde ortaya çıkan

bu aletlerin Geç Kalkolitik dönemde kullanımının devam etmiş olması Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik topluluklarının sosyal kimliğinin tespit edilmesi için önemlidir. (Şekil 20).

6.3.4. Figürin

Erken Kalkolitik dönemde ortaya çıkan Göz İdolları Kuzey Mezopotamya’da her bölgede olmasa da, çoğu yerleşimde Geç Kalkolitik dönemde kullanılmaya devam etmiştir (Şekil 48).

6.3.5. Ölü Gömme Gelenekeleri

Yerel Kalkolitik Çağda bebekler yerleşim içerisinde, çömleklere, doğrudan toprağa ya da kerpiç sıvalı alanlara gömülmüştür. Yetişkinler ise yerleşim dışına gömülmüştür (Marro, 2012: 21). MÖ 5. binyılda Güney Mezopotamya’da Ubaid topluluklarında da bu gelenek görülmektedir (Marro, 2012: 28) (Şekil 24).

6.3.6. Bürokrasi Araçları

Yerel Kalkolitik materyal kültürün önemli bir bölümünü bürokrasi araçları oluşturmaktadır. Kalkolitik Çağda en çok kullanılan bürokrasi aracı damga mühürlerdir. Kendi içerisinde tipolojik bir gelişime sahip olan Yerel Kalkolitik Çağ mühürleri evrelere göre değerlendirildiğinde geç evrenin detaylı olarak bilinmesine karşın, erken evre mühürleri hakkında çok fazla bilgi yoktur.

Yerel Geç Kalkolitik 1 damga mühürleri erken evreye göre biraz çeşitlenmiş olsa da, büyük bir değişim söz konusu değildir (Pittmann, 2001: 415). Ubaid mühür geleneği ile çok benzer olan bu geleneğe yaygın kullanılan motifler şaman insanı, cinsel birleşme gibi insan motifleri ve keçi türündeki hayvanlardır (Şekil 46). Geç Kalkolitik dönemde Yerel Kalkolitik/“Post-Ubaid” kültürü ile çağdaş olan Uruk Kültüründe silindir mühür kullanılmış, damga mühürlere rastlanmamıştır (Nissen, 2001: 13).

Yerel Geç Kalkolitik 2 damga mühürleri gelişkin ve sade geometrik motifler olarak iki çeşittir. Bu evrede mühür motiflerinin radikal olarak değiştiği ve erken gelenekten tamamen farklılaştığı görülmektedir (Pittmann, 2001: 415). Yerel Geç Kalkolitik 2’de sıklıkla karşılaşılan damga mühür motifleri çiftçilik, ritüel ve yeme içme faaliyetlerinde bulunan kalabalık insan grupları, keçi başları, çift başlı yılanlar, akbaba ve azgın hayvanlardır. İnsanların olduğu sahneler önceki evreye göre daha kalabalık olup, tek bir şaman figüründen kalabalık insan gruplarına dönüşmüştür (Stein, 2012: 136).

Yerel Geç Kalkolitik 3 mühürcülüğünde önceki evrelere göre radikal bir değişim söz konusudur (Pittmann, 2001: 424). Bu evrede mühürlerin matkap¹⁶ kullanılarak üretildiği görülmektedir. Bu evrenin mühür ikonografisinde önceki evrelerde olmayan bir özellik ortaya çıkmıştır. “Tet beş” (*tete beche*) olarak tanımlanan bu özellik, mühre yerleştirilen bir hayvan betimi altında veya üstünde aynı görselin tersten yansıması, yani aynalanması şeklindeki bir kullanımdır.

Kuzey Mezopotamya’daki Yerel Kalkolitik topluluklara ait bu mühürleri inceleyen Holly Pittman Yerel Geç Kalkolitik 1 ve Yerel Geç Kalkolitik 2 mühür betimlerinde birçok kuş başlı insan tasvirinin olmasından yola çıkarak Yerel Kalkolitik toplulukların şamanist bir dinlerinin olduğunu ifade etmiştir (Pittmann, 2001: 424).

6.3.7. Diğer Materyal Kültür Öğeleri

Yerel Geç Kalkolitik toplulukların bitümen üretilip kullandıklarına işaret eden kanıtlar bulunmaktadır. Yukarı Fırat Havzasındaki Hacinebi’de sazdan yapılmış ve sal türü bir araca ait olduğu düşünülen bir ahşap parçası bulunmuştur (Schwartz, 2002: 617). Parçanın üzerindeki su geçirmezlik için sürüldüğü tahmin edilen bitümen kalıntılarının ¹⁴C analizleri bu salın MÖ 3800’lere, Yerel Geç Kalkolitik döneme ait olduğunu kanıtlamıştır. Bu bulgu aynı zamanda MÖ 4. binyılda Kuzey Mezopotamya’da nehir taşımacılığı yapıldığına da işaret etmektedir.

Bitümen yapıştırıcı madde ya da bir izolasyon malzemesi olarak kullanılmıştır. Hacinebi bitümeninin analizleri bu hammaddenin bölgeye dışarıdan

¹⁶ Silindir mühürlerin kullanımı da matkap teknolojisinin gelişmesi ile başlar (Pittmann, 2001: 424).

gelmediğini göstermiştir (Stein, 2001: 288). Böylece Kuzey Mezopotamya’da Yerel Kalkolitik toplulukların kendi bitümen kaynaklarına sahip olduklarına işaret etmektedir. Yukarı Dicle Havzasının Siirt ve Batman bölgelerinin petrol yataklarına sahip olması yerel topluluklar için önemli bir avantaj olmuştur (Stein, 1999a: 141).

6.4. SOSYO-EKONOMİK YAPI

Yerel Geç Kalkolitik toplulukların sosyo-ekonomik yapısı yerleşik toplulukların tarımcı köy ekonomisinin giderek merkezileşen bir devlet sistemine dönüşümü sürecinde şekillenmiştir.

Ubaid döneminde toplumda sosyal tabakaların radikal olarak ayrıldığına işaret eden, değerli hammaddeden üretilmiş hiçbir statü eşyası olmamasına karşın (Stein, 1994: 40), Yerel Kalkolitik dönem yerleşimlerinde ortaya çıkan mezarlarda bulunan ve muhtemelen statü gösteren mezar eşyaları bu dönemde sınıflı toplum yapısının varlığını kanıtlar.

Bu dönem yerleşimlerinde ortaya çıkarılan madeni bulgular, pişmiş toprak tezgah ağırlıkları, obsidiyen, çakmaktaşı türünde taş aletler ticarete işaret eden arkeolojik bulgulardır. Yerel Geç Kalkolitik topluluklarda kelek¹⁷ türü nehir araçlarının kullanıldığı bilinmektedir (Schwartz, 2002: 617). Nehir ve karada yürütülen ticari organizasyon değerli taş kaynaklarının, bakır madenlerinin, bitümen ve dokuma ürünlerin ticaretini yapabilmek için kullanılmış olmalıdır. Bunun dışında bu toplulukların başlıca geçim kaynağının tarım-hayvancılık olduğu bilinmektedir. Arpa ve buğday başlıca üretilen tarım ürünleri iken koyun, keçi ve sığır yetiştirmeye dayanan hayvancılık ekonomisi ile protein ihtiyacının yanı sıra süt ürünleri ve hayvanların yünlerinden faydalanılmış olmalıdır.

¹⁷ Kelek Kuzey Mezopotamya’dan Irak alüvyonlarına eşya ve insan taşımakta kullanılan bir nehir taşıtıdır. Kelek ticareti günümüze yakın dönemlere kadar kullanılmaya devam etmiştir (Great Britain, 1916: 168). Bu taşıma araçları hayvan derilerinin işlenmesi ile elde edilen tulumların şişirilerek birbirine bağlanması ve bir bot şeklini aldıktan sonra üzerlerine ahşap bir platformun yerleştirilmesinden elde edilir. Taşınacak kargo bu ahşap platform üzerinde rahatlıkla taşınabilir (Bass, 1995: 1422).

6.5. DEĞERLENDİRME

Yerel Geç Kalkolitik dönem, güney ve kuzey toplulukların iletişiminin en güçlü olduğu kolonizasyonun başladığı dönemdir. Bu nedenle materyal kültür geleneğinde Akültürasyon olgusu ile karşılaşılmaktadır. Yabancı geleneği benimseyen yerel gelenek az ya da çok Akültürasyona uğramaktadır. Akültürasyona yol açan kültür de etkilediği toplumların geleneklerinden belirli bir oranda etkilendiği için Akültürasyon tek taraflı bir olgu olarak görülmemelidir (Frangipane, 1997: 67). Seri üretim ve göz idolleri kuzeyin güneyi akültüre ettiği örnekler iken, aksi yönde Akültürasyon da yaşanmıştır. Arslantepe Yerel Geç Kalkolitik 3 döneminde bulunan bir silindir mühür Güney Mezopotamya üslubundadır. Yerel Kalkolitik toplulukların bürokrasi aracı olarak damga mühür kullandıkları ve Arslantepe'nin tüm Kalkolitik tabakalarının yerel olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu silindir mühür ve üzerindeki motifin doğrudan güney kökenli öğeler barındırması, bunun bir Akültürasyon ürünü olduğuna işaret etmektedir (Liverani, 2006: 91) (Şekil 48). Arslantepe Akültürasyon silindir mührünün bir örneği Yukarı Dicle Havzasında Kenan Tepe'de de bulunmuştur (Foster, 2009: 251).

Verimli Hilal'den Kafkaslara kadar yayıldığı düşünülen Yerel Kalkolitik Kültürün en iyi temsil edildiği yerleşimler Kafkaslar'da; Ovçular, Yukarı Fırat'ta; Arslantepe ve Oylum Höyük, Kilikya'da; Yumuktepe, Habur Vadisi'nde; Tepe Gawra, Tell Brak, Tell Feres ve Hamoukar, Balih Vadisi'nde; Tell Zeidan ve Hammam et-Turkman'dır. Daha önce yapılan haritalarda yer verilmeyen Yukarı Dicle Havzası ise Salat Tepe, Kenan Tepe, Türbe Höyük, Yenice Yanı, Başur Höyük, Hirbemerdon Tepe, Giricano, Kuriki Höyük, Müslüman Tepe ve Çattepe Höyük yerleşimleri ile 6. bölge olarak bu haritalara dahil edilmelidir (Marro, 2012) (Şekil 14).

Yerel Kalkolitik Kültürün Yakınoğu Arkeolojisi içerisinde doğru bir kronoloji ve terminoloji ile değerlendirilmesi gerekmektedir. Araştırmacılar çalışmalarını Güney Mezopotamya terminolojisi odaklı yürütmüş olsalar da, özellikle Yukarı Dicle Havzası gibi *terra incognita* bölgelerde ortaya çıkan yeni veriler “*bir “Post-Ubaid” kültür var mı? (Is there a Post-Ubaid Culture)*” (Marro, 2012) şeklindeki arkeolojik sorunsalları “kronolojik ve terminolojik sorunsallar

özömlendiğinde, Yerel Kalkolitik KÖltÖr olarak değeriendirilmesi gereken toplulukların sosyal kimliğini netleştirecek daha fazla çalışmanın yapılması gerektiğı” şeklindeki arkeolojik sorunsallara dönüştürmüştür. Bu nedenle Yukarı Dicle Havzasının Yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerinin bu bakış açısıyla değeriendirilmesi bu sorunsalın çözümüne önemli katkı sağlayacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM

YEREL GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİ (MÖ 4400-3600)

Yukarı Dicle Havzasında Yerel Geç Kalkolitik dönem Yerel Erken Kalkolitik döneme göre daha fazla yerleşimden bilinmektedir. Bu yerleşimler erken evrede de iskan edilen Salat Tepe ve Kenan Tepe ile Yenice Yanı, Başur Höyük, Hirbemerdon Tepe, Giricano, Kuriki Höyük, Müslüman Tepe ve Çattepe Höyük'tür (Şekil 49). Yerleşimler kronolojik sıralama ile değil, ortaya çıkan materyal kültür buluntularının yoğunluğuna göre sıralanmışlardır.

7.1. SALAT TEPE IC

Salat Tepe IA-IB evresi¹⁸ Yerel Erken Kalkolitik döneme tarihlenirken IC evresi Yerel Geç Kalkolitik döneme tarihlenmiştir (Ökse, 2012: 3). Yerleşimin Kalkolitik Çağ tabakaları, güney yamaçta bulunan basamaklı açmalarda yer almaktadır. Özellikle H-I 12 açmalarında tespit edilen Yerel Geç Kalkolitik tabakalar MÖ 4200-3300 aralığına, SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 2-3 evrelerine tarihlenmiştir (Şekil 14, 49).

7.1.1. Materyal Kültür

7.1.1.1. Mimari

Höyükte Kalkolitik Çağ çok sayıda mimari tabakadan oluşmaktadır (Ökse, 2009: 80). Geç dönem mimarisine kalın dolguların altında ulaşılmıştır.

Salat Tepe'de bu döneme ait bir konut ortaya çıkarılmıştır (Koizumi ve diğerleri, 2016: 150). I12 açmasındaki 47/M odasının 46/T kodlu zemini, üzerinde bulunan çanak çömlek parçalarına göre bu döneme tarihlenmiştir. Bütün özellikleri ile 47/M odasının ışık türü bir yapı olmadığı anlaşılmıştır. Konutun birden fazla

¹⁸ Bu yerleşimin konumu, araştırma tarihçesi ve strafigrafisi bilgilerine beşinci bölümde yer verildiği için tekrar bu bilgilere değinilmeyecek, bu bölümde sadece Yerel Geç Kalkolitik tabakası materyal kültürü değerlendirilecektir

yenileme evresi vardır (Ökse, 2009: 80). I12 açmasında 50 cm derinlikte bir kül tabakasına da rastlanmıştır.

Konut mimarisinin yanı sıra I12 açması 35M, 84/M, 85/M odaları, içerisinde bulunan fırın (I12/020/F) ve çevresindeki çanak çömlek üretiminde kullanılan araçlar bu odaların işlik türü kullanım amacına sahip olduğunu kanıtlamıştır (Koizumi ve diğerleri, 2016: 152) (Şekil 51).

7.1.1.2. Çanak Çömlek

I12 açmasında dairesel ocak tabanları ve organik katkılı çanak çömlekler ortaya çıkmıştır (Ökse, 2012: 3). Ocakların tabanındaki ince tabakalı kireç sıva taban üzerinde yoğun bitki katkılı, açık, tek renkli çanak çömlek parçaları bulunmuştur (Koizumi ve diğerleri, 2016: 152).

Salat Tepe’de bu döneme ait çanak çömleklerin karakteristik biçimi çekiç kesitli kaselerdir (Koizumi ve diğerleri, 2016: 158). Dönemin diğer karakteristik çanak çömlekleri olan kızılkahve rengi açık, tek renkli mallar ve gri açık, tek renkli mallara da rastlanmıştır. Pişirme kapları, kase türü kaplar ve bu döneminin karakteristik biçimi olan dipleri tıraşlanmış toplu üretim kaseler de bulunmuştur (Balossi-Restelli, 2006: 25). Bu tabakada seri üretim kaselerin dış yüzeyini sıyırmakta kullanıldığı düşünülen üzerine çakmaktaşı yonga parçaları yerleştirilmiş pişmiş topraktan fırça ortaya çıkarılmıştır (Ökse, 2019c:105).

Yalın yüz, kaba ve gri açık, tek renkli çanak çömlekler I12 açması 35/M odasında ortaya çıkarılmıştır (Koizumi, 2016: 90). Bunun yanı sıra bu odada, anahtar deliği biçimli bir fırın (I12/020/F) ve çanak çömlek üretiminde kullanıldığı düşünülen bir pişmiş toprak yuvarlak kazıyıcı bulunmuştur. I12 açmasındaki körük yuvaları bulunan fırın, üretim araçları ve atölyeden oluşan seramik üretim işlikleri bu çanak çömleklerin yerleşimde üretildiğini kanıtlamaktadır (Şekil 51).

Salat Tepe’de Kalkolitik Çağa ait güney kökenli materyal kültürün çok az örnekle temsil edilmesi, buranın yerel bir topluluk tarafından iskan edildiğine işaret etmektedir. Geç dönem olan IC evresinde ise sadece bir adet devrik ağızlı karakteristik Uruc kasesine rastlanmıştır (Ökse, 2012: 3).

7.1.1.3. Taş Aletler

Salat Tepe I12 açması 47/M odasının 46/T kodlu zemini üzerinde bir obsidiyen balta bulunmuştur (Koizumi ve diğerleri, 2016: 150). Zemin üzerinde bulunan çanak çömleklere göre Yerel Geç Kalkolitik döneme tarihlenen mekanda ortaya çıkan obsidiyen balta muhtemelen bir prestij objesidir (Şekil 50).

7.1.2. Tarihlendirme

IC dönemine ait I12/084/M binasından alınan ¹⁴C numunesi MÖ 4075-3977 yıllarına tarihlenmiştir (Koizumi ve diğerleri, 2016: 152). Bu tarihe göre bina SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 2 evresine aittir.

Çanak çömlek geleneğine göre de bu tabakaların Yerel Geç Kalkolitik 2 ve 3 evrelerine tarihlendiği anlaşılmaktadır (Koizumi ve diğerleri, 2016: 158). Salat Tepe Kalkolitik tabakaları güney yamaç açmalarında oldukça dar bir alanda tespit edilmiştir. Erken döneme ait materyal kültür daha çok sayıda ortaya çıktığından, Erken Kalkolitik yerleşim daha iyi tanımlanabilmektedir. Geç Kalkolitik tabakaların materyal kültürü, alt evrelere ayrımlarının yapılabilmesi için yeterli farklılıklar göstermemektedir. Bunun yanı sıra, bu dönemin materyal kültürü Erken Yerel Kalkolitik'ten beri kullanılan malzemeye benzeektedir. Materyal kültürde ve stratigrafide radikal bir ayrımın olmaması, Salat Tepe'deki kültürün MÖ 5. binyıldan başlayarak 4. binyıl boyunca Tepe Gawra gibi tümüyle yerel bir topluluk tarafından iskan edildiğini göstermektedir.

Erken Kalkolitik ve Geç Kalkolitik tabakalarının kesintisiz bir stratigrafî göstermesi, yerleşimi Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitiği için anahtar yerleşimlerden biri haline getirmektedir.

7.1.3. Sosyo-Ekonomik Yapı

Salat Tepe IC dönemine ait obsidiyen balta ince işçiliğe sahip bir zanaat ürünüdür (Koizumi ve diğerleri, 2016: 150) (Şekil 50). Bu dönemde bu tür prestij

objelerinin sınıflı toplum yapısına işaret ettiği öne sürülmektedir (Marro ve diğerleri, 2011: 70) (Şekil 117).

Salat Tepe IC dönemi sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi veren bir diğer bulgu, fırınlardır. I12 açmasında rastlanan, 50 cm derinlikteki küllü dolguya, buradaki topluluğun yerleşim içerisinde çok sayıda fırın kullanmaları yol açmıştır. Bu fırınların çanak çömlek üretimi ve ekmek pişirmek için daha yoğun kül ürettiği anlaşılmaktadır. Güney Mezopotamya kökenli toplulukların kurduğu çağdaş yerleşimlerde seramik üretim fırınlarının yerleşimin dışında yer almasına karşın, Salat Tepe IC dönemindeki seramik fırınının yerleşim içinde yer alması, yerel toplulukların yaşam biçiminin güneylilerden farkını ortaya koymaktadır. Bu dönemde bölgede güneylilerin Kuzey Mezopotamya'daki kolonizasyonunun başlamış olmasına karşın, materyal kültür özellikleri Salat Tepe IC döneminde böyle bir koloni nüfusunun yaşamadığına işaret etmektedir.

7.2. KENAN TEPE

Kenan Tepe'de F ve G alanlarında ortaya çıkan Yerel Geç Kalkolitik tabakası, yaklaşık 2.5 m kalınlıkta arkeolojik dolgu oluşturmaktadır (Parker ve diğerleri, 2009: 101). Yerel Geç Kalkolitik döneme ait az sayıda yapı ortaya çıkmış olmasına karşın, bu dönemde yaklaşık 6 ha boyutlarına ulaşan oldukça büyük bir yerleşim kurulmuştur (Foster, 2009: 185). Tepenin Erken Tunç Çağından itibaren mezarlık olarak kullanılması bu tabakalara zarar vermiştir¹⁹ (Şekil 49).

7.2.1. Materyal Kültür

Materyal kültür öğeleri olarak mimari, mezarlar, çanak çömlek, taş aletler, tezgah ağırlıkları, kemik aletler ve bürokrasi araçları ortaya çıkmıştır.

¹⁹ Bu yerleşimin konumu, araştırma tarihçesi ve strafigrafisi bilgilerine beşinci bölümde yer verildiği için tekrar bu bilgilere değinilmeyecek, bu bölümde sadece Yerel Geç Kalkolitik tabakası materyal kültürü değerlendirilecektir.

7.2.1.1. Mimari

Mimarinin çoğu höyüğün doğu terasında, özellikle 2000-2005 yılları arasında yapılan kazılarda açığa çıkmıştır (Parker ve diğerleri, 2009: 101). Geç Kalkolitik döneme ait bazı mimari unsurlar Yerel Erken Kalkolitik tabakaları tahrip etmiştir (Foster, 2009: 185). Bu dönem mimarisi için en kapsamlı buluntular F Alanı'nda açığa çıkmıştır. Ova tabanından yaklaşık 23 m yükseklikte, düz bir teras üzerinde yedi yapı katı tespit edilmiştir. Yerleşim genelde konutlar ile arasındaki dar yollar ve bu yollarda bulunan işliklerden oluşmaktadır. Bitişik düzende inşa edilen konutlar genelde iki odalıdır (Parker ve diğerleri, 2009: 101). Konutların duvarları genelde yangın yüzünden çökmüş ve dağılmıştır. Bu yangına yerleşime dışarıdan gelen bir tehlikenin neden olduğuna işaret eden herhangi bir bulgu ortaya çıkmamıştır.

F Alanı'nda bulunan 2.8x3.3 m boyutlarındaki konut 2x0.75 m uzunlukta iki dar odaya bölünmüş, duvarları 25x35x8 cm boyutlarda kerpiç ile örülmüştür (Parker ve diğerleri, 2009: 101). Bu odaların tabanına ulaşamadığından, içerisinde ocak bulunmamıştır (Şekil 52). F2 açmasında ortaya çıkan iyi korunmuş bir bina 0.5 m kalınlıkta kerpiç duvarlıdır. F7 açmasındaki çağdaş bir bina da 2.5x2.5 boyutlarındadır ve iki küçük odaya bölünmüştür. F1, F4 ve F7 açmalarında, yangın geçirmesi nedeniyle çökmüş çok sayıda kerpiç duvar ve taş temel açığa çıkmıştır (Parker, Creekmore ve Dodd, 2004: 554) (Şekil 53).

Binaların dışında bulunan kerpiçten inşa edilmiş fırınlar yaklaşık 2 m çapındadır (Creekmore, 2007: 84). Fırın dolgularında genelde kül, hayvan kemikleri, taş aletler, tezgah ağırlıkları ile karşılaşmıştır. Bir fırının zemininde yüksek ısıdan dolayı renk değişimi oluşmuştur. Bazı fırınların duvarlarındaki kerpiçlerin dizilimi, bunların üst örtüsünün kubbeli olduğuna işaret etmektedir (Foster, 2009: 158). Bu fırın Güneydoğu Anadolu'da bugün kullanılan tandırlarla benzerlik göstermektedir (Şekil 54).

Höyükte sık karşılaşılan kalın kül dolgulu ateşlik alanları, fırınların sürekli kullanımına işaret etmektedir (Parker, Creekmore ve Dodd, 2004: 552).

7.2.1.2. Çanak Çömlek

Çanak çömlek genellikle basit mallar, saman katkılı mallar ve pişirme kaplarından oluşmaktadır (Parker ve Foster, 2009: 511). Bunlar arasında sacayağı olarak kullanılan altlıklar ile uzun boyunlu, içe eğik ağızlı (*hole mouth jars*) ve büyük kulplu çömlekler ön plandadır. Çok sayıda ocak altlığı çakıl döşeli avlular üzerinde ve ocakların yanlarında bulunmuştur (Creekmore, 2007: 97). Geniş ağızlı ve büyük gövdeli biçimler kap repertuvarının sadece %6'sını oluşturmaktadır (Foster, 2009: 195). Büyük kapların sayısının azlığı, ürünlerin çanak çömlek yerine ahşap veya hasır sepetlere depolandığını düşündürmektedir. En karakteristik kap biçimleri çekiç kesitli kaseler ve pişirme kaplarıdır (Şekil 55, 56). F2 açmasında ortaya çıkan iyi korunmuş binanın bir köşesindeki, içi kül dolu çukurda dipleri tıraşlı toplu üretim kaselerine rastlanmıştır.

Kenan Tepe'de Erken Kalkolitik tabakanın başlangıcı net olarak tespit edilemese de geç dönemin başlangıcı, Coba kaselerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla belirlenmiştir (Parker ve Kennedy, 2010: 15). Bu kaseler, yerleşimde mimarisi bulunamayan Yerel Geç Kalkolitik 1 evresinin varlığına işaret etmektedir.

Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı geçiş dönemine tarihlendirilen çanak çömlek grubu iki mal grubu ile temsil edilmektedir (Creekmore, 2007: 92). Birinci grubu oluşturan yalın çanak çömlekler kum ve taşçık katkılı hamurdan üretilmiş olup, yüzeyine hiçbir işlem yapılmamıştır. Bunların bazılarında katkı olarak ince kıyılmış bitki kullanılmıştır. Genel olarak bu mal grubu diğerine göre daha ince cidarlı, pembe ve turuncu yüzeylidir, özlü pişmiştir. Bunlar çekiç kesitli kaseler, yuvarlatılmış ağız kenarlı omurgalı kaseler ve açık ağızlı çömleklerden oluşmuştur.

İkinci grupta daha kalın ve kaba üretimin yaygın olduğu çanak çömlekler ince taşçık ve bitki katkı içermektedir, koyu gri özlü pişmiştir. Kap yüzeylerine ıslak sıvazlama, açkı ve astar uygulanmıştır. Kapların alt yarısı üzerinde çok belirgin çark izleri görülmektedir. Bunlar arasında birinci grubun biçimleri bulunmaktadır. Omurgalı kaplar ve basit düz ağızlı, basit dikey tutamaklı pişirme kapları karakteristik diğer biçimlerdir. Bu iki mal grubunun yanı sıra az sayıda saklı astarlı kap parçaları da bulunmuştur (Şekil 55, 56).

Bu yerleşimde Güney Mezopotamya kökenli dört tutamaklı çömleklere, devrik ağızlı kaselere ve akıtacaklı çömleklere rastlanmamış, buna karşın, az sayıda konik seri üretim kasesi bulunmuştur. Andrew Creekmore bu bağlamda “Kenan Tepe’de bu gelenek var olsa bile yine de bu kapların Mezopotamya’dan havzaya taşındığını iddia edemeyiz” (Creekmore, 2007: 94): “(...) *As others have observed, the presence of forms similar to Uruk types, or of mineral inclusions in the ware, does not mean that these vessels are imports from southern Mesopotamia.*” demiştir. Bradley Parker, Uruk kolonilerinde karşılaşılan materyal kültüre burada rastlanmamasına karşın, bu benzerliklerin varlığını Akültürasyon olarak nitelmiştir (Parker, 2013: 217): “Kenan Tepe çanak çömlekleri içerisinde Uruk kültürünün kolonici karakterine ait biçimlere rastlanmaz. Bu yerleşim daha çok yerel özellikler gösterir” “(...) *our analysis of the ceramics from Area F has not revealed any of the characteristic Uruk style ceramics. Instead, the ceramic assemblage appears to be of a purely local flavor*” demiştir.

7.2.1.3. Taş Aletler

Yerleşimde 661 çakmaktaşı ve 134 obsidiyen (yeşil ve siyah) alet ortaya çıkmıştır (Campbell ve Healey, 2016: 379). Gri ve bej-gri sileksit Yukarı Dicle Havzasının yerel hammaddesi olmasına karşın, obsidiyen yaklaşık 150 km kuzeyden, olasılıkla Nemrut veya Bingöl’den getirilmiştir. Kenan Tepe’de çekirdeklere de rastlanması, yerleşim içerisinde alet üretimi yapıldığını göstermektedir.

7.2.1.4. Ölü Gömme Gelenekleri

Kuzey Mezopotamya’da bu döneme tarihlenen sadece bebek mezarları açığa çıkmış, ancak bunlar yayınlanmamıştır.

7.2.1.5. Bürokrasi Araçları

Bu dönemde Kuzey Mezopotamya’da damga mühür kullanılmasına karşın bir Uruk silindir mühürünün varlığı, bir “güney Akültürasyon örneği” olarak

değerlendirilmiştir (Foster, 2009: 251). Mühür güney kökenli biçimde olmakla birlikte, üzerindeki motifler yerel geleneği yansıtmaktadır. Bu da yerel toplulukların güneyli kolonicilerden gördükleri silindir mühür biçimini kullanmaları olarak değerlendirilebilecektir (Bkz. Böl. 6.3.2) (Şekil 48). Bu bulgu, Arslantepe’de rastlanan Akültürasyon olgusuyla (Liverani, 2006: 91) aynı anlamı taşımaktadır.

7.2.2. Tarihlendirme

Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik tabakaları ¹⁴C sonuçlarına göre tarihlenmiştir. F7 açmasında çok sayıda çanak çömlek parçası, kül ve yanmış kerpiç arasından alınan örnekler ile F2 açmasındaki iyi korunmuş bir binadan alınmış alınan örnek (Creekmore, 2007: 83) MÖ 3360-3020 yılları arasına tarihlenmiştir. Yerleşim karbon tarihlerinin yanı sıra ortaya çıkarılan Geç Kalkolitik dönem çanak çömleklerine göre MÖ 3600-3100 yılları arasına tarihlenmektedir. Buna göre yerleşim MÖ 3600’den itibaren, SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 3’ün geç evresinde, Geç Kalkolitik 4 erken evresinde ve Geç Kalkolitik 5 evrelerinde iskan görmüştür (Foster, 2009: 154). Geç Kalkolitik 4 ve 5 iskanı SAR Kronolojisindeki Güney Mezopotamya kökenli toplulukların değil, Erken Kalkolitik dönemden itibaren iskan etmekte olan yerel toplulukların iskanıdır. Bu durum SAR Kronolojisinin sorunsallarına değinilen bölümlerde tartışılmıştır (Bkz. Böl. 3.3.2).

7.2.3. Sosyo-Ekonomik Yapı

Arkeobotanik ve arkeozoolojik kalıntılara göre bu dönemde yerleşim nehre yakın olmasına rağmen su ürünleri tüketilmemiştir (Parker ve diğerleri, 2009: 97). Tarımsal ürün bakımından erken ya da geç dönemde hiçbir fark yoktur (Parker ve diğerleri, 2009: 121). Erken ve geç evrelerde ortaya çıkan örnekler üzerinde yapılan arkeobotanik analizler aynı sonuçları vermiştir. Burada saptanan başlıca tarım ürünleri einkorn, emmer, arpa, mercimek ve burçak gibi baklagiller, ekmeklik ve durum buğdayıdır. Geç Kalkolitik tabakalarda rastlanan bir sap tanesi, üzümün sadece geç evrede tüketildiğine işaret etmektedir. Yerleşimde yabani ve evcil tohumlar, nehir kenarlarında yetişen bitki türlerine ait tohumlar ve hayvan yemi

olarak kullanılan tohumlar kullanılmıştır. Hayvan yemi olarak kamış (*Cyperaceae*), yabani çayır (*Galium*) ve yabani bakla kullanılmıştır. Toplam kemik miktarına göre %29 koyun ve keçi, %14 domuz, %11 inek beslenmiştir. Bu hayvanlar protein ihtiyacının yanı sıra sütü ve yünü için yetiştirilmişlerdir (Foster, 2009: 195).

Yukarı Dicle Havzasındaki diğer Geç Kalkolitik yerleşimlerde olduğu gibi burada da çok sayıda fırın uzun süreli kullanılmıştır. Tezgah ağırlıkları, kemik iğne ve bızlar, burada yaşayan topluluğun geçim ekonomisinde tekstil üretiminin önemli payı olduğuna işaret etmektedir (Foster, 2009: 237).

7.3. YENİCE YANI

7.3.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde, Şeyhan Çayı'nın kenarında yer alan Yenice Yanı küçük ve alçak bir höyük olup, 1.2 ha alan kaplamaktadır (Bernbeck ve Costello, 2011: 673; Bernbeck, Costello ve Ünal, 2003: 117, 121) (Şekil 49, 57).

7.3.2. Stratigrafi

Yenice Yanı'nda Kalkolitik ve Demir Çağa ait iki tabaka açığa çıkmış, ancak ana toprağa ulaşılammıştır (Bernbeck, Costello ve Ünal, 2003: 118). SAR Kronolojisine göre stratigrafi YY-5: Yerel Geç Kalkolitik 1, YY-4: Yerel Geç Kalkolitik 2, YY-3: Yerel Geç Kalkolitik 3, YY-2: Demir Çağ, YY-1: Post-Demir Çağ tabakalarından oluşmuştur (Bernbeck ve Costello, 2011: 673).

Höyüğün yüzeyindeki çanak çömlekler yoğun olarak Geç Kalkolitik döneme tarihlenmiş, höyüğün kuzey yamaçlarında Yerel Erken Kalkolitik döneme ait bazı boyalı parçalar da bulunmuştur (Bernbeck ve Costello, 2011: 675). Bu alanda açılan basamaklı açmada A alanında dört, B alanında yedi tabaka tespit edilmiştir. A alanındaki A4-A3 Kalkolitik Çağa, A2-A1 Demir Çağına tarihlenmiştir.

7.3.3. Materyal Kültür

Demir  ağ yapıları Kalkolitik tabakaları tahrip ettiği için bu döneme ait düzensiz dış yüzeyler dışında herhangi bir mimariye rastlanmamıştır (Bernbeck, Costello ve  nal, 2003: 121). Sadece bazı alanlarda tahrip olmuş birkaç fırın ortaya çıkarılmıştır. Kömürleşmiş bitki kalıntıları ve kemikler de iyi korunamadığı için yerleşimin soyo-ekonomik yapısı hakkındaki bilgiler azdır. Bu dolgularda çanak çömlek, taş aletler, öğütme taşları ve çok az sayıda kemik buluntu ortaya çıkmıştır (Bernbeck ve Costello, 2011: 659).

7.3.3.1. Çanak   mlek

Çanak çömlekler evrelere göre farklı özellikler göstermektedir. Kaplar el yapımı ya da yavaş çark yapımıdır (Parker ve Kennedy, 2010: 23). Yerel Geç Kalkolitik 1 evresine ait YY-5 tabakasında kaplarda görülen islenme izleri bunların pişirmede kullanıldıklarına işaret etmektedir. Bu evrenin karakteristik malları kum katkılı ve ince cidarlı boyalı parçalardır, karakteristik biçimler Coba kaseleridir. Coba kaselerinin biçim, ölçü ve tıraşlama izleri Yukarı Dicle Havzasının Yukarı Fırat gibi diğer kuzey bölgelerden farklı olduğuna ve yerleşimde uzman bir iş gücünün olabileceğine işaret etmektedir.

YY 5 ile Yerel Geç Kalkolitik 2'ye tarihlenen YY 4 geçişinde boyalı parçaların sayısı azalmış, kaba, iri taşcık veya bitki katkılı, el yapımı mallar yaygınlaşmıştır (Bernbeck ve Costello, 2011: 677). Bu evrenin karakteristik kapları Kuzey Mezopotamya'da yaygın olan  eki  kesitli kaseler ve pişirme kaplarıdır (şekil 59, 60).

7.3.3.2. Taş Aletler

Yenice Yanı'nda ortaya çıkarılan 3200'den fazla yontma taş buluntunun 1162 adeti tabakalaşmış kontekslere aittir (Bernbeck ve Costello, 2011: 658). Bu aletlerin %50'den fazlası Kalkolitik sonrasına aittir. Kalkolitik  ağ taş alet endüstrisinde yongalar ağırlıklıdır. Kısım n ya da tamamen korteksle kaplı çekirdek ve yongalar,

taş aletlerin yerleşimde üretildiğini düşündürmektedir. Hammadde olarak en sık görülen iki gruba yeşilimsi jasper benzeri bir taşla sarımsı kahverengi-grimsi ve beyaz opak çört oluşturmaktadır. Taş aletler arasında çentikli ve dişli parçalar sıklıkla görülmektedir. Dilgiler kısa ve kalındır, bir standartları yoktur. Kaliteli işçilikteki aletlerin sayısı ise çok azdır.

7.3.3.3. Ölü Gömme Gelenekleri

Yenice Yanı'nda bu döneme ait üç mezar ortaya çıkarılmıştır. B alanında Geç Kalkolitik döneme ait tabaka B4'de duvar içerisine defnedilmiş 1-3 yaşlarında bir çocuk mezarına rastlanmıştır (Bernbeck ve Costello, 2011: 675). İyi korunamamış bu bebek iskeleti sağ yanına, yüzü güneye dönük yatırılmıştır. B2 ve B1'de iki mezar çukuru daha bulunmuştur. Hangi evreye ait oldukları tam olarak bilinmese de, buluntular Yerel Geç Kalkolitik döneme aittir (Şekil 61, 24).

7.3.4. Tarihlendirme

Yerleşimin en erken evresi A 3-4 ve B 7-6 tabakalarında bulunan çanak çömlek ve ¹⁴C analizlerine göre Yerel Geç Kalkolitik 1'e aittir (Bernbeck ve Costello, 2011: 677). Yerleşimin stratigrafisinde YY 5 olarak adlandırılan bu tabaka MÖ 4500-4340 yıllarına tarihlenmiştir. YY 4 ve YY 3 tabakaları MÖ 3900-3700 arasına aittir ve Yerel Geç Kalkolitik 2'den 3'e geçişte hiatusa rastlanmamıştır.

7.3.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Bu tabakalarda çok miktarda ağırşak ortaya çıkarılmıştır. Ağırşaklardan biri boyalıdır (Bernbeck ve Costello, 2011: 659) (Şekil 58).

Çanak çömleğin gelişiminden ve çok sayıda bulunan obsidiyene göre Yerel Geç Kalkolitik 1-3 arasında giderek artan daha büyük bir değiş tokuş sistemi okunabilmektedir. Bu tabakaların Güney Mezopotamya'daki çağdaşı olan Uruk topluluklarına ait herhangi bir bulguya rastlanmayışı, Salat Tepe ve Kenan gibi tamamen yerel gelişim gösteren bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Coba kaseleri

ve boyalı çanak çömlek geleneğine göre uzman bir iş gücünün olabileceği düşünülmüş olmasına karşın, diğer materyal kültür özellikleri kırsal bir yerleşime işaret etmektedir (Parker ve Kennedy, 2010: 23).

7.4. BAŞUR HÖYÜK (BGA 4 VE BGA 5)

Başur Höyük'te ana toprağa ulaşamadığı için, Yerel Geç Kalkolitik öncesinde iskan edilip edilmediği bilinmemektedir. Bu yerleşim havza içerisinde Güney Mezopotamya kökenli kültürlerin iskan ettiği tek yerleşim olduğu için, Uruk kolonisinin bulunduğu tabakaya ayrıca değinilecektir (Bkz. Böl. 8) (Şekil 49).

7.4.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Başur Höyük Siirt'in Kurtalan ilçesinde, Botan nehrine dökülen Başur Çayı kenarına kurulmuş, 3.8 ha boyutuyla bölgenin en büyük höyüklerindendir (Sağlamtimur, 2013b: 263). Yerleşim 8 m yükseklikte doğal bir konglomera terasın üzerine kurulmuş, yaklaşık 15 m arkeolojik dolguya sahiptir (Sağlamtimur ve Ozan, 2013: 261) (Şekil 62).

7.4.2. Stratigrafi

Başur Höyük'te Yerel Geç Kalkolitik 2 ve 3 evreleri iyi korunmuş mimari ve zengin küçük buluntularla ortaya çıkarılmıştır (Şekil 63). Höyük kendi içinde iki ayrı tabakalanma gösterdiğinden, kuzey ve güney alan olarak ikiye ayrılmıştır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 74). Kuzey alan Erken Tunç ve Orta Tunç Çağı tabakalarının bulunduğu bir Tunç Çağı höyüğü, güney alan Orta Tunç Çağı tabakası, Erken Tunç Çağı mezarlığı ve kalın Kalkolitik Çağ katmanlarından oluşmuştur. Güney alanda tespit edilen Geç Kalkolitik tabakalar BGA²⁰-5: Yerel Geç Kalkolitik 2, BGA-4: Yerel Geç Kalkolitik 3 ve BGA-3: Geç Uruk olarak tanımlanmıştır (Sağlamtimur, 2012b: 26) (Tablo 7).

²⁰ BGA: Başur Güney Alan. BKA: Başur Kuzey Alan.

7.4.3. Materyal Kültür

Bu evrelerde özellikle 2012 yılından sonra yürütülen kazılarda her iki evrede de çok sayıda buluntu ortaya çıkarılmıştır (Sağlamtimur ve diğerleri, 2018: 89).

7.4.3.1. Mimari

Yerleşimin en erken tabakası BGA-5, Yerel Geç Kalkolitik 2 evresine aittir (Sağlamtimur ve diğerleri, 2018: 90). Taş temel üzerine kerpiçten inşa edilen basit konutlardan oluşan bu evre, zerindeki Yerel Geç Kalkolitik 3 evresine göre daha basit ve küçük mimariye sahiptir. Höyüğün en derin açmalarında, dar alanlarda tespit edilen bu evrede dörtgen planlı iki konut ve bunların arasında yassı taşlardan inşa edilmiş bir avlu ya da yol benzeri döşeme ortaya çıkmıştır.

Konutların taş temellerine ulaşılmış, dağılmış birkaç kerpiç parçasına rastlanmamıştır. Dörtgen planlı iki konutun yakınında rastlanan kalın kl dolgular yaklaşık 50 cm kalınlıktadır ve bu seviyede çok sayıda fırın ortaya çıkarılmıştır. Yuvarlak fırınların çapı 1-2 m arasında değişmektedir. Ekmek pişirmek için kullanıldığı düşünülen fırınlarda çok sayıda yenileme evresi saptanmıştır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 60) (şekil 86). Fırınların sürekli yenilenmesi ve külün yerleşim içerisinde biriktirilmesi, Yerel Geç Kalkolitik 2 tabakasının yükselmesine yol açmıştır, güney alanda küçük bir höyük oluşturmuştur.

Yerel Geç Kalkolitik 3. evresine ait BGA-4. tabakası mimarisi önceki evredeki gibi dörtgen planlıdır, çok odalıdır ve bitişik düzenlidir (Sağlamtimur ve diğerleri, 2018: 91). Konutlar 2. evreye göre daha büyük boyutludur ve iyi korunmuş (şekil 64) ve sadece taş temelleri ortaya çıkarılmıştır. zerindeki Uruk koloni tabakası için höyüğün güney alanına döşenen kalın çakıl dolgu Yerel Geç Kalkolitik tabakaları kapatarak mühürlemiştir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 60) (şekil 86). Burada anıtsal mimariye rastlanmamıştır.

7.4.3.2. Çanak Çömlek

Başur Höyüğün Geç Kalkolitik dönem çanak çömlekleri üç ayrı evreye ve iki ayrı geleneğe aittir. Yerel Geç Kalkolitik 2 evresi kapları çömlek, kase, sığ kase, içe ağızlı çömlek ve boyalı parçalardan oluşmaktadır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 60). Boyalı parçalar ve içe eğik ağızlı çömlek biçimleri tüm Kuzey Mezopotamya’da bu dönem için karakteristiktir (Schwartz, 2001: 236). Boyalı parçaların içerisinde en karakteristik biçim damla motif bezemeli çanaklardır (Şekil 65.5). Bu evrede büyük kaplar bitki katkılı ve kaba işçilikli, mineral katkılı kaplar ise boyalı parçalar gibi kaliteli işçilik göstermektedir (Şekil 65).

Yerel Geç Kalkolitik 3 evresine ait çanak çömlekler yoğundur. Boyalı kapları olmayan (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 60) bu evrede bitki katkılı, saman yüzlü, el yapımı Yerel Geç Kalkolitik gelenek hakimdir. Genelde turuncu hamur renginde ve koyu özlü çanaklar içerisinde dipleri tıraşlanmış kaseler ve çekiç kesitli kaseler ile çömlekler içerisinde pişirme kapları en karakteristik biçimlerdir (Şekil 66). Dipleri tıraşlanmış kaseler seri üretimdir ve diplerinde çömlekçi işaretleri de vardır (Balossi-Restelli, 2006: 25) (Şekil 67). Kuzey Mezopotamya’da merkezileşen yönetim sistemlerinin varlığına işaret eden çömlekçi işaretleri ve toplu üretimler, Başur Höyükte karakteristiktir. Benzeri işaretlere Yukarı Fırat Havzasında, Kuzey Suriye’de ve Kafkaslar’da da rastlanmıştır (Şekil 109). Standart çömlekçi işaretleri Yerel Kalkolitik toplulukların merkezileşen yönetim sistemlerinin çok geniş bir coğrafyada ortak paydalara sahip olduğunu göstermektedir.

7.4.3.3. Ölü Gömme Gelenekleri

Yerel Geç Kalkolitik 3. Evresine tarihlenen BGA-4. tabakasında üç bebek mezarı ortaya çıkarılmıştır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 87). S9 açmasındaki bebek mezarlarından ikisi bir binanın sıkıştırılmış toprak tabanı altında tespit edilmiştir. Bunlardan biri karakteristik pişirme kabıdır ve çömleğin omurgası üzerinde çömlekçi işareti bulunmaktadır. Bebek iskeletlerinin yanında mezar eşyasına rastlanmamıştır (Şekil 64).

7.4.4. Tarihlendirme

Başur Höyükte Yerel Geç Kalkolitik 2 ve 3 evresi saptanmıştır (MÖ 4200-3600). Yerel Geç Kalkolitik 3. evreye ait iki radyokarbon örneğinden biri MÖ 3630-3490, diğeri de 3510-3410 yıllarını vermiştir.

7.4.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Arkeobotanik ve arkeozoolojik²¹ analizler hakkında detaylı bilgi verilmemiştir (Berthon, 2014: 319). Çok sayıdaki tezgah ağırlığı dokumacılık ekonomisinin varlığına işaret etmektedir. Fırınlara yerleşim içerisinde kurulmuş olması ve ortaya çıkan külün yerleşim içerisinde biriktirilmesi, Salat Tepe IC (Ökse, 2009: 80), Kuriki Höyük (Genç ve Köse, 2016: 282) ve Kenan Tepe’de (Parker, Creekmore ve Dodd, 2004: 552) tespit edildiği gibi, havza için ortak bir özelliktir. Bu uygulamanın Uruk koloni tabakasında olmaması, bu davranışın yerli topluluklara ait olduğuna işaret etmektedir. Başur Höyük dörtgen planlı “Bileşik Ev” türünde konutları, bitki katkılı ve saman yüzü çanak çömlekleri ve ölü gömme gelenekleri ile temsil edilen materyal kültürü ve dokumacılık, tarım ve hayvancılığa dayalı sosyo-ekonomisi ile uzun yıllar iskan edilmiş tipik bir Yerel Geç Kalkolitik yerleşimdir.

7.5. HİRBEMERDON TEPE

7.5.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Diyarbakır İli Bismil ilçesine bağlı alanda, Dicle Nehrinin güney kıyısında yer alan Hirbemerdon Tepe, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Mezopotamya sınırını belirleyen Tur Abdin dağlarına kolayca ulaşılabilen bir noktada yer almaktadır (Laneri, 2012: 41). Yerleşim doğudan Dicle vadisiyle sınırlanmış, kuzey kesimi modern bir sulama kanalı ile tahrip edilmiştir (Laneri, 2006: 419). Dış kent olarak tanımlanan alan nehrin teraslarında biriken alüvyal mil tabakası üzerine kurulmuştur.

²¹ Başur Höyük Kalkolitik Dönem hayvan kemikleri Remi Berthon tarafından çalışılmıştır ve araştırmacı bu konudaki ilk geçici raporunu II. Uluslararası Ilisu Barajı Arkeoloji Sempozyumu’nda sunmuştur. Bu bildiri henüz basılı bir yayın haline gelmemiştir.

Yukarı kent, kil katmanlarından oluşmuş bir göl ve kayalık üzerine kurulmuştur. Aşağı kentte geçici yerleşim alanları bulunmaktadır (Laneri ve diğerleri, 2009: 216). 10.5 ha boyutuyla havzanın en büyük yerleşimlerinden biridir. (Şekil 49). 2003 yılında başlayan kazılarda Kalkolitik Çağa ait materyal kültür bulunmuştur (Şekil 68).

7.5.2. Stratigrafi

Hirbemerdon Tepe’de yürütülen kazılarda yedi dönem saptanmıştır (Laneri, 2010: 66). Höyükte Kalkolitik Çağda başlayan iskan MÖ 1. binyıl sonlarına kadar kesintisiz sürmüştür (Laneri ve Ur, 2009: 215).

7.5.3. Materyal Kültür

Dış Kent B alanında ve yukarı höyüğün doğu tarafında (E Alanı) saptanan 1. tabakanın (HMT 1. tabaka) mimari bulguları yoğun tahribata maruz kalmıştır (Laneri ve diğerleri, 2009: 217). Bunun yanı sıra 3. tabakada birkaç dağılmış kerpiç duvar kalıntısı, E Alanı’nda ise bazı temel taşları ortaya çıkarılmıştır (Laneri, 2013: 238).

Çanak Çömlek

Çanak çömlekler herhangi bir mimari tabakaya ait olarak bulunmamış ve az sayıda parça ortaya çıkmış, tam kaplar nadiren bulunmuştur. Bunlar Yerel Geç Kalkolitik geleneğine ait bitki katkılı ve saman yüzlü grubuna aittir (Nannucci, 2016: 19). Orta-kaba ya da kaba üretim mallardan oluşan parçaların büyük çoğunluğu el yapımıdır ve genellikle siyah özlü pişmiştir. Çoğunun dış yüzeyinde sıvazlama ya da tıraşlama izleri görülmektedir. Kaplar dönemin karakteristik biçimleri olan çekiç kesitli kaseler ve pişirme kapları ile basit ağızlı kaseler, sığ dik kenarlı kaseler, basit ağızlı sığ kaseler ve tabaklar, kısa boyunlu çömlekler, dik akıtacaklı çömlekler, büyük depolama kapları, içe eğik ağızlı çömleklerden oluşmuş, az sayıda tepsi biçimli büyük kaplara da rastlanmıştır (Şekil 69).

7.5.4. Tarihlendirme

Hirbemerdon'da dönemin karakteristik özelliklerini yansıtan arkeolojik malzeme çanak çömlekten oluşmuştur. Bunların da tahribat nedeniyle karışık kontekslerde bulunması ve ¹⁴C analizleri için örnek bulunmaması nedeniyle, çanak çömlek geleneğindeki karakteristik biçimlere göre yapılan tarihlendirme, Yerel Geç Kalkolitik 3 evresine (MÖ 3900-3600) işaret etmektedir (Nannucci, 2016: 18).

7.5.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Hirbemerdon'da Kalkolitik Çağ tabakasının dar bir alanda kazılmış olması ve yoğun tahribata maruz kalmış olması nedeniyle sosyo-ekonomik verilere ulaşılamamıştır. Buna karşın, Dicle Nehri ve kolları üzerindeki küçük köy tipi yerleşimlerden oluşan bölgesel bir sistemin parçası olduğu düşünülmektedir (Nannucci, 2016: 23).

7.6. GİRİCANO

7.6.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Diyarbakır'ın Bismil ilçesi yakınında yer alan Giricano, Dicle Nehri kıyısında, yamacında bir su kaynağı ve dolin bulunan (Karadoğan ve Kozbe, 2013: 553) (Şekil 70) doğal bir tepe üzerinde kurulmuştur. 2000-2003 yılları arasında kazılan höyük 170x120 m boyutlarında (2 ha), 25 m yüksekliktedir (Schachner ve Schachner, 2003: 447) (Şekil 49).

7.6.2. Stratigrafi

Giricano Orta Çağ, Demir Çağı, Geç Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Erken Tunç Çağı I ve Kalkolitik Çağda iskan görmüştür. Kalkolitik Çağ tabakası 06 açmasında çok evreli olarak tespit edilmiştir (Schachner, 2004: 505).

7.6.3. Materyal Kültür

Kalkolitik Çağa ait yapılarda duvar, taban gibi mimari öğeler, bürokratik kullanım aracı olarak bir bulla, çok miktarda obsidiyen alet ve yoğun çanak çömlek ortaya çıkarılmıştır (Schachner ve diğerleri, 2002: 587). Yaklaşık 6 m uzunluktaki duvarın kapı aralığında tespit edilen bulla ve boyalı çanak çömlekler, Kalkolitik Çağa tarihlenmiştir.

7.6.3.1. Mimari

Bir konutun güneybatı köşesi açığa çıkmış, bunun batısında çakıl taşı döşeli bir taban ve yarım daire biçimli bir platform bulunmuştur (Schachner ve Schachner, 2003: 453).

7.6.3.2. Çanak Çömlek

Çanak çömlek geleneği, farklı evrelere ayrılmıştır. Geç evrelerde daha çok kapalı biçimler bulunmakta, bunun yanı sıra ağız kenarı geniş şeritli kaseler ile iç kısmı belirsiz açık gri-siyah kap parçaları ortaya çıkmıştır (Schachner, 2002: 559).

Erken evrelerde ise boyalı parçalara sık rastlanmıştır. Kaplar genellikle bitkisel katkılıdır. Boyama yalın bırakılmış yüzey ya da açık renk astar üzerine yapılmıştır. Ağ motifi, düzensiz taramalar ve birbiriyle kesişen üçgen taramalar en karakteristik desenlerdir. Biçimler genelde basit kaselerden ve içe eğik ağızlı çömleklerden oluşmuştur. Bu çömlekler ile birlikte az sayıda filiz bezemeli (*spring ware*) parçanın varlığı, bu erken evreyi SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1 evresine tarihlemektedir (Schwartz, 2001: 235) (Şekil 71). Bu evrenin karakteristik biçimi olan Coba kaselerinin bulunmaması, yerleşimin bu evrenin sonluna ya da geç Yerel Geç Kalkolitik 2 evresinin başlarına ait olabileceğine işaret etmektedir.

Yerel Geç Kalkolitik 2 evresinde boyalı parçaların sayısının düşmesine karşın tamamen yok olmamış, çok sayıda karakteristik damla motifli kaseler bulunmuştur (Schachner, 2002: 559). Dış yüzeyinin ağız kenarı kısmında sıvazlanmış olan küresel gövdeli kaselerin ağız kenarında genelde şerit bezeme bulunmaktadır. Bazı örneklerde kabın iç tarafından aşağıya kadar inen iki paralel boya hattı bulunmaktadır. Bunlar, damla motifli kaselerden sonra bu evrenin en karakteristik ikinci kap biçimidir (Şekil 72).

7.6.3.3. Taş Aletler

Çok sayıda obsidiyen ve sileksitten ok uçları ile kesici aletler bulunmuştur. Kazıcılarına göre bu kesicilerin benzerlerine Norşuntepe Kalkolitik tabakalarında rastlanmıştır (Schachner ve Schachner, 2003: 453) (Şekil 73). Bu aletler muhtemelen “Kenan Tipi” çakmaktaşı bıçaklardır.

7.6.3.4. Bürokrasi Araçları

Bir binanın kapı aralığında bulunan bulla, köşeleri yuvarlatılmış kare biçimli bir damga mühüre aittir. Altındaki iki köşede, iri delikleri olan bir ağ betimi işlenmiş olan bullanın, depo işlevli bir mekanın kapısının ahşap kilidini mühürlemek için kullanıldığı düşünülmektedir (Schachner, 2002: 558). Benzerlerine Değirmentepe, Norşuntepe, Tell Kurdu ve Tepe Gawra’da rastlanan (Schachner ve Schachner, 2003: 453) bullanın üzerine basılan mühür karakteristik Yerel Kalkolitik geleneğe aittir (Schachner, 2002: 558) (Şekil 74).

7.6.4. Tarihlendirme

Giricano Kalkolitik tabakaları çanak çömleğe göre Tepe Gawra B evresine tarihlendirilmiştir (Schachner ve Schachner, 2003: 454).

Çanak çömleğe göre Geç Kalkolitik iki alt evreye ayrılmıştır. Boyalı parçaların yoğun olduğu erken evre SAR Kronolojisindeki Yerel Geç Kalkolitik 1 (Rothman, 2002a: 56), boyalı parçaların azalarak devam ettiği geç evre de Yerel Geç Kalkolitik 2 evrelerine aittir (MÖ 4400-3900).

7.6.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Giricano Kalkolitik tabakalarının sadece bir açmada ve tahrip olmuş halde ortaya çıkarılmış olması, sosyo-ekonomik yapı hakkında yeterli bilgi edinilmesini sağlayamamıştır (Schachner, 2004: 513).

7.7. KURİKİ HÖYÜK

7.7.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Kuriki Höyük Batman’ın Merkez ilçesine bağlı Oymataş Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır (Şekil 49). Aralarında 70 m mesafe bulunan iki ayrı höyükten oluşan yerleşim alanındaki höyüklerden doğuda olanı Kuriki I, batıda olanı

Kuriki II olarak adlandırılmıştır (Genç ve Köse, 2016: 279) (Şekil 75). Kalkolitik Çağ tabakaları Kuriki I yerleşiminde tespit edilmiştir (Şekil 76).

Yerleşimde Kalkolitik Çağdan MS I. binyıla kadar kesintilerle iskan edilmiş dört dönem tespit edilmiştir (Genç, Valentini ve D'agostino, 2011: 142). 2009-2015 yılları arasında kazılan höyük 250x100 m boyutlarındadır.

7.7.2. Stratigrafi

Kazıcıları tarafından 4 kültür katı ve 11 yapı katına ayrılmış olan Kuriki Höyük'ün stratigrafisinde en belirgin iki dönem Geç Kalkolitik ve Demir Çağlarıdır (Genç, Valentini ve D'agostino, 2012: 465). Yerleşimin 0. tabakası modern çukurlar ve faaliyetlere, 1. tabaka Ortaçağa, 2. tabaka Pers/Hellenistik döneme, 3. tabaka Geç Demir Çağına, 4. tabaka Geç Kalkolitik döneme tarihlenmektedir (Genç, 2018: 164). Geç Kalkolitik dönemin alt evreleri de tespit edilmiştir. Geç evre olan A evresi Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı geçişine, B evresi Geç Kalkolitik döneme aittir. 4. tabaka A-B evrelerine ayrılmış, A evresinde 4a1 ve 4a2, B evresinde 4b1, 4b2, 4b3, 4b4 numaralı yapı katları kazılmıştır.

7.7.3. Materyal Kültür

Materyal kültür öğeleri mimari, çanak çömlek, arkebotanik bulgular, bitümen kalıntıları ve bebek mezarlarıdır (Genç ve Köse, 2016: 280). Bu kontekstlerde taş ve pişmiş toprak boncuklar, obsidiyen, çakmaktaşı ve kemik aletler ele geçmiştir.

7.7.3.1. Mimari

Kalkolitik Çağa ait mimarisi doğu yamaçta açığa çıkmıştır. Doğru yamaçta Part mimarisinin koridor boşluğunda açılan sondajlarda taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş konutlar ve çok sayıda fırın da ortaya çıkarılmıştır (Genç ve Köse, 2016: 281). Bu fırınlar üstteki tabakalarca tahrip edilmiş olup, tabanları taş döşenmiş ve kille sıvanmıştır. (Şekil 77). Mimarinin dar alanda ortaya çıkması ve tahribattan dolayı kontekstleri karışmıştır.

7.7.3.2. Çanak Çömlek

Yerel Geç Kalkolitik geleneğini temsil eden bitki katkılı ve saman yüzöl, el yapımı, genellikle kaba üretim kaplarda sıklıkla açk ve sıvazlama işlemleri uygulanmıştır (Genç ve Köse, 2016: 281). Karakteristik biçimler çekik kesitli kaseler ve pişirme kaplarıdır (Şekil 78). Genelde bu biçimler ve dipleri tıraşlanmış seri üretim kaseler SAR Kronolojisine göre 3. evrenin varlığına işaret etmiş olsa da, az miktarda bulunmuş olan boyalı parçalar 1. evrenin varlığını da ortaya koymaktadır (Genç, 2018: 165). Buna karşın 2. evreye ait karakteristik biçimler ve boya bezemeli parçalara rastlanmamıştır.

Bunların yanı sıra Geç Uruk dönemi akıtacaklı kaplarına ve devrik ağızlı kaselere de rastlanmıştır (Genç ve Köse, 2016: 281). Yerleşimde herhangi bir Uruk koloni yerleşimi bulunmamasına karşın, bu kaselerinin varlığının Akültürasyon olgusu ile açıklanmasına karşın, Uruk koloni yerleşimlerinde dahi az miktarda üretilmiş olan ve özel kaplar olduğu (Frangipane, 2007a: 154) düşünülen akıtacaklı çömleklerin de bulunması, koloni Akültürasyonunun yerel toplulukların çanak çömlek gelenekleri üzerinde daha güçlü etkileri olduğuna işaret etmektedir (Akkermans, 1988a: 109).

7.7.3.3. Taş Aletler

Bu döneme ait çok sayıda obsidiyen ve çakmaktaşı alet olduğu bildirilmiş olsa da (Genç, Valentini ve D'agostino, 2012: 465), yayın çalışmaları henüz tamamlanmamıştır (Şekil 79).

7.7.3.4. Ölü Gömme Gelenekleri

Bu tabakalarda tümü bebelere ait toplam altı taş sanduka mezar, çömlek mezar ve basit toprak mezarlar ortaya çıkarılmıştır (Yıldırım, Kırmızıoğlu ve Genç, 2017: 407; Genç, Valentini ve D'agostino, 2011: 146) (Şekil 24). Mezarlardan ikisi 4. tabakaya ait bir yapının sıvalı tabanı altında bulunmuştur (Genç, Köse ve Köse, 2014: 296). Bu mezarlara yatırılan bebeklerden biri 26, diğeri 28 haftalıktır.

4. tabakanın B evresinin 4a2 tabakasında bir taş sanduka mezara, 5-6 aylık olduğu tahmin edilen bebek defnedilmiştir (Şekil 80). Yerel Kalkolitik topluluklara ait mezarlar genelde çömlek mezar, kerpiç nişler ve doğrudan toprağa gömme şeklinde uygulanmasına karşın, Kuriki Höyük'teki taş sanduka mezar ünik bir örnek oluşturmaktadır (Şekil 24). Tabanı özenli biçimde taşlarla döşenmiş mezara "hocker" tarzda gömülen bebeğin yanına mezar eşyası bırakılmamıştır. Bu mezar küçük yuvarlak taşlardan inşa edilmiş duvarları olan, ateş çukurlu bir Geç Kalkolitik dönem konutu ile ilişkilidir (Genç, Valentini ve D'agostino, 2011: 146).

Kuriki Höyük'teki dördüncü mezar, bir konutun tabanı altında ortaya çıkartılan, doğrudan toprağa defnedilmiş bir bebeğe aittir ve yanına mezar eşyası bırakılmamıştır (Genç, 2018: 164) (Şekil 81). Toprağa açılan çukura defnedilen beşinci bebek de yerleşimdeki en erken Kalkolitik evre duvarlarını kesmiştir (Genç, Köse ve Köse, 2015: 462). Altıncı bebek mezarı da üzerindeki taş kapağı korunmuş bir çömlek mezardır. Bu bebeklerin yanına mezar eşyası bırakılmamıştır.

7.7.4. Tarihlendirme

4. tabakada toplanan yoğun karbonlaşmış tohum ve hayvan kemiklerden alınan ¹⁴C analizleri MÖ 3940-3370 tarihlerini vermiştir (Genç ve Köse, 2016: 281). Hem radyokarbon tarihi hem de çanak çömlek geleneklerine göre yerleşim SAR kronolojisinin 1. ve 3. evrelerinde kullanılmıştır; üçüncü evre MÖ 3630-3565, MÖ 3535-3490, MÖ 3465-3375, MÖ 3645-3625, MÖ 3600-3525 değerlerini veren diğer ¹⁴C tarihleri ile de saptanmıştır (Genç, 2018: 165).

7.7.5. Sosyo-Ekonomik Yapı

Havzadaki diğer Kalkolitik Çağ yerleşimlerine ilişkin yayınlarda söz edilmeyen bitümen, Kuriki Höyük'te saptanmıştır (Genç ve Köse, 2016: 282). Çömleklere depolanmış kilolarla ifade edilen bitümen bulunması, bu yerleşimi diğerlerinden farklı kılmaktadır. Bitümen kullanımı Yakındoğu'da MÖ 7. binyıldan beri bilinmektedir ve özellikle Kalkolitik Çağda yoğun olarak kullanılmıştır (Maisels, 1999: 147). Kuriki Höyük'teki bitümenin nasıl kullanıldığı bilinmese de,

Kalkolitik Çağa ait pişmiş toprak orakların ağzına takılan çakmaktaşlarının bitümen aracılığı ile oraklara tutturulduğu bilinmektedir. Bu madde su geçirmemesi için sepetlerde ve hasırdan üretilen kaplarda, ağzı tıpa ile kapatılan kaplarda kullanılmıştır.

Bu bitümenler üzerinde petrolojik analizler yapılmamış olmasına karşın, Raman Dağı çevresindeki bitümen kaynakları yakınında yer almasından dolayı, yerleşimin bu kaynakları kullanmış oldukları ihtimali bulunmaktadır. Buna karşın, Hakemi Use'deki Geç Neolitik dönem yerleşiminde bulunan bitümenin Eruh'taki kaynaklardan getirildiği belirlenmiştir (Tekin, 2007a: 163; Kavak ve diğerleri, 2011). Orta Fırat havzasında yer alan Hacinebi'de de Batman kökenli bitümen bulunmuş olması (Stein, 2001: 288), Kuriki Höyüğü'nün de bu maddeyi aynı kaynaklardan elde etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Geç Kalkolitik döneme ait bir silo çukurunda çok miktarda mercimek ve buğdaydan oluşan tahıl deposu tespit edilmiştir (Genç, Valentini ve D'agostino, 2011: 146). Kuriki Höyüğü'ne ait arkeobotanik çalışmaların sonuçları burada iskan etmiş olan Yerel Geç Kalkolitik toplulukların geçim ekonomisinin büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığına işaret etmektedir.

7.8. MÜSLÜMANTEPE

7.8.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Diyarbakır'ın Bismil ilçesindeki Şahin Tepe köyünde yer alan Müslüman Tepe Dicle Nehri'nin güney yakasında kayalık bir alanın üzerinde yer almaktadır (Ay, Ay ve Tarhan, 2013: 273) (Şekil 82). Yaklaşık 20 ha boyutundaki höyük dağlık bir alanın geçiş noktalarından birinde kurulmuştur (Ay E., 2002b: 415) (Şekil 49). Müslümantepe'de kazılar 2000-2013 yıllarında yürütülmüştür.

7.8.2. Stratigrafi

Kazı çalışmaları höyüğün tepe alanı ve eteklerinde yürütülmüştür (Ay E., 2002b: 416). Höyüğün yatay ve dikey yayılımının belirlenebilmesi için üç ana kazı

alanı belirlenmiştir. Müslümantepe höyüğünde dikey stratigrafi araştırılmış, Hristiyan-tepe’de de höyükte saptanan MÖ 3.-2. binyıl tabakaları araştırılmıştır. Üçüncü çalışma alanı olarak belirlenen mezarlık höyüğü 150 m mesafededir ve bu mezarlıkta MÖ 4. binyıl yerleşimine işaret eden bulgular ortaya çıkarılmıştır (Ay, Ay ve Tarhan, 2013: 273). Müslümantepe’de Ortaçağ mezarlarının tahrip ettiği Yeni Assur dönemi mimarisine ulaşılmıştır. Geç Kalkolitik döneme ait tabakalar “mezarlık alan” olarak belirlenen üçüncü çalışma alanında ortaya çıkarılmıştır (Ay E., 2002a: 497). Erken Tunç Çağı mezarları Kalkolitik Çağ mimarisini tahrip etmiştir (Ay E., 2004: 377).

7.8.3. Materyal Kültür

Yerleşimin Geç Kalkolitik döneme tarihlenen tabakasında ortaya çıkarılan mezarlar, materyal kültürüne ait en belirgin bulgulardır. Mezarlık alanda MÖ 3. binyıla ait mezarların tahrip ettiği Geç Kalkolitik dönem mimarisi ile ilgili sınırlı bilgi küçük taşlarla çift sıra örülmüş temel taşlarıdır (Ay, Ay ve Tarhan, 2013: 278). Antropolojik veriler üzerine yapılmış bir teze göre mezarlar Geç Kalkolitik dönem, Erken Tunç Çağı ve Orta Çağ olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Geç Kalkolitik dönem mezarları dokuz adettir (Ay N., 2014: 78) (Şekil 83). B1 Sondajında bulunmuş olan çömlek mezara birkaç aylık bir bebek defnedilmiştir. İçerisinde veya çevresinde mezar eşyasına rastlanmamıştır. Mezar çömleği yoğun bitki ve iri taşcık katkılı bir hamura sahiptir. Üzerindeki is izlerine göre mezar olarak kullanılmadan önce yemek pişirmek için kullanıldığı anlaşılmıştır. Çömleğin üzerinde tutamağı olan bir kapağı bulunmaktadır (Ay E., 2011: 516) (Şekil 84).

7.8.4. Tarihlendirme

Yerleşime ait ¹⁴C tarihleri de bulunmadığından ve malzemeleri yayınlanmadığından, SAR kronolojisi evrelerine yerleştirilememektedir.

7.9. ÇATTEPE

7.9.1. Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Siirt'in Erurh ilçesinde bulunan Çattepe Höyük (Tilli, Til) batıdan Dicle ve doğudan da Botan nehirleri ile sınırlandırılmış, üzerinde modern köy evleri olan üçgen biçimli bir höyüktür (Schachner ve Sağlamtimur, 2008: 412). Dicle Nehri'nin Batman Su ile birleştiği düz araziye kurulmuştur (Velibeyoğlu, Schachner ve Schachner, 2002: 783). Höyük 9 ha'lık alan kaplamaktadır ve 15-20 m yüksekliktedir. Üzerinde yüzey araştırması yapılmış olan höyüğün 2009 yılında başlayan kazıları 2015 yılına kadar aralıklarla sürdürülmüştür (Şekil 49, 85) (Sağlamtimur, 2014: 10).

7.9.2. Stratigrafi

Höyüğün en önemli dönemi sınır savunma askeri garnizonu inşa edildiği Geç Roma dönemidir (Healey ve Lightfoot, 1991: 1). Tepenin en uç noktasına yakın alanda ise modern bir mezarlık bulunmaktadır. Yüzey araştırmalarında toplanan çanak çömleklere göre yerleşim Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Demir Çağı, Hellenistik dönem, Roma, Bizans ve Ortaçağ'da kullanılmıştır (Sağlamtimur ve Türker, 2012: 67). Geç Kalkolitik Çağ sadece yüzey buluntuları arasında ele geçen çanak çömlek parçalarıyla tanımlanmaktadır (Algaze ve diğerleri, 1991: 192; Velibeyoğlu, Schachner ve Schachner, 2002: 783).

7.9.3. Materyal Kültür

 attepe, Müslüman Tepe gibi, Yukarı Dicle Havzasında, Geç Kalkolitik dönemi en az bilinen yerleşimdir. Çanak   mlek parçaları bitki katkılı ve saman yüzlü Yerel Geç Kalkolitik dönem parçaları ve çok sayıda devrik ağızlı kaseden oluşmaktadır (Velibeyoğlu, Schachner ve Schachner, 2002: 795). Bu kaselere kazılarda az rastlanmıştır (Sağlamtimur ve Türker, 2012: 67).

7.9.4. Tarihlendirme

Kazılarda ulaşılan karışık kontekslerdeki çanak çömleklere göre yerleşim, Geç Kalkolitik dönemde iskan edilmiştir. Devrik ağızlı kaselerin yoğun olması, burada bir Uruk yerleşiminin bulunabileceğini düşündürmüş olmasına karşın, kazı çalışmalarında güney kökenli başka buluntulara rastlanmamıştır. Karakteristik  anak çömlekler, burasının Yerel Geç Kalkolitik topluluklarca iskan edildiğini göstermektedir. Yukarı Dicle Havzasının diğer bölgelere göre daha kapalı olan bir bölgesini oluşturan Botan Vadisinin Yerel toplulukların iskan alanları olabileceği, aynı vadiye yer alan Türbe Höyük'teki Erken Kalkolitik dönem yerleşiminde de belirlenmiştir (Bkz. Böl. 5.3).

7.10. DEğERLENDİRME

Yukarı Dicle Havzasında Yerel Geç Kalkolitik dönemde iskan edilen Salat Tepe IC, Kenan Tepe, Yenice Yanı, Başur Höyük (BGA 4 ve BGA 5), Hirbemerdon Tepe, Giricano, Kuriki Höyük, M sl mantep ve Çattepe'de ortaya çıkarılan materyal kültür, homojen bir geleneği temsil etmektedir. Yukarı Dicle Havzası diğer bölgelerdeki malzeme ile karşılaştırıldığında, bu geleğin büyük  l de Kuzey Mezopotamya geneli için geçerli olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Böl. 9).

Salat Tepe IC, Kenan Tepe ve Başur Höyük (BGA 4 ve BGA 5) mimari tabakaları diğerlerine göre daha iyi bilinmektedir. Yenice Yanı, Giricano ve Kuriki Höyük'te mimari korunamamış olduğundan, çanak çömlek ve diğer buluntulardan bilgi elde edilebilmektedir. M sl mantep ve Çattepe hakkında elde edilen sınırlı

bilgiler ise bu dönemde Botan Vadisi gibi kapalı ve görece daha az iskan edilmiş vadilerde de yerleşimler olduğunu göstermiştir.

7.10.1. Materyal Kültür

Materyal kültür mimari, çanak çömlek, taş aletler, mezarlar ve bürokrasi araçlarından oluşmaktadır.

7.10.1.1. Mimari

Yenice Yanı, Hirbemerdon Tepe, Müslümantepe ve Çattepe Höyük mimarisi hakkında bilgi yoktur. Yenice Yanı'nda ve Hirbemerdon Tepe'de sadece birkaç duvar kalıntısı ve Giricano'da bir konut ortaya çıkarılmıştır. Havzada bu dönem mimarisi hakkındaki bilgiler Salat Tepe IC, Kenan Tepe, Başur Höyük ve Kuriki Höyük'te ortaya çıkarılmıştır. Başur Höyük'te Yerel Geç Kalkolitik tabakaların Uruk koloni tabakası tarafından çakıl dolgu ile mühürlenmiş olması, *in situ* dolguların korunmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra SAR Kronolojisine göre 2. ve 3. evrelere rastlayan mimari tabakalar birbirinden daha iyi ayırt edilmiştir.

Geç Kalkolitik dönem mimarisi Erken Kalkolitik dönemden farksızdır. Genel olarak dörtgen planlı, taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiş, çok odalı, bitişik düzenli “Bileşik Ev” olarak planlanan konutlar dışında anıtsal bir yapı tespit edilmemiştir. Mimarinin bir diğer ortak özelliği kubbeli fırınlardır. Güneydoğu Anadolu'da halen kullanılan tandırlara benzeyen bu fırınlara (Foster, 2009: 158) Salat Tepe IC, Kenan Tepe ve Başur Höyük'te rastlanmıştır. Yerleşimde çok sayıda bulunan fırınlar, birçok kez yenilenmiştir. Bu fırınların Kuzey Mezopotamya'da bulunmasına karşın Güney Mezopotamya'da ve Başur Höyük gibi Uruk kolonilerinde rastlanmamış olması, güney ve kuzey kökenli iki farklı topluluğun sosyo-ekonomik açıdan farklı geleneklere sahip olduğunu düşündürmektedir.

Yukarı Dicle Havzasında görülmemekle birlikte, Yerel Kalkolitik topluluklarda sınıflı toplum yapısının varlığına işaret eden anıtsal mimariye başka bölgelerde rastlanmaktadır. Yerel Kalkolitik tabakaların iyi bilindiği Tepe Gawra'nın 11A tabakasında bulunan en erken örnek, duvarları boya bezemeli ve tripartite planlı

bir tapınak olup (Peasnell ve Rothman, 1999: 106) (Şekil 114b), bu kamusal yapılara Geç Kalkolitik döneme ait diğer tabakalarda da rastlanmıştır (Rothman, 2002b: 83). Orta Fırat Havzasındaki Hacinebi'nin Yerel Geç Kalkolitik evresinde de anıtsal yapılar ortaya çıkarılmıştır (Stein, 1999a: 203). Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinde anıtsal yapılara ve gelişkin bürokrasi araçlarına rastlanmamış, birkaç mezarda gündelik kullanım eşyaları olarak nitelenebilecek buluntular ortaya çıkarılmıştır. Türbe Höyük'teki obsidiyen ayna diğerlerine göre daha nitelikli ve belki de bir prestij objesi olarak düşünülse bile tek bir örnek olduğu için, mezar eşyaları bu açıdan değerlendirildiğinde havzada Kalkolitik Çağ boyunca sınıflı toplum yapısının var olmadığı anlaşılmaktadır.

7.10.1.2. Çanak Çömlek

Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik dönemine ait en iyi bilinen materyal kültür çanak çömlektir. Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik bitki katkılı ve saman yüzlü geleneğini yansıtmaktadır. Turuncu hamurlu, kaba el yapımı, özlü pişmiş, bitki katkılı ve saman yüzlü, çoğunlukla yalın yüzeyli ve bezemesiz, biçimleri arasında seri üretim kapların da yer aldığı bu çanak çömlekler Kuzey Mezopotamya Geç Kalkolitik geleneğidir.

Yenice Yanı, Hirbemerdon Tepe, Müslümantepe ve Çattepe gibi mimarisine ulaşılamayan yerleşimlerde çanak çömlekler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca her yerleşimde sağlam ¹⁴C tarihleri bulunmadığı için, tarihlendirme bu çanak çömlekler üzerinden yapılmaktadır.

Havzanın Geç Kalkolitik dönem yerleşimlerinde SAR Kronolojisinin ilk üç evresinin karakteristik çanak çömlekleri ortaya çıkarılmıştır (Şekil 55, 56, 59, 60, 65-67, 69, 72, 78). 1. evrenin karaktersitik biçimi olan Coba kaselerine ve boyalı parçalarına Salat Tepe IC, Yenice Yanı, Giricano ve Kenan Tepe'de rastlanmıştır. Bu soluk kızkıkahve ve siyah boyalı parçalar genelde kabın ortasından ağzına kadar sınırlandırılmış alanda, üçgen taramalar, yatay ve dikey bantlar, konsantrik daireler şeklinde işlenmiştir. 2. evrenin karaktersitik boyalı parçaları olan damla bezemeli çanaklara Başur Höyük ve Giricano'da rastlanmıştır. 3. evrede karakteristik çekiç

kesitli kaseler, pişirme kapları ve dipleri tıraşlanmış seri üretim kaseleri Kenan Tepe’de, Başur Höyük’te, Hirbemerdon Tepe’de ve Kuriki Höyük’te bulunmuştur.

Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3. evresi toplu üretim kaselerindeki çömlekçi işaretleri (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 60) Yukarı Dicle Havzası Yerel Kalkolitik topluluklarının merkezi örgütlenme yapısı hakkında fikir vermektedir (Şekil 67). Havzadaki diğer Geç Kalkolitik yerleşimlerinde rastlanmayan bu işaretlere Başur Höyük’te çok sayıda rastlanmış olması, bu yerleşimi sosyo-ekonomik açıdan farklı bir gelişime sahip olabileceğine işaret etmektedir. Çömlekçi işaretlerine bu dönemde Yukarı Fırat Havzasında, Kuzey Suriye’de ve Kafkaslar’da da rastlanmıştır (Şekil 92). Çömlekçi işaretlerinin standart özellikler göstermesi, Yerel Kalkolitik toplulukların merkezileşen yönetim sistemlerinin geniş bir coğrafyada ortak paydalara sahip olabileceğini düşündürmektedir. Yukarı Dicle Havzasında çömlekçi işaretlerine sadece Başur Höyük’te rastlanmış olması ve bu özelliğin Arslantepe (Frangipane, 1993a), Ovçular Tepesi (Marro, 2010) ve Hammam et-Turkman (Van Loon, 1988b) gibi, birer yönetim merkezi olduğu öne sürülen merkezlerde de olması, Başur Höyüğün de havza içinde benzeri bir konumu olabileceğini düşündürmektedir.

Kenan Tepe’de görülen konsantrik daireler Yenice Yanı örneklerine benzemektedir. Bu benzerlik çömlek ustalarının bu dönemde havza içerisinde ortak bir gelenek oluşturmuş olabilecekleri şeklinde yorumlanmıştır (Parker ve Kennedy, 2010: 9). Salat Tepe IC döneminde bulunan seramik fırınları, seramik üretim aletleri ve seramik üretiminde kullanıldığı düşünülen işlikler, üretimin yerleşimde yapıldığını kanıtlamıştır (Koizumi ve diğerleri, 2016: 152). Hirbemerdon çanak çömlekleri Giricano ve Başur Höyük ile ve Orta Fırat’ta Kurban VIA, Balih havzasında Hammam et-Turkman VB gibi yerleşimler ile benzerlikler göstermektedir (Nannucci, 2016: 22). Yerel Geç Kalkolitik 1. evrede Kuzey Mezopotamya genelinde olduğu gibi, Yukarı Dicle’de de boyalı parçalara az rastlanmış ve geç evrelerde boyalı gelenek giderek kaybolmuştur. Bu boyalıların erken dönemin devamı niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

Coba kaseleri Yerel Geç Kalkolitik dönemin başlangıcına işaret eden bir buluntu topluluğu olmakla birlikte, üretim kalitesi bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Yukarı Habur bölgesi Coba kaseleri kaba ve düşük ısıda pişirilmiş,

Yukarı Fırat Havzası ve Yukarı Dicle Havzası Coba kaseleri daha iyi pişirilmiş orta kalitededir (Parker ve Kennedy, 2010: 23). Coba kaselerinin ölçüleri ve tıraşlama izleri Yukarı Dicle Havzasına en yakın bölge olan Yukarı Fırat'tan farklıdır.

7.10.1.3. Taş Aletler

Yerel Kalkolitik toplulukların kullandığı karakteristik “Kenan Tipi” çakmaktaşı bıçaklar bu dönemde Salat Tepe IC ve Giricano’da bulunmuştur (Şekil 20). Yerel Kalkolitik toplulukların MÖ 4800-3600 yılları arasında, bin yılı aşkın süre boyunca aynı taş alet geleneğini sürdürdürmesi, Erken Kalkolitik dönemden itibaren Geç Kalkolitik dönemde aynı taş aletlerin kullanılması ve bunların Güney Mezopotamya taş aletleriyle benzeşmemesi, havzada yerel toplulukların yaşadığına işaret etmektedir (Bkz. Böl. 6.3.3).

Salat Tepe’de bulunmuş olan ve bir prestij objesi olarak kullanılmış olduğu düşünülen obsidyen bir balta dışında kaliteli işçilikte üretilmiş aletlere rastlanmamaktadır. Kenan Tepe ve Yenice Yanı örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla obsidiyen, Nemrut-Bingöl kaynaklarından getirilmiştir.

7.10.1.4. Ölü Gömme Gelenekleri

Yukarı Dicle Havzası Yerel Kalkolitik toplulukların ölü gömme gelenekleri erken dönemden itibaren değişmeden devam etmiştir. Bebekler çömlek mezarlara, hasır sepetlere ve kerpiç duvarlara açılan nişlere gömülmüştür. Müslüman Tepe’de mezarların varlığı, Kalkolitik Çağda bir iskanın olabileceğine işaret etmiştir.

Yerel Erken Kalkolitik Dönemde Salat Tepe IA-IB, Türbe Höyük ve Havuz Mevkii’ndeki bebek mezarlarında bulunan kaliteli işçilik gösteren obsidiyen ayna, boncuk kolye veya minyatür kap türünde mezar eşyalarına Yerel Geç Kalkolitik mezarlarda rastlanmaması ve göz idollerinin de ortadan kalkması, Geç Kalkolitik dönemde geleneklerde bir değişime işaret etmektedir.

Tell Kurdu’da Kalkolitik Çağa ait mezarlardaki bebek iskeletleri üzerinde yapılan antik DNA analizleri, Halaf döneminden itibaren aynı topluluk tarafından iskan edildiğini göstermiştir (Özbal, 2010b: 45). Ancak, Yukarı Dicle Havzasında bu

analizler yapılmadığından, bölgede Kalkolitik Çağ boyunca farklı toplulukların yaşayıp yaşamadığına ilişkin bilgi edinilememiştir.

7.10.1.5. Bürokrasi Araçları

Havzada Kalkolitik Çağ bürokrasi araçlarına az sayıda rastlanmıştır. Kenan Tepe’de Akültürasyon sonucunda üretildiği öne sürülen bir silindir mühür ve Giricano’da bulunan bir bulla bu döneme ait bürokrasi araçlarıdır (Schachner, 2004: 513). Bu araçlar Yukarı ve Orta Fırat Havzası, Yukarı Habur ya da Orta Dicle Havzasında karşılaşılan gelişkin ve çok sayıda ortaya çıkarılan bürokrasi araçlarından değildir.

Kenan Tepe’deki silindir mührün benzerine Arslantepe’de rastlanmış olması (Liverani, 2006: 91), bölgede bu tip araçların dolaşımında olduğunu göstermektedir. Üzerindeki motiflerin yerel özellikler göstermesine karşın, mühür biçiminin güney kökenli olması Yerel Kalkolitik toplulukların merkezi örgütlenme modeli olarak Güney Mezopotamya’yı benimsemiş olduklarına işaret etmektedir.

Yukarı Dicle Havzasını materyal kültür açısından diğer bölgeler ile karşılaştırdığında (Bkz. Böl. 9), Yerel Kalkolitik toplulukların sadece bu bölgeler ile çanak çömlek gelenekleri açısından benzediği anlaşılmaktadır. Bunların dışında sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dinamiklere işaret eden anıtsal mimariye, bürokrasi araçlarına ve gelişkin madeni aletlere bu havzada rastlanmamaktadır. Bu nedenle Yukarı Dicle Havzası Kuzey Mezopotamya’daki Yerel Kalkolitik Çağ yerleşim bölgeleri arasında ekonomisi sadece tarım ve hayvancılığa dayalı sınırlı ekonomiyle yaşamını sürdürmüş bölge olarak tanımlanabilir.

7.10.2. Tarihlendirme

Salat Tepe IC, Kenan Tepe, Yenice Yanı, Başur Höyük ve Kuriki Höyük ¹⁴C analizleri ile, Hirbemerdon Tepe, Giricano, Müslümantepe ve Çattepe çanak çömlek geleneğine göre tarihlendirilmiştir. ¹⁴C sonuçlarından çift sigmalı ve doğruluk payı %95 ve üzerinde olanlar seçilerek yapılan değerlendirmeye göre: Yenice Yanı YY 5 MÖ 4500-3700, Salat Tepe IC MÖ 4075-3977, Başur Höyük MÖ 3630-3410, Kuriki

Höyük MÖ 3645-3375 ve Kenan Tepe MÖ 3360-3020 tarihleri arasında iskan görmüştür (Tablo 6).

Havzanın bu dönemi için en erken tarih Yenice Yanı YY 5 Yerel Geç Kalkolitik 1 evresinden gelmiştir. Yerel Geç Kalkolitik dönemin başlangıcını temsil eden tarih MÖ 4500, en geç tarih de Kenan Tepe'deki MÖ 3020 yılıdır. Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinde MÖ 3600 sonrasına ait ¹⁴C tarihleri SAR Kronolojisinde Güney Mezopotamya kökenli kültürlerle verilen evrelere rastlamasına karşın, havzadaki birçok yerleşim bu dönemde yerel topluluklar tarafından iskan edilmiştir (Parker, 2013: 217). MÖ 3600-3000 yılları arasında bölgede Yerel Kalkolitik toplulukların yaşaması, SAR Kronolojisinin LC 4/5 evresinin Yukarı Dicle havzasına uyarlanamayacağını ortaya koymaktadır (Bkz. Böl. 3.3).

SAR kronolojisi öncesinde çanak çömlek geleneklerinin benzerliğinden yola çıkılarak Erken Kalkolitik topluluklar Ubaid, Geç Kalkolitik topluluklar Uruk ile eşleştirilmiş, Akültürasyon olgusu göz ardı edilmiştir. Bu durum kolonizasyonu tanımlayabilecek kriterlerin konmamış olmasından dolayı kronolojik ve terminolojik sorunsallara da yol açmıştır (Bkz. Böl. 3.3). Yukarı Dicle havzasında Erken Kalkolitik dönemde yaşayan topluluklar Geç Kalkolitik dönemde de varlığını sürdürmüş görünmektedir. Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik dönemde (MÖ 4500/4400-3000) yaklaşık 1500 yıl boyunca iskan edilmiştir ve Güney Mezopotamya kökenli Uruk toplulukları ile ilişkili değildir. Uruk toplulukları ile ilişkili olabileceği değerlendirilen tek yerleşim Başur Höyük'teki Yerel Geç Kalkolitik tabakaların üzerine kurulan koloni yerleşimidir (Bkz. Böl. 8).

7.10.3. Sosyo-Ekonomik Yapı

Geç Kalkolitik dönemde Salat Tepe IC, Kenan Tepe, Kuriki Höyük ve Başur Höyük'te ortaya çıkarılan fırınların, erken döneme göre daha yoğun kullanılmasına ve yerleşim sayısının iki katından fazla olmasına, havzanın yerleşim sistemlerini çalışan Rodolfo Brancato da işaret etmiştir (Brancato, 2015: 217-218) (Şekil 93). Yenice Yanı'nda bulunan tezgah ağırlıkları ve Kenan Tepe'de bulunan kemik iğne, bız gibi aletler erken dönemde başlayan dokumacılık ekonomisinin bu dönemde devam ettiğine işaret etmektedir.

Havzada Geç Kalkolitik dönemde yerleşimlerin genelde etrafında bir tatlı su kaynağı veya doline rastlanmaktadır. Bu konumları ile düşünüldüğünde yerleşimlerin geçim ekonomilerinin başında balıkçılık olması beklenmektedir. Arkeozooloji raporları yayınlanan yerleşimden biri olan Kenan Tepe’de Yerel Geç Kalkolitik tabakasında balıkçılık faaliyetine kesinlikle rastlanmadığı söylenmişken (Parker ve diğerleri, 2009: 97), Salat Tepe’de balık avlandığına dair kanıtların olduğu bildirilmiştir (Baykara, 2014: 57). Bunun dışında tüm yerleşimlerin geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayalıdır.

Havza içerisinde sosyo-ekonomik yapıya işaret eden diğer bir bulgu Kuriki Höyük’te bulunmuş olan bitümen dir. Bitümen MÖ 7. binyıldan beri bilinse de, özellikle Kalkolitik Çağda yoğun olarak işlenmiş ve kullanılmıştır (Charvat, 2002: 77). Hammadde olarak bulunmuş olan bitümen, Yukarı Dicle Havzası Yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerinin kurulduğu Siirt, Batman ve Diyarbakır’da çok miktarda bulunmuş ve Orta Fırat Havzası gibi diğer bölgelere de bitümenin buradan götürüldüğü anlaşılmıştır (Stein, 2001: 288). Yukarı Dicle Havzasında bitümen ve bakır kaynaklarının zengin olması, Kalkolitik Çağda sosyo-ekonomik açıdan gelişkin olmasa da çok sayıda yerleşimin kurulmasını sağlamıştır. Muhtemelen MÖ 4. binyılda yerleşimlerin geçim ekonomileri ve ticari ağları yerleşimlerin ihtiyaç ve tercihlerine göre şekillenebilen bağımsız bir yapıya sahipti.

Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik dönem yerleşimlerinin, arkeobotanik ve arkeozoolojik bulguları sosyo-ekonomik yapının Erken Kalkolitik dönemden farklı olmadığına işaret etmektedir. Yerleşimlerde genelde tarım ürünleri olarak einkorn, emmer, arpa, mercimek ve burçak gibi baklagil, ekmeklik ve durum buğdayı, hayvansal ürünler olarak da keçi, sığır, domuz tüketildiği anlaşılmaktadır (Foster, 2009: 195).

Havzada Geç Kalkolitik döneme ait bebek mezarlarında herhangi bir mezar eşyasına rastlanmamıştır. Bu dönemde mezarlara eşya bırakma geleneği Kafkaslar’da (Marro ve diğerleri, 2011: 71), Orta Fırat Havzasında (Stein, 1999a: 125) ve Orta Dicle Havzasında (Bache, 1935: 188) devam etmiştir (Şekil 14). Diğer bölgelerde bu geleneğin devam etmiş olması Yukarı Dicle Havzasında bir dönüşüm yaşanmış olabileceğini tek başına göstermemekle birlikte, göz idollerinin de kullanımının geç dönemde son bulması, kısmi bir değişimi çağrıştırmaktadır. Bu dönüşüme neden olan

etkenin Yerel Kalkolitik toplulukların yaşamını bir ölçüde etkilemesi muhtemel olan Uruk Kolonizasyonu olabileceği düşünülmektedir. Ancak, bu sonuca varılabilmesi için yeterli kanıt bulunmamaktadır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMDE KOLONİCİLİK (BAŞUR HÖYÜK)

Geç Kalkolitik dönemde Yukarı Dicle Havzasında yerel toplulukların iskanı devam ederken Güney Mezopotamya kökenli Uruk topluluklarının bölgeye gelmeye başladıkları öne sürülmüştür (Algaze, 1993b: 304). Orta Fırat ve Yukarı Habur Havzasındaki yerleşimlere göre MÖ 3700’lerde, Orta Uruk döneminde başlayan bu kolonizasyon (Stein, 1999b: 15; Frangipane, 2007b: 129) havzada Geç Uruk döneminde başlamıştır. Kuzey Mezopotamya Erken Kalkolitik döneminde Ubaid topluluklarının da bölgeye geldikleri ileri sürülmüş olmasına karşın (Esin, 2001: 110), “Ubaid Yayılımı”nın bir göç olgusu olmadığı, sadece materyal kültür yayılımı olduğu, bu nedenle tarihte bilinen ilk kolonizasyon faaliyetinin Uruk topluluklarına ait olduğu öne sürülmektedir (Stein, 1999a: 168; Kalkan, 2015).

“Uruk Yayılımı” ise Kuzey Mezopotamya’da etrafı geniş ve güçlü surlarla çevrelenmiş, öncesinde iskan olmayan ve ilk kez kurulduğu dönemde yerleşilen yeni kentlerle temsil edilmektedir (Behm-Blancke, 1987). Bu kentlerde yerel topluluklara ait materyal kültür öğelerine rastlanmamıştır (Strommenger, 1980; Behm-Blancke, 1987).

Kuzey Mezopotamya’daki nehir vadilerinde Uruk kolonilerine ait yerleşimler kazılmış olmasına karşın, Yukarı Dicle Havzasında bir Uruk kolonisi olup olmadığı uzun yıllar tartışılmıştır (Frangipane, 2002a: 126).

Orta Dicle Havzasında Uruk koloni materyaline Nineve’de rastlanmış (Gut, 2002: 17) olmakla birlikte, 20. Yüzyılın başlarında yapılan bir kazı olmasından ve dar bir sondaj alanında tespit edilmesinden dolayı güncel sorunsallara cevap verebilecek nitelikte değildir. Tepe Gawra’nın materyal kültürü ise tümüyle yerel geleneğe aittir (Rothman, 2002a: 51). Kuzey Mezopotamya’daki birçok Kalkolitik yerleşimde Uruk çanak çömlekleri bulunmuş olsa da, bu materyalin büyük oranda çanak çömlekler ile sınırlı kalmış olması, yerleşimlerin koloni niteliği taşıyıp taşımadıkları sorunsalına açıklık getirememiştir. Başur Höyük, Dicle Nehri üzerinde kurulmuş az sayıdaki Uruk kolonilerinden biri olarak nitelendirilmiştir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015).

Başur Höyük Geç Kalkolitik dönem tabakalarının en geç evresini Uruk kolonisi (MÖ 3300-3100) (BGA-3) temsil etmektedir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 57)²² (Şekil 49). Yerleşimde açığa çıkartılan mimari ve diğer materyal, yerel halktan farklı bir topluluğun yerleştiğine işaret etmektedir²³ (Sağlamtimur ve Ozan, 2014: 514) (Şekil 62, 63).

Geç Kalkolitik Dönemin yerel evresi ile çağdaş olarak yaşanan Uruk kolonizasyonuna ait materyal kültür, Yerel Kalkolitik gelenekten tamamen farklıdır. Başta mimari olmak üzere bu materyal kültür diğer bölgelerde, Hacinebi (Stein, 1999b: 15), Zeytinli Bahçe (Frangipane, 2007b: 129), Habuba Kabira (Strommenger, 1980), Jebel Aruda (Driel, 1980) ve Hassek Höyük (Behm-Blancke, 1987) gibi Uruk kolonisi olarak kurulmuş kentlerde rastlanmaktadır. Başur Höyük Uruk Koloni kültürü mimari ve çanak çömleklerden oluşmaktadır, mezarlara rastlanmamıştır (Pollock, 1992: 298).

8.1. MİMARİ

Başur Höyük Uruk koloni mimarisine höyüğün Kalkolitik Çağ tabakalarının bulunduğu güney alanda rastlanmıştır. Höyüğün güney alanında MÖ 4. binyıl tabakaları tahrip olmamış, Geç Kalkolitik dönem tabakalarına güney alanda yüzey toprağı altında ulaşılmıştır (Sağlamtimur, 2012b: 26).

Uruk iskanı sırasında yerleşime gelen koloniciler yapılarını inşa etmeden önce topoğrafiyi düzeltmek amacıyla yer yer 1 m kalınlığa ulaşan çakıl dolgularla tepe üzerini düzleştirmişlerdir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 59) (Şekil 86). Uruk konutları mimari plan ve boyutları ile Yerel Kalkolitik dönem mimarisinden farklıdır. Uruk binalarının bazılarının dini amaçlı olduğu da düşünülmektedir (Sağlamtimur, 2013b: 263). Sur duvarı olması da bu yerleşimin belirgin özelliklerinden biridir. Sur duvarı höyüğün sadece doğu yamacı eteklerinde, 12 m uzunluğu ile dar bir alanda tespit edilebilmiş olsa da, en az 1 ha'lık alanı çevrelediği anlaşılmıştır (Şekil 87, 88). Güneydoğu alanda sur duvarının yüzeye yakın olan 12

²² Başur Höyük'ün önceki bölümlerde (Bkz. Böl.7.4) konumu, araştırma tarihçesi ve stratigrafisi bilgilerine değinildiği için bu başlıkta yeniden değinilmeyecektir.

²³ Kuzey Mezopotamya'ya göç yolu ile gelerek koloniler kuran Uruk topluluklarının anayurtlarından uzaktaki bu topraklara neden geldikleri, bu çalışmanın üçüncü bölümündeki kuramsal altyapı başlığında tartışılmaktadır (Algaze, 1993a).

m'lik bölümü açığa çıkarılmıştır. Duvarın en yakın benzeri, birer Uruk kolonisi olan Habuba Kabira (Strommenger, 1980), Jebel Aruda (Driel, 1980) ve Hassek Höyük'te (Behm-Blancke, 1987) bulunmaktadır. Materyal kültürün dağılımına göre Hassek Höyük'teki sur içerisinde güney kökenli nüfus yaşarken, yerel halkın sur dışarısında yaşadığı önerilmiştir (Helwing, 2002: 15). Başur'da bu dönemde Yerel Kalkolitik yerleşimin sur dışına kurulup kurulmadığı bilinmemektedir.

8.2. ÇANAK ÇÖMLEK

Güney Mezopotamya kökenli Uruk çanak çömlekleri çağdaşı yerel gelenekten farklıdır. Başur'un Uruk çanak çömlekleri tüm Kalkolitik Çağ içerisinde sayıca en fazla ele geçen malzemedir (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 74); kazıda ele geçen kap sayısı 15.000'in üzerindedir.

Kaplar kaseler, çömlekler, şişeler ve tepsiler olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Kaseler devrik ağızlı kaseler, konik kaseler, minyatür kaseler ve diğer kase biçimlerinden oluşmuştur. Çömlekler aktacaksız, akıtacaklı, içe eğik ağızlı ve dört tutamaklı alt gruplara ayrılmıştır (Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 86). Akıtacaklı çömlekler ve dört tutamaklı çömlekler Uruk geleneğinin en karakteristik biçimlerini temsil etmektedir (Al-Soof, 1985: 22) (Şekil 90, 91).

En yoğun biçimler seri üretim kaselerdir. Devrik ağızlı ve konik kaseler bitki katkılı, kaba işçilikli, özlü pişmiş olmasından dolayı yerel gelenek ile benzerlik göstermektedir. Bunlar, Coba kaseleri ile başlayan seri üretimin devamı olmalarıdır (Şekil 89) (Bozkurt, 2014: 164).

8.3. TARİHLENDİRME

Uruk tabakasında sağlam kontekslerden alınmış ¹⁴C sonuçlarına göre bu tabaka MÖ 3390-3340 arasına tarihlenmiştir. Orta Fırat Havzasında Hacınebi (Stein, 2001: 270) ve Zeytinli Bahçe'deki (Frangipane ve diğerleri, 2004: 4) Uruk iskanı MÖ 3700'lerde başlamış olmasına karşın, Yukarı Dicle Havzasındaki kolonizasyon daha geç başlamıştır. ¹⁴C tarihlerinin yanı sıra çanak çömlek geleneği içerisinde konik kaselerin olmayışı ve dört tutamaklı çömlekler, saklı astar ile kazıma

bezemenin olması, bu iskanın SAR Kronolojisine göre Geç Kalkolitik 5. evreye (Geç Uruk) ait olduğuna işaret etmektedir.

8.4. DEĞERLENDİRME

Başur Höyük Nineve'den sonra Dicle Nehri üzerinde kurulmuş ikinci Uruk koloni yerleşimidir. Bu yerleşim Kuzey Mezopotamya “kolonizasyon olgusu” için, iki farklı topluluğun iskan ettiği bir yerleşim görünümündedir. Yukarı Dicle Havzası höyüklerinde Ubaid Kültürü olduğu düşünülen materyal kültürün bulunduğu tabakalarda önemli bir değişim görülmeyişi, havzaya dışarıdan göçle gelen ilk toplulukların Uruk'lular olduğuna işaret etmektedir. Bu toplulukların bölgeye gelmeleriyle bağlantılı bir savaş ortamı da yaşanmamıştır (Stein, 1999a: 67). Başur Höyük'teki Uruk materyal kültürü, bölgede başka bir Uruk kolonisi bulunmadığı için, başka bölgelerle karşılaştırılacaktır (Bkz. Böl. 9).

DOKUZUNCU BÖLÜM

YUKARI DİCLE HAVZASININ DİĞER BÖLGELERLE

KARŞILAŞTIRMASI

9.1. YUKARI FIRAT HAVZASI YERLEŞİMLERİ

Değirmentepe, Arslantepe, Tülintepe, Korucutepe, Norşuntepe ve Tepecik havzanın başlıca Kalkolitik Çağ yerleşimleridir (Şekil 14). Bu yerleşimlerin en erkene tarihleneni Değirmentepe (MÖ 4500-4200), en geçe tarihleneni de Tepecik'tir (MÖ 3900-3600). Bu bölge Ergani ve Keban maden yataklarına yakın mesafededir (Çukur ve Kunç, 1989: 113).

9.1.1. Değirmentepe

Değirmentepe Malatya'nın 24 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (Esin, 2011: 110) (Şekil 14). Karakaya Barajı kurtarma kazılarında biri olarak 1981-1986 yılları arasında kazılmıştır. Höyük Fırat Nehri taşkınları ile biriken konglomera bir tepenin üzerinde kurulmuştur. 8-11 m boyutlarda bir konisi bulunan höyük 200x125 m boyutundadır. Kuzey-güney hattında uzanan höyükte çift höyükleşme görülmektedir. Prehistorik dönemde Fırat Nehri'nde meydana gelen taşkınlar nedeniyle Kalkolitik tabakalarda, yer yer 2 metreyi bulan çakıl dolgular oluşmuştur (Esin ve Harmankaya, 1987: 82). Jeomorfolojik araştırmalardan yerleşimin kurulduğu Kalkolitik Çağda höyüğün Fırat Nehri seviyesinde olduğu bilinmektedir (Esin, 1997: 434). Kalkolitik yerleşim diğer dönemlere göre daha yoğun ve geniş alanlarda kazılabilmektedir (Esin, 1987a: 95).

Stratigrafisi 10 tabakadan oluşmaktadır. 1. tabaka Ortaçağ, 2. tabaka Ortaçağ/Roma, 3- 4. tabaka Demir Çağı, 5. tabaka Orta Tunç Çağı/Erken Tunç Çağı/Kalkolitik Çağ, 6. tabaka Kalkolitik Çağ/Ubaid, 7a Kalkolitik Çağ/Ubaid, 7b Kalkolitik Çağ/Ubaid, 7c Kalkolitik Çağ/Ubaid, 8. tabaka Kalkolitik Çağ/Ubaid, 9. tabaka-11. tabaka Kalkolitik Çağ/Amuq D, 12. tabaka ana topraktır (Esin, Arsebük ve Özdoğan, 1987: 78). MÖ 5. binyılın sonu, 4. binyılın başlarına tarihlenen

Kalkolitik Çağ 5-10. tabakalar arasındadır. En geniş alanda açığa çıkan tabaka 7a-b tabakadır (Esin, 2011: 110).

Yerleşimde 2500 m² lik alanda 14 tripartite planlı yapı ortaya çıkarılmıştır. Yapıların yanı sıra bir sur duvarı ve kamu yapıları da bulunmuştur (Esin ve Harmankaya, 1987: 93). İyi korunmuş tripartite planlı yapılar içerisinde duvar resimleri ve aydınlatma araçlarının bırakıldığı düşünülen duvar nişleri vardır. Kerpiç duvarlarda genelde kırmızı aşı boyasıyla yapılmış benekler, ağaç ve güneş motifleri gibi resimlere rastlanmıştır. “EE Yapısı” gibi yapıların içerisinde kerpiçten sunak, at natlı biçimli ocaklar, bürokrasi araçları, çakmaktaşı ve obsidiyen aletler ve dini ritüellere işaret eden bulgulara rastlanmıştır. Bu bulgular konutların tapınak olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür. Güney Mezopotamya’daki benzerleri kadar özenli inşa edilmiş olan tripartite planlı yapılar Yukarı Fırat havzasındaki en iyi örnekleri temsil etmektedir (Esin, 1981: 41) (Şekil 94, 95a). Bu yapıların güney kökenli özelliklere işaret etmesi burada yaşayan toplulukların yerel olmadığını düşündürmüştür. Ufuk Esin’e göre “*Güney Irak’taki ilk buluntu yerine göre adlandırılan Obeyd kültürünün Toroslar’ın kuzeyinde bulunan en iyi temsilcisi bu merkezdir*” (Esin, 2011: 110). Buna karşın Catherine Marro “*Bu konutlar ‘gerçek’ bir Ubaid konutundan çok, bunların yerel bir adaptasyonunu anımsatan bitişik düzenli, çok odalı yapılardır. Değirmentepe’deki tripartite konutların her biri ayrı bir konut değil, bitişik düzenli tipik Anadolu yerleşim modelini yansıtan ve çatıdan girilen konutlardır.*” görüşündedir (Marro, 2012: 19): “*These tripartite buildings however, which occur next to other multi-room structures, seem closer to a local adaptation of a Ubaidian model than a ‘true’ Ubaidian house: apart from the fact that tripartite buildings at Değirmentepe are not free-standing but embedded in a typically agglutinative Anatolian settlement-pattern, they are accessed by the roofs.*”

Çanak çömlekler saman ve kum katkılı, kazıma bezemeli, el ya da çark yapımıdır. Ubaid olarak nitelenen boyalı kapların (Esin, 1987a: 97) bitki katkılı olması ve Arslantepe VII. tabaka, Coba Höyük ve Tabara-el Akrad VII-V çanak çömlekleri benzemesi, yerel geleneğe ait olduklarını düşündürmektedir (Şekil 95c). Ayrıca “*kontekslerde Obeyd boyalıları ile Coba kaselerinin karışık şekilde*” bulunması (Esin, Arsebük ve Özdoğan, 1987: 80) Ubaid olduğu düşünülen

tabakaların SAR Kronolojisinin Yerel Geç Kalkolitik 1. evresine ait olduğuna işaret etmektedir (Schwartz, 2001: 236).

Tepe Gawra ile birlikte Kuzey Mezopotamya'nın en zengin damga mühür koleksiyonu da burada bulunmuştur (Esin, 1986: 82) (Şekil 95d). Değirmen-tepe mühürlerinin Tepe Gawra ve Orta Anadolu'daki Güvercinkayası mühürleri (Demirtaş, 2015: 29) ile benzerliği, Yerel Kalkolitik toplulukların varlığına işaret etmektedir (Naumann ve diğerleri, 1985: 188). Üzerinde bitki ve hayvan motifleri bulunan mühürler kare, dörtgen ve yuvarlak biçimlerde-dir.

Yerleşimde çok miktarda bakır cürufu bulunmaktadır (Esin ve Harmankaya, 1987: 89). Arkeometrik analizlerde bu cürufların içinde bakır filizleri ile piritli bakır bulunduğu kanıtlanmıştır (Esin, 1984: 16). Yerleşimde maden üretimi yapıldığına işaret eden, içinde cüruf parçaları ve ergitilmiş bakır bulunan fırınlar ve işlikler ortaya çıkarılmıştır. Cüruf ve filiz kalıntılarının yanı sıra az miktarda külçe ve bakır parçaları ile ergitme fırınları ve potaların varlığı, bakır üretimine işaret etmektedir (Esin, 2012: 153).

Kalkolitik Çağa ait 6'sı fetüs, toplam 31 bebek iskeleti bulunmuş, erişkin iskeletine rastlanmamıştır. Bebekler ve çocuklar ev tabanlarına, toprağa açılan çukurlara ya da duvar içlerine açılan nişlere "hocker" pozisyonunda gömülmüşlerdir. Bunun yanı sıra çömlek mezarlar da vardır. Diğer yerleşimlerde sık rastlanmayan bir özellik olarak Değirmen-tepe iskeletlerinde "cranium" adı verilen kafatası şekillendirme ve baş dağlama işlemleri saptanmıştır (Özbek, 2003: 371). Güney Mezopotamya kökenli Ubaid topluluklarında görülen "cranium" işlemine 31 bebeğin 13'ünde rastlanmıştır. Bu işlem uygulanmış bebekler 1 aylıktan başlayarak 14 yaşına kadar farklı yaş aralığındadır. İskeletlerdeki izlere göre bu işlemin bir ya da iki bandaj (çember) kullanılarak yapıldığı düşünülmektedir (Özbek, 2001: 239) (Şekil 95b). Mimari, çanak çömlek ve diğer materyal kültürün Akültürasyona uğrayarak değişim göstermesinin yanı sıra ölü gömme gelenekleri gibi sosyo-kültürel özellikler de farklı kültürlerden etkilenerak değişmiştir (Lorentz, 2010: 125). Baş dağlaması en küçüğü 2,5 aylık olan bebeklerin kafataslarında oval biçimli çökmelere neden olmuştur (Özbek, 2003: 371). Dağlama işleminin bebekler hayatta iken yapıldığı ve bu işlemden sonra bir süre yaşadıkları anlaşılmıştır.

Değirmentepe’de az sayıda ^{14}C tarihi bulunmaktadır. Thermoluminisans yöntemi kullanılan ölçümlere göre 7. tabaka MÖ 4492’ye tarihlenmiştir (Esin, 1997: 435). Erken Kalkolitik döneme ait olduğu belirtilen tabakalarda ortaya çıkarılan boyalı kaplar ve çok sayıdaki Coba kasesine göre 7. tabaka, SAR Kronolojisinin Yerel Geç Kalkolitik 1. evresinde iskan edilmiştir.

Değirmentepe Erken Kalkolitik dönemde Güney Mezopotamya modelinde örgütlenmiş kompleks bir yerleşimdir. Materyal kültürde görülen Akültürasyon diğer yerleşimlere göre daha yoğundur.

9.1.2. Arslantepe

Arslantepe Toros Dağlarının kuzeyinde Yukarı Fırat Havzasında yer alan Malatya Ovası’nda bulunmaktadır (Frangipane, 1993b: 36) (Şekil 14). Yarım asırdan fazla bir süredir araştırılmakta olan höyüğün MÖ 4. binyıldan MÖ 700’lere kadar kesintisiz stratigrafisi saptanmıştır. Kalkolitik Çağa ait 8-6. tabakaları arasında en erkeni olan 8. tabaka ^{14}C analizlerine göre MÖ 4300-3900 yılları arasında Yerel Geç Kalkolitik dönemde iskan edilmiştir (Frangipane, 2002b: 123).

Yerel Geç Kalkolitik döneme ait az sayıda boyalı parça ile temsil edilen 8. tabaka, ana toprak üzerine kurulmuştur (Frangipane, 2000: 440). 8-7. tabakalar arasında sadece çanak çömlek grupları bakımından devamlılık söz konusudur (Balossi Restelli, 2008: 21).

Höyüğün batısında 630 m²’lik bölümü kazılan 7. tabakada Tepe Gawra 11-9. tabakaları ile çağdaş mimari, çanak çömlek, pişmiş toprak ağırşaklar, bürokrasi araçları ve kemik bızlar, kolye uçları türünde buluntular ortaya çıkarılmıştır. 7. tabaka yapıları konutlar ve anıtsal yapılardan oluşmaktadır. Konutlar içerisinde tabana gömülü bebek mezarlarına rastlanmıştır (Balossi Restelli, 2008: 24). SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 2. evrenin karakteristik bitki katkılı, saman yüzlü çanak çömlekleri yoğun bulunmuştur.

SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 3 evresine tarihlenen 6. tabaka A ve B (6B1, 6B2) evrelerine ayrılmıştır. 6A evresinde Yerel Kalkolitik toplulukların 7. tabakada başlayan merkezileşme süreci doruk noktasına ulaşmıştır. Bu merkezi sistemin 6A evresine kurulan saray ile yönetildiği öne sürülmektedir (Frangipane,

2011: 133) (Şekil 96, 97f). Dinsel bir nitelik taşımayan bu yapının seçkinlere ait bir yönetim binası olabileceği düşünülmüştür (Frangipane, 1993a: 155). Arslantepe'deki diğer anıtsal yapılar 6. tabakada ortaya çıkartılan A, B, C tapınaklarıdır. Güney Mezopotamya örneklerinden farkı, dış yüzeyinde niş ve payandaların olmayışıdır. A tapınağında duvar resimleri bulunan odanın bir bölümünde çok miktarda seri üretim kaseleri bulunmuştur (Frangipane, 2000: 442). Bu kaseler, burada çok sayıda insanın katıldığı törensel bir dağıtımın yapıldığına işaret etmektedir. A ve B tapınakları standart bipartite planlı, kerpiç yapılardır ve Güney Mezopotamya tripartite planlı yapılarından farklıdır (Frangipane, 1996: 64) (Şekil 96). 6. tabakada çok miktarda çekiç kesitli kaselere, pişirme kaplarına ve dipleri tıraşlanmış seri üretim kaselere (Şekil 97a) rastlanmıştır. Kapların üzerinde dört farklı çömlekçi işareti görülmektedir (Şekil 97c). Marcella Frangipane'ye göre çömlekçi işaretlerinin çeşitlilik göstermesi ve çok miktarda örneğine rastlanmış olması, yerleşimin sosyo-politik açıdan gelişkinliğine işaret etmektedir (Frangipane, 2000: 441).

Arslantepe kamu yapılarında çok sayıda damga mühür ve bu mühürlerin basıldığı kretulalar (*cretulae*) bulunmuştur. Bu bürokrasi araçları Güney Mezopotamya dışında bir merkezi sistemin kuzeyde de kurulduğunu kanıtlayan diğer bulgulardır (Frangipane, 2001: 339) (Şekil 97d).

Arslantepe'nin tüm Kalkolitik tabakaları Yerel Geç Kalkolitik döneme aittir. ¹⁴C analizlerine göre 8. tabaka MÖ 4300-4000, 7. tabaka MÖ 3860-3400, 6. tabaka MÖ 3380-2900 tarihleri arasında iskan edilmiştir (Wright ve Rupley 2001: 119). Bu tarihlere göre 7. tabaka ile 6A arasında bir hiatus olduğu görülse de, 6A yapılarının temellerinin doğrudan 7. tabaka temelleri üzerine oturtulması, bir hiatusun olmadığını düşündürmektedir (Frangipane, 2002b: 125).

sınıflı toplum yapısının 7. tabakada olduğu ileri sürülmüştür (Frangipane, 1993b: 38). 6A materyal kültüründe zanaat, ticaret, merkezileşme gibi gelişmelerin yerel olduğu tespit edilmiştir. 6. tabakada bulunan Mezopotamya üslubundaki silindir mühürler ve duvar resimleri Uruk'un güçlü etkisinin sonucu olmalıdır. Uruk kökenli bu özellikler, yerleşimin yerel sakinlerinin Mezopotamya biçiminde örgütlendiğine işaret etse de, yerleşimin sakinlerinin tümüyle Yerel Kalkolitik topluluklar olduğu önerilmiştir (Frangipane, 1996: 66; Stein, 1999b: 11): "*Uruk kültürünün güçlü etkisinde kalmış, ancak yerel gelişim göstermiş*" (Frangipane, 1993b: 41).

9.1.3. Tülintepe

Tülintepe Elazığ-Bingöl karayolunun batı kenarında, Elazığ'a 21 km, Tepecik'e 4 km mesafededir (Esin, 1987b: 369) (Şekil 14). Höyük 16 m yükseklikte, 200x250 m çapındadır (Harmankaya, 1993: 369). 1971-1974 yılları arasında yürütülen kazılarda Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı, MÖ I. binyıl ve MS I. binyıl tabakaları saptanmıştır.

Yerleşimdeki yoğun tahribat geç dönem tabakalarını ortadan kaldırdığı için, Kalkolitik Çağa ait tabakalar geniş bir alanda kazılabilmektedir (Harmankaya, 1993: 369). Halaf ve Halaf-Ubaid geçiş tabakaları da Kalkolitik Çağa dahil edilmiştir. Kalkolitik Çağ erken ve geç olarak iki döneme ayrılmıştır (Esin ve Arsebük, 1974: 142). Erken Kalkolitik döneme ait altı, Geç Kalkolitik döneme ait dört tabaka tespit edilmiştir. Erken Kalkolitik yerleşimi 2500 m² alanda ortaya çıkarılmıştır.

Erken Kalkolitik dönem mimarisi "Bileşik Ev" özelliklidir. Konutlar dörtgen planlı, iki ya da daha fazla bitişik odalı, taş temel üzerine kerpiçle inşa edilmiştir (Esin, 1976: 133). Bazı konutlar arasında sokaklar, sokaklardaki açık alanlarda çok sayıda fırın ve ocak bulunmuştur. Erken Kalkolitik tabakada mineral katkılı, koyu renk boya bezemeli, Geç Kalkolitik tabakada yoğun bitki katkılı, saman yüzlü çanak çömlekler bulunmuştur (Esin ve Arsebük, 1974: 142).

1966 yılında yol çalışmaları sırasında tesadüfen bulunan madeni eserler bir kısa kılıç ve beş adet mızrak ucundan oluşmaktadır (Yalçın ve Yalçın, 2009: 125, 132). Bunlar, Arslantepe 6A-B tabakalarındaki buluntulara olan benzerliğinden dolayı Kalkolitik Çağa tarihlenmiştir. Tülintepe'nin Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı geçişinde madeni aletlerin üretilmeye başladığı ilk yerleşimlerden biri olduğu düşünülmektedir (Şekil 98).

Tülintepe Erken Kalkolitik dönemi Amuq C-D/E ve Geç Kalkolitik dönemi Amuq E/F evreleri ile benzeştirilmiştir (Esin ve Arsebük, 1982: 125). Erken Kalkolitik dönem Ubaid Kültürü ile çağdaş, mineral katkılı ve boyalı çanak çömlekler ile temsil edilmektedir. Geç Kalkolitik dönem SAR Kronolojisine göre 1-3 evreleri ile temsil edilmektedir.

Buğday ve arpanın yoğun olarak tüketilmiş olduğu yerleşimde Kalkolitik Çağ boyunca ekmek pişirmek ve çömlek üretmek için kullanıldığı düşünülen fırınlara

rastlanmıştır (Esin, 1976: 133). Sosyo-ekonomik yapı hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

9.1.4. Korucutepe

Korucutepe 16 m yükseklikte, Elazığ-Altınova'da yer alan 190 m çapında ve 16 m yükseklikte bir höyüktür (Şekil 14). 1968-1971 ve 1973-1975 yılları arasında kazılmıştır. Korucutepe'de MÖ 5. binyıldan Orta Çağa kadar kesintisiz bir tabakalanma elde edilmiştir. Keban Barajı suları altında kalmış olan Korucutepe'de Kalkolitik iskan MÖ 4500-3500 yılları arasına tarihlenmiştir (Van Loon, 1978: 3). Yerleşimde Kalkolitik Çağa ait 44 tabaka tespit edilmiştir (Brandt, 1973: 439). A Evresi olarak tanımlanmış olan Erken Kalkolitik dönem 1-29. tabakalara, B Evresi olarak tanımlanmış olan Geç Kalkolitik dönem 30-44. tabakalar ile bilinmektedir (Van Loon, 1973: 358). Ana toprağa K13 açmasında ulaşılmıştır.

Erken Kalkolitik dönemde sıvalı tabanlı bir odayı çevreleyen, dikey ve yatay ahşap hatıl izleri bulunan, sıvalı kerpiç duvarlarla inşa edilmiş konutlara rastlanmıştır (Van Loon, 1978: 13) (Şekil 99a). Erken Kalkolitik tabakada üçgen biçimli dört andezit balta bulunmuştur. Tamamı açıkılı olan bu baltalar dışında başka taş alete rastlanmamıştır.

Erken Kalkolitik çanak çömlekleri el yapımı, kaba taşçık katkılı, kahverengi ya da siyah hamurludur (Van Loon ve Güterbock, 1972: 79). Kalın cidarlı ve saman yüzülü bu kapların iç ve dış yüzeyleri açıkılıdır. İçte genelde düzenli açıkı vardır. Düzleştirilmiş ağız kenarlı ve siyah açıkılı mallar yoğundur. Kaplarda yumrucuk ya da birkaç örnekte parmak baskılı kabartma şerit bezeme yapılmıştır (Van Loon, 1973: 358). Boyalı parçalar 10. tabakadan itibaren ortaya çıkmıştır (Şekil 99d-e). Bunlar Ubaid çanak çömleği olarak tanımlanmış kaba hamurlu, küçük beyaz taşçık ve kum katkılı kaplardır. Erken ve geç evrelere göre çok belirgin farklılıklar göstermemektedir (Brandt, 1973: 444).

Geç Kalkolitik dönem mimarisi dar odaları ve merkezinde ocağı olan konutlardır. Konutlardan birinin kapı eşiğine ritüel ile ilişkili olduğu düşünülen bir domuz çenesi bırakılmış, içerisinde saman yüzülü pişirme kapları ve bakır boncuklara rastlanmıştır. Bazı yapılar yangın geçirmiştir (Van Loon ve Güterbock, 1972: 79).

Yanmış konutlardan birisi iki odalıdır ve 3x6 m boyutlarındaki en büyük odasında yuvarlak bir ocak ile dar kapı ya da pencere açıklığı ortaya çıkarılmıştır. Çok sayıda mutfak ve depolama kabı ile birlikte pişmemiş kilden yapılmış boynuz biçimli, parmak baskılı ocak ayakları bulunmuştur. ¹⁴C tarihlemesine göre MÖ 3400 yıllarına ait konut içinde altı sıralı arpa, kızılca buğday ve keten tohumları bulunmuştur (Van Loon, 1971: 47).

Geç Kalkolitik dönem çanak çömleklerinin hepsi saman yüzlü ve bitki katkılıdır, fırınlanma kalitesi yüksektir. Erken evrenin aksine açık yaygın değildir. Bunun yerine ıslak sıvazlama örneğine daha sık rastlanmaktadır. Hamur renkleri kremden devetüyüne, turuncudan kahverengine kadar çeşitlilik gösterir. 32. tabakada ortaya çıkmaya başlayan bu kaplar iki evreye (A ve B) ayrılmıştır (Van Loon, 1971: 51). Birkaç örnek dışında hepsi el yapımıdır. A evresi çanak çömlekleri genelde kaba hamurlu, taşçık katkılı, saman yüzlü ve ağıklıdır. A evresinde çömlekler ve kaseler çok sayıdadır. A evresindeki çeşitlilik B evresinde azalmış, buna karşın, bitki katkılı, saman yüzlü mallar artmıştır (Van Loon, 1978: 57). Bu evre çanak çömleklerinin fırınlanma dereceleri yüksektir ve genelde özsüz pişmiştir. En sık rastlanan hamur rengi devetüyü ve krem olup, astar ve açık seyrek uygulanmıştır (Şekil 99b-c).

Damga mühürler Tepe Gawra 11-9. örneklerine benzemektedir (Van Loon, 1971: 49). Kemik iğne ve bızlar dokumacılık faaliyetleri ile ilişkilidir. 31. tabakada bir konut içerisinde spiral biçimli bakır boncuk bulunmuştur.

Geç Kalkolitik yerleşim ¹⁴C sonuçlarına göre MÖ 4. binyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir. Arkeobotanik verilerine göre arpa, emmer buğdayı, ekmeklik buğday tüketilmiştir. Kapçık çeşitleri net olarak anlaşılmamış olsa da iki çeşit arpa ve keten yetiştirilmiştir (Zeist ve Heeres, 1974: 114). Tahılların yanı sıra mercimek, nohut ve burçak gibi baklagiller de bulunmuştur. Evcil meyve ve tohumlarının yanı sıra yabani üzüm, alıç ve fıstık da toplanmıştır.

9.1.5. Norşuntepe

Elazığ-Altınova'da bulunan Norşuntepe 48 ha boyutu ve 30 m'yi bulan kültür dolgusu ile bölgenin büyük höyüklerinden biridir (Gülçur ve Marro, 2012: 306) (Şekil 14, 101a). 35 m yükseklikte, 150x130 m ölçülerinde konik bir höyüktür. 1968-

1974 yılları arasında kazılan höyükte Kalkolitik tabakalara alüvyonal dolgu altında ulaşılmıştır (Gladiß ve Hauptmann, 1974: 9). Kalkolitik Çağ (MÖ 4500-3800) sonrasında Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı ile Demir Çağ tabakaları ortaya çıkarılmıştır (Hauptmann, 1971: 71). Höyüğün stratigrafisi 1. yapı katı Orta Demir Çağı (Urartu Dönemi/MÖ 8. yüzyıl), 2. yapı katı Erken Demir Çağı, 3-5. yapı katı MÖ.2. binyıl, 6-8. yapı katı İlk Tunç Çağı III C evresi, 9-10. yapı katı İlk Tunç Çağı III B evresi, 11-12. yapı katı İlk Tunç Çağı III A evresi, 13-20. yapı katı İlk Tunç Çağı II B evresi, 21-24. yapı katı İlk Tunç Çağı II A evresi, 25-30. yapı katı İlk Tunç Çağı I B evresi, İlk Tunç Çağı I A evresi 31-40 Geç Kalkolitik dönemden oluşmuştur.

Kalkolitik tabakalar 16 m kalınlıkta olmasına karşın, J-K 17 ve J-K 18-19 açmalarında, dar bir alanda ortaya çıkarılabilmektedir (Gülçur ve Marro, 2012: 306). Ana toprağa ulaşamayan yerleşimde Halaf tabakaları da Kalkolitik Çağa dahil edilmiştir. Kalkolitik Çağa tarihlenen altı tabaka Orta ve Geç Kalkolitik dönemlere ayrılmaktadır.

Kalkolitik Çağ konutlarının ince ara duvarları 0,65 m'ye kadar korunmuştur. Duvarlar beyaz boya ile sıvalıdır (Gladiß ve Hauptmann, 1974: 10). Bir odanın niş duvarı üzerinde bulunan dört sıva tabakasının sonuncusu kırmızı ve siyah boya ile yapılmıştır profilden bir hayvan figürü ile bezemelidir (Şekil 100b). Mimari yapıların Orta ve Geç Kalkolitik dönem olarak ayrımı net yapılamamıştır.

Kalkolitik Çağa ait çanak çömlekler dokuz mal gurubuna ayrılmıştır. Orta Kalkolitik dönem, Amuq D-E evresinin mineral katkılı ve koyu yüzü açkılı (*Dark Faced Burnished Ware*) mallarıyla temsil edilmektedir. Geç Kalkolitik dönem ise bitki katkılı, saman yüzü çanak çömlekler ile temsil edilmektedir (Gülçur ve Marro, 2012: 310). Bu dönem için konik kaseler karakteristiktir. Geç Kalkolitik tabakanın en geç evresinde damla bezemeli kaseler 3A ve 3B evrelerinde ortaya çıkmıştır (Gülçur ve Marro, 2012: 318). Orta ve Geç Kalkolitik döneme ayrılan tabakalar, çanak çömlek özelliklerine göre bu çalışmada Yerel Erken ve Yerel Geç Kalkolitik dönemlere ayrılmıştır (Hauptmann, 1974: 100). Çanak çömlekler içerisinde filiz bezemeli boyalıların ve damla bezemeli kaselerin olması Yerel Geç Kalkolitik 1-2 evresine işaret etmektedir (Schwartz, 2001). Diğer bölgelerde 1. evrede yoğun olarak kullanılmış olan Coba kaseleri ve diğer seri üretim kaselerine Norşuntepe'de rastlanmamıştır. Bu yerleşim, SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evre

ile başlamıştır (Şekil 100f). Genel olarak yerel geleneğe benzemesine karşın, koyu mor boya ile ya da kazıma tekniği ile uygulanmış geometrik bezemeli ve yeşilimsi bej hamurlu çanak çömleklerin yerleşime dışarıdan gelmiş olabileceği düşünülmüştür (Gladiß ve Hauptmann, 1974: 10).

Taş aletler arasında “Kenan Tipi” çakmaktaşı bıçaklar en karakteristik örneklerdir (Hauptmann, 1974: 79). Mimari ve çanak çömleğin yanı sıra bu aletlerin de yerel özellik göstermesi, yerleşimin yerel topluluklar tarafından iskan edildiğine işaret etmektedir (Şekil 100c). Yerleşimde ocaklar ve ocak altlıkları da bulunmuştur.

Bürokrasi araçları çok sayıda damga mühürden oluşmaktadır (Şekil 100d-e). Mühür biçimleri ve motifleri Tepe Gawra örneklerine benzemektedir (Gülçur ve Marro, 2012: 318).

Hayvan kemikleri genel olarak sığır, koyun ve keçilere aittir (Gladiß ve Hauptmann, 1974: 10). Bunların yanı sıra geyik, yaban domuzu, yabani koyun, yaban keçisi ve bizon da tüketilmiş, Fırat Nehri’nden istiridye ve balık avlanmıştır (Hauptmann, 1974: 83).

9.1.6. Tepecik

Tepecik Elazığ’ın 31 km doğusunda yer almaktadır ve günümüzde Keban Barajı suları altında kalmıştır. Höyük yaklaşık 16-17 m yükseklikte, 200 m uzunluktadır (Esin, 1971: 107). Kurtarma kazıları 1968-1974 yılları arasında yürütülmüş, MÖ 5. binyıldan Ortaçağa kadar kesintisiz iskan açığa çıkartılmıştır (Esin, 1972: 147) (Şekil 14).

Tepecik’te ana toprağa ulaşılmış, ince bir Neolitik katmanın üzerinde kalın Kalkolitik tabakalar, bunun da üzerinde Erken Tunç Çağ tabakaları tespit edilmiştir (Esin, 1972: 147). Konutlar dörtgen planlı, küçük ve çok sayıda odadan oluşmaktadır. Konutlar arasında avlular da bulunmaktadır (Esin, 1979: 94). Tripartite planlı herhangi bir yapıya rastlanmamıştır.

Yerleşimin 14. tabakasında Amuk F geleneğine benzeyen el yapımı, bitki katkılı ve saman yüzülü, açık renkli çanak çömleklere rastlanmıştır. Erken tabakalarda boyalı ve mineral katkılı çanak çömleklere de az miktarda rastlanmıştır (Esin, 1979: 85). Geç Kalkolitik döneme ait sağlam kontekslerdeki çanak çömleklerin Arslantepe

7. tabakaya benzemesi (Esin, 1979: 94), bunların SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 3. evreye ait olduklarına işaret etmektedir. Devrik ağızlı kaseler bulunmasına karşın, başka bir Güney Mezopotamya kökenli bulguya rastlanmamıştır (Esin, 1972: 107).

Tepecik'te Erken Kalkolitik dönemden itibaren bakır ergitildiğine işaret eden pişmiş toprak pota kalıntıları ve bakır filizleri ortaya çıkarılmıştır (Çukur ve Kuş, 1989: 113). Çakmaktaşı aletler arasında "Kenan Tipi" çakmaktaşı bıçaklar (Esin, 1979: 94-Lev.65) ortaya çıkarılmış, kemik iğne ve bızlar dokumacılık yapıldığına işaret etmektedir.

9.1.7. Değerlendirme

Yukarı Dicle Havzası mimari gelenek açısından Yukarı Fırat ile karşılaştırıldığında Tülintepe, Korucutepe ve Tepecik ile benzer özellikler göstermesine karşın, Değirmentepe ve Arslantepe'den oldukça farklıdır. Yukarı Dicle Havzasında "Bileşik Ev"ler bulunmasına karşın, Değirmentepe'de tripartite planlı konutlar ortaya çıkarılmıştır (Esin ve Harmankaya, 1987: 91). Yukarı Dicle'de Arslantepe'deki anıtsal ve kamusal yapılara da rastlanmamıştır. Arslantepe'deki ve Norşuntepe'deki yapılarda rastlanan duvar boyalarına da Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Yukarı Fırat Havzası sosyo-politik açıdan Kilikya ve Doğu Akdeniz bölgesi ile daha çok benzemektedir. Bu benzerlik, havzanın geniş coğrafi alanlarla iletişim içerisinde olduğunu göstermektedir. Buna karşın, Yukarı Dicle Havzasının bu boyutta ilişkilerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Yukarı Fırat Havzasında Erken Kalkolitik dönemde kullanılan mineral katkılı, boyalı çanak çömlekler ve seri üretim kaseler Yukarı Dicle Havzasında bulunanlara benzerlik göstermektedir. Değirmentepe, Norşuntepe ve Korucutepe'deki Erken Kalkolitik boyalı çömleklerin boya renkleri ve bezeme üslupları Yukarı Dicle Havzasında Havuz Mevkii, Türbe Höyük ve Giricano ile benzerdir. Geç Kalkolitik dönemde Arslantepe'de bulunan çekiç kesitli kaseler, pişirme kapları ve dipleri tıraşlanmış seri üretim kaseler Yukarı Dicle Havzasında da yoğun kullanılmıştır. Arslantepe'de görülen çömlekçi işaretlerine Başur Höyük'te de rastlanmıştır (Şekil 109). Bitki katkılı ve saman yüzlü çanak çömleklere her iki

havzada yoğun olarak üretildiği anlaşılmaktadır. Erken Kalkolitik dönem için bu iki havzanın farkı Yukarı Fırat Havzasında bulunan koyu yüzlü ve açıkli çanak çömleklere Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamasıdır.

Yukarı Fırat Havzası ile Yukarı Dicle Havzası taş alet geleneği benzerlik göstermektedir. Norşuntepe ve Tepecik'te ortaya çıkarılan “Kenan Tipi” taş aletlere Salat Tepe ve Giricano'da da rastlanmıştır.

Yukarı Fırat Havzasında Değirmentepe, Korucutepe, Norşuntepe ve Arslantepe'de ortaya çıkarılan çok sayıdaki damga mühür, “cretulae” ve diğer bürokrasi araçlarına karşın, Yukarı Dicle Havzasındaki bürokrasi araçları mühürler ve bullalar için birer örnekle temsil edilmiştir. Giricano bullası ve Salat Tepe damga mührü bu gelişkin bürokrasi araçlarına benzememektedir. Yukarı Dicle Havzasında Kalkolitik Çağda bürokrasi araçlarının kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Değirmentepe'de ve Arslantepe'de nitelikli işçiliğe sahip bakır mızraklar ve diğer madeni aletler, Tülintepe'de bakır kılıç ve mızraklar, Korucutepe'de spiral biçimli bakır boncuklar, Tepecik'te pişmiş toprak pota kalıntıları ve bakır filizleri Yukarı Fırat Havzasında gelişkin madencilik ürünlerinin varlığını göstermektedir. Yukarı Dicle Havzasında ise Erken Kalkolitik döneme tarihlenen Salat Tepe IA-IB'deki bakır cürufu ve Havuz Mevkii'ndeki bakır küpe dışında madeni buluntuya rastlanmamıştır. Bunların dışında maden üretildiğine işaret eden işlik ve aletlere de rastlanmamıştır.

Değirmentepe ve Arslantepe'de bulunan bebek mezarlarına Yukarı Dicle Havzasında pek çok yerleşimde rastlanmıştır. bebek iskeletlerinde görülen “cranium” uygulamasına ise sadece Değirmentepe ve Havuz Mevkii'nde rastlanmış, Değirmentepe'de ünik bir örnek olan “baş dağlama” uygulamasına Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Bunun dışında her iki havzada da ölü gömme gelenekleri benzer özellikler göstermektedir. Genelde mezar eşyaları ile defnedilen bebekler basit çukurlara, çömleklere, duvar nişlerine ya da hasır sepetlere bırakılmıştır.

Yukarı Fırat Havzasında Erken Kalkolitik dönemde Değirmentepe'de, Geç Kalkolitik dönemde Arslantepe'de sosyo-politik ve sosyo-ekonomik açıdan gelişkin olduğu anlaşılan merkezi bir sistem kurulmuştur. M. Frangipane Arslantepe'nin diğer Kalkolitik yerleşimlerden farklılık özerk bir yapısının olması ile açıklarken, Yukarı

Fırat Havzasının kendi içerisinde de çok farklı kültürel kimlikler taşıdığına değinmiştir: “*Malatya Ovası’nda Arslantepe’de seri üretim kaseler, bullalar, mühürler, tapınak ve saray mimarisi ile şüphesiz bir merkezi gücün var olduğu tespit edilirken, Elazığ bölgesinde Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe gibi yerleşimlerde zengin de olsa bir köy yaşantısı dikkat çeker. Bu köylerde bölgeye hakim bir merkezi güç olduklarını gösterir bir veri yoktur*” (Frangipane, 2001: 130).

Yukarı Fırat Havzası ve Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağda materyal kültür açısından benzer özellikler göstermesine karşın, Geç Kalkolitik dönemde Yukarı Fırat’ta herhangi bir Uruk koloni yerleşimine rastlanmamıştır. Havzada bir Uruk kolonisinin kurulmamış olmasına Arslantepe’nin güçlü bir yerel merkez olarak ticareti kontrol altında tutması yol açmış olabilir. Yukarı Dicle Havzasında bir Uruk kolonisinin varlığını böyle bir merkezin olmaması sağlamış olabilir.

9.2. ORTA FIRAT HAVZASI VE BATISINDAKİ YERLEŞİMLER

Orta Fırat Havzası ve batısındaki Kalkolitik Çağ yerleşimleri Hacinebi, Zeytinli Bahçe, Kurban Höyük, Tilbeş Höyük, Tell al-Abr, Tell Kosak Shamali, Tell Zeidan ve Tell Hammam et-Turkman’dır.

9.2.1. Hacinebi

Urfa-Birecik’in 3.5 km kuzeyinde bulunan, 3.3 ha boyutundaki Hacinebi, Fırat’ın doğu kıyısında kurulmuştur (Stein, 1999b: 16) (Şekil 14). 1992-1997 yılları arasında kazılmış olan yerleşimde toplam 18 açmada, 1400 metrekare alan kazılmıştır. Üç ayrı alanda ana toprağa ulaşılan yerleşimde Geç Kalkolitik dönem iki evreye (A ve B1-B2) ayrılmıştır. Erken olan Yerel Kalkolitik A evresi, Yerel Kalkolitik iskanın devam ettiği B1 evresi ve B1’deki yerel iskanın yanı sıra bir Uruk kolonisinin kurulmuş olduğu B2 evresidir (Stein, 2002b: 149). SAR Kronolojisine göre A evresi Yerel Geç Kalkolitik 2. evreye (MÖ 4200-3900), geç evre olan B1 evresi Yerel Geç Kalkolitik 3. evreye (MÖ 3900-3600) ve B2 evresi Geç Kalkolitik 4 (Orta Uruk dönemine) tarihlenmiştir (Stein, 1999a: 3).

9.2.1.1. Yerel Geç Kalkolitik Dönem

A evresinde mimari bulgular anıtsal binalar, sur duvarı, kerpiç platform ve elit sınıfa ait konutlardan oluşmaktadır (Stein ve diğerkleri, 1996: 214) (Şekil 101c). Bu evrenin en iyi korunmuş olan konutunda iki oda bulunmaktadır. Taş temelli kerpiç konutun dış duvarları 1 metreden kalındır. B1 evresinde yüksekliğı 2.80 metreye ulaşan bir çevre duvarı, anıtsal yapılarla ilişkili olmalıdır.

Kalkolitik Çağı ait toplam 57.000 çanak çömlek parçası bulunmuştur. A evresinde mineral katkılı parçalar bulunmuş olmasına karşın, Yerel Geç Kalkolitik 2. evrenin karakteristik boyalı parçalarına rastlanmamıştır (Stein, 2012: 135). A evresinde boyunsuz çömlekler yaygın biçimdir. Bunlar genelde kaliteli hamurlu ve akılıdır (Pearce, 2000: 117). Diğerk yaygın görülen biçim omurgalı, kaba küçük kaselerdir. A ve B1 evrelerinde kaliteli hamurlu, ince cidarlı ve omurgalı kaseler yaygınlaşmıştır. B1 evresi bitkisel katkılı, saman yüzölü ve el yapımı çanak çömlekler ile temsil edilmektedir. Karakteristik biçimler dipleri tıraşlanmış seri üretim kaseler, eki kesitli kaseler ve pişirme kaplarıdır (Stein, 2002: 150). Çekiç kesitli kaseler ve pişirme kapları A evresinin en erken tabakalarında ortaya çıkmış ve B1 sonuna kadar kullanılmıştır. Pişirme kaplarının bazıları iyi sıvazlanmamış, dış yüzeyleri pürüzlü kalmıştır ve ağız çapları 17-54 cm arasında değışmektedir. Bu kaplar A evresinde açık kahve ya da gri hamurludur. B1 evresi eki kesitli kaseleri ve pişirme kapları kızkıkahve rengi hamurlu ve kırmızı astarlıdır. Çekiç kesitli kaselerin altında tıraşlamaya sıklıkla rastlanmaktadır. Diğerk kaplarda yüzey sıvazlaması yapılmıştır, iç yüzeyde açık yaygındır.

A ve B1 evresi damga mühürleri Yerel Geç Kalkolitik döneme aittir (Stein ve diğerkleri, 1996: 207). Çok sayıda bulunmuş olan damga mühürler Arslantepe ve Değırmentepe'deki mühürleri ile benzemektedir (Şekil 101a-b). A ve B1 evrelerinde az miktarda Samsat ve Batman kökenli bitümen bulunmuştur (Stein ve diğerkleri, 1996: 222). Gümüş buluntuların kaynağıının Amanos Dağıları ya da Keban Bölgesi olduğı düşünülmektedir.

A ve B1 evrelerinde evlerin tabanında bebek mezarlarına rastlanmıştır. Bunların bazılarına mezar eşyası bırakılması, sınıflı bir toplum yapısının var olduğı şeklinde yorumlanmıştır (Stein, 2002: 150).

9.2.1.2.Uruk Koloni Dönemi

1300 metrekareden fazla alanda kazılmış olan B2 evresi Uruk etkileşimi (kontak dönem) dönemidir ve bu dönemde höyüğe Güney Mezopotamya kökenli kolonici bir topluluğun geldiği öne sürülmüştür (Stein, 1999b: 16). B2 evresinde Uruk ve Yerel Kalkolitik çanak çömlekleri karışık olarak bulunmuş olmasına karşın, bazı alanlarda kolonicilerin yerel topluluklardan ayrı bölgelerde yaşadığı düşünülmektedir.

B2 evresi Uruk çanak çömleklerinin karakteristik özelliği çark yapımı ve mineral katkılı olmasıdır (Stein, 2002: 150). A ve B1 tabakasında rastlanmayan devrik ağızlı ve konik kaseler ilk olarak bu evrede ortaya çıkmıştır (Şekil 101b). Bu kaseler Hacinebi Uruk kapılarının %60'ını oluşturmaktadır. Diğer biçimler tepsiler, omurgalı kaseler ve şerit ağızlı kaselerdir (Pearce, 2000: 118). Karakteristik bezemeler içi çapraz taranmış üçgenler ve tırnak baskı bezemedir. Çanak çömlek biçim ve bezemelerine göre Orta Uruk dönemine tarihlenmiştir. Geç Uruk akıtaçaklı çömlekleri sadece birkaç çukurda ortaya çıkmıştır.

B2 evresi bürokrasi araçları Anadolu'da nadir rastlanan bir tablet parçası ile silindir mühür basılmış bir bulla ve silindir mühürlerdir (Stein, 2002a: 151) (Şekil 101d). Güney Mezopotamya kökenli olduğu düşünülen diğer buluntular konik başlı bir bakır iğne, iki kil orak ve birkaç taş ağırlıktır (Stein, 1999b: 18). B2 evresinde Güney kökenli olmayan göz idollerine de rastlanması, yerel Kalkolitik toplulukların etkisi olarak değerlendirilmektedir (Bkz. Böl. 5.5.1.4) (Şekil 101e-f).

9.2.2. Zeytinli Bahçe

Şanlıurfa İli, Birecik İlçesi'nin 2 km güneyinde yer alan Zeytinli Bahçe 2.6 ha boyutunda ve 31 m yüksekliktedir (Şekil 14). İki ayrı höyüğün üst üste oluşmasından dolayı sivri bir koniye sahiptir. Höyük 1999-2000 yılları arasında kısa süreli kazılmıştır. Konik oluşum, kuzey tarafı hariç hafif eğimli teras biçimindedir (Frangipane ve Bucak, 2001: 65). Yerleşim Fırat Nehrine yakın, nehir sularının ulaşımına imkan tanıdığı bir noktada yer almaktadır. Yerleşimde iskanın Halaf Kültürü ile başladığına işaret eden boyalı çanak çömlek parçaları bulunmuştur (Frangipane ve

diğerleri, 2004: 1). Kalkolitik Çağ dolguları höyüğün batı kesiminde yoğunlaşmıştır. Ana toprağa hiçbir alanda ulaşılammıştır (Balossi Restelli, 2006: 18).

Stratigrafisi Geç Kalkolitik dönem, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Roma ve Bizans dönemlerinden oluşmuştur (Deveci ve Mergen, 1999: 94). Erken ve geç dönem tabakaları arasında uzun süreli bir hiatus olduğu görölmektedir (Frangipane ve diğerleri, 2004: 3). Geç Kalkolitik dönem ve Erken Tunç Çağı tabakaları arasında kesinti saptanmamıştır ve bu katmanlar 14 m kalınlıkta bir dolgu oluşturmuştur. Bu dolguların 2.5 metresini Güney Mezopotamya kökenli Uruk tabakaları oluşturmuştur. Geç Kalkolitik dönem yerleşimi dar bir alanda ortaya çıkarılmıştır (Frangipane ve diğerleri, 2004: 4). Bu dönem Yerel ve Güney Mezopotamyalı kolonici toplulukların iskanından oluşan iki evreye ayrılmıştır. Uruk evresinin başlangıcında ve sonrasında materyal kültürde radikal bir dönüşüme ya da çöküşe rastlanmamıştır.

9.2.2.1. Yerel Geç Kalkolitik Dönem

Çanak çömlek geleneğine göre Geç Kalkolitik yerleşim SAR Kronolojisinin Yerel Geç Kalkolitik 3. evresine (MÖ 3900-3600) tarihlenmiştir. Dar alanda ortaya çıkarılan bu dönemin mimarisi hakkındaki bilgi sınırlıdır. Bu dönemde konutlar küçük boyutludur ve kerpiç duvarlar taş temel olmadan inşa edilmiştir. (Frangipane, 2007b: 127) (Şekil 102g).

Çanak çömlekler bitki katkılı olup ve bütün çanak çömlekler içerisinde %83'lük bir oranı temsil etmektedir (Balossi Restelli, 2006: 23). Genelde özlü pişmiş olan bu çanak çömleklerin hamurları kızkıkahve, turuncu, devetüyü, koyu kahve renklerde dir. Kaplarda astar üzerine açk ı uygulanmıştır. Az oranda temsil edilen taşçık katkılı kaplarda beyaz, siyah, kırmızı renklerde taşçık kullanılmıştır. Taşçıklı kapların hamurları krem, açık devetüyü ve açık turuncu renklerde dir, açk ıya sık rastlanmayan bu kaplar özlü pişirilmiştir. Taşçıklı kaplar bitki katkılılara göre genelde daha ince nitelikli üretilmiş küçük biçimlerdir ve daha özel amaçlar için kullanıldığı öne sürölmüştür (Frangipane ve diğerleri, 2004: 3). Bu dönemin en karakteristik biçimleri çekik kesitli kaseler (Şekil 102a), pişirme kapları (Şekil 102b) ve dipleri tıraşlanmış seri üretim kaselerdir. Pişirme kapları genellikle bitki katkılı

hamurdan üretilmiş, sadece birkaç parçada taşçık katkı gözlemlenmiştir. Bunların yüzeyleri genelde iyi korunmamış olmasına karşın, iki yüzeyine de astar uygulandığı anlaşılmaktadır. Çekiç kesitli kaselerin iç kısımları çoğunlukla astarlı, dış yüzeyde de tıraşlanan kısımlar dışında kalan yerler astarlanmıştır.

9.2.2.2. Uruk Koloni Dönemi

Bu dönem Orta ve Geç Uruk olarak iki evreye ayrılmış olup, Orta Uruk evresi iki tabakada tespit edilmiştir. Bu tabakalarda anıtsal mimari ve silindir mühür gibi bürokrasi araçlarına rastlanmamıştır (Frangipane, 2007b: 138).

Orta ve Geç Uruk mimarisi kerpiçle inşa edilmiş hücre planlı odalardan oluşmaktadır (Frangipane, 2007b: 129). Bu odaların içerisinde hiçbir materyale rastlanmamış ve içlerinin steril toprakla doldurulmuş olması, binaların terk edilirken boşaltılarak kapatıldığını düşündürmektedir. B8 açmasında Geç Uruk geçiş tabakasında ortaya çıkarılan at nalı biçimli ocaklar bu döneme ait belirgin mimari unsurlardır. Bu at nalı biçimli ocakların Güney Mezopotamya kökenli mimari bir özellik olduğu bilinmektedir (Frangipane ve diğerleri, 2002: 59) (Şekil 102f).

Bu dönemin ilk evresinde bulunan Orta Uruk çanak çömlekleri arasında ince cidarlı konik kaseler ve şerit kulplu çömlekler (*strap handle jars*) karakteristiktir (Frangipane, 2007b: 127). Hamur ince kum ve taşçık katkılıdır, hamur renkleri genelde devetüyü ve pembedir.

Geç Uruk çanak çömleklerinin karakteristik biçimleri akıtaçaklı çömlekler (Şekil 102c), dört tutamaklı çömlekler (Şekil 102e), şerit ağızlı kaseler ve Orta Uruk evresinde de kullanılmış olan seri üretim kaselerdir. Karakteristik bezeme de kazıma ve saklı astardan oluşmaktadır. Yukarı Fırat Havzasında saklı astar geleneğinin Erken Tunç I evresinde ortaya çıkmasına karşın, Zeytinli Bahçe’de Geç Uruk tabakasındaki karışık kontekslerde de bulunmuş olması, akla bunların MÖ 4. binyılda ortaya çıkmış ve MÖ 3. binyılda kullanımına devam edilmiş olabileceğini getirmektedir.

Tek bir parça üzerinde çömlekçi işaretine rastlanmıştır. Çömlekçi işaretlerinin az sayıda olması bu yerleşimin küçük bir mezra olduğunu ve birkaç aileden oluşan tek bir sülalenin burada oturduğu şeklinde yorumlanmıştır (Frangipane ve diğerleri,

2004: 8). M. Frangipane'ye göre yerleşimde Uruk etkileşimi sırasında yerel kültürlerin dönüşümü çok kademeli olmuş ve bu toplulukların yerel yaşam biçiminde radikal değişiklikler meydana gelmemiştir (Frangipane, 2007b: 126). Uruk etkisi ile hayvan tüketimi gibi bazı alışkanlıklarda değişim yaşanmış olmasına karşın, yerel özellikler varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Yerleşimde göz idollerine de rastlanması, burada yerel toplulukların varlığına işaret etmektedir (Bkz. Böl. 5.5.1.4) (Şekil 102d).

9.2.3. Kurban Höyük

Kurban Höyük Şanlıurfa'nın Bozova ilçesinde, Fırat Nehri kenarına kurulmuştur (Şekil 14). İki ayrı höyükten oluşan yerleşimin toplam ölçüleri 6 ha'dır (Marfoe, 1990: 7). Güney höyük 10 m yükseklikte ve 250x180 m boyutunda, kuzey höyük 4 m yükseklikte ve 170x120 m boyutundadır (Marfoe ve Ingraham, 1990: 120). 1980-1984 yılları arasında kazılmış olan yerleşimde Orta ve Geç Halaf döneminde (Kurban VIII) başlayan iskan Orta ve Geç Kalkolitik dönemde devam etmiş, yerleşim Orta ve Geç Tunç Çağında da sürmüştür. Höyükte ana toprağa A ve C01 alanlarında ulaşılmıştır.

Yerleşimdeki en erken Kalkolitik dönem tabakaları (C alanı 1. Evresi) Orta Kalkolitik döneme (Kurban VII) tarihlenmiştir. Buna karşın, Halaf boyalı parçalarının bulunması (Mottram, 2013: 432) nedeniyle bu tabakaların Geç Neolitik döneme tarihlenmesi gerekmektedir (Bkz. Böl. 3.2). Bu dönemde kuzey höyükte küçük bir köy yerleşimi kurulmuştur.

Geç Kalkolitik dönem VI A-B evrelerinde ortaya çıkarılmıştır. A alanında VI A evresinin kültür dolgusu 1 metre kalınlıkta, VI B evresi ise 50 cm'den azdır (Algaze ve diğerleri, 1986: 49). Bu dönem A alanında 6-10. evreler arasında, C alanında 2. evrede, F alanında 1-14. evreler arasında ortaya çıkarılmıştır. VI B evresi mimarisi konutlara ait duvarlar, tabanlar ve bu konutlar ile ilişkili ocaklar ve plasterler gibi unsurlardır (Marfoe ve Ingraham, 1990: 30). Bunların dışında mimariye rastlanmamıştır. Yerleşimin VI. evresinde bakır üretildiğine işaret eden bulgular vardır (Algaze ve diğerleri, 1986: 49).

VIB evresine ait çanak çömlek başlıca iki gruba ayrılmaktadır (Wilkinson, 1990: 92). İlk grubu bitki katkılı ve saman yüzlü çanak çömlekler oluşturmaktadır. Bu gruptaki çanak çömlekler SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 3. evreye (MÖ 3900-3600) aittir. Karakteristik biçimler çekiç kesitli kaseler ve pişirme kaplarıdır (Şekil 103). İkinci grubu ilk gruptaki bitki katkılı çanak çömleklerle birlikte bulunan taşçık katkılı ve yalın yüzeyli kaplar oluşturmaktadır. İkinci grubun karakteristik biçimi devrik ağızlı kaseler, dört tutamaklı çömlekler, akıtacaklı çömlekler, şerit kulplu çömlekler, ince cidarlı ve derin konik kaselerden oluşmuş, bezeme olarak saklı astar uygulanmıştır (Marfoe ve Ingraham, 1990: 120). Devrik ağızlı kaselerin yanı sıra Güney Mezopotamya kökenli bu çanak çömleklere de rastlanmış olması yerleşimin bir Uruk kolonisi olarak yorumlanmasına neden olmuş (Algaze ve diğerleri, 1986: 56), buna karşın Uruk koloni yerleşimine ait tabakalar ile Yerel Geç Kalkolitik dönem tabakaları iyi ayırt edilememiştir (Balossi-Restelli, 2006: 29).

9.2.4. Tilbeş Höyük

Şanlıurfa Birecik’de yer alan Tilbeş Höyük 100x110 m boyutunda 14.5 m yüksekliktedir. 1996-2000 yılları arasında kazılmıştır (Şekil 14). Stratigrafisi Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağ I, II-IV, Orta Tunç Çağı, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve İslami Dönemden oluşmaktadır. Kalkolitik Çağa ait dolgular 3.5 m kalınlıktadır (Fuensanta ve diğerleri, 2002: 132) ve bu tabakalardan bazıları 50 yıldan daha kısa süre iskan edilmiş birçok evreden oluşmaktadır (Fuensanta ve Charvat, 2005: 123). Kalkolitik Çağa ait on konut ortaya çıkarılmıştır. Bu konutlardan biri tripartite, ikisi bipartite planlıdır (Fuensanta ve Charvat, 2005: 125), anıtsal nitelikli bir mimariye rastlanmamıştır (Fuensanta ve diğerleri, 2002: 132) (Şekil 104a).

Erken Kalkolitik dönem çanak çömlekleri boyalı ve mineral katkılıdır (Şekil 104b,d). Bezemeler tek renk koyu boya ile yapılmıştır. Boyalı çanak çömlekler bu dönemin belirgin özelliği olsa da, çanak çömleklerin geneline oranı %18’dir (Fuensanta, 2004: 122). Yerleşimde Geç Kalkolitik dönemin başlangıcı olan SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evreye ait tabakalar bulunmasına karşın,

bu evrenin karakteristik biçimleri olan Coba kaselerine rastlanmamıştır. SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 3. evrenin bitki katkılı çanak çömleklerine rastlanmamış, Uruk dönemine işaret eden Geç Kalkolitik 5 malzemesi ise bulunmuştur.

Erken Kalkolitik döneme ait bir damga mühür (Şekil 104c) (Fuensanta ve Charvat, 2005: 125) ve Geç Kalkolitik döneme ait içinde “token”ları da olan bir bullanın (Fuensanta ve diğerleri, 2003: 370) varlığı, yerleşimde anıtsal bir mimari bulunmamasına karşın, yönetici bir sınıfın var olabileceğine işaret etmektedir. Bulla üzerine basılmış silindir mühür üzerindeki betimin benzerine Güney Mezopotamya yerleşimlerinde rastlanması, Tilbeş Höyük’ün bir Uruk koloni yerleşimi olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca Anadolu’nun ilk numerik Uruk tabletleri de burada bulunmuştur.

9.2.5. Tell al-Abr

Tell al-Abr Fırat Nehri üzerinde, Türkiye-Suriye sınırına 15 km mesafede yer almaktadır (Yamazaki, 2012: 185) (Şekil 14). 1989-1993 yılları arasında kazılmış olan yerleşimde on tabaka tespit edilmiştir. 7-2. tabakalar Erken ve Geç Yerel Kalkolitik dönemlere, 1A-B-C tabakası Orta ve Geç Uruk dönemine tarihlenmiştir. Erken Kalkolitik dönemin boyalı ve mineral katkılı çanak çömlekleri bu yerleşimin bu dönemde başladığına işaret etmektedir. Çanak çömleklere göre yerleşim, SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evrede devam etmiş, 2 ve 3. evrelerde terk edilmiş ve 4. evrede Uruk iskanı ile yeniden iskan edilmiştir.

Erken Kalkolitik dönem tabakaları dört evreye ayrılmıştır (Yamazaki, 2012: 185). Evre I olarak tanımlanan 7-6. tabakalarda konutlar ve bunlar ile ilişkili işlikler ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimde tripartite planlı konutlara rastlanmamıştır. Evre II, 5.-6. tabakaları kapsamıştır. 5. tabakada çömlek üretim işlikleri ve pişirme fırınları bulunmuş, işliklerde çömlek üretiminde kullanılan çok sayıda alete rastlanmıştır. Herhangi bir konut bulunmayan bu tabaka terk edilmiştir (Yamazaki, 2012: 185). 4. tabakada da çok sayıda işlik ile 11 fırın bulunmuştur. Bu tabakada çömlek üretim faaliyeti bir öncekine göre daha yoğundur. Evre III olarak tanımlanan 3. tabakada üretim işlemi ile işliklerin ve fırınların sayısı azalmış, gündelik kullanım alanları

artmıştır. Bu tabakada açığa çıkan bir platformun ritüellere ilişkin bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir. Evre IV olarak tanımlanan 2. tabakada büyük ve çok amaçlı yapılar ortaya çıkmıştır. 1A-B-C tabakalarında Güney Mezopotamya kökenli toplulukların koloni yerleşimlerinde rastlanan iyi korunamamış bazı mimari bulgular ortaya çıkmıştır.

Erken Kalkolitik dönem çanak çömlekleri dört evreye ayrılmıştır. Bunlar genel olarak mineral katkılı ve boyalıdır (Yamazaki, 2010: 321). Boyalı parçalar bu dönem çanak çömleklerinin %80’lik kısmını oluşturmaktadır (Şekil 105a-b). Orta Fırat Havzasına özgü bir biçim olan karakteristik boyalı Erken Kalkolitik dönem “Zebdiyye kaseleri”ne rastlanmıştır (Yamazaki, 2012: 186). Az sayıda kum, kireçtaşı ve bitki katkılı parçalar yüksek ısıda pişirilmiştir. Hamur renkleri genelde devetüyüdür. Boya bezemeler hematit ve manganez katılarak elde edilmiş koyu siyah ve kahverengindedir. Yerleşimde Coba kaselerinin varlığı, SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evreye işaret etmektedir. Bu kaseler diğer yerleşimlerdeki örneklerle göre, özsüz pişirilmiş olması ve diplerindeki tıraşlama izlerinin ıslak sıvazlama yöntemi ile belirsiz hale getirilmiş olması ile farklıdır (Yamazaki, 2012: 184). Yayoi Yamazaki bunların Coba kasesi olmadığını, sadece benzer bir gelenek olduğunu (Yamazaki, 2012: 195), Joan Oates ise Coba kaseleri olduklarını ileri sürmüştür (Oates, 2012: 68). Bitki katkılı çanak çömlekler parçaları az sayıdadır (Yamazaki, 2012: 191).

Yerleşimde yerel çanak çömlekler dışında Uruk çanak çömlekleri de bulunmuştur (Yamazaki, 2012: 193). İnce cidarlı konik kaseler, dört tutamaklı çömlekler, devrik ağızlı kaseler ile saklı astar bezeme, kırmızı ve gri astarlı mallar karakteristik Uruk geleneğine aittir (Şekil 105d-e). Geç evredeki Uruk iskanı çanak çömlek özelliklerine göre belirlenmiş olmasına karşın, “gerçek” bir koloni iskanı olduğuna işaret eden herhangi bir bürokrasi aracı, mimari ve diğer özelliklere rastlanmamıştır.

Erken Kalkolitik döneme ait taş tekne modelin deri üretimi için örs olarak kullanılmış olduğu öne sürülmüştür (Akkermans ve Schwartz, 2003: 171). Derinin yanı sıra saz, kamış, hasır, hayvan postu ve yünü, keten gibi birçok organik materyalin üretiminin yapıldığı düşünülmektedir. Bu dönemde bebeklere ait çömlek mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bu çömleklerden biri boyalıdır.

9.2.6. Tell Kosak Shamali

Tell Kosak Shamali Suriye-Türkiye sınırının 40 km güneyinde, Halep'in doğusunda, Fırat Nehri seviyesinden 26 m yükseklikte küçük bir höyüktür (Şekil 14). Höyük 70x80 m ölçülerinde ve 11 m yüksekliktedir (Nishiaki ve Matsutani, 2001: 19). 1994-1997 yılları arasında kazılan höyükte Çanak Çömlekli Neolitik dönemden Orta Uruk'a kadar 18 tabaka tespit edilmiştir (Nishiaki, 2016: 76). Kazılar A ve B alanlarına ayrılmıştır. A alanındaki en erken tabaka ana kaya üzerinde kurulmuş Geç Neolitik döneme ait 18. tabakadır. Bu tabaka dışındaki tüm tabakalar Kalkolitik Çağa tarihlenmiştir. 1-3. tabaka Terminal Kuzey Ubaid, 4-8. tabakalar Geç Kuzey Ubaid, 9-11. tabakalar Erken Kuzey Ubaid (geç), 12-17. tabakalar Erken Kuzey Ubaid (erken) dönemine tarihlenmiştir. Joan Oates güvenilir çanak çömlek bilgisinin az olmasından dolayı, Tepe Gawra'daki çağdaş tabakaların referans alındığını ifade etmiştir (Oates, 2012: 68). Karbon tarihlerine göre²⁴ Erken Kalkolitik dönem MÖ 5190-4800 yılları arasına tarihlenmiştir.

A alanında Erken Kalkolitik dönemin en erken evresini temsil eden 17. tabakada mimari bulguya rastlanmamış, 16. tabakada büyük ölçüde tahrip olmuş kerpiç duvarlı bir mimari ortaya çıkarılmıştır (Nishiaki, 2016: 78). 15. tabakada iyi korunmamış mimari ve fırın, 14. tabakada dörtgen planlı konutlar ve yuvarlak planlı bir yapı bulunmuştur. Yuvarlak planlı yapı içerisinde çanak çömlek üretiminde kullanılan fırınlara, aletlere ve oraklara takıldığı düşünülen alet uçlarına rastlanmıştır. 13. tabakada bu tip bir orak bulunmuştur. Kemik saplı orak üzerinde alet uçlarını yapıştırmak için bitümen kullanılmıştır (Nishiaki ve Matsutani, 2001: 98). Yerleşimde Erken Kalkolitik dönem mimarisinin en belirgin bulgusu 10. tabakadaki yanmış konuttur (Nishiaki ve Matsutani, 2001: 92). Bu konut dörtgen küçük odalardan oluşmaktadır (Şekil 106a) ve içerisinde çanak çömlek fırınları bulunmuştur. Çanak çömlekler mineral katkılı ve boyalıdır.

Yerel Geç Kalkolitik döneme ait sınırlı mimari B alanındaki 5 ve 6. tabakalarda ortaya çıkan işliklerdir (Nishiaki, 2016: 78; Nishiaki ve Matsutani, 2001: 98). MÖ 4300'lere tarihlenen bu yerleşimin karakteristik çanak çömlekleri arasında

²⁴ Bazı yayınlarda Kosak Shamali'nin ¹⁴C verileri için oldukça güvenilir olduğu ve Erken Kalkolitik dönem materyal kültür yayılımının başladığı dönem için MÖ 4900 tarihini verdiği şeklinde yorumlar yapılmıştır (Campbell, 2007: 131).

SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evreye işaret eden Coba kaseleri bulunmaktadır (Sudo, 2010: 171) (Şekil 106e), Yerel Geç Kalkolitik 2. evreye ait damla bezemeli kaseler (Şekil 106f) stratigrafideki en geç Kalkolitik tabakalarda (1-3. Tabakalar) ortaya çıkmıştır. Karakteristik buluntular arasında damga mühürler de bulunmaktadır (Şekil 106b).

A alanında Erken Kalkolitik döneme ait dört bebek mezarı basit toprak mezar, kerpiç duvar içerisine gömü ve çömlek mezar tiplerindedir (Nishiaki, 2016: 77). Geç Kalkolitik döneme ait bir çömlek mezara rastlanmıştır (Şekil 106c). Bu mezarlarda buluntu ele geçmemiştir (Nishiaki ve Matsutani, 2001: 94).

9.2.7. Tell Zeidan

Tell Zeidan Fırat'ın Balikh Nehriyle kesiştiği yerde kurulmuştur. Raqqa kentine 5 km mesafedeki yerleşim, 15 m yükseklikte, 12.5 ha boyutlarındadır (Stein, 2012: 129) (Şekil 14). 2008-2010 yılları arasında kazılmış olan ve üç ayrı höyükten oluşan Tell Zeidan'da Halaf döneminden SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 2. evreye kadar kesintisiz yerleşilmiştir. Yerleşim ¹⁴C verilerine göre MÖ 5800-3800 yılları arasında iskan edilmiştir (Stein, 2011: 122). Kalkolitik Çağ sonunda terk edildikten sonra MÖ 2800'lerde yeniden iskan edilmiştir.

Erken Kalkolitik dönem mimarisi küçük odalı, içerisinde fırınlar bulunan kerpiç konutlardan oluşmuştur (Stein, 2011: 124). Yerleşimi çevreleyen bir sur duvarı ve sur duvarının etrafında dizilmiş tapınak ve saray benzeri anıtsal yapılar bulunmuştur (Fisher, 2017: 204).

Erken Kalkolitik dönem çanak çömlekleri mineral katkılı ve boyalı Ubaid geleneğindedir. Boya bezemeli kaplarda Güney Mezopotamya'ya özgü motiflere rastlanmıştır (Stein, 2011: 124). Geç Kalkolitik dönem çanak çömlekleri ise yoğunlukla Coba kaseleri ve boyalı kaplardır. Bunlar SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evrede bulunmaktadır. Yerleşim Yerel Geç Kalkolitik 2'den sonra terk edilmiştir. Bu tabakada üzerinde geyik motifi bulunan damga mührün benzeri Tepe Gawra'da bulunmuştur (Stein, 2009: 135). Tell Zeidan mührü benzerine az rastlanır şekilde büyük boyuttadır.

Tell Zeidan Kalkolitik Çağ konutları içerisinde 40 bebek mezarı bulunmuştur. Birkaçında özenli işçilik göstermeyen gündelik kullanım eşyasına rastlanmıştır (Stein, 2011: 130). Erken Kalkolitik döneme ait bebek mezarlarından birinde “cranium” uygulaması belirlenen bir bebek kafatası bulunmuştur.

Tell Zeidan’da Eridu ve Ur gibi Güney Mezopotamya Ubaid yerleşimlerinden bilinen pişmiş toprak tekne modelleri ile prestij objesi olarak değerlendirilen taş kaplar bulunmuştur (Fisher, 2017: 120). Yerleşimde bulunan oraklara çakmaktaşı uçları takmak için Güney Mezopotamya kökenli bitümen kullanılmıştır (Stein, 2009: 136). Bakır buluntuların hammaddesinin Ergani madenlerinden alındığı belirlenmiştir.

Tell Zeidan’da Halaf kökenli yerel kültürle, güney kökenli Ubaid kültürünün birleşerek melez (hibrid) bir kültür oluşturduğu öne sürülmüştür (Stein, 2012: 129). Ubaid tabakalarında ortaya çıkan figürinlerde görülen Halaf etkisi Ubaid’in erken evrelerde Halaf Kültürünün özelliklerini devam ettiren yerel bir kültüre dönüşmüştür. Figürinlerin yanı sıra bu melezleşme etkisi yeşilimtırak hamur üzerine koyu kahverengi boyalı Ubaid çanak çömleklerinde Halaf kökenli bezemeler işlenmiş olmasında da görülmüştür. Erken Kalkolitik dönem boyalı çanak çömleklerinde görülen yerel etkiler ve Geç Kalkolitik dönemde iskanın devam etmiş olması Tell Zeidan’da Yerel Kalkolitik toplulukların yerleştiğine işaret etmektedir.

9.2.8. Tell Hammam et-Turkman

Kuzey Suriye’nin Balih Vadisi’nde yer alan Hammam et-Turkman, Raqqa’nın 75 km kuzeyindedir (Şekil 14). Bir teras kenarında konumlanmış olan höyük Balih Nehri seviyesinden 4 m yükseklikte, 15 ha boyutunda, 500x40 m çapında büyük bir yerleşimdir (Van Loon, 1988b: 1). 1981-2001 yılları arasında aralıklarla kazılmış olan höyükte iskanın başladığı IV. tabaka Erken Kalkolitik döneme (MÖ 4500/4400-3600) tarihlenmiştir (Van Loon, 1988a: 582). Bu dönem dört alt evreye (IVA, B, C, D) ayrılmıştır ve yerleşimin 1, 2a, 2b, 3. tabakalarında ortaya çıkarılmıştır. Erken Kalkolitik döneme ait dört mezar ortaya çıkarılmıştır (Van Loon, 1988a: 582). Geç Kalkolitik Döneme ait V. tabaka 5-7. tabakalarda ortaya çıkarılmıştır (Akkermans,

1988b: 321). VA evresi MÖ 3600-3400, VB evresi MÖ 3400-3200 yıllarına tarihlenmiştir.

9.2.8.1. Erken Kalkolitik Dönem

Mimari kalıntılara ulaşamayan IV. tabaka için en iyi bilinen materyal boyalı ve boyasız çanak çömlektir. Az sayıdaki boyalı kaplar en çok A, en az D evresinde bulunmuştur (Van Loon, 1988a: 582). Boyalıların en çok görüldüğü A evresinde boyasız kaplara oranı %17.6'dır. Mineral katkının yoğun olduğu kaplar yüksek ısıda, özlü pişirilmiştir (Şekil 108b-c). Hamurları krem ve devetüyü renklerde ve tamamı el yapımıdır (Akkermans, 1988a: 112). Kapların yüzeyi düzeltilmiş, ıslak sıvazlama ve tıraşlama yapılmıştır. En sık görülen biçimler yalın kase ve çömleklerdir. Bazı kap biçimlerinde görülen değişiklikler dışında IVB evresi çanak çömlekleri IVA ile benzerdir (Van Loon, 1988b: 216). Buna karşın IVC'de radikal değişiklikler meydana gelmiştir. Mineral katkının azalmasına karşın, bitki katkılı çanak çömleklerde artış görülmektedir. IVC evresi kaplarının pişme ısısı düşmüş, özlü örnekler çoğalmıştır (Van Loon, 1988b: 217).

Az sayıdaki boyalı parçada bazı motifler Halaf'a benzetilmişse de (Van Loon, 1988b: 186) bunlar aslında Ubaid ile ilişkili görünmektedir. Boya bezemeli kaplara sık rastlanmamış olması bu evreye ait çanak çömleklerin hem yerel hem güney kökenli özellikler taşıdığı şeklinde yorumlanmıştır. Örneğin mineral katkılı olmaları güney kökenli bir özelliğe benzerken, bezemesiz ve tümüyle el yapımı olmaları yerel bir özelliği anımsatmaktadır. Yerleşimde SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1 evresinin karakteristik Coba kaseleri ve filiz bezemeye rastlanmış olsa da, bunların tabakalanmadaki yeri net değildir (Oates, 2012: 68). Bunlar IV. tabaka sonu ile V. tabaka başlangıcı arasında bir evreye ait olmalıdır.

9.2.8.2. Geç Kalkolitik Dönem

V. tabaka mimarisi tek bir anıtsal yapıdan oluşmaktadır. VB evresine ait bu yapı tripartite planlıdır (Van Loon, 1988a: 582). Ortasında geniş bir avlu ve bu avlunun etrafında sıralanmış üç sıra dar odası bulunmaktadır. Avlu etrafında

sıralanmış üçlü niş sistemi ile anıtsal bir görünüm kazandırılmış olan yapının tapınak olduğu düşünülmektedir (Akkermans, 1988a: 112) (Şekil 108a). Yangın geçirdiği anlaşılan yapının duvarları 1.75 m genişliktedir. Yapıdan alınan ¹⁴C örneği MÖ 4230-3940 yıllarına tarihlenmiştir (Wright ve Rupley, 2001: 99).

Anıtsal yapı dışında bulunan (Van Loon, 1988b: 287) V. tabaka çanak çömlekleri kase, çanak ve çömlek biçimlerinden oluşmaktadır (Akkermans, 1988a: 112) (Şekil 108d-f). Geneli el yapımı ve bitki katkılı olan çanak çömlekler arasında %1'den azı çark yapımıdır. V. tabakanın iki evresi arasında belirgin bir farklılık görülmemektedir. VA evresinde görülen biçimlerin büyük bir kısmı VB evresinde de devam etmiş, VA evresinde ince kum hakimken VB evresinde kireç daha yoğun kullanılmıştır. Boya bezemeli kaplarda görülen motifler VB evresinde bazı değişiklikler göstermiştir (Van Loon, 1988b: 217). VA evresinde yoğun olan tıraşlama izleri VB'de daha az örnekte görülmektedir (Şekil 108d). V. tabaka çanak çömlek geleneği karbon tarihleri ile SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 3. evreye tarihlenmektedir. Bu evrenin Kuzey Mezopotamya'daki karakteristik biçimleri olan çekiç kesitli kaselere ve pişirme kaplarına bu yerleşimde rastlanmamıştır (Akkermans, 1988b: 296).

Yerleşimin IV. tabakasının Güney Mezopotamya kökenli Ubaid toplulukları tarafından iskan edilmediği, sadece materyal kültürde benzerlikler olduğu öne sürülmüştür (Akkermans, 1988a: 314). Bu durum için Peter Akkermans “*Ubaid çanak çömlekleri gerçek “Kuzey Ubaid (güney kökenli Ubaid)” değil, Kuzey Ubaid ile ilişkilidir*” açıklamasını getirmiştir (Akkermans, 1988a: 112): “*In view of the limited influence of Ubaid ceramic traits visible in the Hammam sequence, I prefer to describe the Hammam IV pottery as “Northern Ubaid-related” rather than as true “Northern Ubaid”.*” V. tabakada da Güney Mezopotamya kökenli Uruk materyaline rastlanmamıştır. VB evresi tapınağı güney kökenli tripartite planda olmasına karşın, yerleşimde güney kökenli materyale rastlanmamış olması, mimari benzerliğin Akültürasyon ile açıklanmasına temel oluşturmuştur (Frangipane, 2002a: 180).

9.2.9. Değerlendirme

Orta Fırat Havzası ve Batısındaki Tilbeş Höyük, Tell al-Abr, Tell Kosak Shamali, Tell Zeidan ve Hammam et-Turkman Erken Kalkolitik dönemde iskan edilmiştir. Bu tabakalarda mineral katkılı ve boyalı çanak çömlekler bulunmuştur. Hacinebi, Zeytinlibahçe, Kurban Höyük, Tell Kosak Shamali ve Tell Zeidan Geç Kalkolitik dönemde iskan edilmiştir. Yerel Geç Kalkolitik topluluklar tarafından iskan edilen bu yerleşimler bitki katkılı, saman yüzü çanak çömlekler ön plandadır. Hacinebi, Zeytinlibahçe, Tilbeş Höyük, Kurban Höyük ve Tell al-Abr'da Güney Mezopotamya kökenli Uruk koloni tabakaları bulunmuştur. Koloni tabakalarında mineral katkılı, bezemesiz ve genelde devetüyü hamur renginde çanak çömlekler bulunmuştur. Bu yerleşimler Erken Kalkolitik dönemden Uruk dönemi sonuna kadar kesintisiz iskan edilmemiştir.

Hammam et-Turkman VB evresinde tripartite planlı bir tapınak, Hacinebi ve Tell Zeidan'da tapınak ve saray gibi anıtsal yapılar ortaya çıkmıştır. Tilbeş Höyük'te tripartite planlı konut anıtsal özellikte olmasa da, Orta Fırat Havzasının, benzer anıtsal yapılara rastlanmamış olan Yukarı Dicle Havzasından farklı bir mimari anlayışının olduğuna işaret etmektedir. Yukarı Dicle Havzası ile Orta Fırat Havzası ve Batısındaki Kalkolitik Çağ yerleşimleri arasında çanak çömlek geleneklerinde benzer özellikler görülmüştür.

Yukarı Dicle Havzasındaki Kenan Tepe ve Yenice Yanı çanak çömlekleri Hammam et-Turkman IVB-IVC ile benzetilmektedir (Parker ve Kennedy, 2010: 15; Bernbeck, Costello ve Ünal, 2003: 120). Orta Fırat Havzasındaki bazı yerleşimlerde bulunan Coba kaseleri ve filiz bezemeli kaplar ile Hammam et-Turkman V. ve Zeytinli Bahçe'de görülen çömlekçi işaretlerinin benzerine Yukarı Dicle Havzasında Başur Höyük'te rastlanmıştır (Şekil 109). Çekiç kesitli kaselerin ve pişirme kaplarının Hacinebi, Zeytinli Bahçe ve Kurban Höyük'te bulunmuş olması, Yukarı Dicle Havzası hakkında bilginin olmadığı dönemlerde, bu kapların Orta Fırat Havzasına ait bir gelenek olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Balossi Restelli, 2006: 32). Yukarı Dicle Havzasında bu biçimlere birçok yerleşimde rastlanması, bu geleneğin Orta Fırat Havzası ile sınırlı olmadığını göstermiştir. Bu iki bölge arasında çanak çömlek açısından benzer özelliklerin yanı sıra farklı özellikler de

görülmektedir. Mineral katkılı ve boyalı Erken Kalkolitik dönem kaplarına Yukarı Dicle Havzasında bu döneme ait tüm yerleşimlerde rastlanmasına karşın, Orta Fırat Havzasına özgü “*Zebdiyye kaseleri*”ne Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Tell al-Abr Coba kaselerinde görülen tıraşlama izlerinin ıslak sıvazlama ile belirsizleştirilmesine Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır.

Hacinebi, Tell al-Abr, Tell Kosak Shamali, Tell Zeidan ve Hammam et-Turkman yerleşimlerindeki bebek mezarlarına Yukarı Dicle Havzasında birçok yerleşimde rastlanmıştır. Bu mezarlarda bulunan eşyaların Orta Fırat Havzasında sınıflı toplum yapısına işaret ettiği öne sürülmesine karşın, Yukarı Dicle mezar eşyaları bir statüye işaret etmeyen eşyalardır. Tell Zeidan’da bir bebek iskeletinde görülen “*cranium*” uygulamasına Yukarı Dicle Havzasında Havuz Mevkii’nde rastlanmıştır.

Tell Zeidan’da ve Tilbeş Höyük’te Erken Kalkolitik döneme, Hacinebi’de Geç Kalkolitik döneme ait çok sayıda damga mühür bulunması, Orta Fırat Havzasında gelişkin bir sosyo-politik yapının varlığını ortaya koymaktadır. Bu tür araçlara Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Salat Tepe’de bulunan bir damga mühür, basit bir boncuk görünümündedir.

Orta Fırat Havzasında görülen, bakır üretimine işaret eden bulgulara Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Tell Kosak Shamali ve Tell Zeidan’daki bitümen kalıntıları Güney Mezopotamya kökenli olsa da, Hacinebi bitümeninin Batman civarından getirildiği kanıtlanmıştır. Kuriki Höyük’te ortaya çıkarılan bitümenin kaynağı bilinmemektedir. Bunun yanı sıra Tell Zeidan’da bulunan bakırın kaynağının Ergani madenleri olması, iki havza arasındaki ilişkilere ışık tutmaktadır.

Tell al-Abr ve Tell Zeidan Erken Kalkolitik dönem tabakasında ortaya çıkarılan taş tekne modelleri, Güney Mezopotamya kökenli Ubaid materyal kültürünün bulunduğu Ur, Uruk, Eridu gibi yerleşimlerden bilinmektedir. “Gerçek” Ubaid kültürüne işaret eden bu karaktersitik buluntulara Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Tell Kosak Shamali’de bulunan oraklara da Yukarı Dicle Havzasında ve kuzeydeki diğer bölgelerde rastlanmamıştır. Bu aletler karaktersitik Güney Mezopotamya kökenli buluntulardır ve Orta Fırat Havzasının Güney Mezopotamya etkisine daha açık bir bölge olduğuna işaret etmektedir.

Orta Fırat Havzasında Hacinebi, Zeytinli Bahçe, Kurban Höyük ve Tell al-Abr yerleşimlerinde ortaya çıkarılan Güney Mezopotamya kökenli Uruk çanak çömleklerine Yukarı Dicle Havzasında sadece Başur Höyük'te rastlanmıştır. Zeytinli Bahçe, Kurban Höyük ve Tell al-Abr'da sadece çanak çömlek ile tanımlanan Uruk koloni tabakası Hacinebi ve Tilbeş Höyük'te bürokrasi araçları ile daha zengin bir repertuara sahiptir. Uruk yerleşimlerinin sayısının fazla olması ve koloni tabakasında ortaya çıkarılan zengin bürokrasi araçları, Orta Fırat Havzasının Uruklu toplulukların yerleşimine ve ticaret yapmalarına elverişli olduğunu göstermektedir. Orta Fırat Havzası koloni yerleşimleri "Uruk Yayılımı" olgusunun sadece Geç Uruk döneminde yaşandığını iddia eden araştırmaların (Algaze ve diğerleri, 1989: 571) aksine, bu yayılımın düşünüleniden yaklaşık 500 yıl daha erken, Orta Uruk döneminde başladığını kanıtlamıştır (Stein, 1999a: 91). Yukarı Dicle Havzasında Başur Höyük dışında bir Uruk koloni yerleşimi bulunmamış, Başur Höyük'te de sadece Geç Uruk döneminde görülen iskana ait tabakalarda herhangi bir Uruk bürokrasi aracına rastlanmamıştır. Orta Fırat Havzasında yaşanan Uruk iskanının yaklaşık 600 yıl sürmesine karşın, Yukarı Dicle Havzasında 100-200 yıl sürmüştür.

Orta Uruk'ta kurulmuş ve Geç Urukta devam eden Hacinebi ve Zeytinli Bahçe Orta Uruk göz idolleri bulunmuştur. Yukarı Dicle Havzasında göz idollerine Salat Tepe'de (Ökse, 2011: 269) ve Türbe Höyük'te (Sağlamtimur, 2012a: 406) Yerel Kalkolitik dönem tabakalarında rastlanmıştır. Yukarı Dicle Havzası göz idolleri, bu ritüel objenin Güney Mezopotamyalı topluluklar tarafından akültüre edildiğini ve yerel-kolonici topluluklar arasında sembolik bir kültürel etkileşim aracına dönüştüğünü kanıtlamaktadır (Bkz. Böl. 5.5.1.4).

9.3. KİLİKYA VE DOĞU AKDENİZ BÖLGESİ YERLEŞİMLERİ

Kilikya bölgesinde en iyi bilinen yerleşim Yumuktepe'dir (MÖ 4900-4500). Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik döneminin en erken evresi bu yerleşimde ortaya çıkarılmıştır. Diğer bölgelerde ortaya çıkan bitki katkılı, saman yüzlü ve el yapımı çanak çömlek geleneğine Erken Kalkolitik dönem tabakalarından sonra rastlanmamıştır. Tell Kurdu'da (MÖ 4800-4400/4300) ortaya çıkan materyal kültürün zenginliğinin yanı sıra, bir antik DNA çalışması, Kuzey Mezopotamya

Kalkolitik Çağ kronoloji ve terminoloji sorunsalları açısından önemli olan şu tespiti ortaya koymuştur: “Ubaid Yayılımı” Güney Mezopotamya kökenli toplulukların kuzey bölgere göçü ya da yabancı bir materyal kültürün yerel topluluklar tarafından ithal edilmesi değil, Tepe Gawra, Hama veya Değirmentepe gibi yerel yerleşimlerde bu kültürün ideolojisinin, çanak çömleğinin ve mimarisinin benimsenip kullanılmasıdır (Özbal, 2010b: 45).

9.3.1. Yumuktepe

Mersin'in Toroslar İlçesinde yer alan Yumuktepe 6 ha boyutunda ve 23 m yüksekliktedir (Garstang, 1953: 1). Kilikya bölgesindeki en büyük höyüklerden biri olan yerleşimde ilk olarak 1947 yılında başlayan ve kısa süreli olarak kazıldıktan sonra ara verilen kazı çalışmalarına 1993 yılında tekrar başlanmıştır ve halen devam etmektedir. Tabakaları Neolitik dönemden başlayarak Bizans dönemine kadar devam eden höyük 9000 yıllık bir yerleşimdir. 33 tabakalı yerleşimin John Garstang'a göre Kalkolitik Çağı 23-14. tabakalar arasındadır. 23-20. tabakaları Erken Kalkolitik, 19-16. tabakaları Orta Kalkolitik, 15-14 tabakaları Geç Kalkolitik döneme aittir. Yeni dönem kazılarında Garstang'ın 15. tabakası 16., 14. tabakası 15. tabakaya dönüştürülmüştür (Caneva, 2012: 8). Çanak çömlek geleneğine göre 16. tabaka Erken Kalkolitiğe, 15. tabaka Geç Kalkolitiğe tarihlenmiştir. Yumuktepe'de Kalkolitik Çağ MÖ 5000-4200 yılları arasına tarihlenmiştir (Caneva ve Köroğlu, 2010: 38).

Yumuktepe Kalkolitik Çağ materyal kültürü Ubaid olarak tanımlanmış ve bu kültürün en batıdaki yerleşimi olarak değerlendirilmiştir (Caneva, Palumbi ve Pasquino, 2012: 354). Yumuktepe'de Kalkolitik Çağa ait dört tabaka dört metre kalınlıkta bir dolgu oluşturmuştur ve 16. tabaka yerleşimin en iyi bilinen evresidir.

9.3.1.1. Erken Kalkolitik Dönem

Bu dönemin yerleşimdeki en karakteristik mimari bulgusu 16. tabakada ortaya çıkarılmış olan surla çevrili bir kaledir (Caneva ve Köroğlu, 2010: 9). Höyüğün en üst kısmında bu kale yer alırken, yamaçlara açılmış teraslar üzerinde

diğer konutlar inşa edilmiştir (Caneva, 2012: 8). Bu dönemde evler bir duvar boyunca radyal düzende inşa edilmiştir. Şiddetli bir yangında tahrip olduğu anlaşılan (Novák, D'Agata ve Caneva, 2017: 159) kale içindeki ve dışındaki yapıların mimari tekniği aynıdır. Taş temel üzerine kerpiçle inşa edilmiş konutlar dörtgen planlıdır. Her konutta ocaklar, ezgi taşları, kerpiç platformlar ve çanak çömlek bulunmuştur. Bitişik çok sayıda oda, ince kerpiç duvarlar ile birbirinden ayrılmaktadır. Bu tabakadaki anıtsal mimaride niş ve payanda görülmektedir (Caneva ve Jean, 2016: 28). Bazı konutlar tripartite planlıdır (Breniquet, 1995: 24) (Şekil 110a). Bu konutlar boyut, biçim ve kullanım amacıyla birbirinden ayrılmaktadır.

MÖ 5000'lere tarihlenmiş olan kale ile sur duvarları dışındaki konutlar arasında statü açısından herhangi bir farklılık tespit edilememiştir. Kale içerisinde elit sınıfın yaşadığına işaret eden silah ya da diğer türde bir prestij objesi bulunmamıştır (Caneva, Palumbi ve Pasquino, 2012: 356). Çanak çömlek açısından da kale içi ve dışında bir ayrım görülmemektedir. Buna karşın bakır cüruflarına kale içerisinde rastlanması, maden üretiminin kalenin içinde yapıldığını göstermektedir (Caneva ve Köroğlu, 2010: 44).

16. tabaka çanak çömlekleri Ubaid olarak değerlendirilmiş olmasına karşın, erken dönem kazılarından itibaren yerel özellikler sergilediği I. Caneva, G. Palumbi ve A. Pasquino tarafından *“Başlangıcından beri, Garstang 16. tabaka çanak çömleklerinin biçim ve bezemede görülen yerel özelliklerinin, Ubaid geleneği ile birleşmiş bir gelenek olduğunu anlamıştı.”* şeklinde vurgulanmıştır (Caneva, Palumbi ve Pasquino, 2012: 358): *“From beginning, Garstang recognized a set of distinctive aspects in the Level XVI ceramic production tifiable as a mixture of local elements (clearly visible in the shapes and decorations) combined other elements that recalled the Ubaid ceramic tradition.”* 16. tabaka çanak çömlekleri mineral katkılıdır ve 11 mal grubuna ayrılmıştır. Bunlar krem astarlı, boyalı krem astarlı, siyah/koyu açık, iki renk boyalı, boyalı kaliteli, fırça ile bezenmiş, mutfak malları, kırmızı astarlı, turuncu hamur-taşçık katkılı, ince kıyım bitki katkılı, iri bitki katkılı mallar olarak ayrılmıştır. Mineral katkılı çanak çömleklerin Anadolu'nun yerel Neolitik geleneğinden geliştiği ve gelenekte devamlılık olduğu belirtilmiştir. Bu gelenek güney kökenli Ubaid geleneğinden çok Amuq E evresine benzemektedir (Braidwood ve Braidwood, 1960) (Şekil 110b, d).

16. tabakada bulunan madeni objeler, Yakındoğu'nun ilk örnekleri olarak gösterilmiştir (Yalçın, 2000: 110). Bakırdan üretilmiş iğne, murç ve baltalar açık kalıplarda üretilmiştir. Silah ve prestij objelerinin yanı sıra, günlük kullanım eşyaları da üretilmiştir. Tripartite planlı konutlardan alınmış ¹⁴C tarihleri MÖ 4910-4720, 4730-4445 yılları arasını vermiştir. Bu tabakada bir konut içerisinde damga mühür de bulunmuştur (Caneva ve Jean, 2016: 28).

9.3.1.2. Geç Kalkolitik Dönem

15. tabakada bir konut içerisinde bulunan bebek mezarı içerisinde yüze yakın renkli taş boncuktan oluşan kolye ve bilezik bulunmuştur (Caneva ve Köroğlu, 2007: 41). Bebek mezarı ve eşyaları Yerel Kalkolitik toplulukların karakteristik ölü gömme geleneğine uygundur. Bu tabakadaki taş aletler içerisinde “Kenan Tipi” çakmaktaşı bıçaklar da karakteristik yerel özelliktedir (Caneva ve Köroğlu, 2007: 41) (Şekil 110e).

Yumuktepe’de Geç Kalkolitik döneme ait 15. tabaka çanak çömlekleri yedi alt gruba ayrılmıştır. El yapımı çanak çömlekler 600-900 °C derecede pişirilmiştir. Kapların yüzey renkleri devetüyü, açık sarı, pembe, turuncu ve kırmızı renktedir. Bunlar mineral katkı özelliğini sürdürmesine karşın, önceki evreye göre kaba, standartlaşmış çanak çömlekler ortaya çıkmıştır. Kapların büyük çoğunluğunu oluşturan seri üretim Coba kaseleri SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evrenin karakteristik kaplarıdır (Caneva, Palumbi ve Pasquino, 2012: 363). Coba kaseleri MÖ 4600-4500'lere ait tripartite planlı konutta bulunmuştur. Bitki katkının az miktarda parçada görülmesi ve karakterisitik biçimlerin bulunmayışı Yumuktepe’de SAR Kronolojisinin Yerel Geç Kalkolitik 3 ve sonrasındaki evrelerinin olmadığına işaret etmektedir.

Yumuktepe’de Kalkolitik Çağ boyunca Orta Anadolu ve diğer bölgeler ile başta obsidiyen olmak üzere ticaret yapılmıştır (Caneva, Palumbi ve Pasquino, 2012: 362). Konut tabanları ve çöp çukurlarında bulunan arkeobotanik kalıntılar Yumuktepe’de meyve ağaçlarının ilk kez Kalkolitik Çağda kullanıldığını ortaya koymuştur (Fiorentino, Primavera ve Caracuta, 2014: 88). Bu çağda zeytin, incir ve üzüm yetiştirildiğini kanıtlamaktadır (Nesbitt ve Samuel, 1996: 94).

9.3.2. Tell Kurdu

Hatay İli Antakya İlçesi'nde bulunan Tell Kurdu 15 ha boyutunda büyük ve yayvan bir höyüktür (Özbal, 2010a: 294). Yoğun tahribata maruz kalmış höyükte kazılar 1932-1938 ve 1996-1998 yılları arasında yürütülmüştür. Yerleşimin stratigrafisi Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Roma Dönemi ve Ortaçağ'a ait tabakalardan oluşmaktadır. R. Braidwood ve L. Braidwood tarafından MÖ 6-5. binyıllara tarihlenen Kalkolitik Çağ tabakaları "Amuq Kronolojisi"ne göre C-D-E evreleri olarak tanımlanmıştır. Erken Kalkolitik dönem Amuq E evresi olarak tanımlanmıştır. Güney Mezopotamya Ubaid Kültürünün 3. evresi ile çağdaş olan bu evre Tell Kurdu'nun güney kısmında 8 hektardan küçük bir alanda tespit edilmiş, ¹⁴C tarihlerine göre MÖ 4800-4400/4300 yılları arasında iskan edilmiştir (Özbal, 2010a: 295).

Amuq E evresinde tripartite planlı mimariye rastlanmamış, taş temel üzerine kerpiçe inşa edilmiş tek odalı, ızgara planlı yapılar ortaya çıkarılmıştır (Özbal, 2011: 184) (Şekil 111a). Bu evrede çömlek üretimi ile ilişkili olduğu düşünülen fırınların yer aldığı işlikler de bulunmuştur (Gabrieli, 2018: 115).

Amuq E evresi çanak çömlekleri Güney Mezopotamya kökenli Ubaid çanak çömleklerine benzemektedir (Şekil 111b, d). Amuq D evresinde ortaya çıkan koyu yüzlü ve açıkılı mallar ise az sayıda bulunmuştur. Bulundukları kontekslere göre oranları değişkenlik göstermesine karşın, boyalı parçalar Erken Kalkolitik dönem çanak çömleğinin %28-45'ini temsil etmektedir (Gabrieli, 2018: 115). Hamur renklerinde hakim renk devetüyü olmakla birlikte, turuncu ya da yeşilimsi devetüyü hamur renkleri de bulunmaktadır. Boya renkleri mat koyu ve grimsi kahve renklerde. Kırmızı ve turuncu boya da kullanılmıştır. Bezemeler genellikle kapların üst kısmında ağız kenarının dışında bir şerit içine sınırlanmıştır.

Amuq E evresinde konik başları olan, iki "ophidian figürin" bulunmuştur (Özbal, 2010a: 295) (Şekil 111e). Figürinlerin kafalarının uzatılmış olması "cranium" geleneğinin yansıması olarak değerlendirilmiş, buna karşın, mezarlarda "cranium" uygulanmış herhangi bir kafatasına rastlanmamıştır. "Ophidian figürin"lerin varlığı, Ubaid Kültürünün Tell Kurdu yerel toplulukları üzerindeki

güçlü etkisi olarak yorumlanmıştır (Özbal, 2011: 184). Bu evrede kare biçimli bir bulla da ortaya çıkarılmıştır (Özbal, 2010a: 294).

Tell Kurdu Halaf kültürünün gelişim gösterdiği MÖ 6. binyılda yerel geleneklere bağlı kalmış olsa da, MÖ 5. binyılda Ubaid Kültürünün etkisine girmiştir. Materyal kültür ve sosyo-kültürel özelliklerde bu etki görülmektedir. Buna karşın Ubaid dönemi mezarlarında ortaya çıkarılan iskeletlerin antik-DNA çalışmaları yerleşime yeni bir insan topluluğunun gelmediğini, nüfusta Neolitik Çağdan Kalkolitiğe kadar devamlılık olduğunu ortaya koymuştur (Özbal, 2010a: 294). Bu somut kanıtlar Ubaid döneminde Amik Ovasına güneyli toplulukların göç etmediğini, sadece materyal kültürün yayıldığını ortaya koymaktadır (Özbal, 2010b: 49).

9.3.3. Değerlendirme

Yumuktepe’de bulunan kamusal nitelikteki yapının benzerine Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamış, buna karşın, Yumuktepe ve Tell Kurdu Erken Kalkolitik dönem karakteristik mineral katkılı ve boyalı çanak çömleklerine Yukarı Dicle Havzasının bütün Erken Kalkolitik dönem yerleşimlerinde rastlanmıştır. Bunun yanı sıra, Tell Kurdu’daki Yerel Erken Kalkolitik döneme ait bullanın benzeri Yukarı Dicle Havzasında Giricano’da tek örnekle temsil edilmiş, Yumuktepe’deki damga mühürlere de hiçbir yerleşimde rastlanmamıştır. Bu da Yukarı Dicle havzasında bu tip bürokrasi araçlarının kullanılmadığını düşündürmektedir. Tell Kurdu’da ortaya çıkarılan “ophidian figürin”lere ve Yumuktepe’deki gibi nitelikli madeni aletlere de Yukarı Dicle Havzasında rastlanmayışı, havzanın sosyo-ekonomik açıdan gelişkin olmadığına işaret etmektedir.

9.4. YUKARI HABUR HAVZASI YERLEŞİMLERİ

Bu bölgede Kalkolitik Çağ yerleşimi Tell Brak’ta, mezarlığı da Tell Kashkashok’ta kazılmıştır.

9.4.1. Tell Brak

Yukarı Habur havzasında yer alan Tell Brak 800x600 metre çapında ve 40 hektardan büyük alanı ile Kuzey Mezopotamya'nın en büyük höyüklerinden biridir (Şekil 14). 1937-1938 yıllarında ve 1976-2011 yılları arasında kazılmış olan yerleşim Kalkolitik Çağda yoğun iskan görmüştür. Höyükte 1. tabaka Erken Nineve 5, 2-8. tabakalar Pre-Nineve 5/Post Uruk, 9-10. tabakalar Cemdet Nasr, 11-12. tabakalar Geç Uruk, 13. tabaka Orta Uruk, 14-18. tabakalar Kuzey Orta Uruk, 19. tabaka Kuzey Erken Uruk, 19-22. tabakalar Terminal ve Geç Ubaid dönemlerine aittir (Oates, 2002: 111). Geç Kalkolitik dönemde çevresinde bazı yerleşimlerin küçülmesine ve bazılarının da terk edilmesine karşın, Tell Brak büyüyerek iskan görmeye devam etmiştir (Wright, 2001: 145). Yerel Geç Kalkolitik topluluklara ait bu iskan kesintisiz olarak MÖ 4400-3600 yılları arasında bin yıla yakın bir süre devam etmiştir.

Kalkolitik Çağ tabakaları güneydeki CH alanında sınırlı bir alanda ve kuzeydeki TW Alanında geniş (22.-11. tabakalar) alanda ortaya çıkarılmıştır (Oates, 2002: 112). TW Alanında en erken tabaka MÖ 4400'lere tarihlenmiştir (Oates, 2002: 111). Yaklaşık 14 m kalınlıktaki kültür dolgusu ile temsil edilen Yerel Geç Kalkolitik dönemin materyal kültürü için "Kuzey Ubaid" tanımlaması yapılmıştır (Oates ve Oates, 1994: 168).

9.4.1.1. Yerel Geç Kalkolitik Dönem

TW Alanı'ndaki 22-19. tabakalar SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1-2 evrelerine, 18-14. tabakalar 3 evresine, 13-11. tabakalar da Uruk koloni iskanına tarihlenmiştir (Oates, 2002: 111).

Yerel Geç Kalkolitik 1 ve 2 evrelerinde diğer bölgelerde benzerine rastlanmayan nitelikte tripartite planlı anıtsal yapılara rastlanmıştır (Oates, 2002: 111) (Şekil 112a). İçerisinde çok sayıda göz idolü bulunan anıtsal "Göz Tapınağı" SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evreye (Emberling ve diğerleri, 1999: 37), 20. tabakadaki anıtsal yapı Bazalt Eşikli Yapı (*Basalt Threshold Building*) 2. evreye tarihlenmiştir. Bazalt Eşikli Yapı içerisinde yönetici sınıfa ait bir bulguya

rastlanmamış olmasına karşın büyük boyutlarda olması, özenli işçiliği ve dört avlu ile çok sayıda oda barındırması, bu yapının yönetim binası olduğunu düşündürmektedir (Oates, 2002: 111).

Çanak çömlekler bitki, kireç, bazalt, taşçık ve deniz kabuğu katkılı hamurdan kaba biçimde üretilmiştir ve yüzeylerinde saman izleri kalmıştır. Mat koyu kırmızı, turuncu, kahve rengi hamurlu kaplar orta ya da düşük ısıda özlü pişmiş, büyük kaplar daha yüksek ısıda fırınlanmıştır (Fielden, 1981: 157).

Karakteristik biçimler çekiç kesitli kaseler (Şekil 112e), pişirme kapları, küresel çömlekler, sığ çanaklar ve içe eğik ağızlı çömleklerden oluşmuştur. Kap ağızları genelde ağır dönen çark izleri taşımaktadır. Sığ çanaklar, kaseler ve mutfak kapları el ya da kalıp üretimidir. Çömleklerde genelde pembe, turuncu ve kırmızı astara rastlanmaktadır. Bazı örneklerde yüzey ıslak sıvazlama ile düzeltilmiştir. Birçok mutfak kabında ağız kenarı dışında parlak, yatay açkıya rastlanmıştır. Bazı kaselerin dipleri ve el yapımı tabakların çoğu özellikle omurga altında kabaca tıraşlanmıştır (Şekil 112d).

Yerel Geç Kalkolitik 1 çanak-çömleğinin %1'inden azı bezemelidir (Şekil 112b-c). İçe eğik ağızlı, damla bezemeli çanaklar, sığ konik kaseler ve filiz bezemeli kaplar Yerel Geç Kalkolitik 1'in karakteristik biçimleridir. Kırmızı, açık kahve, turuncu astar üzerinde büyük siyah geometrik motifler bulunmaktadır. Filiz bezemeli kaseler Tell Brak'ta çok farklı astar renklerinde üretilmiştir. Çok kaliteli açkılanmış kırmızı astarlı mallar da bu evrede görülmektedir (Oates, 2012: 71). Yerel Geç Kalkolitik 2 evresinde damla bezemeli kaseler karakteristiktir. Tell Brak'ta damla bezeme bitümen ile yapılmıştır. Yerel Geç Kalkolitik 3. evrenin sonlarına tarihlenen 11 A-B tabakalarında damgalı ve aplike bezemeli kaseler yoğundur (Oates, 2012: 67). Yerel Geç Kalkolitik 3 evresinde büyük pişirme kapları ve çekiç kesitli kaselerin bazılarında parmak veya tırnak baskı şeklinde çömlekçi işaretlerine rastlanmıştır (Matthews, 2003: 56).

Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik bürokrasi araçları içinde önemli bir grubu temsil eden damga mühürler üzerinde akbaba, yılan ve aslan gibi hayvan betimleri yer almaktadır (Matthews, 2003: 60; Pittmann, 2001: 441) (Şekil 112j). Taş aletler arasında “Kenan Tipi” çakmak taşı bıçaklar karakteristiktir (Matthews, 2003: 67). Bu döneme ait çok sayıda mezara 9 aylıktan 2 yaş arasındaki bebekler

gömülmüştür. Genellikle mezar eşyası olmamasına karşın, bir mezara büyük boyutlarda bir göz idolü bırakılmıştır (McMahon ve diğerleri, 2007: 154). Bu bulgu göz idollerinin Yerel Kalkolitik topluluklar tarafından Uruk kolonizasyonu öncesinde kullanılmış olduğuna işaret etmektedir.

9.4.1.2. Uruk Koloni Dönemi

Geç Kalkolitik dönemde 13-19. tabakalarda “Kuzey Orta Uruk” olarak tanımlanan Güney Mezopotamya kökenli materyal kültür (Fielden, 1981: 158) SAR kronolojisinde Geç Kalkolitik 4-5 evrelerine aittir. TW alanında bulunan “*Riemchen*” tuğlalarla inşa edilmiş tripartite planlı yapılar ve kuzey alanda bulunmuş olan sur duvarı, Uruk koloni topluluklarına ait mimari özelliklerdir. Yapımının toplu iş gücü gerektirdiği düşünülen kerpiç platform da kolonici topluluklara işaret eden diğer mimari bulgulardır (Wright, 2001: 143).

Uruk çanak çömleklerinde dört tutamaklı çömlekler, akıtacaklı çömlekler, devrik ağızlı kaseler ve saklı astar bezeme karakteristiktir (Oates ve Oates, 1993: 170). Devrik ağızlı kaseler yoğun saman katkılı, daha az oranda kireçtaşı ve kum katkılı, kırmızı kahveden devetüyüne kadar çeşitlilik gösteren hamurdan üretilmiştir. Orta derecede ısıda pişirilmiş kapların özleri genelde kahve, gri renklerde. Devrik ağızlı kaselerin yanı sıra bitki katkılı tepsiler ve konik kaselerin çoğu el ya da kalıp üretimidir (Fielden, 1981: 158). Tell Brak Uruk çanak çömlek geleneği Warka 6-4. tabakalar ve Habuba Kabira ile benzer özellikler göstermektedir (Oates, 1985: 178) (Şekil 112h).

Uruk tabakalarında dağınık şekilde bulunmuş olan mezarlardan yola çıkılarak kolonici toplulukların Tell Brak’taki iskanının istilaya dayandığı ileri sürülmüş olsa da, Mitchell Rothman ve Gil Stein bu yorumun daha fazla kanıta dayanması gerektiğini söylemişlerdir (Rothman, 2011: 825; Stein, 1999a: 66).

HS alanında açığa çıkartılan Orta Uruk tabakalarında çok sayıda silindir mühür (Şekil 112i) (Matthews, Matthews ve McDonald, 1994: 180) ve Güney Mezopotamya örnekleri ile benzeyen bulla ve “*token*”lar bulunmuştur (Oates, 1985: 176). Bu bulgular, Tell Brak’ta güçlü bir Yerel Kalkolitik yerleşimin üzerine güçlü bir Orta Uruk kolonisinin kurulduğunu göstermektedir (Oates ve Oates, 1993: 184).

9.4.2. Tell Kashkashok

Yukarı Habur havzasında, Haseke'nin 20 km kuzeybatısında yer alan dört höyükten Tell Kashkashok II (Şekil 113a), 1987-1988 yılları arasında kazılmıştır (Şekil 14) (Matsutani, 1991: 21). Kuzeyi ve batısı iki taraftan nehir taşkınları ile aşınmış olan höyük 100x80 m ölçülerinde ve 5 m yüksekliktedir. Höyük Çanak Çömlekli Neolitik dönem iskanının sona ermesinden yaklaşık 1500 yıl sonra Kalkolitik Çağda mezarlık olarak kullanılmıştır (Koizumi, 1993: 19). Bu dönemdeki yerleşim alanının diğer höyüklerde (muhtemelen Tell Kashkashok III) olduğu düşünülmektedir.

Kalkolitik Çağa ait 200'den fazla oval biçimli mezar çukuru kazılmıştır (Matsutani, 1991: 53) (Şekil 113f). Mezar çukurları ortalama 1.5x1 m ölçülerindedir ve bireyler ortalama iki metre derinliğe gömülmüş, çukurlar kerpiç sıvayla kapatılmıştır. Mezar eşyaları ve standartlaşmış mezar tipolojisi bu topluluklarda sınıflı toplum yapısının oluşmadığına işaret etmektedir.

Mezar eşyaları genellikle kaplardan oluşmaktadır (Şekil 113b-e,g). Kaplara göre Erken Kalkolitik dönemin erken ve geç evreleri tespit edilmiştir (Koizumi, 1996: 46). Mineral katkılı ve boya bezemeli Erken Kalkolitik dönem biçimleri arasında yarı küresel çanaklar hakimdir. Bunların yanı sıra içbükey kenarlı kaseler, bardak biçiminde kaplar, yarı küresel kaseler, derin tabaklar, dik yükselen kenarlı kaplar, yuvarlak ve düz dipli küresel çömlekler, omurgalı veya küresel gövdeli dışa çekik kısa boyunlu çömlekler, çift tutamaklı çömlekler, uzun boyunlu çömlekler ve minyatür kaplar da bulunmuştur (Koizumi, 1993: 23). Bezeme motifleri yatay bantlar arasında dalgalı hatlar ve yay dizilerinden oluşmuştur.

9.4.3. Değerlendirme

Yukarı Habur Havzası Kalkolitik Çağ mimarisi yalnızca Tell Brak'tan bilinmektedir. Yerel Geç Kalkolitik dönemin erken evrelerine ait anıtsal ve kamusal nitelikte tripartite planlı anıtsal yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu tip yapılara Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamaktadır.

Yukarı Habur Havzasında Erken Kalkolitik dönem çanak çömleklerine Tell Kashkashok II’de, Geç Kalkolitik dönem çanak çömleklerine Tell Brak’ta rastlanmıştır. Kashkashok II’de ortaya çıkarılan mineral katkılı ve boyalı kapların benzerlerine Yukarı Dicle Havzasında (Havuz Mevkii, Bkz. Böl. 5.4) rastlanmıştır. Yukarı Habur bölgesinde boyalı kapların sayısının düşük olması, bezemelerin kabın belirli bir kısmına sınırlanmış olması ve boya renklerinin solgun olması gibi özellikler, yerel geleneğin etkisinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Tell Brak çanak çömleklerinde bitki katkılı ve saman yüzlü kaplar hakimdir, mineral katkılı filiz ve damla bezemeli kaseleri, bitki katkılı çekiç kesitli kaseleri ve pişirme kapları bu dönem için karakteristiktir. Benzeri durum, Yukarı Dicle Havzasında da saptanmıştır. Tell Brak’ın çömlekçi işaretlerine ise sadece Başur Höyük’te rastlanmıştır. İki havzadaki benzer özellikler “Kenan Tipi” çakmak taşı bıçaklar ve değerli eşyaların bırakıldığı bebek mezarlarında da belirlenmiştir.

Tell Brak’taki Uruk koloni tabakasında Güney Mezopotamya kökenli mimari unsurlar bulunmasına karşın, Yukarı Dicle Havzasında sur duvarı ve bazı diğer Uruk özellikli mimari unsurlar dışında, Uruk özelliği olarak tanımlanan tripartite planlı yapılar ya da kerpiç platformlar bulunmamıştır. Tell Brak Uruk çanak çömlekleri Başur Höyük ile benzer olmasına karşın, Uruk iskanı Tell Brak’ta Orta Uruk’ta, Başur Höyük’te Geç Uruk’ta başlamıştır.

İki havzanın yerel ve güney kökenli materyal kültürü büyük ölçüde benzerlik göstermekle birlikte, Tell Brak’ta zengin koleksiyonlar ile temsil edilen bürokrasi araçlarına Yukarı Dicle Havzasında rastlanmayışı, havzanın sosyo-ekonomik açıdan gelişkin olmadığına işaret etmektedir.

9.5. ORTA DİCLE HAVZASI YERLEŞİMLERİ

Dicle Nehri üzerinde yer alan Orta Dicle Havzası Yukarı Dicle Havzasına göre daha az iskan edilmiştir. Bu havza Tepe Gawra ve Telul Eth-Thalathat II yerleşimlerinden bilinmektedir. Bu yerleşimler dışında Kalkolitik Çağ tabakaları bulunan Nineve²⁵’de bu çağa ait kalın dolgular olmasına karşın, yerleşimin 20. yy başında kazılmış olması bugünkü sorunsallara açıklık getirmesine engel olmaktadır.

²⁵ Kalkolitik Çağ tabakaları 3-4. tabakalar olan Nineve yerleşimi Musul kenti yakınlarında yer almaktadır. Kalkolitik Çağ materyal kültürü çanak çömleklerden bilinmektedir (Gut, 2002: 26).

9.5.1. Tepe Gawra

Tepe Gawra Musul'un 25 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (Şekil 14). Dicle'nin kollarından Khosr Nehri üzerinde stratejik bir noktaya kurulmuş olan Tepe Gawra 20 m uzunlukta ve 122 m genişlikte dik bir höyüktür (Speiser, 1935: 4). Höyüğün etekleri geniş alanlara yayılmamasına karşın konisi yüksektir (Speiser, 1928: 27). 1927 ve 1931-1938 yılları arasında yürütülen kazılarda açığa çıkartılan 20 tabakalı yerleşimde iskan Halaf ile başlamış ve Geç Tunç Çağda sona ermiştir (Speiser, 1937: 3). Tepe Gawra'da ana toprağa ulaşılamamıştır. Kalkolitik Çağ tabakaları ile Tunç Çağı arasında hiatusa rastlanmamıştır.

Kalkolitik Çağa ait 12-8. tabakalar MÖ 4300-3700 yıllarına tarihlenmiştir (Rothman, 2002b: 10). Kalkolitik Çağa ait nüfusun 1500-2000 arasında olduğu tahmin edilmiştir (Rothman, 2002b). Yerleşime ait tek ¹⁴C tarihi 12. Tabakadan alınmıştır (MÖ 4300-4200) (Rothman, 2002a: 50; 2002b: 51). Kalkolitik tabakaların SAR Kronolojisindeki karşılıkları: 12. tabaka Yerel Geç Kalkolitik 1, 11. tabaka Yerel Geç Kalkolitik 2 (erken), 10. tabaka Yerel Geç Kalkolitik 2, 9. tabaka Yerel Geç Kalkolitik 2 (geç), 8. tabaka Yerel Geç Kalkolitik 3 şeklindedir (Rothman, 2002b: 59). Yerel Geç Kalkolitik 1. evre diğer yerleşimlerde Geç Kalkolitik evrelerin en az bilineni olmakla birlikte, Tepe Gawra'da iyi bilinmektedir (Oates, 2012: 68). Yerel Geç Kalkolitik 2. evresinin erken alt evresi Gawra A, geç alt evresi Gawra B'de belirlenmiştir.

Yerel Geç Kalkolitik mimarisi tapınak olduğu düşünülen anıtsal yapılardan (Pearsall ve Rothman, 1999: 106) ve tripartite planlı konutlardan oluşmaktadır (Rothman, 2002b: 83) (Şekil 114a). Bu dönemde yerleşim iki hektardan daha küçük olmasına karşın, geniş bir alanı kamusal alanlara ayrılmıştır. 11A tabakasında ortaya çıkarılan anıtsal "Beyaz Odalı Yapı" (*White Room Building*) (Şekil 114b) Tepe Gawra'nın en erken kamusal yapısıdır. İçerisinde tarım aletleri, dini amaçlı olduğu düşünülen objeler²⁶ ve zanaat aletlerine rastlanması, çok amaçlı işlikler olarak da yorumlanmasına neden olmuştur. Geç evre tabakalarında (12-8. tabaka) anıtsal yapılar bulunmamasına karşın, hepsinde tripartite planlı konutlar açığa çıkarılmıştır (Rothman, 2002b: 83).

²⁶ Tepe Gawra 11-9. tabakalarda "hut symbol" adı verilen bir dini ritüel objesi çok sayıda ortaya çıkarılmıştır (Oates, 2012: 74).

Yerel Geç Kalkolitik dönem çanak çömlekleri bitki katkılı ve saman yüzlüdür. 12. tabakada çok sayıda Coba kasesi (Rothman, 2002a: 55) ile karakteristik filiz bezemeli kaseler bulunmuştur (Schwartz, 2001: 236) (Şekil 114d). Yerel Geç Kalkolitik 2. evreye ait damla bezemeli kaseler 11-9. tabakalarda çok sayıda temsil edilmiştir (Pittmann, 2001: 415).

Yerel Geç Kalkolitik dönem bebek mezarları Kuzey Mezopotamya’da en çok Tepe Gawra’da kazılmıştır (Bache, 1935: 188) (Şekil 114g). 10-8. tabakalarda ortaya çıkarılan mezarlara bırakılan altın, gümüş, bakır ve lapis lazuli gibi değerli taşlardan yapılan eşyaların sınıflı toplum yapısına işaret ettiği öne sürülmüştür (Stein ve diğerleri, 1996: 210) (Şekil 114f).

Yerel Geç Kalkolitik 1. evre damga mühürlerinin en erken örnekleri de Tepe Gawra’da bulunmuştur (Pittmann, 2001: 415) (Şekil 114e). Mühür ikonografisi Ubaid Kültürüne göre çeşitlenmiş olsa da, büyük bir değişim görülmemektedir. Yaygın kullanılan motifler *şamanlar*, cinsel birleşme sahneleri ve hayvanlardan oluşmuştur. Yerel Geç Kalkolitik 2. damga mühürleri Ubaid’den tamamen farklılaşan, mühür motiflerinin oldukça değiştiği malzemelerdir ve en erken örneklerine de Tepe Gawra’da rastlanmıştır. Bu mühürler üzerine çiftçilik, ritüel ve tören yemeği sahneleri, keçi başları, çift başlı yılanlar ve akbaba gibi hayvan motifleri kazınmıştır. İnsanların önceki evreye göre daha kalabalık gruplar halinde betimlenmiş, sadece şamanlar tek olarak yer almıştır (Pittmann, 2001: 415). 12. tabakadaki büyük depo alanları, mühür ve kretulalar, lapis lazuli, altın ve obsidiyen bıçaklar bu dönemde Tepe Gawra’nın küçük, basit bir yerleşimden daha fazlası olduğunu kanıtlamaktadır (Peasnell ve Rothman, 1999: 106).

9.5.2. Telul Eth-Thalathat II

Musul’a 60 km mesafedeki yan yana beş höyükten biri olan Telul Eth-Thalathat II 100x60 m boyutlarında ve 8 m yüksekliktedir (Egami, Sonu ve Horiuchi, 1966: 1) (Şekil 14). 1956-1976 yıllarında kazılan höyükte bazı alanlarda ana toprağa ulaşılmıştır. Tabaka I-VI Gawra/Geç Kalkolitik, VIIa Terminal Ubaid, VIIb-XI Geç Kuzey Ubaid, XII-XIV Erken Kuzey Ubaid, XV-XVI Çanak Çömlekli Neolitik döneme aittir (Sudo, 2010: 172). Yerleşim Tunç Çağında mezarlık alanı olarak

kullanılmıştır (Egami, 1959: 8; Fukai, Horiuchi ve Matsutani, 1970: 83). Yerleşimde Erken ve Geç Kalkolitik dönem materyal kültürü orak uçları, obsidiyen ve çakmaktaşı kazıyıcılar ve çekirdekler, açkılı taş baltalar, havaneli, ezgi taşları, taş kaplar, kolye ucu ve boncuk gibi süs eşyaları ve mühürler, kemik balta ve kaşıklar, sapan taşları, ağırşaklar, çömlek mezarlar ve figürinlerle temsil edilmiştir (Egami, 1959: 7).

Erken Kalkolitik döneme ait tapınak olduğu düşünülen Tripartite planlı nişli duvarları olan anıtsal “C yapısı” tapınak olarak nitelendirilmiş, bunun yanı sıra dörtgen planlı konutlar ortaya çıkarılmıştır (Fukai, Horiuchi ve Matsutani, 1970: 83) (Şekil 115a). Ubaid Kültürünün karakteristik “ophidian” figürinleri kullanılmış (Daems, 2010: 156) ve bir bebekte “cranium” uygulamasına rastlanmıştır.

Erken Kalkolitik çanak çömlekler mineral katkılıdır ve boya bezemelidir (Egami, 1959: 6). Omuzlarında yatay hatlar ile sınırlandırılmış kafes tarama ve şevron sıralarından oluşan bezemeli huni boyunlu çömlekler, ağız kenarı üzerinde ağ tarama şeritleri yer alan yarı küresel çanaklar, dikey ve yatay içi dolu üçgen sırası bezemeli içe çekik ağızlı çanaklar bu dönem için karakteristiktir (Şekil 115b-d). Bir mezar çömleği boyalıdır (Egami, 1959: 5). SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evreye ait seri üretim Coba kaseleri (Şekil 115f) ve 2. evreye ait damla bezemeli kaseler (Şekil 115e) bulunmuştur (Egami, 1959: 156-fig.4).

Geç Kalkolitik çanak çömleklerinde bitki katkılı ve saman yüzlü mallar yerine, mineral katkılı Uruk çanak çömlekleri bulunmuştur (Şekil 115c). Telul Eth-Thalathat II yerleşiminde bir Uruk koloni iskanı olduğu belirtilmiş olmasına karşın, karakteristik akıtacaklı çömlekler dışında bürokrasi araçlarına ve mimarisine ait bilgilere yer verilmemiştir.

9.5.3. Değerlendirme

Orta ve Yukarı Dicle havzalarının mimari ve bürokrasi araçları birbirine benzememektedir. Kalkolitik Çağ boyunca Orta Dicle Havzasında rastlanan anıtsal ve tripartite planlı mimariye Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Tepe Gawra’da Kuzey Mezopotamya’nın en erken ve en zengin bürokrasi araçlarına

rastlanmasına karşın, Yukarı Dicle Havzasında bu tür araçlara rastlanmamaktadır. Salat Tepe’de bulunan bir damga mühür ise tartışmalıdır.

Her iki havzanın çanak çömlek ve ölü gömme geleneklerinde benzerlik görülmektedir. Telul Eth-Thalathat II mineral katkılı ve boya bezemeli çanak çömlekleri ve Tepe Gawra bitki katkılı ve saman yüzlü çanak çömlekleri Yukarı Dicle Havzası ile benzerdir. Telul Eth-Thalathat II’deki Erken Kalkolitik dönem bezeme renkleri ve bezemenin kapların geneline yayılmış olmasından anlaşılan yoğun güney etkisine karşın, Yukarı Dicle Havzasında bu etki daha azdır. Orta Dicle Havzasındaki iki yerleşimde de Coba kaselerine ve filiz bezemeye rastlanmıştır. Yukarı Dicle Havzasında karakteristik Yerel Geç Kalkolitik dönem biçim ve bezemeleri Orta Dicle Havzasındaki kadar yoğun değildir. Telul Eth-Thalathat II’deki mineral katkılı karakteristik Uruk biçimlerine Yukarı Dicle Havzasında sadece Başur Höyük’te, Tepe Gawra’daki damla bezemeli kaselere ise birçok yerleşimde rastlanmıştır. SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik dönemin 1-2. evrelerini temsil eden mineral katkılı Coba kaseleri, filiz ve damla bezemeli kaselerin yanı sıra 3. evreyi temsil eden bitki ve saman katkılı çanak çömlekler Tepe Gawra’da temsil edildiği gibi, geç evre geleneği Yukarı Dicle Havzasında yaygındır. Tepe Gawra ve Telul Eth-Thalathat II bebek mezarlarına Yukarı Dicle Havzasında birçok yerleşimde rastlanmış olmasına karşın, bu mezarlarda Tepe Gawra’daki gibi prestij objeleri yoktur. “cranium” uygulamasına da her iki havzada birer yerleşimde rastlanmıştır. Ubaid Kültürünün karakteristik “ophidian” figürinleri Havuz Mevkii’de bağlamı tam tanımlanamayan dolguda bulunmuştur (Bkz. Böl. 5.4). Bu karşılaştırmalara göre Yukarı ve Orta Dicle havzalarının materyal kültüründe benzerlikler ağır basmakla birlikte, bazı mimari planlar ile bürokrasi araçları ve prestij objeleri bakımından farklılıklar bulunmaktadır.

9.6. DOĞU ANADOLU VE GÜNEY KAFKASYA YERLEŞİMLERİ

Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ yerleşimleri arasında Yukarı Dicle Havzası ile benzer materyal kültür ortaya çıkarılan en kuzeydeki yerleşimler Doğu Anadolu bölgesindeki Sos Höyük ve Güney Kafkasya bölgesindeki Ovçular Tepe’sidir (Marro ve diğerleri, 2009: 32) (Şekil 14).

9.6.1. Sos Höyük

Sos Höyük Erzurum'un Pasinler ilçesinde, Aras Nehri'nin bir kolu olan Dere Suyu kenarında yer almaktadır (Sagona, Sagona ve Özkorucuklu, 1995: 196) (Şekil 14). Yerleşim 1.2 hektar boyutundadır ve çevresindeki terasları ile birlikte 150x270 m ölçülerindedir. Sos Höyük 1987 yılında ve 1994-2000 yılları arasında kazılmıştır. MÖ 2. binyılda terk edilip, Ortaçağda yeniden iskan edilmiş olan yerleşimin stratigrafisi Geç Kalkolitik dönem (VA), Erken (VB, VC, VD), Orta (IVA, IVB) ve Geç Tunç Çağı (III), Demir Çağı (IIA, IIB), Hellenistik dönem (IIC) ve Ortaçağ (I) tabakalarından oluşmuştur (Sagona ve Sagona, 2003: 104). VA evresi olarak tanımlanmış olan Geç Kalkolitik dönem MÖ 3500/3300-3000 yılları arasına tarihlenmiştir (Sagona, 2000: 332).

VA mimarisinin en belirgin yapısı büyük ve kavisli bir duvardır (Sagona ve Zimansky, 2015: 148) (Şekil 116a). 2.5 m kalınlıktaki duvarın temeli sert kil ve küçük taşlarla inşa edilmiştir. Duvarın bir kısmı ortaya çıkarılmış olmasına karşın, yerleşimin merkezini çevrelediği anlaşılmıştır. Üst yapı bu geniş temel duvarı üzerine kerpiç ve ahşapla inşa edilmiştir. Duvarın taban seviyelerinde ortaya çıkarılan bulgular höyükte daha erken bir Kalkolitik iskanın varlığına işaret etmiştir. İki yenileme evresi tespit edilmiş duvarın depremle yıkılmış olduğu ve yenileme evreleri arasında uzun bir süre duvarın yıkılmış olarak kaldığı, daha sonra yenilendiği anlaşılmıştır. Yenileme evresinde tümüyle kerpiç tuğlalarla, yuvarlak planlı ve bağımsız bir yapı olarak inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır. Anıtsal yapıya ait olduğu düşünülen (Palumbi, 2011: 215) bu duvarın dışında VA mimarisine ait ocaklar ortaya çıkarılmıştır. Anıtsal yapının tabanında bulunmuş olan taş aletler, bina içerisinde üretim yapıldığını ortaya koymuştur. Yenileme evresine ait radyokarbon tarihlerine göre yapı MÖ 3350-3000/2900 yıllarına aittir.

VA çanak çömlekleri Sioni malları, Gri mallar (*drab ware*), saman yüzlü mallar, Tilkitepe malları, siyah açıkı mallar ve proto Kura-Aras malları olarak altı grupta toplanmıştır (Sagona, 2000: 333). Bu mal gruplarından saman yüzlü mallar Geç Kalkolitik dönemin en karakteristik çanak çömlekleridir (Şekil 116c). Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Bölgesi ile Yukarı Dicle Havzası ve diğer güneydeki

Kalkolitik Çağ yerleşimleri arasındaki ilişkiye bu çanak çömlekler işaret etmektedir (Sagona ve Zimansky, 2015: 148) (Şekil 116b).

9.6.2. Ovçular Tepesi

Ovçular Tepesi Nahçıvan'ın Dize Köyü'nün kuzeyinde, Arpaçay Nehri'ne hakim bir tepe üzerinde yer alan 2 ha alan kaplayan bir höyüktür (Marro ve diğerleri, 2009: 35) (Şekil 14). Kazılar 1986'da, 2001'de ve 2006-2013 yıllarında yürütülmüş, 1-1.5 m kalınlıktaki arkeolojik dolgularda (Marro, 2012: 21) Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağına tarihlenen katmanlar açığa çıkarılmıştır (Marro ve diğerleri, 2009: 32). Geniş bir alanda araştırılan Kalkolitik Çağ tabakaları MÖ 4350-3950 yıllarına tarihlenmiştir (Gülçur ve Marro, 2012: 305). Ovçular Tepesi'nin en erken evresi Geç Kalkolitik dönemdir²⁷ (Marro ve diğerleri, 2011: 70) ve radyokarbon tarihlerine göre Evre I MÖ 4450-4300 ve Evre II MÖ 4300-3950 yıllarında iskan edilmiştir. Bu tabakalar SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. 2. ve 3. evreye aittir.

Geç Kalkolitik dönem mimarisi, zemindeki dikme deliklerine göre dal örgü kulübelerden oluşmuştur (Marro ve diğerleri, 2011: 70). Bu mimarinin göçebe topluluklar tarafından mevsimlik olarak kullanılmış olduğu öne sürülmüştür. Kalıcı yerleşim geç evrede başlamış ve mevsimlik yerleşimden daha uzun süre kullanılmıştır. Konutların hepsi basit, dörtgen planlı ve taş temel üzerine kerpiçten inşa edilmiştir (Şekil 117a-b). Yerleşimde sekiz bebek mezarı kazılmış (Şekil 117g), bir mezarda ortaya çıkarılan 9 adet bakır balta (Marro ve Yılmaz, 2017: 29) diğer Yerel Kalkolitik yerleşimler arasındaki en zengin mezar eşyası koleksiyonlardan birini oluşturmaktadır (Şekil 117h-ı).

Çanak çömlek bitki katkılı ve saman yüzlüdür (Marro, 2010: 42) (Şekil 117e). SAR Kronolojisine göre Yerel Geç Kalkolitik 1. evrenin Coba kaseleri (Marro, 2012: 24) (Şekil 117d), 2. evrenin karakteristik damla bezemeli çanakları (Marro ve diğerleri, 2009: 85.2) ve 3. evrenin çekiç kesitli kaseleri ile pişirme kapları (Marro, 2010: 48) bulunmuştur.

²⁷ Orta Kalkolitik dönemin tarihlemesi tartışmalıdır (Marro ve diğerleri, 2009: 35).

9.6.3. Değerlendirme

Ovçular Tepesi Yerel Kalkolitik mimarisi diğer bölgelerden farklıdır. Erken evrede inşa edilmiş dal örgü kulübe türü konutlar sadece bu yerleşimde bulunmuş, geç evredeki taş temelli konutlar ise “Bileşik Ev” olarak tanımlanan karakteristik Yerel Kalkolitik dönem konutlarıdır. Ovçular Tepesi’nde de Yukarı Dicle havzası gibi, tripartite planlı yapılar bulunmamış, yerleşim mevsimlik kullanılmıştır (Berthon, 2018: 931). Buna karşın Doğu Anadolu bölgesini temsil eden Sos Höyük VA’da ortaya çıkarılan yapının anıtsal olduğu düşünülmektedir.

Kalkolitik Çağda Yukarı Dicle Havzası ile Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Bölgelerinin ortak paydası bitki katkılı ve saman yüzlü çanak çömleklerdir. Ovçular Tepesi’nde bu çanak çömleklerin Coba kaseleri, damla bezemeli kaseler, çekiç kesitli kaseler ve pişirme kapları gibi karakteristik biçimleri bulunmuştur. Bu biçimler Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik dönemi için de karakteristiktir. Ovçular Tepesi çanak çömleklerinde görülen “çömlekçi işaretleri”ne de Yukarı Dicle Havzasında rastlanmıştır (Şekil 109). Sos Höyük VA’da Yukarı Dicle Havzasında görülmeyen farklı mal grupları ile birlikte bitki katkılı ve saman yüzlü çanak çömlekler de ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimde bu geleneğe ait Yukarı Dicle Havzasından da bilinen karakteristik biçimlere rastlanmamıştır.

Ovçular Tepesi ve Sos Höyük VA’da bürokrasi aracına rastlanmamış olması bu bölgenin Yukarı Dicle Havzası gibi sosyo-ekonomik açıdan gelişkin olmadığını düşündürmektedir. Buna karşın Ovçular Tepesi’nde ortaya çıkarılan bebek mezarındaki madeni aletler (Şekil 1171) Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde rastlanan en nitelikli mezar eşyası sayılabilir. Prestij objesi olduğu düşünülen bu aletler yönetici sınıfın varlığına ve sınıflı toplum yapısının bu bölgede oluştuğuna işaret edebilir. Bu özelliği ile özellikle Güney Kafkasya bölgesinin madeni aletlerden yoksun olan Yukarı Dicle Havzasından farklı bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Yukarı Dicle Havzası Mardin-Midyat Platosu ile Güneydoğu Toros Dağları arasında yer almaktadır. Arkeolojik açıdan zengin bir bölge olan havza, 1990'lı yıllarda sistemli olarak araştırılmaya başlanana kadar bilinmeyen bir bölge (*terra incognita*) olarak kalmış olmasına karşın, son onyıllarda yapılan çalışmalar havzanın arkeolojik geçmişinin 700.000 yıl kadar geriye gittiğini ortaya koymuştur (Bkz. Böl. 1.2). Havzanın binlerce yıldır iskan edilmesini Toros Dağlarının çok az sayıda ve zor geçilebilen geçitler oluşturması, doğal kaynak zenginliği ve bu kaynakların Mezopotamyalılar için önemli olması sağlamıştır (Bkz. Böl. 1.1).

Kalkolitik Çağ tarımın ve yerleşik yaşamın başlangıcı ile kent-devletlerin doğuşu olarak bilinen insanlık tarihindeki en önemli iki kırılmanın arasında yaşanmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 6000-3000 yılları arasına tarihlenen bu çağda Mezopotamya'nın kuzeyi ve güneyi farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağı için kronolojik ve terminolojik en temel üç sorun Halaf'ın Kalkolitik Çağ kronolojisi içerisinde yer alması (Bkz. Böl. 3.2), en güncel kronolojik şablon olsa bile SAR Kronolojisinin bazı problemlerinin olması (Bkz. Böl. 3.3.2) ve Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik topluluklarını güney kökenli Ubaid veya Uruk terminolojisinin temsil etmesidir (Bkz. Böl. 3.4).

Yaklaşık 2000 yıllık bir sürece (MÖ 6500-4500) yayılan Halaf Kültürü Kuzey Mezopotamya'nın geniş coğrafyasında birbirine benzeyen özelliklerle varlığını sürdürmüştür. Halaf Kültürü temelde Neolitik yaşam biçimini temsil ediyor olsa da, Neolitik Dönem sonrasına ilişkin bazı özellikleri de bünyesinde barındırmasından dolayı, kronoloji içerisindeki yeri tartışmalıdır. Buna karşın son on yıllarda yapılan çalışmalar birçok benzerliği ile Halaf'ın Neolitik kültürlerden doğduğu ve gelişim gösterdiği anlaşılmıştır. Böylece Kalkolitik Çağ yeni kronolojik çalışmalarda Ubaid ile başlatılmalıdır.

Ubaid ve Uruk Kültürlerinin Güney Mezopotamya'da ortaya çıkmış olmasına karşın, Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ kronolojisi ve terminolojisi de bu kültürlere göre şekillenmiştir. Araştırmacılar için bu büyük coğrafyada aynı zaman diliminde yaşamış olan farklı toplulukları çalışmak başlıca problemlerden biri olmuştur. Son onyıllarda sayısı giderek artan arazi çalışmaları ve bilimsel toplantılar

SAR Kronolojisi gibi yeni çalışmaları ortaya çıkarmış olmasına karşın, bu yeni çalışmaların da başka sorunsallara yol açtığı görülmektedir. Bu kronoloji Yerel Kalkolitik toplulukların ilk olarak Geç Kalkolitik dönemin 1. evresinde (M 4500’ler) ortaya çıktığını ve M 3600’lerde yok oldukları ya da bölgeyi terk ettikleri algısını yaratmaktadır. Kronoloji ve terminoloji sorunları ile değerlendirildiğinde Kuzey Mezopotamya’da M 5. binyılın başlarında Geç Neolitik toplulukların Erken Kalkolitik dönem materyal geleneğini benimseyerek varlığını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. SAR Kronolojisinin bu algısının aksine Mö 3600’lerde Güney Mezopotamya kökenli topluluklar bölgeye gelmeye başladıklarında Yerel Kalkolitik topluluklar bir anda yok olmamış ya da bölgeyi terk etmemişlerdir. Yukarı Dicle Havzasında tek bir yerleşimde kolonici toplulukların iskan ettiği bu tarihlerde diğer Geç Kalkolitik dönem yerleşimlerinde Tunç ağı başlarına kadar Yerel Kalkolitik topluluklar iskan etmeye devam etmişlerdir (Bkz. Böl. 3.3.2).

Yukarı Dicle Havzası her dönemde diğer bölgelerle g, savaş, ticaret gibi çeşitli etkileşimlere girmiş olsa da, yerel kültür özelliklerini (Bkz. Böl. 6) Kalkolitik ağ boyunca korumuştur. Buna karşın bilimsel sonuçlarda bu yerel özellikler göz ardı edilmiş, Yerel Kalkolitik topluluklar havzaya uzak bölgelerde ortaya çıkmış kültürler ile ilişkilendirilmiştir (Bkz. Böl. 3.4). Kuzey Mezopotamya Kalkolitik ağ kronoloji ve terminoloji sorunlarının başında gelen hatalı terminoloji kullanımı genelde Güney Mezopotamya kökenli kültür adlarının tüm coğrafya için kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Güney kökenli kültürlerin kuzey bölgelerdeki materyal kültür varlığını Akültürasyon vb. türü etkileşimleri göz ardı ederek, bu materyal geleneğin doğrudan güney kökenli topluluklarca üretildiği veya kuzey coğrafyasına taşındığı algısı yaratılmaktadır. Uzun bir süre boyunca Kuzey Mezopotamya Kalkolitik ağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan materyal kültürün Ubaid ve Uruk Kültürlerine ait olduğu ya da bu kültürler ile ilişkili olduğunu temsil eden “Post-Ubaid” veya “Kuzey Uruk” terimleri ile anılmıştır. Güney Mezopotamya’da ortaya çıkan Ubaid topluluklarının sosyo-kültürel özelliklerine kuzeydeki yerleşimlerde rastlanmadığı ve bu yerleşimlerde iskan eden toplulukların aslında Ubaid ile ağdaş ama farklı topluluklar oldukları son on yıllarda daha iyi anlaşılmış olsa da, söz konusu terminolojik sorunlar yerel toplulukların anlaşılmasına engel olmaktadır. Bu çalışmada da vurgulandığı gibi Erken Kalkolitik dönemde

Ubaid toplulukları Kuzey Mezopotamya'ya göç etmemiş (Bkz. Böl. 5), bu dönemde ve Geç Kalkolitik dönemde de bölgenin yerel toplulukları MÖ 5. binyılın başından MÖ 4. binyılın sonuna kadar iskan etmişlerdir (Bkz. Böl. 7). Geç Kalkolitik dönemdeki Uruk iskanı da Yerel Kalkolitik topluluklar ile eşzamanlı yaşanmıştır (Bkz. Böl. 8). Bu çalışmada Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerini değerlendirirken, bölge için kullanılabilecek, söz konusu sorunların en aza indirgendiği güncel bir Kalkolitik Çağ kronolojisi oluşturulmaya çalışılmıştır (Tablo 5-6).

Bu çalışmanın amaçlarının başında Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ yerleşimlerini diğer bölgeler ile karşılaştırmak gelmektedir (Bkz. Böl. 4-9). Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik dönem yerleşimlerinde ortaya çıkarılan materyal kültür havzadaki yerel toplulukların boyalı ve mineral katkılı çanak çömlekleri Ubaid Kültürü ile benzer özellikler göstermesine karşın, mimari, taş aletler, figürinler, mezarlar ve bürokrasi araçları açısından herhangi bir benzerlik göstermemektedir. Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik dönem topluluklarının Kuzey Mezopotamya Yerel Kalkolitik toplulukları olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde havzanın çevresindeki Yukarı Fırat Havzası, Orta Fırat Havzası ve Batısı, Kilikya ve Doğu Akdeniz Bölgesi, Yukarı Habur Havzası, Orta Dicle Havzası ve Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Bölgesi Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan materyal kültüre göre bu bölgelerde yaşayan toplulukların bu bölgelerin kendi yerel toplulukları olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik dönem mineral katkılı ve boyalı çanak çömleklerine Yukarı Fırat ve Orta Fırat Havzasında, Kilikya ve Doğu Akdeniz Bölgesinde rastlanmıştır. Orta Fırat Havzasındaki boya bezemeli kaplarda Güney Mezopotamya'ya özgü motiflere daha yoğun rastlanmasına karşın, Yukarı Dicle Havzası ile benzer biçim ve bezeme özellikleri görülmektedir. Çanak çömleklerin benzer özellikler göstermesine karşın bu bölgelerde ortaya çıkarılan anıtsal mimariye (Bkz. Böl. 5.5.1.1), bürokrasi araçlarına (Bkz. Böl. 5.5.1.6) ve madeni bulgulara (Bkz. Böl. 5.5.1.7) Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Çanak çömlekler gibi bu bölgeler ile benzerlik gösteren diğer materyal kültür mezar ve taş alet gelenekleridir. Bu döneme ait mezarlarda karşılaşılan “cranium” uygulamasına da Yukarı Dicle Havzasında ve Yukarı Fırat ve Orta Fırat Havzalarında rastlanmıştır. Yukarı Dicle Havzasında “cranium” uygulamasına rastlanmasına karşın Yukarı Fırat,

Orta Fırat Havzaları ve Kilikya Bölgesinde ortaya çıkarılmış olan sandal modeli ve “ophidian figürinler” gibi Güney Mezopotamya kökenli buluntulara rastlanmamıştır.

SAR Kronolojisine göre en erken Yerel Geç Kalkolitik evre 1. evredir. Yukarı Dicle Havzasında bu evrede ortaya çıkarılan tıraşlı seri üretim Coba kaselerine, filiz bezemeli kaselere ve az sayıdaki boyalı parçalara Yukarı Fırat, Orta Fırat, Yukarı Habur ve Orta Dicle Havzaları ve Kilikya Bölgesindeki Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde rastlanmıştır. Çanak çömlek özellikleri benzer olmasına karşın, bu bölgelerde ortaya çıkarılan anıtsal mimari, gelişkin bürokrasi araçları ve madeni bulgulara Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır.

Yerel Geç Kalkolitik 2. evrede Yukarı Dicle Havzasında çok sayıda rastlanan damla bezemeli kaseler Yukarı Fırat, Orta Fırat, Yukarı Habur, Orta Dicle Havzalarında ve Güney Kafkasya Bölgesi’nde ortaya çıkarılmıştır. Bu evrede Geç Kalkolitik dönemde iskanın son bulunduğu Kilikya Bölgesi dışında diğer bölgelerde iskan görülmektedir.

Yerel Geç Kalkolitik 3. evrenin karakteristik çanak çömlekleri olan çekiç kesitli kaseler, pişirme kapları ve tıraşlı seri üretim kaseleri Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik dönem çanak çömlekleri içerisinde en çok karşılaşılan biçimlerdir. Bu kaplara Yukarı Fırat, Orta Fırat, Yukarı Habur ve Güney Kafkasya Bölgesi’nde de rastlanmıştır.

SAR Kronolojisinin sorunsallarının başında gelen (Bkz. Böl. 3.3.2) Geç Kalkolitik 4. evre Güney Mezopotamya kökenli materyal kültür ile temsil edilmektedir. Güney Mezopotamya Orta Uruk dönemini tanımlamak için kullanılan bu evreyi temsil eden materyallere Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Bu evrede havzanın yerel toplulukları iskan etmeye devam etmişlerdir. Geç Kalkolitik 4 evresinin havzada olmaması yukarıda değinilen SAR Kronolojisi ve terminoloji sorunlarına işaret etmektedir (Bkz. Böl. 3.3.2). SAR Kronolojisine göre Orta ve Geç Uruk dönemini temsil eden Geç Kalkolitik 4 ve 5. evrelerinde Yukarı Dicle Havzasında yerel toplulukların iskanı devam etmiş olmasına karşın, kronolojik ve terminolojik sorunlar Erken Kalkolitik dönemde başlayan yerel toplulukların iskanının Geç Kalkolitik dönemde de devam ettiğini ifade edememiştir (Bkz. Böl. 3.3 ve 3.4). Orta Uruk döneminde kolonici topluluklar bölgeye gelmemiş olmasına karşın, Geç Kalkolitik dönemde Yukarı Dicle Havzası terk edilmemiş, yerel

toplulukların iskanı devam etmiş ve Geç Kalkolitik 5'te Uruk toplulukları havzada bir yerleşimde kısa süreli iskanda bulunmuştur (Bkz. Böl. 8).

SAR Kronolojisine göre Geç Kalkolitik 5. evre Yukarı Dicle Havzasında Güney Mezopotamya kökenli Uruk materyalinin ortaya çıktığı ilk evredir. Bu evreye ait karakteristik Uruk çanak çömleklerine Orta Fırat Havzası ve Batısında ve Yukarı Habur Havzasında rastlanmıştır. Bu evrede Başur Höyük'te mimaride görülen sur duvarı, Yerel Kalkolitik 3. evreyi örten çakıl dolgu ve büyük taşlarla inşa edilmiş konutlar gibi belirgin farklılıklar, kolonicilerin havzaya ilk kez Geç Uruk döneminde geldiklerini ortaya koymuştur (Bkz. Böl. 8). Havzadaki Geç Kalkolitik dönem yerleşimlerinde ortaya çıkarılan çanak çömlek, mezar ve taş alet geleneklerine diğer bölgelerde rastlanmasına karşın anıtsal mimari, bürokrasi araçları ve madeni bulgulara Yukarı Dicle Havzasında rastlanmamıştır. Başur Höyük dışındaki yerleşimlerin materyal kültürünün yerel özelliklere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bkz. Böl.7).

Erken Kalkolitik dönemde havzadaki yerleşimler 1 hektar ila 5 hektar arasında değişen boyutlara, Geç Kalkolitik dönemde 1 hektar ila 20 hektar arasında değişen boyutlara sahiptir. Bunlardan Müslüman Tepe (20 ha), Hirbemerdon (10.5 ha) ve Çattepe (10 ha) havzanın en büyük Geç Kalkolitik dönem yerleşimleri olmasına karşın, bu döneme ait tabakaları hakkında sınırlı bilgi bulunan yerleşimlerdir. Büyük boyutlu yerleşimlerin Kalkolitik Çağdaki ilk iskanının Geç Kalkolitik dönemde başlamış olmasının nedeni bu dönemde yerleşim sayısının Erken Kalkolitik döneme göre iki katından fazlaya ulaşmış olmasıdır (Bkz. Böl. 7.10.3). Havzadaki Yerel Kalkolitik toplulukların bu dönemde nüfusunun artmış olduğu, yeni ve büyük boyutlarda yerleşimler kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Karşılaştırma bölümünde değinilmemiş olmasına karşın, Orta Anadolu bölgesinde yer alan Güvercinkayasası (Gülçur, 2012) ve Çadır Höyük'te (Steadmen ve McMahon, 2015) ortaya çıkarılan Kalkolitik Çağ materyal kültürü de Yukarı Dicle Havzası ile benzer bir geleneği yansıtmaktadır. Bu bilgiler ışığında Orta Anadolu Bölgesinin Yerel Kalkolitik Kültürünün de Kuzey Mezopotamya gibi kendi içerisinde gelişim gösterdiği, bu kültürün Güney Mezopotamyalıların etkisiyle oluşmadığı anlaşılmaktadır.

Yukarı Dicle Havzasında Kafkasya dışındaki tüm bölgelerde görülen ve tripartite planda inşa edilmiş anıtsal kamu yapılarına ve yönetici sınıf tarafından kullanıldığı düşünülen, genelde anıtsal kamu yapılarında ele geçen bürokrasi araçlarına rastlanmamıştır. Salat Tepe’de bulunmuş ve havzadaki tek örnek olan taş damga mühür ve Giricano’daki yine tek örnek olan bulla, sosyo-politik açıdan gelişkin merkezlerdeki bürokrasi araçları ile karşılaştırıldığında, gerek basit yapımları ve gerekse birer buluntu ile temsil edilmelerinden dolayı, bürokrasinin varlığına işaret edebilecek bir nitelik taşımamaktadır. Yönetici sınıfa ilişkin, anıtsal yapılar, bürokrasi araçları veya prestij objesi niteliğindeki madeni aletler gibi arkeolojik izlere de rastlanmayışı, havzanın Yerel Kalkolitik topluluklarında sınıflı yapının varlığını da tartışmalı kılmaktadır. Genellikle mezar eşyalarının bu tip bir yapıya işaret edebileceği ileri sürülmekle birlikte, Yukarı Dicle Havzasında mezar eşyalarına da düşük oranda rastlanması, bu malzemelerden yola çıkılarak bir değerlendirme yapılmasına olanak tanımamaktadır.

Havzada anıtsal mimari ve bürokrasi araçlarının olmaması sosyo-ekonomik yapısından kaynaklanmaktadır. Yerleşimler birer köy niteliğindedir ve buralarda yaşayan topluluklar havzanın 700.000 hektar üzerindeki verimli arazilerinde yürüttükleri tarım ve hayvancılık dışındaki ekonomik kaynakları kullanmamıştır (Ökse, 2019a: 222). Yerleşimlerin ilk kuruldukları dönemden Kalkolitik Çağ sonuna kadar köy olarak kalmış olmalarına, bölgede güçlü bir ticaret potansiyelinin bulunmaması yol açmıştır (Ökse, 2019c: 111). Bu durum, bölgenin kapalı bir havza olmasından dolayı Mezopotamya ile Akdeniz arasındaki ticaret yolunun buradan geçmemesinden kaynaklanmış görünmektedir (Ökse, 2019b: 13). Bu durum ticaret faaliyeti yürütmek için havzaya gelmiş oldukları düşünülen Uruk koloni topluluklarının varlığını da tartışmalı hale getirmektedir. Bu konumu, bölgede ticaret merkezlerinin büyümesine olanak tanımadığı gibi, yağmura dayalı tarımın her iklim koşulunda sürdürülebilir olmasından dolayı, ekonomisinin ağırlıklı olarak tarım ürünlerine yönelmesine neden olmuştur.

Yukarı Dicle Havzası sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dinamiklerinin sınırlı olanaklar sağlamasına karşın, Kalkolitik Çağda MÖ 5. binyılın başından MÖ 4. binyılın sonuna kadar kesintisiz iskan edilmiştir. Havzadaki Geç Neolitik topluluklar Erken Kalkolitik dönemde bazı gelenekleri akültüre olmuş şekilde iskan etmeye

devam etmişler, Geç Kalkolitik dönemde Mezopotamya boyunca yaşanan merkezileşme bu toplulukları sınırlı olarak etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Adams, R. McC. ve Nissen, H. J. (1972). *The Uruk Countryside, The Natural Setting of Urban Societies*. Chicago ve Londra: Chicago Üniversitesi Yayınları.

Ahunbay, Z. ve Balkız, Ö. (2009). Outstanding Universal Value of Hasankeyf and the Tigris Valley. *Doğa Dergisi*. Unesco: 1-9.

Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*. London: William Francis Yayınları.

Akkermans, P. M. M. G. (1988a). An Updated Chronology for the Northern Ubaid and Late Chalcolithic Periods in Syria: New Evidence from Tell Hammam Et-Turkman. *Iraq*. 50: 109-145.

Akkermans, P. M. M. G. (1988b). The Period V Pottery. *Hammam Et-Turkman I. Report on the University of Amsterdam's 1981-84 Excavations in Syria I* (287-349). Belçika: İstanbul Hollanda Tarih-Arkeoloji Enstitüsü.

Akkermans, P. M. M. G. (1989). Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia During the Later Fifth and Fourth Millenium B.C. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (339-367). Kopenhag: Kopenhag Üniversitesi: Tusculanum Müzesi Yayınları.

Akkermans, P. M. M. G. (2000). Old and New Perspectives on the Origins of the Halaf Culture. *Subartu*. 7: 43-54.

Akkermans, P. M. M. G. ve Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria-From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca.16.000-300 BC)*. İngiltere: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Algaze, G. (1986). Habuba on the Tigris: Archaic Nineveh Reconsidered. *Journal of Near Eastern Studies*. 45(2): 125-137.

Algaze, G. (1989). A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988. *Journal of Near Eastern Studies*. 48(4): 241-281.

Algaze, G. (1993a). *The Uruk World System-The Dynamics of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları.

Algaze, G. (1993b). Expansionary Dynamics of Some Early Pristine States. *American Anthropologist*. 95(2): 304-333.

Algaze, G. (2001a). Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage. *Current Anthropology*. 42(2): 199-233.

Algaze, G. (2001b). The Prehistory of Imperialism. The Case of Uruk Period Mesopotamia. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation (27-83)*. New Mexico: SAR Yayınları.

Algaze, G. (2013). *The End of Prehistory and the Uruk Period, The Sumerian World (68-94)*. Oxford: Routledge Press.

Algaze, G., Ataman, K., Ingraham, M., Marfoe, L., McDonald, M., Miller, N., Snow, C., Stein, G., Verharen, B., Wattenmaker, P., Wilkinson, T. ve Yener, A. (1986). The Chicago Euphrates Archaeological Project 1980-1984: An Interim Report. *Anatolica*. 13: 37-148.

Algaze, G., Brenties, B., Knapp, A. B., Kohl, P. L., Kotter, W. R., Lamberg-Karlovsky, C. C., Schwartz, G. M., Weiss, H., Wenke, R. J., Wright, R. P. Ve Zagarell, A. (1989). The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization. *Current Anthropology*. 30(5): 571-608.

Algaze, G., Breuninger, R, Lightfoot, C. ve Rosenberg, M. (1991). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Season. *Anatolica*. 17: 176-240.

Algaze, G. ve Rosenberg, M. (1991). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1989. 8. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.137-161). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Algaze, G., Hammer, E, Parker, B, Breuninger, R. ve Knudstad, J. (2012). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project-Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas. *Anatolica*. 38: 1-115.

Ali Bey. (2003). *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk-Seyahat Jurnalı İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a Min Sene 1300 İlâ Sene 1304*. Günümüz Türkçesine Çeviren: Cahit Kayra. İstanbul: Buke Yayıncılık.

Allen, M. (1992). The Mechanisms of Underdevelopment: An Ancient Mesopotamian Example. *Comparing World Systems*. 15(3): 453-476.

Altınbilek, D. (2004). Development and Management of the Euphrates-Tigris Basin. *International Journal of Water Resources Development*. 20(1): 15-33.

Altınbilek, D. ve Akçakoca, H. (1997). Innovative Approaches in Water Resources Development in the Southeastern Anatolia Project (GAP). *International Journal of Water Resources Development*. 13(4): 485-504.

Al-Soof, B. A. (1985). *Uruk Pottery: Origin and Distribution*. Irak: Ministry of Culture and Information. State Organization of Antiquities and Heritage.

Areshian, G. E. (1990). Further Thoughts on the Uruk Expansion. *Current Anthropology*. 31(4): 396-399.

Arsebük, G. (2012). *Uzak Geçmişimize Dair Okumalar-Bir Derleme*. İstanbul: Ege Yayınları.

Arz, W. H., Lamy, F., Pätzold, J., Müller, P. J. ve Prins, M. 2003. Mediterranean Moisture Source for an Early-Holocene Humid Period in the Northern Red Sea. *Science*. 300: 118-121.

Atalay, İ. (2005). Kuvaterner'deki İklim Değişmelerinin Türkiye Doğal Ortamı Üzerindeki Etkileri. *TURQUA-V*: 121-128.

Atalay, İ. ve Mortan, K. (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Atıcı, A. L. (2011). Epipaleolithic Archaeology in Turkey. *Işın Yalçınkaya'ya Armağan* (27-46). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ay, E. (2001). Yukarı Dicle Vadisi 1999 Yılı Yüzey Araştırmaları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (695-728). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ay, E. (2002a). 2000 Yılı Müslümantepe (Şahintepe) Kazısı. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (491-515). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ay, E. (2002b). 2000 Yılı Müslümantepe Kazısı. 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.415-422), Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Ay, E. (2004). *2001 Yılı Müslümantepe Kazısı. Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (375-386). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ay, E. (2011). *2002 Yılı Müslümantepe Kazıları. Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (515-532). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ay, Eyyüp., Ay, A. ve Tarhan, Ç. M. (2013). *Müslümantepe Kazıları 2005-2008. Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (273-302). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Ay, N. (2014). *Müslümantepe İskeletlerinin Paleopatolojik Açından Analizi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bache, C. (1935). Tepe Gawra 1934-1935, *American Journal of Archaeology*. 39(2): 185-188.

Badler, V. R. (2002). A Chronology of Uruk Artifacts from Godin Tepe in Central Western Iran and Implications for the Interrelationships between the Local and Foreign Cultures. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports* (79-109). Cambridge: British School of Archaeology in Iraq.

Baldi, J. S. (2012). Tell Feres Al-Sharqi in the LC 1-2 Period. Serial Production and Regionalisation of Ceramic Traditions: A Perspective from a Small Rural Site. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (129-161). Paris: Varia Anatolica.

Baldi, J. S. ve Jayyab, K. A. (2012). A Comparison of the Ceramic Assemblages from Tell Feres Al Sharqi and Hamoukar. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (163-180). Paris: Varia Anatolica.

Balossi Restelli, F. (2006). The Local Late Chalcolithic (LC3) Occupation at Zeytinli Bahçe (Birecik, Şanlı-Urfa): The Ceramic Production. *Anatolian Studies*. 56: 17-46.

Balossi Restelli, F. (2008). Post-Ubaid Occupation on the Upper Euphrates: Late Chalcolithic 1-2 at Arslantepe (Malatya, Turkey). *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE)* (21-31). Berlin.

Balter, M. (2008). *Tanrıça ve Boğa Çatalhöyük: Uygarlığın Doğuşuna Arkeolojik Bir Yolculuk*. Çev. Selen Hırçın Riegel. İstanbul: Homer Kitabevi.

Bar-Yosef, O. (2000). The Impact Of Radiocarbon Dating On Old World Archaeology: Past Achievements And Future Expectations. *Radiocarbon* 42(1): 23–39.

Barın, G. (2009). Batman ve Yöresinin Arkeolojik Geçmişi Üzerine Gözlemler. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (49-62). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Barın, G., Akın, E. ve Şahin, F. S. (2004). Ilısu Klasik Yüzey Araştırmaları 2002. *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.127-138), Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Bartl, P. V. (2012). Giricano and Ziyaret Tepe: Two Middle Bronze Age Sites in the Upper Tigris Region. *Looking North: The Socio-Economic Dynamics of the Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium B.C.E* (175-191). Wiesbaden: Harrassowitz.

Bass, G. F. (1995). Sea and River Craft in the Ancient Near East. *Civilizations of the Ancient Near East* (1421-1431). New York: Charles Scribner's Sons Yayınları.

Bayazıt, M., Işık, İ., Cereci, S., Issı, A. ve Genç, E. (2013), FT-IR Spectroscopic Analysis of Potsherds Excavated from The First Settlement Layer of Kuriki Mound, Turkey. *International Journal of Modern Physics: Conference Series*. 22: 103-111.

Baykara, D. S. (2014). *Zooarchaeological Analysis on Faunal Remains from Salat Tepe, South-Eastern Turkey*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: ODTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Baykara, D. ve Satar, Z. (2013). 2011 Yılı Salat Tepe Kazısı'nda Ele Geçirilen Hayvan Kemiklerinin İncelenmesi. 28. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss.45-50). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Behm-Blancke, M. R. (1987). Hassek Höyük Kazıları, 1978-1979. *Aşağı Fırat Projesi, 1978-1979 Çalışmaları* (117-128). Ankara: ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları.

Benz, M., Coşkun, A., Rössner, C., Deckers, K., Riehl, S., Alt K. W. ve Özkaya, V. (2013). First Evidence of An Epipaleolithic Hunter-Fisher-Gatherer Settlement at Körtik Tepe. 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.65-78). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Benedict, P. (1980). Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması. *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (107-149). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bernbeck, R. ve Costello, S. (2011). *Yenice Yanı: Soundings at a Late Chalcolithic and Iron Age Hamlet. Ilisu ve Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları (653-686)*. Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Bernbeck, R., Costello, S. ve Ünal, N. (2003). Excavations at Yenice Yanı 2002. 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.117-126). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Berthon, R. (2014). Small But Varied: The Role of Rural Settlements in the Diversification of Subsistence Practices as Evidenced in the Upper Tigris River Area (Southern Turkey) During the Second and First Millennia BCE. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies*. 4(2): 317-329.

Berthon, R. (2015). Middle Assyrian Herding Practices in the North of the Empire: A View from Dunnu-sa-Uzubi. *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire (189-198)*. Hollanda: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Berthon, R. (2018). A Ritual Deposit of Fox Remains at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan) and Its Relation with the Pastoral Nature of Late Chalcolithic Communities. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 20: 930-936.

Bozkurt, A. (2014). *MÖ 4. Binyılda Uruk Kültürünün Güneydoğu Anadolu Yayılımı Ve Bunun Kültürel Sonuçları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.

Braidwood, R. J. (2008). *Tarihöncesi İnsanları*. Çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Braidwood, R. J. ve Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I, The Earlier Assemblages Phases A-J*. Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları.

Brancato, R. (2015) *Settlement Patterns and Political Landscapes in the Upper Tigris River Valley*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Katanya: Katanya Üniversitesi.

Brandt, R. W. (1973). The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part IV: The Chalcolithic Pottery, *Journal Of Near Eastern Studies*. 32(4): 439 – 444.

Brant, J. ve Glascott, A. G. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. 10: 341- 434.

Breniquet, C. (1987). Nouvelle Hypothese Sur la Disparition de la Culture de Halaf. Prehistoire de la Mesopotamie: La Mesopotamie Prehistorique Et L'exploitation Recente Du Djebel Hamrin (17-19 Aralık, Paris). Paris: Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi Yayınları.

Breniquet, C. (1995). La stratigraphie des niveaux préhistoriques de Mersin et l'évolution culturelle en Cilicie. *Anatolia Antiqua*. 3: 1-31.

Bridgland, D., Demir, T., Seyrek, A., Pringle, M., Westaway, R., Beck, A. R., Rowbotham, G. ve Yurtmen, S. (2007). Dating Quaternary Volcanism and Incision by the River Tigris at Diyarbakır, Southeast Turkey. *Journal of Quaternary Science*. 22(4): 387-393.

Boran, A., Tüfekçioğlu, A. ve Erdal, Z. (2006). Siirt-Batman İlleri ve İlçelerindeki Ortaçağ ve Sonrasına Ait 2004 Yılı Yüzey Araştırmaları. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.191-204). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Calvet, Y. (1987). L'apport de Tell el-'Oueili a La Chronologie D'Obeid. *Chronologies in the Near East. Relative Chronologies and Absolute Chronology 16,000-4,000 B.P. Part II* (465-472). Oxford: BAR International Series: 379(ii).

Campbell, S. (1992). The Halaf Period in Iraq - Old Sites and New. *The Biblical Archaeologist*. 55(4): 182-187.

Campbell, S. (2000). The Burnt House at Arpachiyah: A Reexamination. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 318: 1-40.

Campbell, S. (2007). Rethinking Halaf Chronologies. *Paléorient*. 33(1): 103-136.

Campbell, S. ve Healey, E. (2016). Multiple Sources: The pXRF Analysis of Obsidian from Kenan Tepe, S.E. Turkey. *Journal of Archaeological Science*. (Reports): 377-389.

Campbell, S., Carter, E., Anderson, S., Kennedy, A. ve Witcher, S. (1999). Emerging Complexity on the Kahramanmaraş Plain, Turkey: The Domuztepe Project. *American Journal of Archaeology*. 103(3): 395-418.

Caneva, I. (1992). Salvage Excavations at Yayvantepe-Til Huzur. *14. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.107-115). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Caneva, I. (2012). Mersin-Yumuktepe. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. 139 (Ocak-Nisan): 1-14.

Caneva, I. ve Köroğlu, G. (2008). Yumuktepe Höyüğü Kazıları 2007/Excavations at Yumuktepe Höyüğü in 2007. *ANMED*. 6: 79-86.

Caneva, I. ve Köroğlu, G. (2010). *Yumuktepe A Journey Through Nine Thousand Years*. İstanbul: Ege Yayınları.

Caneva, I. Palumbi, G. ve Pasquino, A. (2012). The Ubaid Impact on the Periphery: Mersin-Yumuktepe During The Fifth Millenium BC. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (353-389). Paris: De Boccard.

Caneva, I. ve Jean, E. L. (2016). Mersin-Yumuktepe. Une mise au point sur les derniers travaux. *Anatolia Antiqua*. 24: 13-34.

Carter, R. A. ve Philip, G. (2010). Deconstructing the Ubaid. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (1-22). Chicago-Illinois.

Charles, M., Pessin, H. ve Hald, M. M. (2010). Tolerating Change at Late Chalcolithic Tell Brak: Responses of an Early Urban Society to an Uncertain Climate. *Environmental Archaeology*. 15(2): 183-198.

Charvat, P. (2002). *Mesopotamia Before History*. Londra ve New York: Routledge.

Childe, V. G. (1928). *The Most Ancient East. The Oriental Prelude to European Prehistory*. Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner Yayınevi.

Childe, V. G. (1950). Urban Revolution. *The Town Planning Review*. 21(1): 3-17.

Cihangir, E. (2006). *Salat Tepe'de Arkeobotanik Çalışmalar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Collins, P. (2001). *The Uruk Phenomenon: The Role of Social Ideology in the Expansion of the Uruk Culture during the Fourth Millenium BC*. BAR Serisi 900. İngiltere: Basingstoke Yayınları.

Courty, M.-A. (1994). Le cadre paléogéographique des occupations humaines dans le bassin du Haut-Khabur (Syrie du nord-est). Premiersresultats, *Paléorient*. 20(1): 21-59.

Crawford, H. (1973). Mesopotamia's Invisible Exports in the Third Millenium B.C. *World Archaeology*. 5(2): 232-241.

Crawford, H. (2010). The Term “Hajjı Muhammad”: A Re-Evaluation. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (163-168). Chicago-Illinois.

Creekmore, A. (2007). The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Summary and Synthesis of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age Remains from First Three Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica*. 33: 75-128.

Croucher, K. (2010). Figuring Out Identity: The Body and Identity in the Ubaid. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (113-123). Chicago-Illinois.

Cruells, W. ve Nieuwenhuysse, O. (2004). The Proto-Halaf Period in Syria. New Sites, New Data. *Paléorient*. 30(1): 47-68.

Çakan, H., Genç, E., Kavak, S. ve Aslan, F. (2014). Kuriki Höyük (Batman) Kazısında Ortaya Çıkarılan Silonun Arkeobotaniksel Yönden Değerlendirilmesi. 29. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss.107-114). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Çambel, H. (1974). Southeast Anatolian Prehistoric Project and It's Significance for Culture History. *Belleten*. 38: 361-377.

Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980). İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış. *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (1-64). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Çevik, Ö. (2005). *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çilingiroğlu, Ç. (2005). The Concept of “Neolithic Package”: Considering its Meaning and Applicability. *Documenta Praehistorica*. 32(12): 1-13.

Çukur, A. ve Kunç, Ş. 1989. Analyses of Tepecik and Tülintepe Metal Artifacts. *Anatolian Studies*. 39: 113-120.

Daems, A. (2010). A Snake in the Grass: Reassessing the Ever-Intriguing Ophidian Figurines. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (149-161). Chicago-Illinois.

Davidson, T. E. ve McKerrell, H. (1976). Pottery Analysis and Halaf Period Trade in the Khabur Headwaters Region. *Iraq*. 38(1): 45-56.

Davidson, T. E. ve McKerrell, H. (1980). The Neutron Activation Analysis of Halaf and Ubaid Pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra. *Iraq*. 42(2): 155-167.

Demirtaş, I. (2015). Güvercinkayası Damga Mühür ve Mühür Baskıları. *Arkeoloji Dergisi*. 20: 23-39.

Deveci, A. ve Mergen, Y. (1999). Zeytin Bahçeli Höyük 1998: Ön Araştırma Raporu. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (97-118). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Dinçer, B. (2016). The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and Hominin Dispersals Out of Africa. *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia* (213-228).

Doğan, U. (2005a). Holocene Fluvial Development of the Upper Tigris Valley (Southeastern Turkey) as Documented by Archaeological Data. *Quaternary International*. 129: 75-86.

Doğan, U. (2005b). Land Subsidence and Caprock Dolines Caused by Subsurface Gypsum Dissolution and the Effect of Subsidence on the Fluvial System in the Upper Tigris Basin (Between Bismil-Batman, Turkey). *Geomorfoloji*. 71: 389-401.

Dormoy, I., Peyron, O., Combourieu Nebout, O., Goring, S., Kotthoff, U., Magny, M. ve Pross, J. (2009). Terrestrial Climate Variability and Seasonality Changes In The Mediterranean Region Between 15000 and 4000 Years Deduced From Marine Pollen Records. *Climate of the Past*. 5: 615-632.

Dönmez, A. ve Brice, W. C. (1949). The Distribution of Some Varieties of Early Pottery in South-East Turkey. *Iraq*. 11(1): 44-58.

Driel, G. Van. (1980). The Uruk Settlement on Jebel Aruda: A Preliminary Report. *Le Moyen Euphrate: Zone de Contacts et d'échanges* (75-93). Strazburg: Université des Sciences Humaines de Strasbourg.

Egami, N. (1959). Telul Eth-Thalathat. The Excavation of Tell II. The Tokyo University Iraq-Iran Expedition Report I. Tokyo: Yamakawa Yayınları.

Egami, N., Sono, T. ve Horiuchi, K. (1966). Brief Report of the Third Season's Excavations at Tell II of Telul Eth-Thalathat and Some Observations. *Sumer*. 22(1-2): 1-16.

Emberling, G. (2000). Rethinking World-System: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia (Book Review). *Journal of Antropological Research*. 56: 594-596.

Emberling, G. Cheng, J., Larsen, T. E., Pittman, H., Skuldboel, T. B. B., Weber, J. ve Wright, H. T. (1999). Excavations at Tell Brak 1998: Preliminary Report. *Iraq*. 61: 1-41.

Engin, A. (2014). Gre Virike Eski Tunç Çağı Seramiğinde Çömlekçi İşaretleri. *Armağan Erkanal'a Armağan Anadolu Kültürlerine Bir Bakış* (197-210). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Erarslan, A. (2007). Anadolu'da İlk Kentler-Kent Olgusu Üzerine Bir Tartışma. *TÜBA-AR*. 10: 63-73.

Erdalkıran, M. (2017). Animal Motifs on Halaf Painted Pottery. *Painting Pots-Painting People Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia* (152-161). Oxford ve Philadelphia: Oxbow Yayınları.

Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış. *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (65-72). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Erinç, S. ve Tunçdilek, N. (1952). The Agricultural Regions of Turkey. *Geographical Review*. 42(2): 179-203.

Eroğlu, S. (2015). *Antropolojik Veriler. Ilısu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi II: Kalkolitik Çağ* (514-530). Mardin: Mardin Müze Müdürlüğü.

Esin, U. (1971). *Tepecik Kazısı, 1969. Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (107-117). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Esin, U. (1972). *Tepecik Kazısı, 1970. Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (139-147). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Esin, U. (1979). *Tepecik Kazısı, 1973. Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (79-94). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Esin, U. (1976). *Tülintepe Kazısı, 1972. Keban Projesi 1972 Çalışmaları (119-146)*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

Esin, U. (1981). 1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları. 3. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.39-41), Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Esin, U. (1984). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu. 6. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.11-29), Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Esin, U. (1987a). *Değirmentepe Kazısı 1979. Aşağı Fırat Projesi, 1978-1979 Çalışmaları (ss.89-101)*. ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları. Seri: I, No: 3, Ankara: TTK Basımevi.

Esin, U. (1987b). Tepecik ve Tülintepe'ye (Altınova-Elazığ) Ait Bazı Metal ve Cüruf Analizleri. 2. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss.69-80). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Esin, U. (1997). *Değirmentepe. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Esin, U. (2007). *Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış. Türkiye’de Neolitik Dönem (xi-xiii)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Esin, U. (2011). Değirmentepe. *Arkeo Atlas*. 2011(01): 110.

Esin, U. (2012). Doğu Anadolu’ya Ait Bazı Prehistorik Cüruf ve Filiz Analizleri. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*. 10: 143-167.

Esin, U. ve Harmankaya, S. (1987). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986. 9. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.79-125), Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Esin, U., Arsebük, G. ve Özdoğan, M. (1987). *Değirmentepe Kazısı 1978, Aşağı Fırat Projesi, 1978-1979 Çalışmaları*. ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları (ss. 77-81), Seri:1, No: 3, Ankara: TTK Basımevi.

Esin, U. ve Arsebük, G. (1974). *Tülintepe Kazısı, 1971. Keban Projesi 1971 Çalışmaları (137-159)*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

Esin, U. ve Arsebük, G. (1982). *Tülintepe Kazısı, 1974. Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları (119-133)*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

Fındık, B. (2013). *Ilisu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Çekirdeklerinin Tekno-Tipolojisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fielden, K. (1981). A Late Uruk Pottery Group from Tell Brak, 1978. *Iraq*. 43(2): 157-166.

Fiorentino, G., Primavera, M. ve Caracuta, V. (2014). Archaeobotanical Analysis at Mersin-Yumuktepe: Food Habits from Neolithic to Medieval Period. *Paleonutrition and Food Practices in the Ancient Near East* (85-94). İtalya: Padova.

Fisher, M. (2017). *The Late Chalcolithic I Period in Northern Mesopotamia: Tell Zeidan, Syria, in Regional Context*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Chicago: Chicago Üniversitesi.

Fletcher, A. (2007). The Prehistoric Ceramic Assemblage from Horum Höyük. *Anatolian Studies*. 57: 191-202.

Foster, C. (2009). *Household Archaeology and the Uruk Phenomenon: A Case Study from Kenan Tepe, Turkey*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Berkeley: California Üniversitesi.

Frangipane, M. (1993a). Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* (133-161). Roma: La Sapienza Üniversitesi.

Frangipane, M. (1993b). "Arslantepe-Melid-Malatya" *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme-Türkiye'deki İtalyan Kazıları* (31-69). Ankara.

Frangipane, M. (1996). Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (ss: 60-69). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Topluluksal Tarih Vakfı. Habitat II.

Frangipane, M. (1997). A 4th-millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya. North-South Relations and the Formation of Early State Societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia. *Paléorient*. 23(1): 45-73.

Frangipane, M. (2000). The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks From A Frontier Site, *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millénaires* (439-472). Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 Aralık 1998. İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes.

Frangipane, M. (2001). Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk "Expansion" as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (307-347). New Mexico: SAR Yayınları.

Frangipane, M. (2002a). *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*. Çev. Z. Zühre İlkelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Frangipane, M. (2002b). 'Non-Uruk' Developments and Uruk-Linked Features on the Northern Borders of Greater Mesopotamia. *Artefacts of Complexity: Tracking the*

Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports (123-148). Cambridge: British School of Archaeology in Iraq.

Frangipane, M. (2007a). Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia. *World Archaeology*. 39(2): 151-176.

Frangipane, M. (2007b). Establishment of a Middle/Upper Euphrates Early Bronze I Culture from the Fragmentation of the Uruk World. New Data from Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa, Turkey). *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millenium BC* (122-141). İngiltere: Oxbow Yayınları.

Frangipane, M. (2011). Doğu Anadolu. *Arkeo Atlas*. 2011(01): 126-141.

Frangipane, M. (2012). "Transitions" as an Archaeological Concept. Interpreting the Final Ubaid-Late Chalcolithic Transition in the Northern Periphery of Mesopotamia. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (39-62). Paris: De Boccard.

Frangipane, M. (2016). The Development of Centralised Societies in Greater Mesopotamia and the Foundation of Economic Inequality. *Arm und Reich-Rich and Poor. Competing for Resources in Prehistoric Societies* (1-22). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. 13(2).

Frangipane, M. ve Bucak, E. (2001). 1999 Yılı Zeytinlibahçe Höyük Kazı ve Araştırmaları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (65-131). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Frangipane, M., Alvaro, C. Balossi Restelli, F. ve Siracusano, G. (2002). Zeytinlibahçe Höyük 2000 Yılı Kazı Çalışmaları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri*

Altında Kalacak Arkeolojik ve Kùltür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları (41-99). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Frangipane, M., Balossi Restelli, F., Di Nocera, G. M., Palmieri, A. ve Siracusano, G. (2004). Zeytinlibahçe Höyük’de (Birecik-Urfa) 2001 Kazı Sezonu: Ön Sonuçlar. *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kùltür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (1-56). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Fuensanta, J. G. (2004). Una nueva cultura del Calcolítico Medio de Biredyik. *Huelva Arqueologica*. 19: 117-127.

Fuensanta, J. G., Rothman, M. S., Charvat, P. ve Bucak, E. (2002). *Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation. 23. Kazı Sonuçları Toplanması* (131-144). Ankara: Kùltür Bakanlığı Milli Kùtùphane Basımevi.

Fuensanta, J. G., Charvat, P., Bucak, E., Molina, R. M. ve Jimenez, M. A. (2002). 2001 Tilbes and Tilvez Höyük Salvage Excavation Report. *24. Kazı Sonuçları Toplanması* (369-376). Ankara: Kùltür Bakanlığı Milli Kùtùphane Basımevi.

Fuensanta, J. G. ve Charvat, P. (2005). Halafians and Ubaidians: The Case of Tilbes Höyük in Birecik (Southeastern Turkey). *Ethnicity and Ancient Mesopotamia* (123-133). Leiden: Hollanda Arkeoloji Enstitüsü Yayınları.

Fukai, S. Horiuchi, K. ve Matsutani, T. (1970). Telul Eth-Thalathat. The Excavation of Tell II. The Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Report 11. Tokyo: The Institute Oriental Culture Yayınları.

Fukai, S. ve Matsutani, T. (1977). Excavations at Telul Eth-Thalathat 1976. *SUMER*. 33(1): 48-64.

Gabrieli, E. (2018). At the Periphery of the Oikoumene: The Halaf and Ubaid “Bichrome Ware” Tradition in the Levant. *II Workshop on Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia: Pottery in Context* (109-126). İspanya: Katolonya Arkeoloji Müzesi Yayınları.

Garstang, J. (1953). *Prehistoric Mersin. Yümük Tepe in Southern Turkey*. İngiltere: Oxford Clarendon Press.

Gladiß, A. ve Hauptmann, H. (1974). Norşuntepe. *Antike Welt*. 5(2): 9-19.

Genç, E. (2012). Kuriki Höyük 2011 Yılı Kazısı. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.229-240), Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Genç, E. (2018). Kuriki Höyük Kazıları. *Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları* (163-199). Batman.

Genç, E., Valentini, S. ve D’agostino, A. (2011). Kuriki Höyük 2009 Yılı Kazı Çalışması. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.142-153). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Genç, E., Valentini, S. ve D’agostino, A. (2012). *Kuriki Höyük Archaeological Project 2010 A Preliminary Report*. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.463-479). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Genç, E. ve Köse, B. Y. (2016). 2015 Yılı Kuriki Höyük Kazısı. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.279-292). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Genç, E., Köse, B. Y. ve Köse, Ç. (2014). 2012 Yılı Kuriki Höyük Kazıları. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.292-302). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Genç, E., Köse, B. Y. ve Köse, Ç. (2015). 2013 Yılı Kuriki Höyük Kazıları. *36. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.459-474). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Gessner, G. C. (2011). A Brief Overview of the Halaf Tradition. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E) (777-795)*. ABD: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Great Britain, *A Handbook of Mesopotamia*, Admiralty War Staff Intelligence Division, 1916.

Grossman, K. ve Hinman, M. (2013). Rethinking Halaf and Ubaid Animal Economies: Hunting and Herding at Tell Zeidan (Syria). *Paléorient*. 39(2): 201-219.

Gut, R. V. (2002). The Significance of the Uruk sequence at Nineveh. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports (17-48)*. Cambridge: Biritish School of Archaeology in Iraq.

Gülçur, S. (2012). The Chalcolithic Period in Central Anatolia Aksaray-Niğde Region. *Origini*. 24(5): 213-227.

Gülçur, S. ve Marro, C. (2012). The View from the North: Comparative Analysis of the Chalcolithic Pottery Assamblages from Norşuntepe and Ovçular Tepesi. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC) (305-352)*. Paris: Varia Anatolica.

Günay, D. ve Whallon, R. Jr. (1980). Araştırma Bölgesinde Daha Önce Yapılmış İncelemeler ve Geziler. *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları (83-90)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Güneydoğu Anadolu Projesi, *GAP Eylem Planı*, T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Gap Atlası, Ankara, 2012.

Gürgör, İ. (2017). *Paleolitik Çağ'dan Günümüze Anadolu Zooarkeolojik Buluntuları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Harmankaya, S. (1993). Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları. 8. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss.369-379). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Harmankaya, S. ve Tanındı, O. (1996). *Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme. Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri (TAY)-1: Paleolitik/Epipaleolitik*. İstanbul: Ege Yayınları.

Hauptmann, H. (1971). *Norşun Tepe Kazısı, 1969. Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (71-90). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Hauptmann, H. (1974). *Norşun Tepe Kazısı, 1971. Keban Projesi 1971 Çalışmaları* (71-102). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Hauptmann, H. (2002). Norşuntepe. Kleifunde II Artefakte aus Felsgestein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glas. Mainz ve Rhein: Verlag Philip Von Zabern Yayınları.

Hauptmann, H. ve Özdoğan, M. (2007). Anadolu'da Neolitik Devrim. *12.000 Yıl Önce Anadolu. İnsanlığın En Eski Anıtları* (404-410). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.

Healey, J. F. ve Lightfoot, C. (1991). A Roman Veteran on the Tigris. *Epigraphica Anatolica*. 17: 1-8.

Helwing, B. (1999). Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey. New Evidence from Pottery Analysis. *Paléorient*. 25(1): 91-99.

Helwing, B. (2000). Regional Variation in the Composition of Late Chalcolithic Pottery Assemblages. *chronologies des pays du caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires* (145-164). Paris: De Boccard.

Helwing, B. (2002). *Hassek Höyük II. Die spätchalkolithische Keramik*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.

Heude, L. W. (1819). *A Voyage up the Persian Gulf, and a Journey Overland From India to England, in 1817*. Londra: Strahan ve Spottiswoode.

Henrickson, E. F. ve Thuesen, I. (1989a). Concluding Summary. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (457-459). Kopenhag: Kopenhag Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Henrickson, E. F. ve Thuesen, I. (1989b). Introduction: The Importance of the Ubaid-Transition between Revolutions. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (11-15). Kopenhag: Kopenhag Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Hijjara, I. (1978). Three New Graves at Arpachiyah. *World Archaeology*. 10(2): 125-128.

Hijjara, I. (1997). *The Halaf Period in Northern Mesopotamia*. Londra: Nabu Publications.

Hirst, K. K. (2017). ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/ubaidian-culture-ubaid-roots-mesopotamia-173089?print>, (13.03.2018).

Hodder, I. (2017). Things and the Slow Neolithic: the Middle Eastern Transformation. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 1-23.

Hole, F. (1989). Patterns of Burial in the Fifth Millennium. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (149-180). Kopenhagen: Kopenhagen Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Hole, F. (1999). Economic Implications of Possible Storage Structures at Tell Ziyadeh, NE Syria. *Journal of Field Archaeology*. 26(3): 267-283.

Hole, F. (2010). A Monumental Failure: The Collapse of Susa. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (227-243). Chicago-Illinois.

Hopwood, M. (2017). More Than A Pretty Face: The Meaningful Use of Painted Pottery in the Halaf Period. *Painting Pots-Painting People Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia* (166-176). Oxford ve Philadelphia: Oxbow Yayınları.

Huot, J. L. (1989). Ubaidian Villages of Lower Mesopotamia-Permanence and Evolution from Ubaid 0 to Ubaid 4 as seen from Tell el-Oueili. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (19-42). Kopenhagen: Kopenhagen Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Huot, J. L. (1992). The First Farmers at Oueili. *The Biblical Archaeologist*. 55(4): 188-195.

Işın, E. (2015). *Doğu'nun Merkezine Seyahat 1850-1950*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

Jasim, S. A. (1989). Structure and Function in an Ubaid Village. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (79-90). Kopenhagen: Kopenhagen Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Jayyab, K. A. (2012). A Ceramic Chronology from Tell Hamoukar's Southern Extension. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (87-127). Paris: Varia Anatolica.

Kalkan, E. (2013). Ilısu Baraj Alanı'nda Yeni Bir Uruk Yerleşimi: Başur Höyük Geç Kalkolitik Dönem Tabakaları. *II. Uluslararası Ilısu Baraj Alanı Arkeoloji Sempozyumu*. Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı. Siirt: Siirt Üniversitesi.

Kalkan, E. (2015). *Uruk Yayılım Kuramları-Tarihteki En Eski Koloniciler Barışçılar mı Savaşçılar mı?* İstanbul: Ege Yayınları.

Kalkan, E. (2018). Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisi'nde Ölü Gömme Gelenekleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 11(2): 1429-1453.

Karadoğan, S. ve Kozbe, G. (2013). Yukarı Dicle Havzasının (Batman-Bismil Arası) Jeomorfolojik Özellikleri ve Arkeolojik Yerleşme/Buluntu Yerlerinin Dönemler Boyunca Mekan Etkileşimleri. *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan* (539-564). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Karakoç, M. (2014). *Son Buzul Çağı ve Holosen Başlangıcında Anadolu Balkan İlişkileri*. Ankara: Midas Kitap.

Karsgaard, P. (2010). The Halaf-Ubaid Transition: A Transformation Without a Center? *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (51-67). Chicago-Illinois.

Kartal, M. (2003). Anadolu'nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları: Sorunlar, Öneriler, Değerlendirmeler ve Çeşitli Yaklaşımlar. *Anadolu*. 24: 35-43.

Kartal, M. (2009). *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş: Epi-paleolitik Dönem Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Karul, N. (2011). Gusir Höyük. *The Neolithic in Turkey-New Excavations and New Research* (1-17). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kansu, Ş. A. (1947). Stone Age Cultures in Turkey. *American Journal of Archaeology*. 51(3): 227-232.

Kavak, O., Connan, J., Tekin, H., Imbus, K. ve Zumberge, J. (2011). Bituminous mixtures of Hakemi Use (SE Turkey) from the Hassuna/Samarra Period (ca. 6100-5900): Origine of Bitumen. *The 25th International Meeting on Organic Geochemistry*, 13-23 Eylül 2011. İsviçre: Interlaken.

Kennett, D. J. ve Kennett, J. P. (2006). Early State Formation in Southern Mesopotamia: Sea Levels, Shorelines, and Climate Change. *Journal of Island and Coastal Archaeology*. 1: 67-99.

Kepinski, C. (2011). New Evidence from Grai Resh, Northern Iraq-The 2001 and 2002 Seasons. A Pre-Uruk Expansion Site from the Late Chalcolithic Period. *ZORA*. 4: 47-100.

Kessler, K. (1980). *untersuchungen zur historischen topographie nordmesopotamiens: nach keilschriftlichen quellen des 1. jahrtausends*. Wiesbaden: Ludwig Reichert.

Koizumi, T. (1993). Ubaid Pottery from Kashkashok II. Typology and Chronology. *Al-Rafidan*. 16: 19-67.

Koizumi, T. (1996). Chronology of Ubaid Tombs from Kashkashok II. Examination of Tomb and Pottery Sequences. *Al-Rafidan*. 17: 29-56.

Koizumi, T. (2016). Pyrotechnological Development from the Halaf-Ubaid to Late Chalcolithic Periods in Upper Mesopotamia: A Preliminary Study on Pottery from Salat Tepe, Southeastern Turkey. *Studia Chaburensia*. 6: 88-115.

Koizumi, T., Yoneda, M., Itoh, S. ve Kobayashi, K. (2016). Excavations of the Chalcolithic Occupations at Salat Tepe on the Upper Tigris, Southeastern Anatolia. *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions* (147-162). Oxford: Archaeopress Yayınları.

Kozbe, G. (2008). A New Archaeological Survey Project in the Southeastern Anatolia: Report of the Cizre and Silopi Region. *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (323-340). Madrid: Autonoma Üniversitesi.

Kozbe, G. ve Köroğlu, K. (2011). Susam Tepe ve Çayırılık Tepe İntensif Yüzey Araştırmaları, 2002. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (687-701). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Kökten, İ. K. (1947). 1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. *Belleten*. XI: 161-163.

Köroğlu, K. (1998). *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır-Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kubba, S. (1990). The Ubaid Period: Evidence of Architectural Planning and the Use of A Standard Unit of Measurement-The “Ubaid Cubit” in Mesopotamia. *Paléorient*. 16(1): 45-55.

Kuhn, S. L. (2002). Paleolithic Archeology in Turkey. *Evolutionary Anthropology*. 11: 198-210.

Kuhrt, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Kuzucuoğlu, C. (2007). Climatic and Environmental Trends During The Third Millennium B.C. In Upper Mesopotamia. *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie?* (459-480). Paris: Varia Anatolica.

Laneri, N. (2006). The Second Season of Archaeological Work at Hirbemerdon Tepe, Turkey: A Preliminary Report. *East and West*. 56(4): 419-431.

Laneri, N. (2010). Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi 2009. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.65-75). Düzenleyen Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Laneri, N. (2012). Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. 139(Ocak-Nisan): 41-47.

Laneri, N. (2013). Hirbemerdon Tepe Arkeoloji Projesi. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss.237-262). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Laneri, N. (2016). *Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2003-2013 Final Report. Chronology and Material Culture*. Bologna.

Laneri, N. ve Ur, J. (2009). The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2008: A Preliminary Report. 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.213-229). Düzenleyen Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Laneri, N., Schwartz, M., Valentini, S., D'agostino, A. ve Nannucci, S. (2009). The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project: The First Five Seasons of Archaeological Work at a Site in the Upper Tigris River Valley, Southeastern Turkey. *Ancient Near Eastern Studies*. 46: 212-276.

Lawler, A. (2003). Uruk Spreading Fashion Or Empire? *Science*. 5647(302): 977-978.

Layard, A. H. (1853). *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*. New York: Harper & Brothers Yayınları.

LeBlanc, S. A. ve Watson, P. J. (1973). A Comparative Statistical Analysis of Painted Pottery From Seven Halafian Sites. *Paléorient*. 1(1): 117-133.

Lehmann-Haupt, C. F. (1906). *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. Berlin: Weidmanusche Buchhandlung.

Lightfoot, C. S. (1986). Tilli-A Late Roman Equites Fort on the Tigris? *The Defence of the Roman and Byzantine East* (509-529). Oxford: BAR International Series: 297.

Lightfoot, C. S. ve Naveh, J. (1991). A North Mesopotamian Aramaic Inscription on a Relief in the Tigris Gorge. *ARAM*. 3: 319-337.

Liverani, M. (2006). *Uruk: The First City*. Çev. Zainab Bahrani ve Marc Van de Mieroop, Londra: Equinox Yayınları.

Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. Londra: Penguin Kitapları.

Lorentz, K. O. (2010). Ubaid Headshaping: Negotiations of Identity through Physical Appearance? *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (125-148). Chicago-Illinois.

Maisels, C. K. (1993). *The Near East: Archaeology in The Cradle of Civilization*. Londra ve New York: Routledge Yayınları.

Maisels, C. K. (1999). *Early Civilisations of the Old World, The Formative Histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India and China*. Londra ve New York: Routledge Yayınları.

Mallowan M. ve Rose, J. C. (1935). Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. *Iraq*. 2(1): 1-178.

Marfoe, L. (1990). Introduction. The Chicago Euphrates Archaeological Project. *Town and Country in Southeastern Anatolia Vol. II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük* (1-20). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Marfoe, L. ve Ingraham, M. L. (1990). Chapter I Area A. *Town and Country in Southeastern Anatolia Vol. II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük* (23-118). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Maringer, J. (1946). das paläolithikum in der Türkei. *Anthropos*. 41-44(4-6): 875-876.

Marro, C. (2004). Upper Mesopotamia and the Caucasus - An Essay on the Evolution of Routes and Road Networks from the Old Assyrian Kingdom to the Ottoman Empire. *A View from the Highlands-Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (91-120). Michigan Üniversitesi: Peeters.

Marro, C. (2010). Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca. 4500-3500). *Paléorient*. 36(2): 35-55.

Marro, C. (2012). Is there a Post-Ubaid Culture? Reflections on the transition from the Ubaid to the Uruk Periods along the Fertile Crescent and Beyond. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (13-38). Paris: Varia Anatolica.

Marro, C., Bakhshaliyev, V. ve Ashurov, S. (2009). Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First Preliminary Report: The 2006-2008 Seasons. *Anatolia Antiqua*. 17: 31-87.

Marro, C., Bakhshaliyev, V. ve Ashurov, S. (2011). Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons. *Anatolia Antiqua*. 19: 53-100.

Marro, C. ve Yılmaz, Y. (2017). The Infant Jar-Burials from the Late Chalcolithic Village of Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan): A Mesopotamian Tradition? (29-47). Context and Connections. Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona. Leuven: Peeters.

Matsutani, T. (1991). Tell Kashkashok, the Excavations at Tell No. II. Tokyo: University of Tokyo Press.

Matthews, R. (1996). Excavations at Tell Brak, 1996. *Iraq*. 58: 65-77.

Matthews, R. (2003). *Excavations at Tell Brak-Vol. IV: Exploring an Upper Mesopotamian Regional Centre, 1994-1996*. British School of Archaeology in Iraq. İngiltere: Oxbow Yayınları.

Matthews, R., Matthews, W. ve McDonald, H. (1994). Excavations at Tell Brak, 1994. *Iraq*. 56: 177-194.

Maunsell, F. R. (1901). Central Kurdistan. *The Geographical Journal*. XVIII(2): 121-144.

Mazzoni, S. (2000). From the Late Chalcolithic to Early Bronze I in North-West Syria: Anatolian Contact and Regional Perspective. *chronologies des pays du caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires* (97-114). Paris: De Boccard.

McAdam, E. (2003). "Things Fall Apart, the Centre Cannot Hold." *Culture Through Objects: Ancient Near Eastern Studies in Honour of P.R.S. Moorey* (161-187). Oxford: Griffith Enstitüsü.

McCorriston, J. (1992). The Halaf Environment and Human Activities in the Khabur Drainage-Syria. *Journal of Field Archaeology*. 19(3): 315-333.

McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. İngiltere: ABC CLIO.

McMahon, A., Oates, J., Al-Quntar, S., Charles, M., Colantoni, C., Hald, M. M., Karsgaard, P., Khalidi, L., Soltysiak, A., Stone, A. ve Weber, J. (2007). Excavations at Tell Brak 2006-2007. *Iraq*, 69: 145-171.

Mellaart, J. (1970). The Late Chalcolithic Period-Middle Chalcolithic in Cilicia, Continuity of Painted Pottery Cultures-Late Chalcolithic 1 and 2. *The Cambridge Ancient History-Prolegomena and History* (323-371). Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Migowski, C., Stein, M., Prasad, S., Negendank, J. F. W. Ve Agnon, A. (2006). Holocene Climate Variability and Cultural Evolution in the Near East from the Dead Sea Sedimentary Record. *Quaternary Research*. 66(3): 421-431.

Miyake, Y. (2004). Diyarbakır İli, Salat Cami Tepe ve Bismil Alt Bölgesi Yüzey Araştırması. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.1-10). Düzenleyen Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Miyake, Y. (2007). Salat Cami Yanı-Dicle Havzası'nda Çanak Çömlekli Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Yerleşme. *Türkiye'de Neolitik Dönem* (37-46). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Miyake, Y., Maeda, O., Tanno, K., Hongo, H. ve Gündem, C. (2012). New Excavations at Hasankeyf Höyük-A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. *Neo-Lithics*. 12(1): 3-7.

Miyake, Y., Maeda, O. ve Tao, M. (2013). Salat Camii Yanı Kazıları: 2004-2008. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (39-70). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Morozova, G. S. (2005). A Review of Holocene Avulsions of the Tigris and Euphrates Rivers and Possible Effects on the Evolution of Civilizations in Lower Mesopotamia. *Geoarchaeology*. 20(4): 401-423.

Mottram, M. (2013). The Benefits of Hindsight: Reconsidering the Kurban Höyük Middle Chalcolithic. Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia (429-441). Çin :Brepols Yayınları.

Nannucci, S. (2016). Phase I: Late Chalcolithic Period. *Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2003-2013 Final Report. Chronology and Material Culture* (17-25). Bologna.

Naumann, R., Minzoni-Déroche, A., Erim, K., Palmieri, A., Korfmann, M., Cauvin, J., Aurenche, O., Çambel, H., Esin, U., Tuchelt, K., Vettters, H., Yardımcı, N., Bernardi Ferrero, D. de, Laviosa, C., Bilgi, Ö., Sevin, V., Aslanapa, O., Yalman, B., Ögün, B., Silistreli, U., Duru, R., İdil, V., Hauptmann, H., Borchardt, J., Müller-Wiener, W., Radt, W., Greenewalt, C. H., Bass, G. F. ve Pulak, C. (1985). Recent Archaeological Research in Turkey. *Anatolian Studies*. 35: 175-214.

Nesbitt, M. ve Samuel D. (1996). Archaeobotany in Turkey: a Review of Current Research. *Orient-Express*. 3: 91-96.

Nicoll, K. (2010). Landscape Development within a Young Collision Zone: Implications for post-Tethyan evolution of the Upper Tigris River System in Southeastern Turkey. *International Geology Review*. 52(4): 404-422.

Nieuwenhuysse, O. (1997). Following the Earliest Halaf: Some Latter Halaf Pottery from Tell Sabi Abyad, Syria. *Anatolica*. 23: 227-242.

Nishiaki, Y. (2016). Tell Kosak Shamali (Aleppo). *A History of Syria in One Hundred Sites (76-79)*. Oxford: Archaeopress Archaeology Yayınları.

Nishiaki, Y. ve Matsutani, T. (2001). *Tell Kosak Shamali The Archaeological Investigations on the Upper Euphrates, Syria*. 1. Cilt. Japonya: Tokyo Üniversitesi.

Nissen, H. J. (1989). The Ubaid Period in the Context of the Early History of the Ancient Near East. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium (245-255)*. Kopenhag: Kopenhag Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Nissen, H. J. (1993). The Early Uruk Period-A Sketch. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata (123-131)*. Roma: La Sapienza Üniversitesi.

Nissen, H. J. (2001). Cultural and Political Networks in the Ancient Near East During the Fourth and Third Millennia B.C. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation (149-179)*. New Mexico: SAR Yayınları.

Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. Çev. Z. Zühre İlkelen. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Novák, M., D'Agata, A. ve Caneva, I. (2017). A Comparative Stratigraphy of Cilicia. *Altorientalische Forschungen*. 44(2): 150-186.

Oates, J. (1960). Ur and Eridu, Prehistory. *Iraq*. 22: 32-50.

Oates, J. (1978). Religion and Ritual in Sixth-Millennium B.C. Mesopotamia, *World Archaeology*. *Archaeology and Religion*. 10(2): 117-124.

Oates, J. (1985). Tell Brak: Uruk Pottery from the 1984 Season. *Iraq*. 47: 175-186.

Oates, J. (1987a). A Note on 'Ubaid and Mitanni Pottery from Tell Brak'. *Iraq*. 49: 193-198.

Oates, J. (1987b). Ubaid Chronology. *Chronologies in the Near East. Relative Chronologies and Absolute Chronology 16,000-4,000 B.P. Part II (473-482)*. Oxford: BAR International Series: 379(ii).

Oates, J. (1993). Trade and Power in the Fifth and Fourth Millennia B.C: New Evidence from Northern Mesopotamia. *World Archaeology*. 24(3): 403-422.

Oates, J. (2002). Tell Brak: The 4th Millennium Sequence and its Implications. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports* (111-122). Cambridge: British School of Archaeology in Iraq.

Oates, J. (2012). The Terminal Ubaid (LC 1) Level at Tell Brak. *After the Ubaid- Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (65-86). Paris: Varia Anatolica.

Oates, J. ve Oates, D. (1993). Excavations at Tell Brak 1992-1993. *Iraq*. 55: 155-199.

Oates, J. ve Oates, D. (1994). Tell Brak: A Stratigraphic Summary, 1976-1993. *Iraq*. 56: 167-176.

Ozan, A. (2009). Siirt-Botan Vadisinde Ubaid Dönemi. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (407-425). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ozan, A. Sağlamtimur, H. ve Alper, K. (2017). Türbe Höyük Coba Çanakları. 33. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss.51-63). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Ökse, A. T. (1999). Salat Tepe 1998 Araştırması. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (333-351). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ökse, A. T. (2005). Yukarı Dicle Havzasında Bir Obeid Çağı Yerleşimi. *İdol*. 24: 16-18.

Ökse, A. T. (2008). Preliminary Results of the Salvage Excavations at Salat Tepe in the Upper Tigris Region. *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (683-697). Madrid: Autonomia Üniversitesi.

Ökse, A. T. (2009). Salat Tepe Kazıları. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (77-91). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Ökse, A. T. (2011). Salat Tepe Kalkolitik Dönem Yerleşimi. *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri-Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar* (269-298). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ökse, A. T. (2012). Salat Tepe Stratigrafisi Işığında Yukarı Dicle Havzası Kronolojisi. *Arkeoloji Dergisi*. 17: 1-29.

Ökse, A. T. (2013). Ilisu Barajı İnşaat Sahası 2008 Yüzey Araştırması. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (435-455). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Ökse, A. T. (2019a). Geography Shaping Life-Style: Similarities and Dissimilarities of the Upper Euphrates and Upper Tigris Regions During the Bronze and Iron Ages. *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri* (217-226). Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası.

Ökse, A. T. (2019b). Salat Tepe ve Çevresinin Orta Tunç Çağı ve Yeni Assur Dönemi Tarım Ekonomisi. *Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ökse, A. T. (2019c). Coğrafyanın Güneydoğu Anadolu MÖ 5-3. Bin Yerleşim Sistemlerine Etkisi. *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (103-122). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ökse, A. T. ve Alp, O. A. (2002). Salat Tepe 2000 Yılı Kazı Çalışmaları. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (645-670). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ökse, A. T. ve Alp, O. A. ve İnal, N. (2004). Ilısu Barajı-Salat Tepe 2000-2002 Yılı Kazıları. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.331-338). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Ökse, A. T. ve Görmüş, A. (2006). Excavations at Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Stratigraphical Sequence and Preliminary Results of the 2005-2006 Seasons. *Akkadica*. 127: 167-197.

Ökse, A. T., Görmüş, A. ve Bilici, A. (2009). Ilısu Barajı-Salat Tepe 2007 Yılı Kazısı. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.19-32). Düzenleyen Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Ökse, A. T., Görmüş, A., Atay, E., Muluk, Y., Eroğlu, M., Torpil, S., Bayraktar, A. A., Tan, Y., Atlı, N. B., Astruc, L. ve Kayacan, N. (2009). Ilısu Barajı İnşaat Sahası

Yüzey Araştırmasında Belirlenen Arkeolojik Alanlar. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)*. 7: 71-94.

Ökse, A. T. ve Görmüş, A. (2013a). Salat Tepe 2005-2008 Kazıları. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (163-200). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Ökse, A. T. ve Görmüş, A. (2013b). Mesopotamian Chalcolithic Cultures in the Upper Tigris Region: A Case Study on Salat Tepe and Its Environment. *SOMA 2010- Proceedings of the 14th Symposium on Mediterranean Archaeology* (133-146). Ukrayna: Kiev-Taras Shevchenko Ulusal Üniversitesi.

Ökse, A. T., Görmüş, A., Koizumi, T. ve Soyukaya, N. (2014). Ilisu Barajı-Salat Tepe 2012 Kazısı. 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.113-124). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Ökse, A. T., Görmüş, A., Koizumi, T. ve Şimşek, Ö. (2015). Ilisu Barajı-Salat Tepe 2013 Kazısı. 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.21-36). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Ökse, A. T. ve Erdoğan, N. (2015). *Ilisu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi II: Kalkolitik Çağ*. Mardin: Mardin Müze Müdürlüğü.

Özbal, R. (2010a). The Emergence of Ubaid Styles at Tell Kurdu: A Local Perspective. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (293-310). Chicago-Illinois.

Özbal, R. (2010b). A Comparative Look at Halaf and Ubaid Period Social Complexity and the Tell Kurdu Case. *TÜBA-AR*. 13: 39-59.

Özbal, R. (2011). The Chalcolithic of Southeast Anatolia. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (174-204). ABD: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Özbek, M. (2001). Cranial Deformation in a Subadult Sample from Değirmentepe (Chalcolithic, Turkey). *American Journal of Physical Anthropology*. 115: 238-244.

Özbek, M. (2003). Değirmentepe (Kalkolitik Çağ) Bebeklerinde İlginç Bir Adet: Baş Dağlaması. *Belleten*. 249(67): 369-385.

Özdoğan, A. E. (2007). Çayönü. *Türkiye’de Neolitik Dönem (57-97)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, A. E. (2009). Ilısu Baraj Alanında Yeni Bir Neolitik Yerleşme: Sumaki Höyük. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (17-34)*. Batman: 15-17 Nisan 2008.

Özdoğan, A. E. (2011a). Çayönü. *The Neolithic in Turkey-New Excavations and New Research (185-269)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, A. E. (2011b). Çayönü. *The Neolithic in Turkey-New Excavations and New Research. The Tigris Basin (19-60)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, A. E. (2013). Sumaki Höyük Kazıları 2007-2008 Batman/Beşiri. *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları (71-102)*. Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Özdoğan, A. E. ve Sarialtun, S. (2009). Ilısu Baraj Alanı, Garzan Vadisi Kültür Envanteri, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (93-126)*. Batman: 15-17 Nisan 2008.

Özdoğan, M. (1989). 1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması. *7. Araştırma Sonuçları Toplantısı (459-466)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi.

Özdoğan, M. (1997). The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective. *Journal of European Archaeology*. 5(2): 1-33.

Özdoğan, M. (1998). Anatolia from the Last Glacial Maximum to the Holocene Climatic Optimum: Cultural Formations and the Impact of the Environmental Setting. *Paléorient*. 23(2): 25-38.

Özdoğan, M. (2004). Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve “Braidwoodlar”. *TÜBA-AR*. 7: 43-51.

Özdoğan, M. (2007). Amidst Mesopotamia-centric and Euro-centric Approaches: The Changing Role of the Anatolian Peninsula Between the East and the West. *Anatolian Studies*. 57: 17-24.

Özdoğan, M. (2011a). Paleolitik Çağ-İlk Adımlar. *Arkeo Atlas*. 2011(01): 30-47.

Özdoğan, M. (2011b). Neolitik Çağ-Devrimlerin Atası. *Arkeo Atlas*. 2011(01): 56-99.

Özdoğan, M. (2011c). Köyden Kente. *Arkeo Atlas*. 2011(01): 102-119.

Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (2007). Sunu: Türkiye’de Neolitik Dönem. *Türkiye’de Neolitik Dönem* (vii-ix). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özfırat, A. (2012). Üçtepe and Diyarbakır Survey: During the Early and Middle Bronze Age. *Looking North: The Socio-Economic Dynamics of the Northern Mesopotamian and Anatolian Regions during the Late Third and Early Second Millennium B.C.E* (175-191). Wiesbaden: Harrassowitz.

Özkaya, V. (2009). Batman ve Yöresinin Erken Kültür Tarihi Açısından Körtik Tepe’nin Önemi. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (35-48). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Özkaya, V. ve San, O. (2004). 2001 Kortik Tepe Kazıları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (669-693). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Özkaya, V. ve San, O. (2007). Körtik Tepe-Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler. *Türkiye’de Neolitik Dönem* (21-36). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2013). Körtik Tepe Kazıları. *Ilisu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (2-38). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Palumbi, G. (2011). The Chalcolithic of Eastern Anatolia. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (205-226). ABD: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Pamir, H. N. ve Erentöz, C. (1963). *1: 500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası Cizre*. Ankara: Maden Tetkit ve Arama Enstitüsü.

Parker, B. (2001). *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics. The Neo-Assyrian Text Corpus Project*. Helsinki.

Parker, B. (2010). Networks of Interregional Interaction During Mesopotamia’s Ubaid Period. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (339-360). Chicago-Illinois.

Parker, B. (2013). The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Brief Overview of a Decade of Research at Kenan Tepe. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (201-236). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Parker, B. ve Creekmore, A. (2002). The Upper Tigris Archaeological Research Project: A Final Report from 1999 Field Season. *Anatolian Studies*. 52: 19-74.

Parker, B., Creekmore, A. ve Dodd, L. S. (2004). Kenan Tepe’nin Kültürel Tarihinin Ön Sentezi (UTARP). *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve*

Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları (547-602). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Parker, B. ve Foster, C. (2009). An Overview of the Ceramic Sequence at Kenan Tepe. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat* (505-531). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Parker, B., Foster, C. P., Nicoll, K., Kennedy, J. R., Philip, G., Smith, A., Hopwood, D. A., Hopwood, M., Butler, K., Healey, E., Uzel, M. B. ve Jensen, R. (2009). The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2007 and 2008 Field Seasons at Kenan Tepe. *Anatolica*. 35: 85-152.

Parker, B. ve Kennedy, J. R. (2010). A Quantitative Attribute Analysis of the Ubaid-Period Ceramic Corpus from Kenan Tepe. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 358: 1-26.

Parker, B. ve Dodd, L. S. (2011). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP): 2002 Yılı Kenan Tepe Kazılarına Genel Bakış. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (703-733). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Pearce, J. (2000). The Late Chalcolithic Sequence at Hacinebi, Turkey. *chronologies des pays du caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires* (115-143). Paris: De Boccard.

Peasnall, B. L. (2004). 2002 Diyarbakır Small Streams Archaeological Survey. 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.34-44). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Peasnall, B. L. ve Rothman, M. (1999). Societal Evolution of Small, Pre-State Centers and Polities: The Example of Tepe Gawra in Northern Mesopotamia. *Paléorient*. 25(1): 101-114.

Peasnell, B. L. ve Algaze, G. (2010). The Survey of Pir Hüseyin, 2004. *Anatolica*. 36: 165-195.

Philip, G. (2002). Contacts Between the Uruk World and the Levant during the Fourth Millenium B.C: Evidence and Interpretation. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports* (207-235). Cambridge: Biritish School of Archaeology in Iraq.

Pittmann, H. (2001). Mesopotamian Intraregional Relations Reflected through Glyptic Evidence in the Late Chalcolithic 1-5 Periods. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (403-443). New Mexico: SAR Yayınları.

Pollington, V. (1840). Notes on a Journey from Erṣ-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June, 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. 10: 445-454.

Pollock, S. (1994). The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization by Guillermo Algaze. *Science*. 5164(264): 1481-1482.

Pollock, S. (1992). Bureaucrats and Managers, Peasants and Pastoralists, Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr Periods in Mesopotamia. *Journal of World Prehistory*. 6(3): 297-336.

Pollock, S. (1994). The Uruk World System-The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization by Guillermo Algaze. *Science*. 5164(264): 1481–1482.

Pollock, S. (2017). *Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, Çev. Burak Esen, İstanbul: Sümer Yayıncılık.

Pollock, S. ve Bernbeck, R. (2005). *Archaeologies of the Middle East*. Australia: Blackwell Yayınları.

Ponting, C. (2013). *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. Çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Alfa Yayınları.

Pross, J., Kotthoff, U., Müller, U., C., Peyron, O., Dormoy, I., Schmiedl, G., Kalaitzidis, S. ve Smith, A. M. (2009). Massive Perturbation In Terrestrial Ecosystems Of The Eastern Mediterranean Region Associated With The 8.2 Ka Climatic Event. *Geology*. 37(10): 887-890.

Renfrew, C. ve Bahn, P. (2013). *Arkeoloji Anahatar Kavramlar*. Çev. Selda Somuncuoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları.

Roaf, M. (1984). Ubaid Houses and Temples. *Sumer*. 43: 80-90.

Roaf, M. (1989). Social Organisation and Social Activities at Tell Madhhur. *Upon This Foundation-The Ubaid Reconsidered-Proceedings from the Ubaid Symposium* (91-146). Kopenhag: Kopenhag Üniversitesi, Tusculanum Müzesi Yayınları.

Roaf, M. (1996). *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*. Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi. 9. Cilt. Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları.

Roberts, N. ve Wright, H. (1993). Vegetational, Lake-Level, and Climatic History of the Near East and Southwest Asia (Chapter 9). *Global Climates since the Last Glacial Maximum* (194-220). Minnesota Üniversitesi Yayınları.

Rosenberg, M. (1991). The Batman River Archaeological Reconnaissance Survey, 1990. 9. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (447-460). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Rosenberg, M. (2007a). Hallan Çemi. *Türkiye'de Neolitik Dönem* (1-11). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Rosenberg, M. (2007b). Demirköy. *Türkiye’de Neolitik Dönem* (13-19). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Rosenberg, M. (2009). Hallan Çemi. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (9-16). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Rosenberg, M. (2011a). Hallan Çemi. *The Neolithic in Turkey-New Excavations and New Research. The Tigris Basin* (61-78). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Rosenberg, M. (2011b). Demirköy. *The Neolithic in Turkey-New Excavations and New Research. The Tigris Basin* (79-87). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Rosenberg, M. ve Togul, H. (1991). The Batman River Archaeological Site Survey, 1990. *Anatolica*. 17: 241-254.

Rosenberg, M. ve Özdoğan, A. E. (2011). The Neolithic in Southeastern Anatolia. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (10,000-323 B.C.E) (125-149). ABD: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Rothman, M. S. (2001a). The Local and the Regional. Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. *Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (3-26). New Mexico: SAR Yayınları.

Rothman, M. S. (2001b). The Tigris Piedmont, Eastern Jazira, and Highland Western Iran in the Fourth Millenium B.C. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (349-401). New Mexico: SAR Yayınları.

Rothman, M. S. (2002a). Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports* (49-78). Cambridge: Biritish School of Archaeology in Iraq.

Rothman, M. S. (2002b). *Tepe Gawra: The Evolution of A Small, Prehistoric Center in Northern Iraq*, Philadelphia: Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi Yayınları.

Rothman, M. S. (2004). Studying the Development of Complex Society: Mesopotamia in the Late Fifth and Fourth Millennia BC. *Journal of Archaeological Research*. 12(1): : 75-119.

Rothman, M. S. (2011). Interaction of Uruk and Northern Late Chalcolithic Societies in Anatolia. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E)* (813-835). ABD: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*. Londra: Penguin Yayınları.

Sagona, A. (2000). Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia. *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millénaires (329-373)*. Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 Aralık 1998. İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes.

Sagona, A., Sagona, C. ve Özkorucuklu, H. (1995). Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report. *Anatolian Studies*. 45: 193-218.

Sagona, A. ve Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri-MÖ 1.000.000-550*. Çev. Neziha Başgelen, Sim İris Belik, Margaret Payne ve Harun Taşkiran. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sagona, A., ve Sagona, C. (2003). The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign. *Anatolia Antiqua*. XI: 101-109.

Sağlamtemir, H. (2004). Siirt-Türbe Höyük 2002 Yılı Kazı Çalışmaları. 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (463-470). Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi.

Sağlamtimur, H. (2009). Siirt-Türbe Höyük Kazısı Işığında Botan Vadisi'ndeki Kültürel Gelişim. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (127-142). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Sağlamtimur, H. (2012a). Siirt-Türbe Höyük. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* (137-156). İzmir: Ege Üniversitesi.

Sağlamtimur, H. (2012b). Başur Höyük. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* (25-38). İzmir: Ege Üniversitesi.

Sağlamtimur, H. (2013a). Siirt-Türbe Höyük Kazısı. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (135-162). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Sağlamtimur, H. (2013b). Siirt-Başur Höyük 2008 Yılı Çalışmaları. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (263-272). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Sağlamtimur, H. (2014). A Castle and A River Port From the Late Roman Period on the Shores of Tigris. *TINA*. 2: 10-25.

Sağlamtimur, H. ve Ozan, A. (2007). Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Rapor. *Arkeoloji Dergisi*. 10: 1-31.

Sağlamtimur, H. ve Türker, A. (2012). Çattepe Höyük. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* (66-76). İzmir: Ege Üniversitesi.

Sağlamtimur, H. ve Ozan, A. (2013). Siirt-Başur Höyük 2011 Yılı Çalışmaları. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı* (261-274). Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Sağlamtimur, H. ve Ozan, A. (2014). Başur Höyük 2012 Yılı Kazı Çalışmaları. 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (514-529). Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Sağlamtimur, H. ve Kalkan, E. (2015). Late Chalcolithic Pottery Assemblage from Başur Höyük. *Arkeoloji Dergisi*. 20: 57-88.

Sağlamtimur, H., Ozan, A., Baştürk, E., Batıhan, M. ve Aydoğan, İ. (2018). Başur Höyük. *Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları* (89-109). Batman.

Sağlamtimur, H., Ozan, A. ve Uhri, A. (2018). Çattepe Höyük. *Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları* (241-261). Batman.

San, O. (2009). Betim Sanatı Örnekleri Işığında Batman ve Yöresinin Prehistorik Çağ Kültürü. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (63-75). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Sarialtun, S. (2009). Kuzey Mezopotamya’da Bir Halaf Yerleşmesi: Kerküşti Höyük. *Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu* (87-106). İstanbul: Ege Yayınları.

Schachner, A. (2002). 2000 Yılı Giricano Kazıları Ön Raporu. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (549-611). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Schachner, A. (2004). 2001 Yılı Giricano Kazıları. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (505-546). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Schachner, A. (2005). Diyarbakır Birkleyn Mağaraları-Tüneldeki Krallar. *Atlas*. 146(2005/5): 74-84.

Schachner, A. (2006). Birkleyn Mağaraları (Dicle Tüneli) Yüzey Araştırması, 2004. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (367-384). Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Schachner, A. (2014). Die Glyptik des 2. Jahrtausends v. Chr. aus Giricano am Oberen Tigris. *Istanbuler Mitteilungen*. 64: 195-205, Verlag Ernst Wasmuth Tübingen.

Schachner, A., Roaf, M., Radner, K. ve Pasternak, R. (2002). Vorläufiger bericht über die ausgrabungen in Giricano. *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000* (587–630). Ankara: METU-TAÇDAM.

Schachner, A. ve Schachner, Ş. (2003). 2000-2001 Yılı Giricano Kazıları. 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (447-460). Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Schachner, A. ve Sağlamtimur, H. (2008). Xenophos überquerung des Kentrites-ein archäologischer nachtrag. *Istanbuler Mitteilungen*. 58: 411-417.

Schwartz, G. (2001). Syria and the Uruk Expansion. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (233-264). New Mexico: SAR Yayınları.

Schwartz, M. (2002). Early Evidence of Reed Boats from Southeast Anatolia. *Antiquity*. 76: 617-618.

Sertok, K. ve Kulakoğlu, F. (2001). Şaraga Höyük 1999 Yılı Kazısı Sonuçları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (453-474). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Shiel, L. J. (1838). Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August 1836. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. 8: 54-101.

Sievertsen, U. (2010). Butress-Recess Architecture and Status Symbolism in the Ubaid Period. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (201-226). Chicago-Illinois.

Sinclair, T. A. (1989). Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey. Londra: Pindar Yayınları.

Sözer, A. N. (1984). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış. *Ege Coğrafya Dergisi*. 1(2): 8-30.

Speiser, E., A. (1928). Preliminary Excavations at Tepe Gawra. *The Annual of the American Schools of Oriental Research*. 9: 17-57.

Speiser, E., A. (1935). *Excavations at Tepe Gawra Vol-1 Levels 1-8*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Speiser, E., A. (1937). Excavations at Tepe Gawra During the Season of 1936-37. *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, 5(1): 2-6.

Steadmen, S. ve McMahon, G. (2015). *Recent Work (2013-2014) at Çadır Höyük on the North Central Anatolian Plateau* (69-97). *The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries*. Cilt: 1. İngiltere: Cambridge Scholars Yayınları.

Stein, G. (1994). Economy, Ritual, and Power in Ubaid Mesopotamia. *Chiefdoms and Early States in the Near East-The Organizational Dynamics of Complexity* (35-46). Prehistory Yayınları.

Stein, G. (1999a). *Rethinking World-Systems Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Tucson: Arizona Üniversitesi Yayınları.

Stein, G. (1999b). Material Culture and Social Identity: The Evidence For a 4th Millennium B.C. Mesopotamian Uruk Colony at Hacinebi, Turkey, *Paléorient*. 25(1): 11-22.

Stein, G. (2001). Indigenous Social Complexity at Hacinebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (265-305). New Mexico: SAR Yayınları.

Stein, G. (2002). The Uruk Expansion in Anatolia: A Mesopotamian Colony and Its Indigenous Host Community at Hacinebi, Turkey. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East, Iraq Archaeological Reports* (149-172). Cambridge: British School of Archaeology in Iraq.

Stein, G. (2009). Tell Zeidan. *2008-2009 Annual Report of the Oriental Institute* (126-137). Chicago: The Oriental Institute.

Stein, G. (2010). Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in the Ubaid Horizon. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (23-44). Chicago-Illinois.

Stein, G. (2011). Tell Zeidan (2010). *Oriental Institute Annual Report 2010-2011* (121-138). Chicago: Oriental Institute.

Stein, G. (2012). The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5-4 Millennia B.C.-An Initial Assessment. *Origini*. 34: 125-151.

Stein, G. ve Wattenmaker, P. (1990). On the Uruk Expansion. *Current Anthropology*. 31(1): 66-69.

Stein, G., Bernbeck, R., Coursey, C., McMahon, A., Miller, N. F., Mısır, A., Nicola, J., Pittman, H., Pollock, S., Wright, H. (1996). Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-93 Excavations at Hacinebi, Turkey, *American Journal of Archaeology*. 100(2): 205-260.

Sterelny, K. ve Watkins, T. (2015). Neolithization in Southwest Asia in a Context of Niche Construction Theory. *Cambridge Archaeological Journal*. 25: 673-691.

Strommenger, E. (1980). *Habuba Kabira Eine Stadt vor 5000 Jahren. Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft am Euphrat in Habuba Kabira, Syrien*. Mainz ve Rhein: Philipp von Zabern Yayınevi.

Sudo, H. (2010). The Development of Wool Exploitation in Ubaid-Period Settlements of North Mesopotamia. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (169-179). Chicago-Illinois.

Taşkıran, H. (2009). Paleolitik (Yontmataş) Çağ'da Batman. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (1-8). Batman: 15-17 Nisan 2008.

Taşkıran, H. (2013). Başlangıcından Günümüze Ilısu Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları. *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (435-455). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Taşkıran, H. ve Kartal, M. (2003). 2001 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması. *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.191-202). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Taşkıran, H. ve Kartal, M. (2004a). Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması 2002 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 21(2): 295-304.

Taşkıran, H. ve Kartal, M. (2004b). 2001 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Dönem Yüzey Araştırması. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (695-737). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Taşkıran, H., Kartal, M. ve Sevcen, B. C. (2005). 2003 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss.335-340). Düzenleyen Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Taylor, J. G. (1865). Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. 35: 21-58.

Tekin, H. (2004). Hakemi Use 2001 Yılı Kazısı İlk Sonuçları. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (425-462). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Tekin, H. (2007a). New Discoveries Concerning the Relationship between the Upper Tigris Region and Syro-Cilicia in the Late Neolithic. *Anatolian Studies*. 57: 161-169.

Tekin, H. (2007b). Hakemi Use-Güneydoğu Anadolu'da Son Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Merkez. *Türkiye'de Neolitik Dönem* (47-56). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tekin, H. (2008). Ilısu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşimleri Yüzey Araştırması, 2007. 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (279-288). Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Tekin, H. (2011a). Karavelyan Kazılarında İnsan ve Yapı Betimli Bir Halaf Kabının Tanıtımı. *TÜBA-AR*. 14: 309-312.

Tekin, H. (2011b). Hakemi Use 2002 Yılı Kazısı İlk Sonuçları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (571-607). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Tekin, H. (2013). Hakemi Use Kazıları. *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (103-134). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü.

Tekin, H. (2014). Karavelyan'dan Bir Halaf Mezarı. *armizzi: Engin Özgen'e Armağan* (247-252). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Tekin, H. (2017a). Geç Neolitik Dönemde (MÖ 7.000-5.000) Diyarbakır. *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu* (89-101). Diyarbakır: 02-05 Kasım 2016.

Tekin, H. (2017b). Late Neolithic Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley. *Painting Pots- Painting People Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia* (107-114). Oxford ve Philadelphia: Oxbow Kitapları.

Tekin, H. (2017c). *Tarihöncesinde Mezopotamya. Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Thomalsky, J. (2012). Lithic Industries of the Ubaid and Post-Ubaid Period in Northern Mesopotamia. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (417-439). Paris: Varia Anatolica.

Thompson, W., R. (2004). Complexity, Diminishing Marginal Returns, and Serial Mesopotamian Fragmentation. *Journal of World-Systems Research*. 10(3): 613-652.

Tuna, N. (1999). Sunu Yazısı. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Ur, J. A. (2002). Surface Collection and Offsite Studies at Tell Hamoukar, 1999. *Iraq*. 64: 15-43.

Ur, J. A. ve Hammer, E. L. (2009). Pastoral Nomads of the Second and Third Millenia AD on the Upper Tigris River, Turkey: Archaeological Evidence from the Hirbemerdon Tepe Survey. *Journal of Field Archaeology*. 34: 37-56.

University of Oxford-School of Archaeology, (2017). Chronology. <http://www.arch.ox.ac.uk/chronology.html>. (26.07.2017).

Van Loon, M. (1971). Korucutepe Kazısı, 1969 Mimari ve Genel Buluntular. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (47-69). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Van Loon, M. (1973). The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part I: Architecture and General Finds. *Journal of Near Eastern Studies*. 32(4): 357-423.

Van Loon, M. (1978). Korucutepe 2. Final Report on the Excavations of the Universities Chicago, California (LA) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia, 1968-1970. North-Holland Publishing Company, Amsterdam-New York-Oxford.

Van Loon, M. (1988a). New Evidence for North Syrian Chronology from Hammam et-Turkman. *American Journal of Archaeology*. 92(4): 581-587.

Van Loon, M. (1988b). *Hammam Et-Turkman I. Report on the University of Amsterdam's 1981-84 Excavations in Syria I*. İstanbul ve Hollanda: İstanbul ve Hollanda Arkeoloji Enstitüleri.

Van Loon, M. ve Güterbock, H. G. (1972). Korucutepe Kazısı, 1970. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (79-85). Ankara: ODTÜ Yayınları.

Velibeyoğlu, J., Schachner, A. ve Schachner, Ş. (2002). Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (783-857). Ankara: ODTÜ-TAÇDAM.

Wallerstein, I. (2011). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. Çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İstanbul: Bgst Yayınları.

Wallerstein, I. (2012). *Modern Dünya Sistemi-Kapitalist Tarım ve 16.yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*. Çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarıncılık.

Watkins, T. (2003). Developing Socio-Cultural Networks. *Neo-Lithics*. 2(03): 36-37.

Watkins, T. (2010). New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia. *Antiquity*. 84: 621-634.

Watson, P. J. ve LeBlanc, S. A. (1990). *Gırıkıhacıyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey*. USA: California Üniversitesi Yayınları.

Weiss, H., Akkermans, P., Stein, G. J., Parayre, D. ve Whiting, R. (1990). 1985 Excavations at Tell Leilan, Syria. *American Journal of Archaeology*. 94(4): 529-581.

Weiss, H. (2013). Tell Leilan and the Dynamics of Social and Environmental Forces across the Mesopotamian Dry-Farming Landscape. *100 Jahre archaologische Feldforschungen in Nordost-Syrien-eine Bilanz* (101-116). Wiesbaden: Harrassowitz.

Weninger, B., Clare, L., Rohling, E. J., Bar-Yosef, Böhner, U., Budja, M., Bundschuh, M., Feurdean, A., Gebel, H.-G., Jöris, O., Linstädter, J., Mayewski, P., Mühlenbruch, T., Reingruber, A., Rollefson, G., Schyle, D., Thissen, L., Todorova, H. ve Zielhofer, C. (2009). The Impact of Rapid Climate Change on Prehistoric Societies During The Holocene In The Eastern Mediterranean. *Documenta Praehistorica*. 36: 7-59.

Whittaker, G. (2005). The Sumerian Question: Reviewing the Issues. *Ethnicity in Ancient Mesopotamia* (409-429). Leiden: 48th Rencontre Assyriologique Internationale.

Wilkinson, T. J. (1990). *Town and Country in Southeastern Anatolia. Vol. 1: Settlement and Land Use At Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Woolley, C. L. (1930). Excavations at Ur, 1929-30. *A.J.* 10: 315.

Wright, G. A. (1971). Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey Of Ideas. *Current Anthropology*. 12(4/5): 447-477.

Wright, H. T. (2001). Cultural Action in the Uruk World. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (123-147). New Mexico: SAR Yayınları.

Wright, H. T. ve Johnson, G. A. (1975). Population, Exchange, and Early State Formation in Southwestern Iran. *American Anthropologist*. 77(2): 267-289.

Wright, H. T. ve Rupley, E. S. A. (2001). Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages. *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors. Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation* (85-122). New Mexico: SAR Yayınları.

Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplulukunun Arkeolojideki Yansımaları-Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*. Çev. Göksenin Abdal. İstanbul: Homer Kitabevi.

Yalçın, Ü. (2000). Frühchalkolitische Metallfunde von Mersin-Yumuktepe: Beginn der Extraktiven Metallurgie? *TÜBA-AR*. 3: 109-128.

Yalçın, Ü. ve Yalçın, G. (2009). Evidence For Early Use of Tin at Tülintepe in Eastern Anatolia. *TÜBA-AR*. 12: 123-142.

Yalçinkaya, I. (1989). *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yalçinkaya, I. (2009). *Arkeoloji ve Sanat Tarihi-Eski Anadolu Uygarlıkları-Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.

Yalçinkaya, U. (2010). 2002 Yılı Bismil-Batman (Dicle Güneyi) Arasında Saptanan Paleolitik Buluntular. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yamazaki, Y. (2010). An Aspect of the Ubaid Intrusion in the Syrian Upper Euphrates Valley. *Beyond The Ubaid-Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East* (311-328). Chicago-Illinois.

Yamazaki, Y. (2012). The Terminal Ubaid Assemblage of Tell al-‘Abr and Its Identity. *After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)* (183-204). Paris: Varia Anatolica.

Yıldırım, A. A., Kırmızıoğlu, P., G. ve Genç, E. (2017). Trepanasyon: Kuriki Höyük (Batman) Örneği. *Current Debates in Sociology and Anthropology*. 10: 403-423.

Zeist, W. V. ve Bottema, S. 1982. Vegetational History of the Eastern Mediterranean and the Near East During the Last 20,000 Years. *Paleoclimates, Paleoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory* (277-323). BAR International Series: 133/2.

Zeist, W. V. ve Heeres, J. A. H. (1974). The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-1970: Preliminary Report. Part X: The Plant Remains. *Journal of Near Eastern Studies*. 33(1): 113-115.

Ek. 1: Tablolar

Tablo. 1: Fırat ve Dicle Nehirleri Üzerinde İnşa Edilen Barajlar ve Özellikleri.

Fırat Nehri Üzerinde İnşa Edilen Barajlar

Ülke	Baraj İsmi	İnşa Tarihi	Yükseklik (m)	Brüt Depolama	Yüzey Alanı	Güç (MW)
Türkiye	Atatürk	1992	166	48.70	817	2400
Türkiye	Birecik	2000	53	1.22	56.3	672
Türkiye	Karakaya	1987	158	9.58	268	1800
Türkiye	Karkamış	1999	21	0.16	28.4	189
Türkiye	Keban	1975	163	31	675	1330
Suriye	Baath	1988	-	0.09	27.2	75
Suriye	Tabqa	1975	60	11.7	610	800
Suriye	Tişrin	1999	40	1.9	166	630
Suriye	Yukarı Habur	1992	-	0.99	1.4	-
Irak	Al Hindiyah	1989	-	-	-	-
Irak	Al Qadisiyah	1984	57	8.2	500	660
Irak	Fallujah	1985	-	-	-	-
Irak	Ramadi-Habbaniyah	1948	-	3.3	426	-
Irak	Ramadi Raazza	1951	-	26	1850	-

Dicle Nehri Üzerinde İnşa Edilen Barajlar

Türkiye	Batman	1998	71	1.18	49.2	198
Türkiye	Devegeçidi	1972	33	0.20	32.1	-
Türkiye	Çağ-Çağ	1968	-	-	-	14
Türkiye	Dicle	1997	75	0.60	24	110
Türkiye	Göksu	1991	46	0.06	3.9	-
Türkiye	Kralkızı	1997	113	1.92	57.5	90
Irak	Al-Adheem	1999	-	1.5	-	-
Irak	Derbendikhan	1962	128	3.0	121	-
Irak	Dibbis (B. Zab)	1965	15	3.0	32	-
Irak	Diyala	1969	12	-	-	-
Irak	Dokan (B. Zab)	1961	116	6.8	270	-
Irak	Hamrin (Diyala)	1980	40	4.0	440	-
Irak	Saddam	1985	126	11.1	371	320
Irak	Samarra-Thartar	1954	-	72.8	2170	-
İran	Dez	1962	203	3.46	-	520
İran	Karkheh	2001	128	7.8	-	400
İran	Karun-1	1977	200	3.14	54.8	1000
İran	Marun	1998	165	1.2	25	145

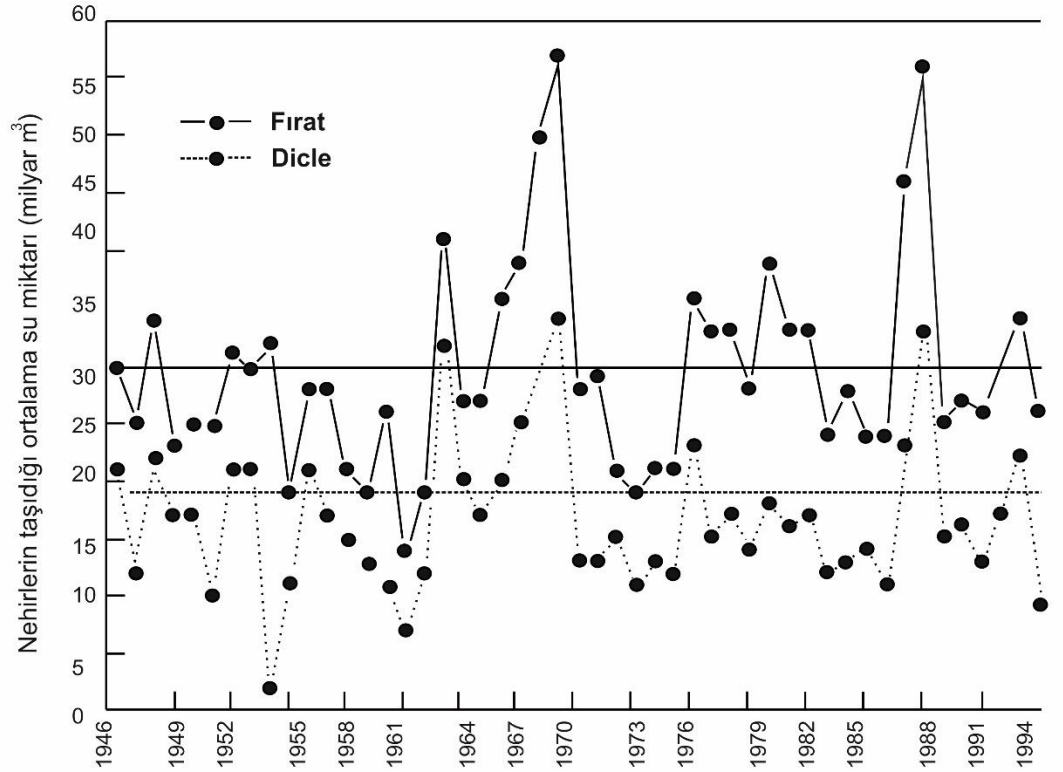
Kaynak: Altınbilek, 2004: 21-22 (Düz: E. Kalkan).

Tablo. 2: Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Teknik Özellikleri.

	Dicle	Fırat
Ortalama Yıllık Akış Miktarı (milyar m ³)	47	28
Uzunluk (km)	1900	2700
Sulanan Vadi Alanı (km ²)	110.000	444.000
Debi Yoğunluğu	Nisan	Mayıs
Ortalama Aylık Debi Yoğunluğu (m ³ /s)	350-3200	270-2400
Kaydedilmiş En Hızlı Debi (m ³ /s)	16.000	5200
Meğil (m/km)	0.065	0.1

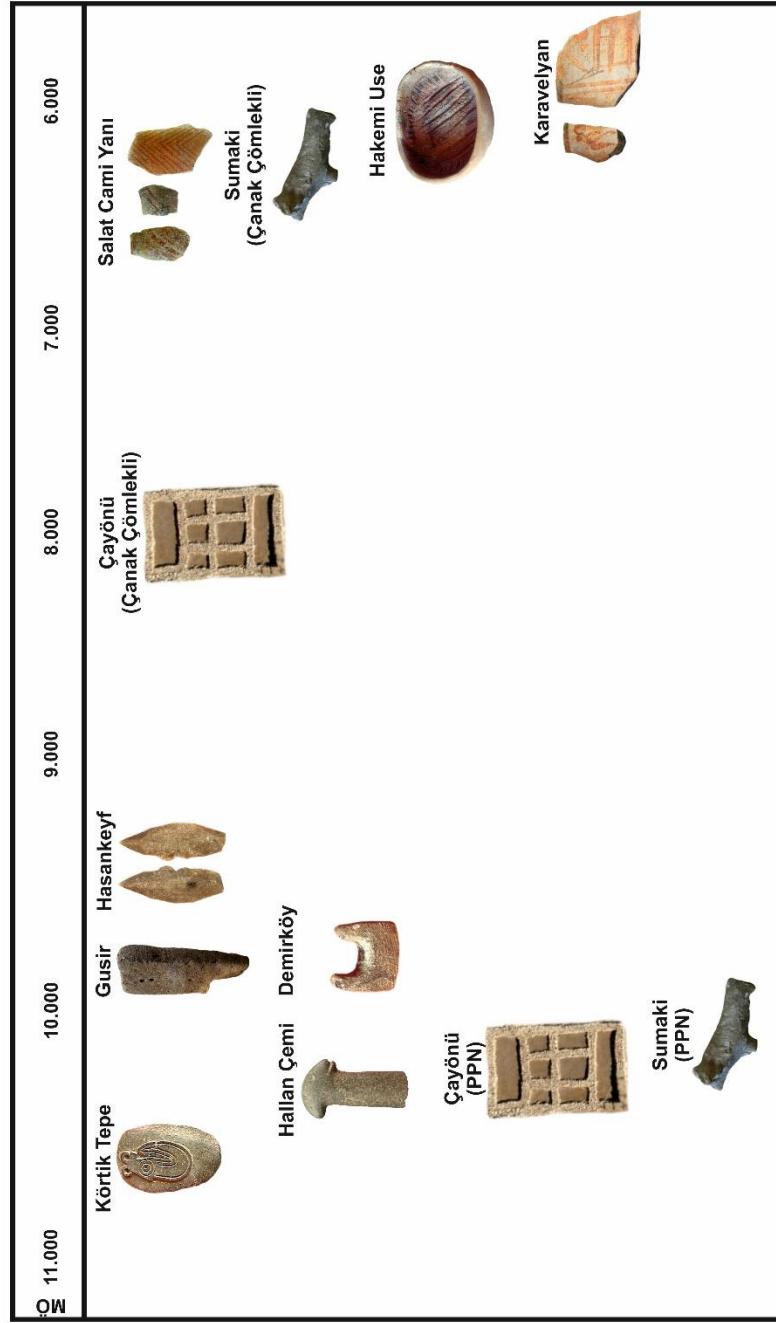
Kaynak: Morozova, 2005: 404.

Tablo. 3: Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Teknik Özellikleri.

Kaynak: Altınbilek, 2004: 19.

Tablo. 4: Yukarı Dicle Havzası Neolitik Çağ Yerleşimleri Kronolojik Tablosu.

Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Tablo. 5: Yukarı Dicle Havzası Verileri İşlenmiş SAR Kronolojisi Tablosu.

MÖ	Güney İran	Suriye	Yukarı Fırat	Yukarı Dicle	Dicle	Güney Mezopotamya
2000	Orta Erken Tunç					Eski Babil Ur III
3000	LC 5	Godin IV	IV A	Hassek Höyük	Basur Höyük BGA 3 (Uruk Kolonisi)	Akkad Erken Hanedanlar Jemdet Nasr Geç Uruk
	Geç	Erken 17 Susa Akropol	Brak TW 11/12			Nineveh (Gut) Ninevite C
3400	LC 4	Geç 18 Susa Erken 18 Sharafabad	Brak TW 13	Hacınebi B2	Kenan Tepe	Kuzey Uruk B
3600	LC 3	Susa 19-22	Brak TW 14-17	Hacınebi B1	Kurki Höyük	Geç Orta Uruk
3800	Geç 2	Eanna IX-VII		Arsilantepe VII	Basur Höyük BGA 4	
	LC 2	Eanna XI-X			Musulman Hirbemerdon Tepe	Erken Orta Uruk
4000	Erken 2	Geoy Tepe M	Brak TW 18-19	Hacınebi A	Salat Tepe IC	
4200	LC 1	Eanna XVI-XIV		Arsilantepe VIII	Giricano	Erken Uruk
4300	Ubaid				Basur Höyük BGA 5	
4500						Gawra A
4700						Hiatus ?
5000						Ubaid Terminal Ubaid 4?
6700	Halaf					

Kaynak: Rothman, 2001a: 7'de'n Dü: E. Kalkan.

Tablo. 6: Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ Yerleşimleri Kronolojik Tablosu.

Kaynak: Haz: E. Kalkan.

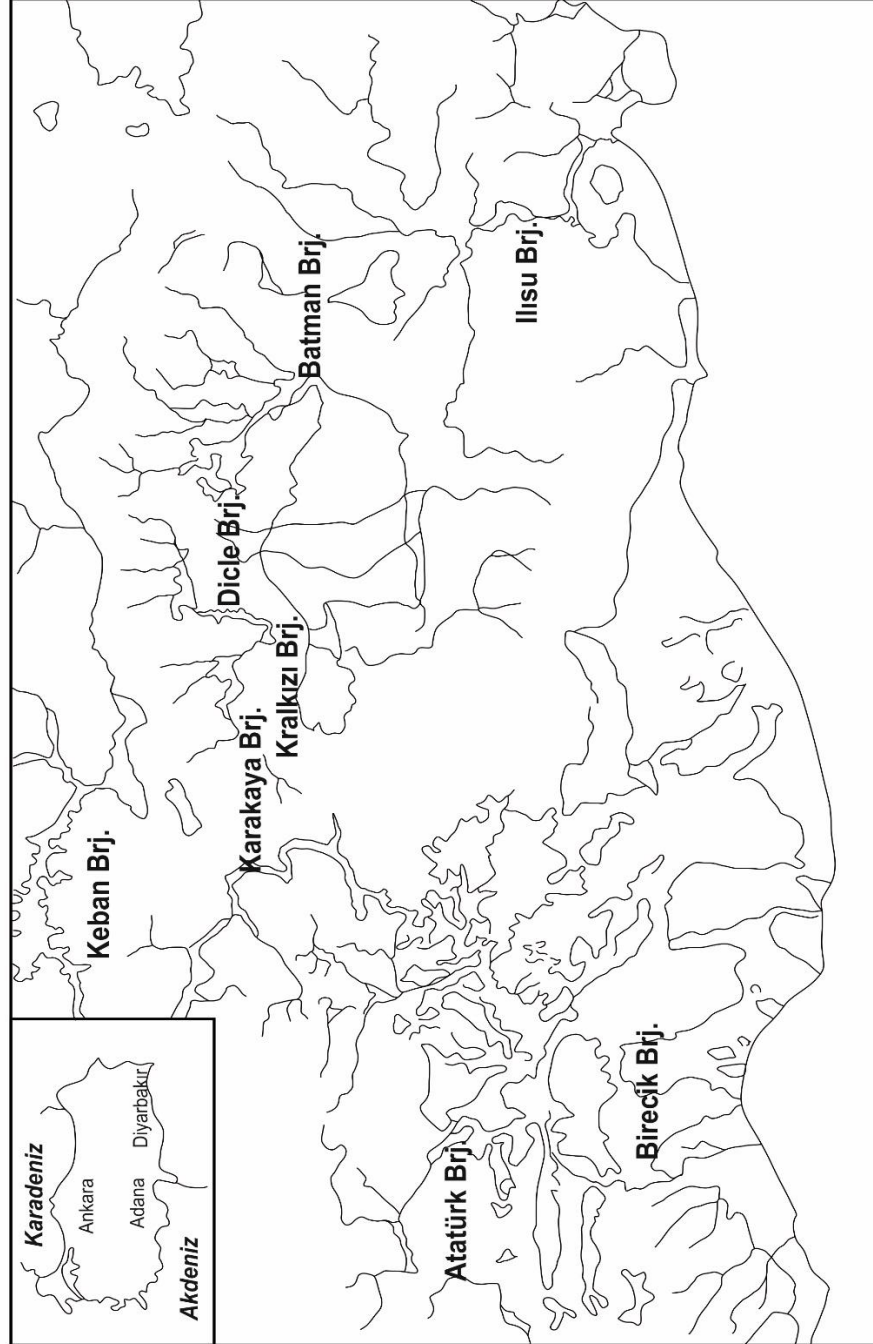
Tablo. 7: Başur Höyük Stratigrafik Tablosu.

Başur Güney Alan	Başur Kuzey Alan
Erken Tunç Çağı Mezarları Bu dönem güney alanında yalnızca mezarlarla temsil edilir. Mimari bir tabakaya rastlanmamıştır. Bu tabakaya ait mimari kuzey alanda tespit edilmiştir.	Orta Çağ
Geç Uruk (LC5)	Orta Tunç Çağı (M.Ö. 2. bin yıl)
Orta Uruk (LC4) Bu tabaka henüz çok az sayıda ele geçmiş olan sıkıştırılmış, belli-belirsiz bir duvara sahip, ince cidarlı, diplerinde kesici alet izleri taşıyan konikal kaseler ile ayrışmıştır.	Erken Tun Çağı (M.Ö. 3. bin yıl)
Yerel Geç Kalkolitik (LC3)	
Yerel Geç Kalkolitik (LC2)	
Ubaid Ubaid boyalı çanak çömleklerinin ele geçtiği tabakadır.	

Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 74.

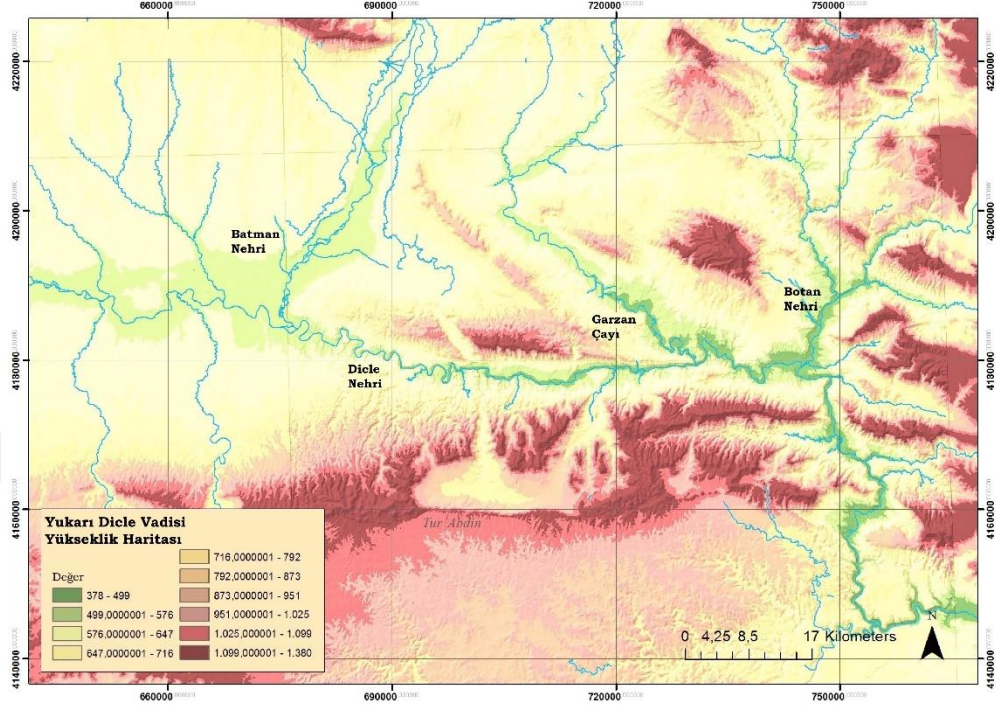
Ek. 2: Şekiller

Şekil. 1: GAP Projesi İçin İnşa Edilen Büyük Barajlar.

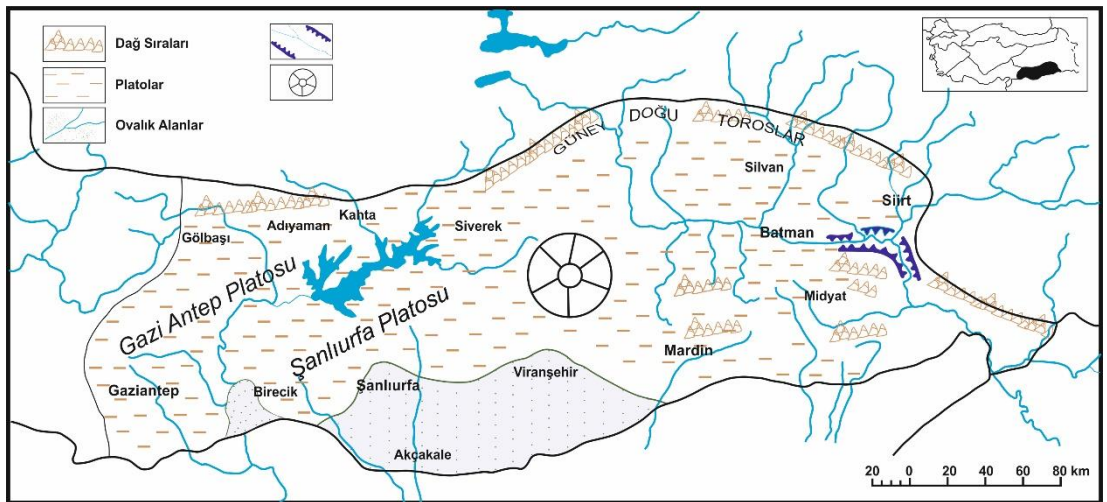
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 2: Yukarı Dicle Havzası İçerisinde Akan Nehirlerin Haritası.

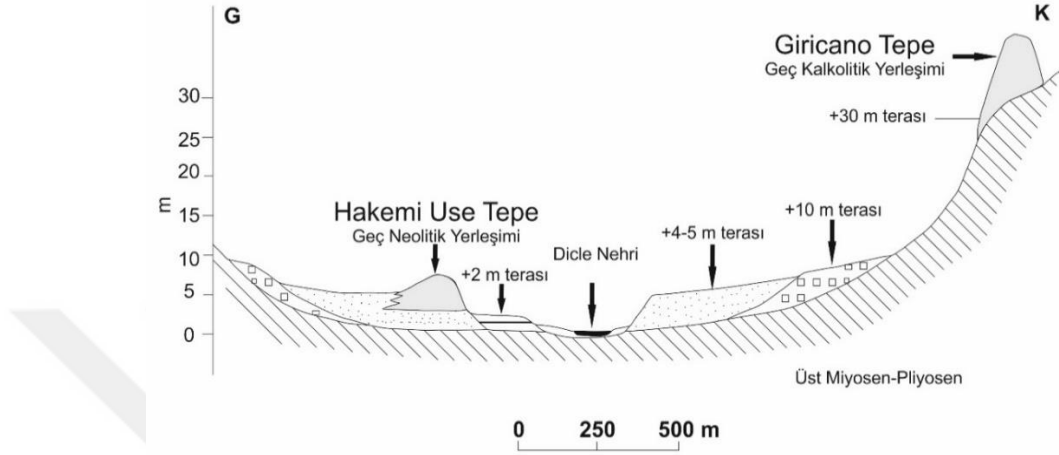
Kaynak: Brancato, 2015: 15.

Şekil. 3: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Morfoloji Haritası.

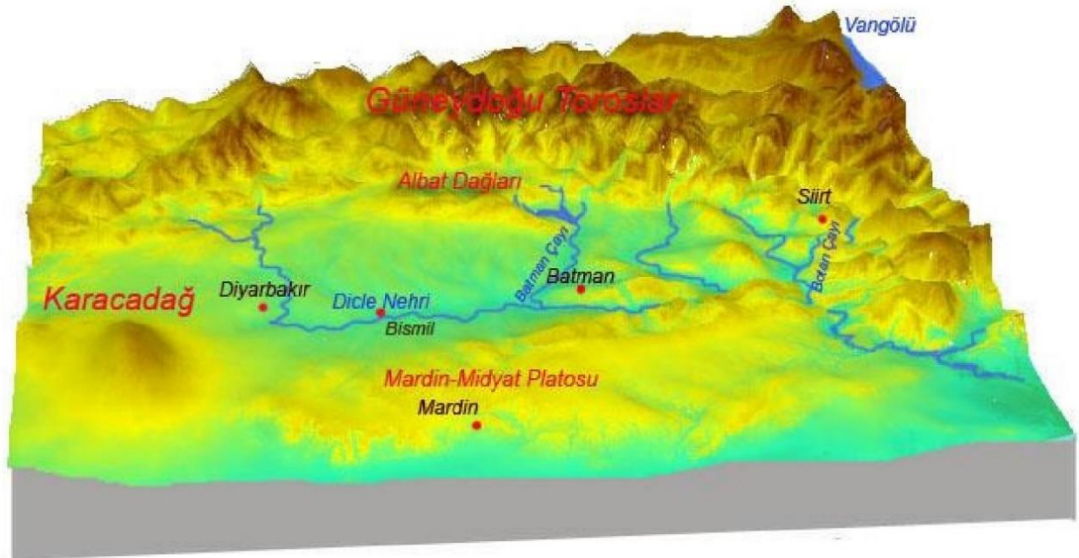
Kaynak: Atalay ve Mortan, 1997: 261.

Şekil. 4: Giricano ve Hakemi Use Höyükleri Arasındaki Dicle Nehri Jeomorfolojik Kesiti.

Kaynak: Doğan, 2005a: 78.

Şekil. 5: Yukarı Dicle Havzasının Topografik ve Morfografik Yapısını Gösteren Diyagram.

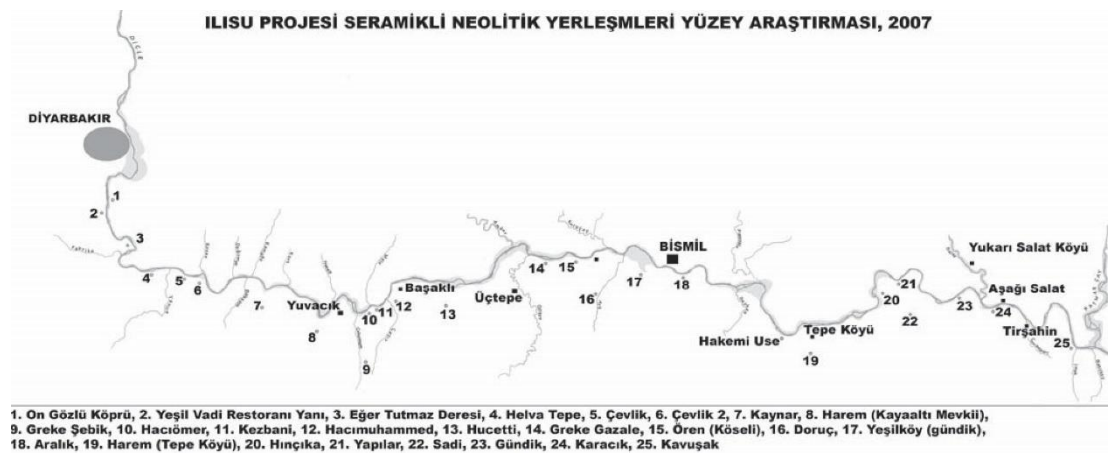
Kaynak: Karadoğan ve Kozbe, 2013: 540.

Şekil. 6: Austen Henry Layard'ın Yukarı Dicle Havzası Ziyareti Sırasında Resmettiği Kaya Kabartmaları.

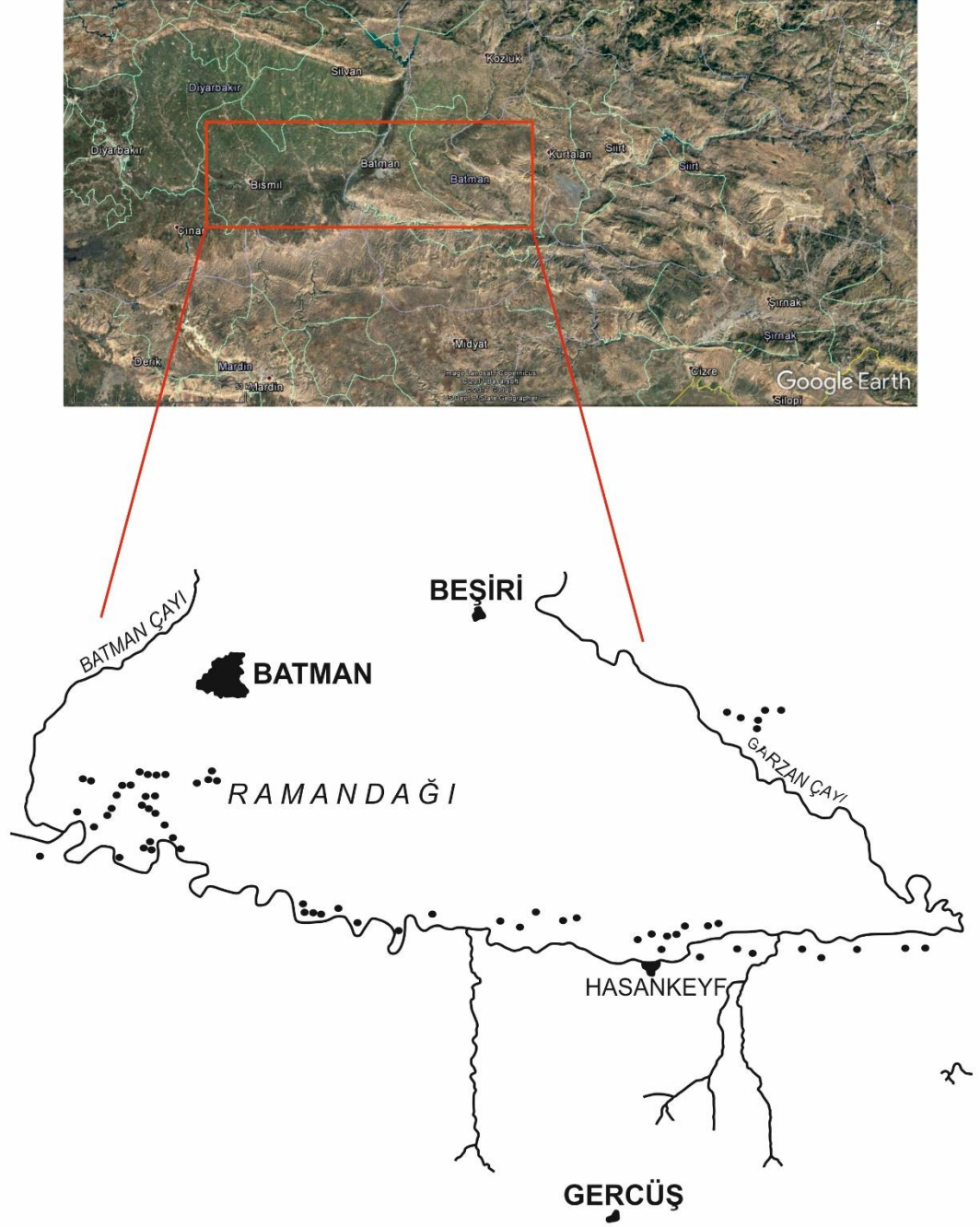
Kaynak: Layard, 1853: 45.

Şekil. 7: Ilisu Projesi Seramikli Neolitik Yerleşimleri Yüzey Araştırması Sonuçlarına Göre Hazırlanmış Harita.

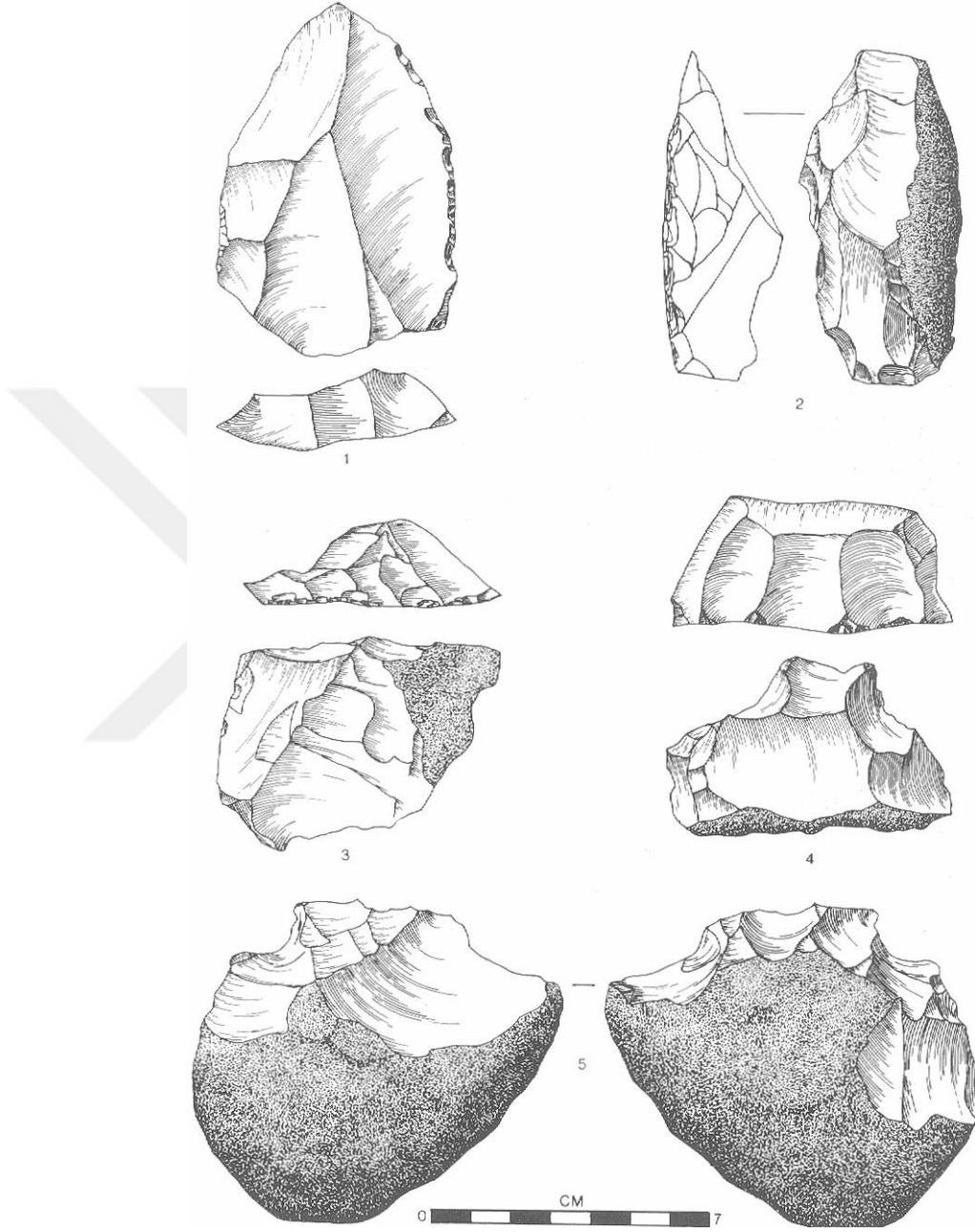
Kaynak: (Tekin, 2008: 285).

Şekil. 8: Yukarı Dicle Havzası Paleolitik Dönem Merkezleri Haritası.

Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 9: Yukarı Dicle Havzası Paleolitik Dönem “Ramanian Tipi” Taş Aletleri.

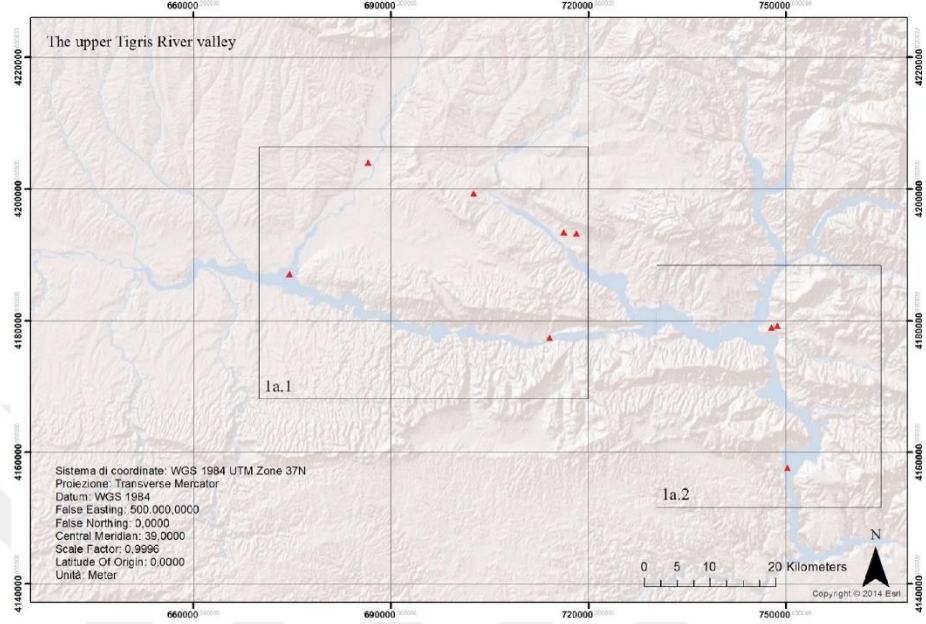
Kaynak: Algaze ve diğerleri, 1991: 217.

Şekil. 10: Yukarı Dicle Havzasında Bulunan ve Alt Paleolitik Döneme Tarihlenen Aşölyen El Baltası.

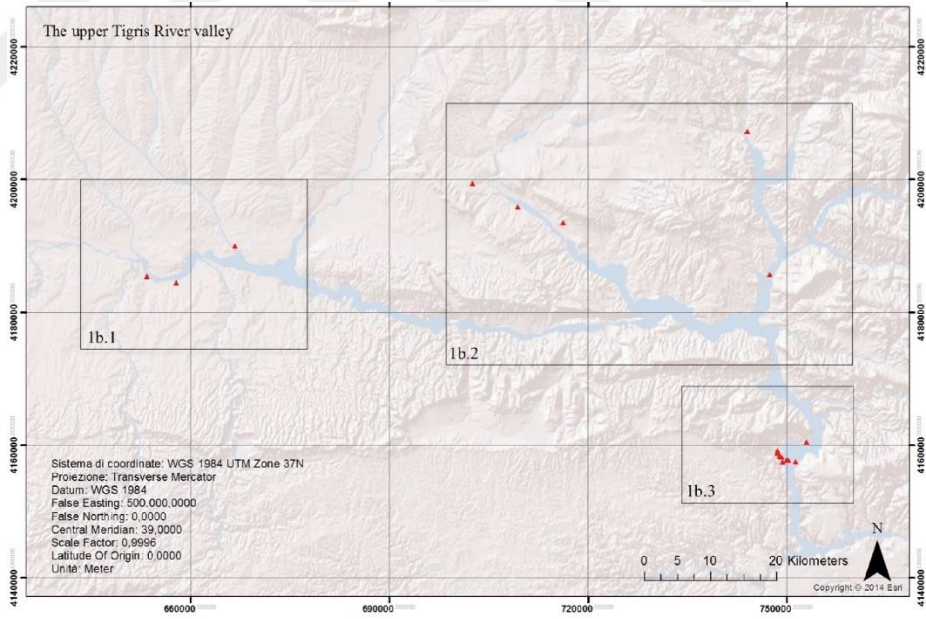

Kaynak: Bernbeck ve Costello, 2011: 672.

Şekil. 11: Yukarı Dicle Havzası Neolitik Yerleşimleri Haritası.

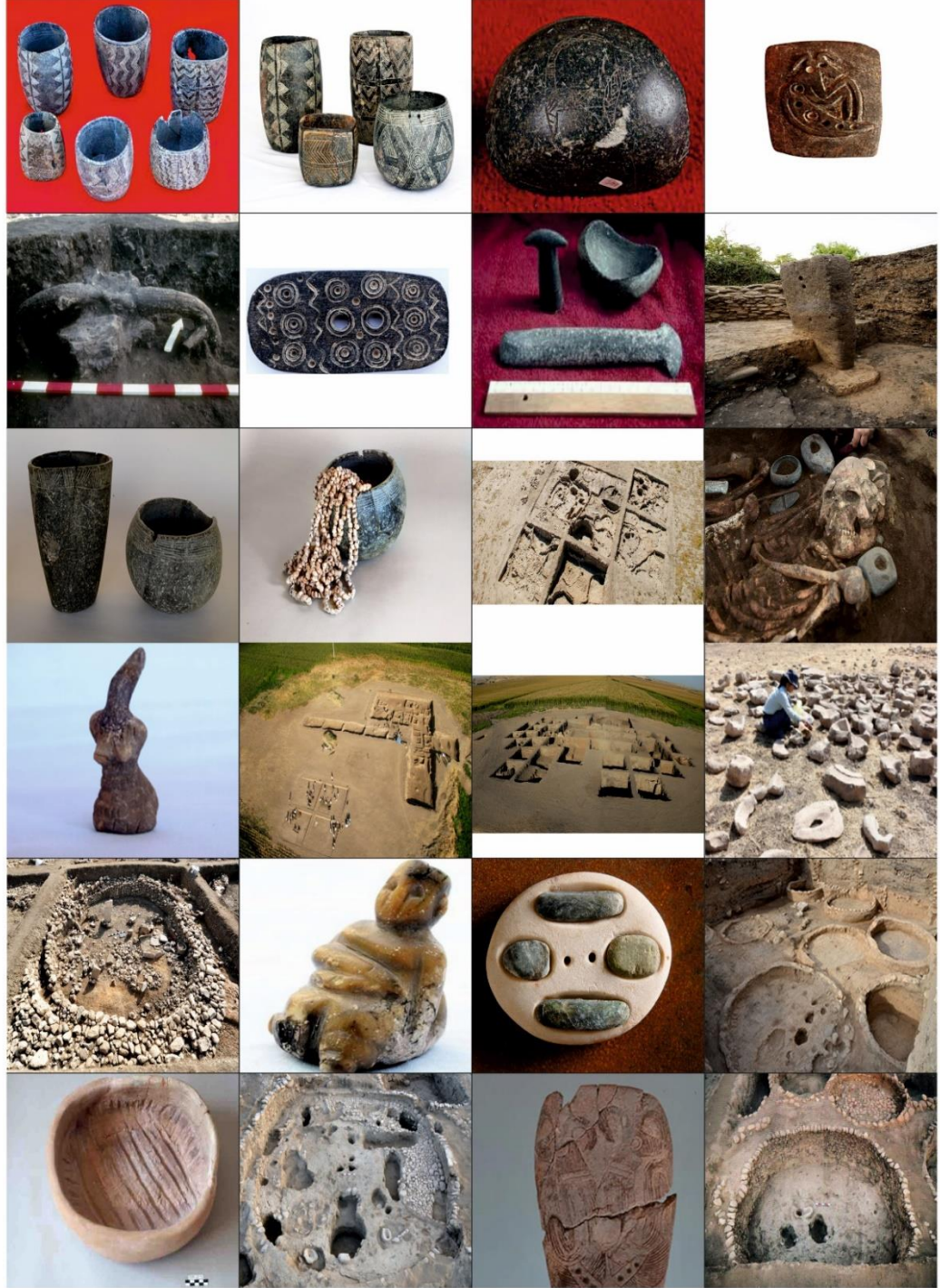
a. PPN Yerleşimleri

b. Çanak Çömlekli Neolitik Yerleşimleri

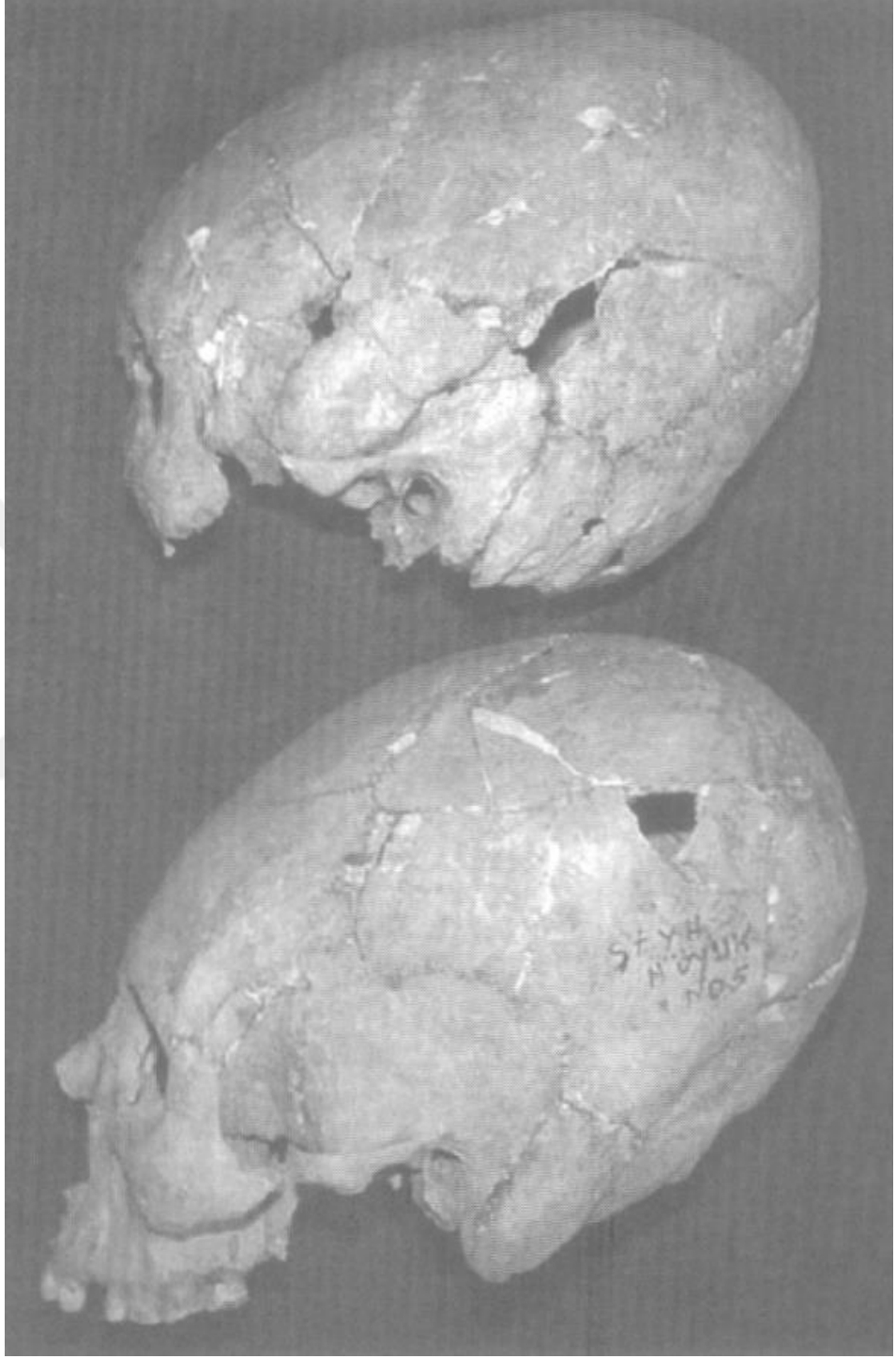
Kaynak: Brancato, 2015: 214-215.

Şekil. 12: Yukarı Dicle Havzası Neolitik Çağ Buluntuları.

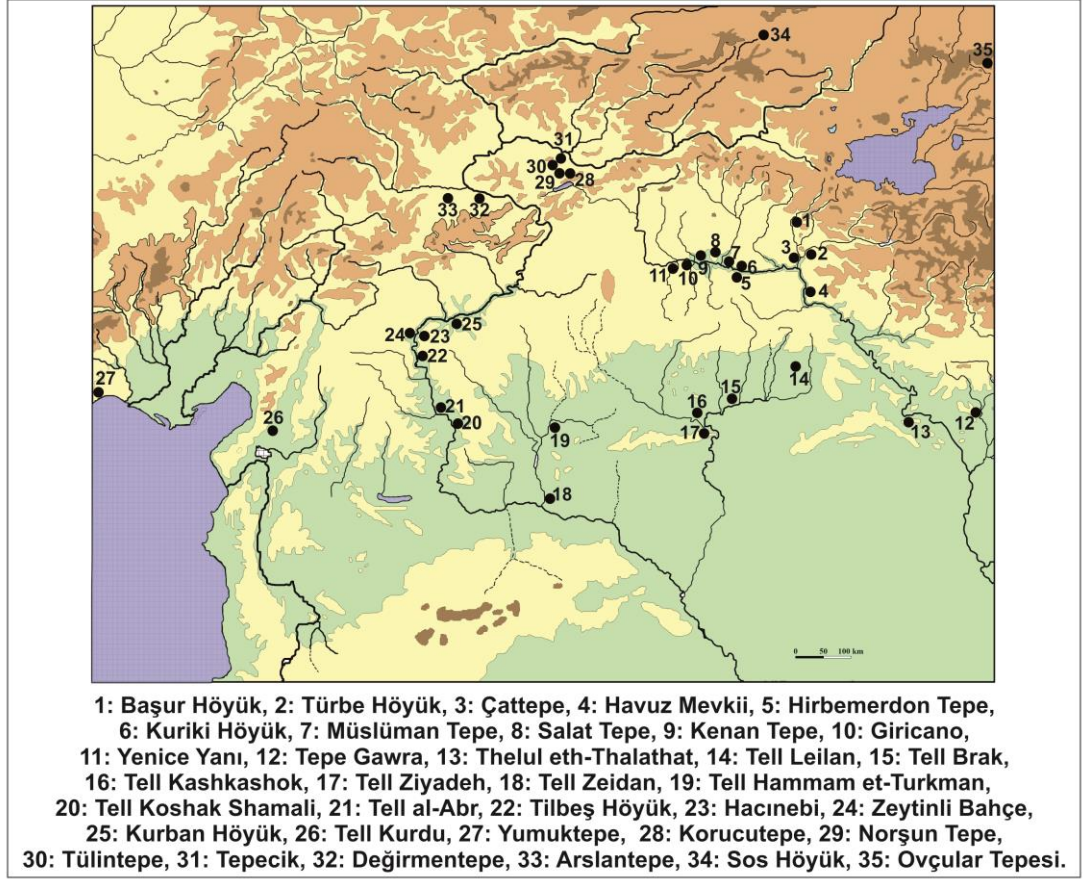
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 13: Ubaid Kültürüne Ait “Cranium” Uygulaması Görülen Bir Kafatası.

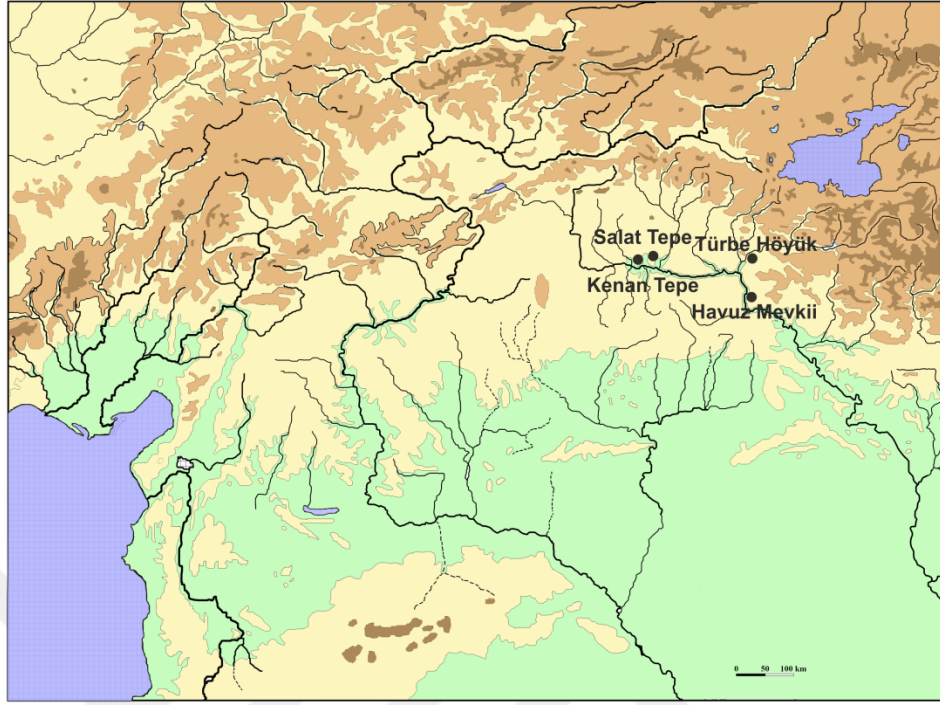
Kaynak: Lorentz, 2010: 131.

Şekil. 14: Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ Yerleşimleri Haritası.

Kaynak: Haz: Şakir Can.

Şekil. 15: Yukarı Dicle Havzası Erken Kalkolitik Dönem Yerleşimleri Haritası.

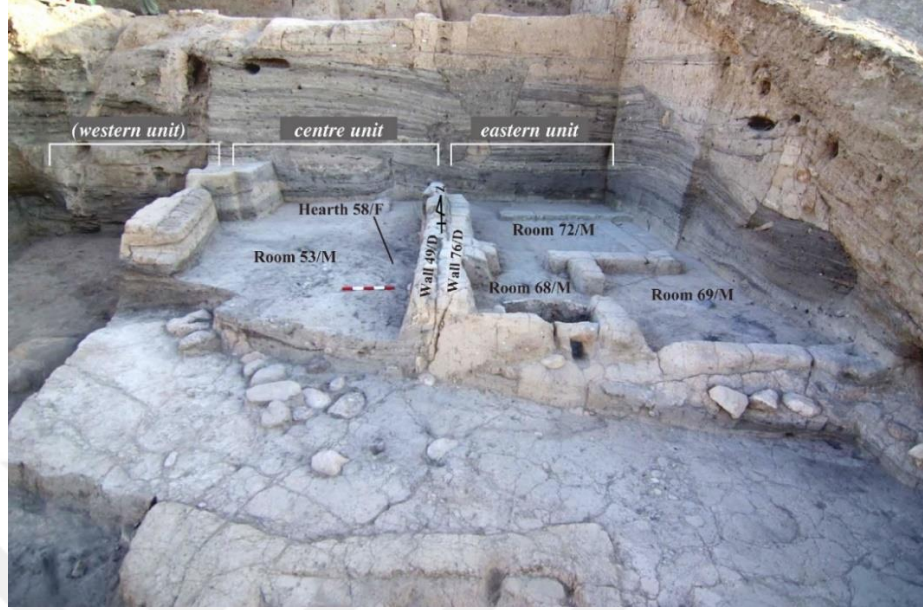
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 16: Salat Tepe Höyüğü.

Kaynak: Kouzimi vd, 2016: 148.

Şekil. 17: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Dörtgen Planlı Konutları.

Kaynak: Kouzimi vd, 2016: 154.

Şekil. 18: Salat Tepe Kalkolitik Çağ Basamaklı Açmaları.

Kaynak: Ökse, Görmüş ve Bilici, 2009: 31.

Şekil. 19: Yerel Geç Kalkolitik 1 Coba Kaseleri (sağda) ve Yerel Geç Kalkolitik 3 Tıraşlı (*Flint-Scraped*) Kaseleri (solda).

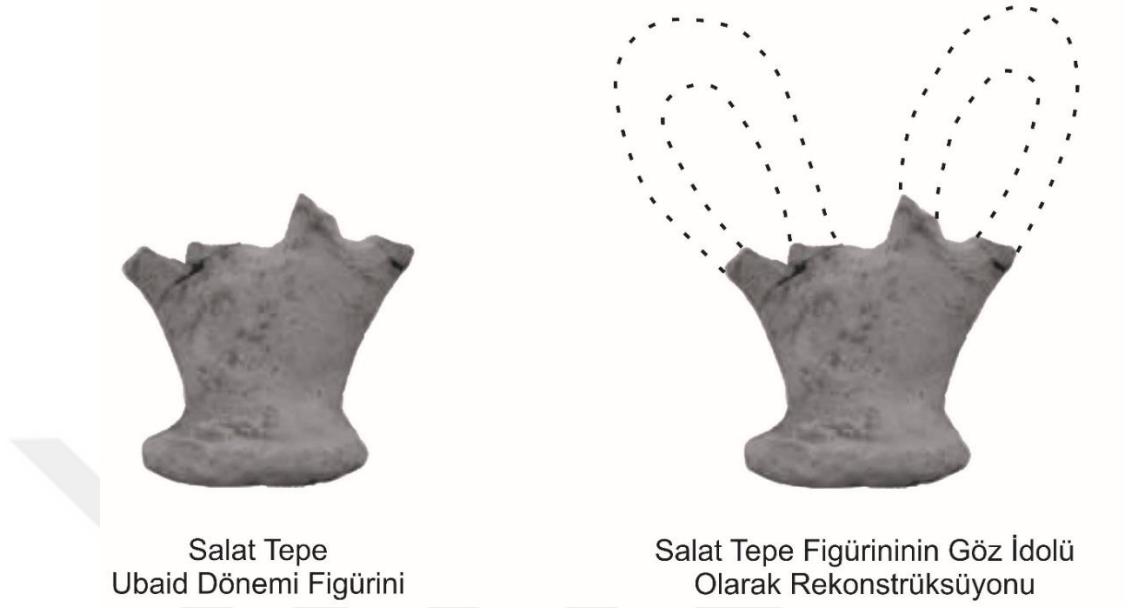
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 20: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem “Kenan Tipi” Taş Aleti.

Kaynak: Ökse, Alp ve İnal, 2004: 333.

Şekil. 21: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Göz İdolü.

Kaynak: Ökse, Görmüş ve Bilici, 2009: 32.

Şekil. 22: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

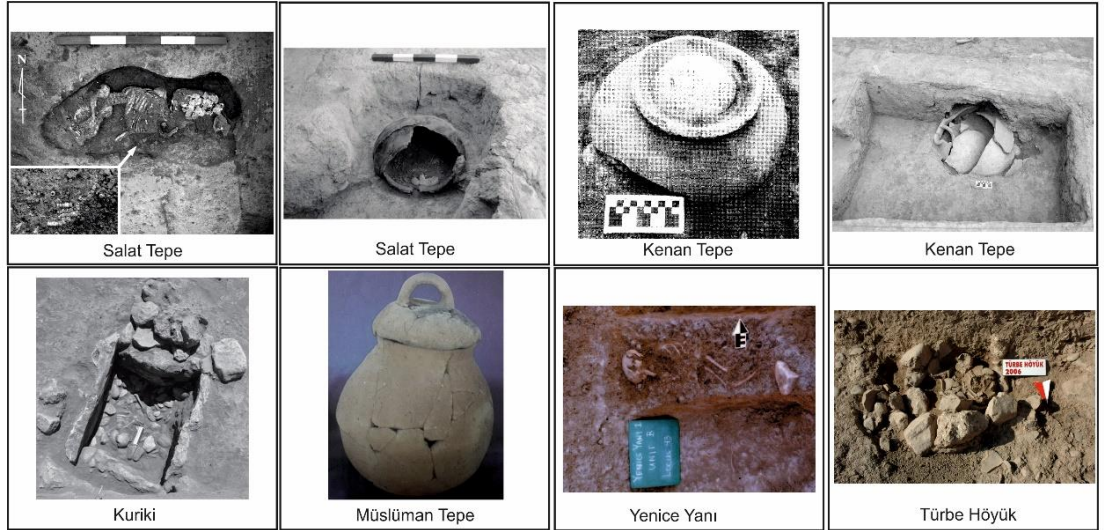
Kaynak: Koizumi ve diğerleri, 2016: 153.

Şekil. 23: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

Kaynak: Ökse ve diğerleri, 2014: 117.

Şekil. 24: Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ Bebek Mezarları.

Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 25: Salat Tepe Erken Kalkolitik Dönem Taş Damga Mührü.

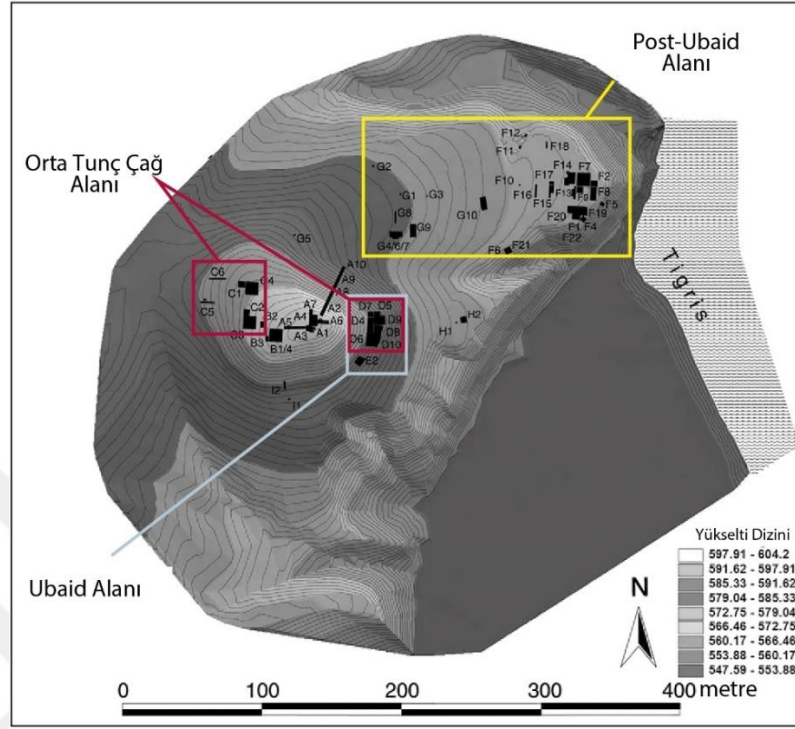
Kaynak: Ökse, 2005: 18.

Şekil. 26: Kenan Tepe Höyüğü.

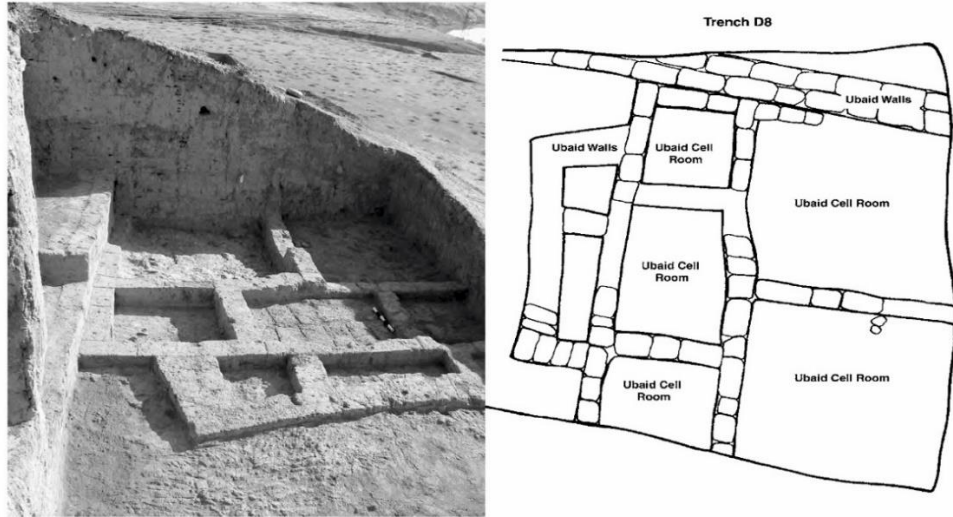
Kaynak: Creekmore, 2007: 76.

Şekil. 27: Kenan Tepe Höyüğü Topografik Planı.

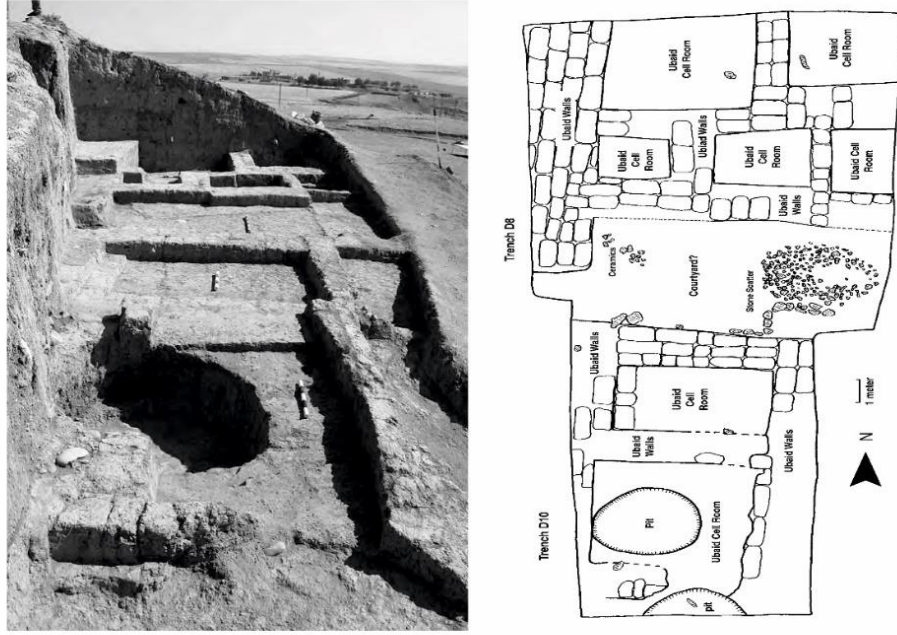
Kaynak: Parker ve Kennedy, 2010: 3.

Şekil. 28: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Binası.

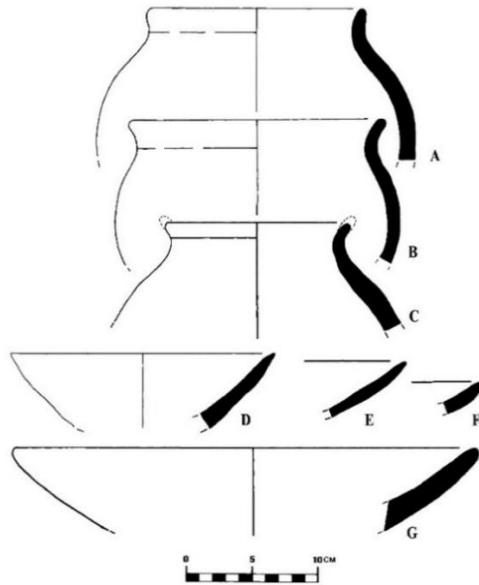
Kaynak: Parker, 2010: 342.

Şekil. 29: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Binası.

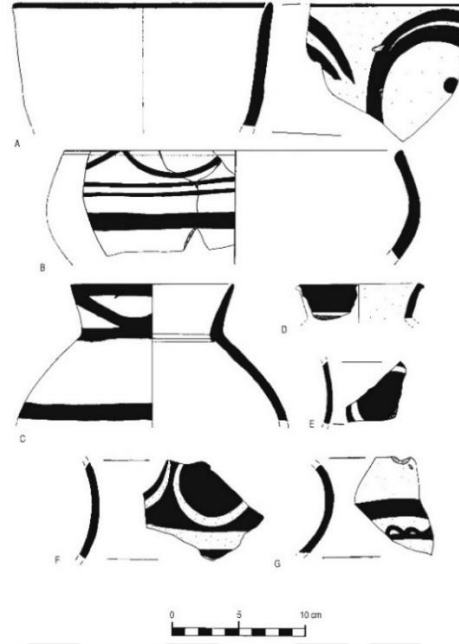
Kaynak: Parker, 2010: 344.

Şekil. 30: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Pişirme Kapları.

Kaynak: Parker ve Kennedy, 2010: 12.

Şekil. 31: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Boyalı Çanak Çömlekleri.

Kaynak: Parker, 2010: 355.

Şekil. 32: Kenan Tepe Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

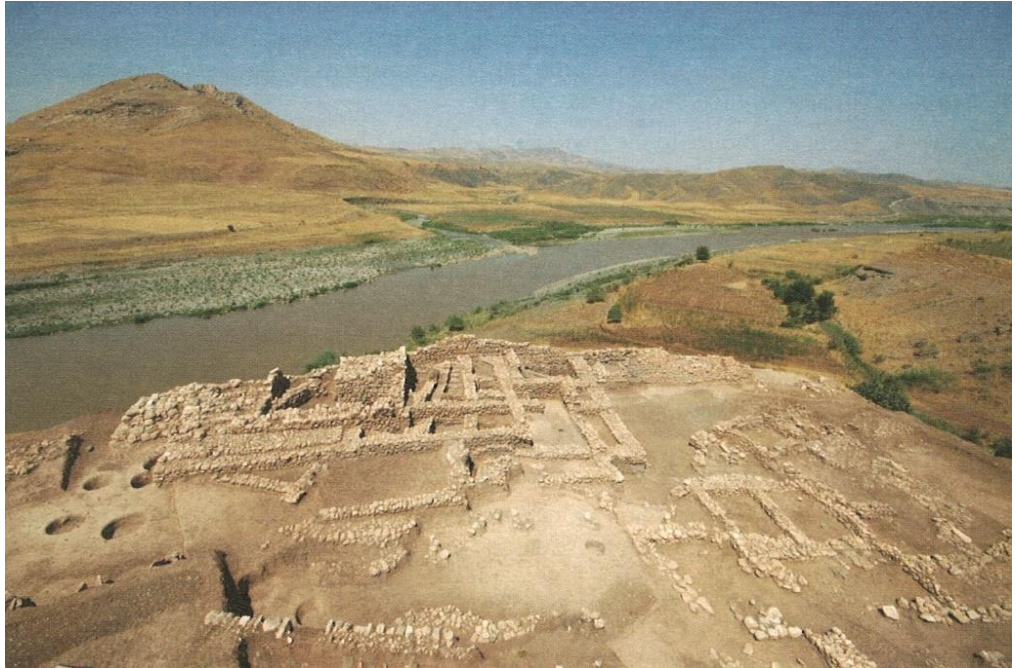
Kaynak: Parker ve diğerleri, 2009:147.

Şekil. 33: Kenan Tepe (solda) ve Salat Tepe (sağda) Erken Kalkolitik Dönem Mimarisinin Karşılaştırılması.

Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 34: Türbe Höyük.

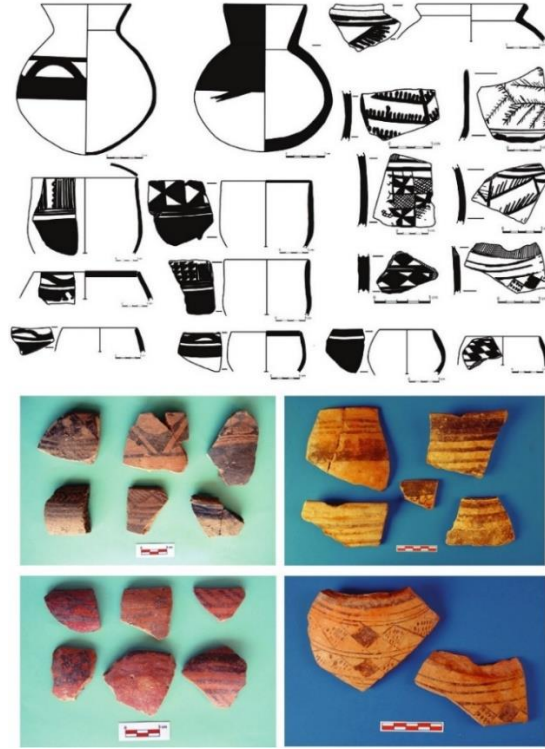
Kaynak: Sağlamtimur, 2013a: 150.

Şekil. 35: Türbe Höyük'te Bulunan Çakmaktaşı ve Obsidyen Aletler.

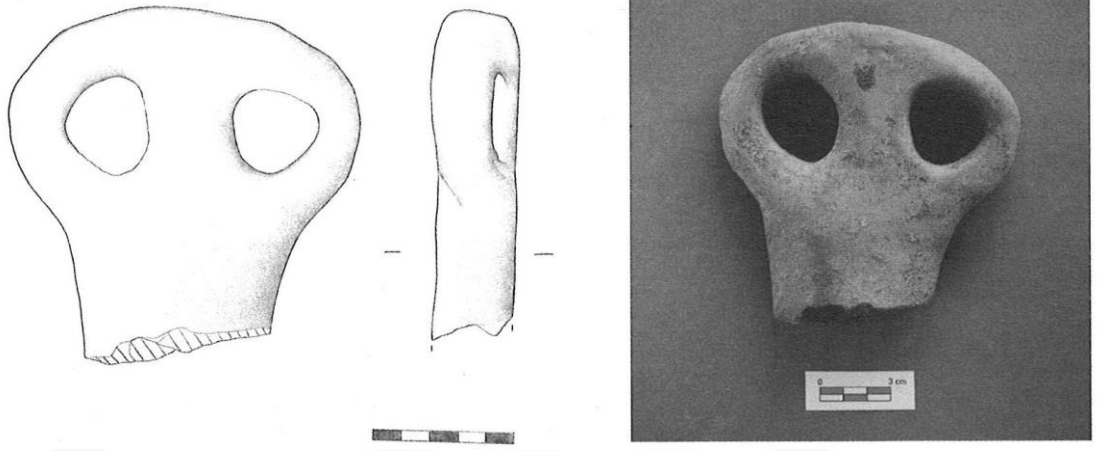
Kaynak: Sağlamtimur ve Ozan, 2007: 17.

Şekil. 36: Türbe Höyük Erken Kalkolitik Dönem Çanak Çömleği.

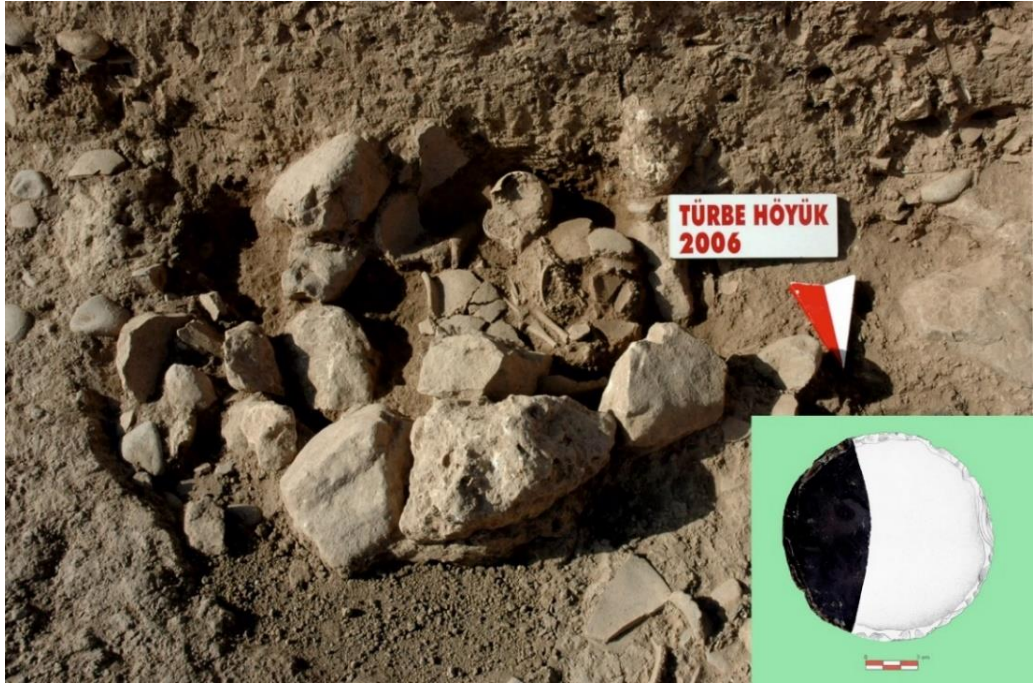
Kaynak: Sağlamtimur, 2013: 150.

Şekil. 37: Türbe Höyük Erken Kalkolitik Dönem Göz İdolu.

Kaynak: Sağlamtimur, 2013: 155.

Şekil. 38: Türbe Höyük Erken Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

Kaynak: Sağlamtimur, 2012a: 408.

Şekil. 39: Havuz Mevkii Yerleşimi.

Kaynak: Ökse ve Erdoğan, 2015: 17.

Şekil. 40: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem Mimarisi.

Kaynak: Ökse ve Erdoğan, 2015: 39.

Şekil. 41: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem Boyalı Çanak Çömlekleri.

Kaynak: Ökse ve Erdoğan, 2015: 92.

Şekil. 42: Havuz Mevkii Figürinleri.

Kaynak: Ökse ve Erdoğan, 2015: 484.

Şekil. 43: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem “Cranium” Uygulanmış Kafatası.

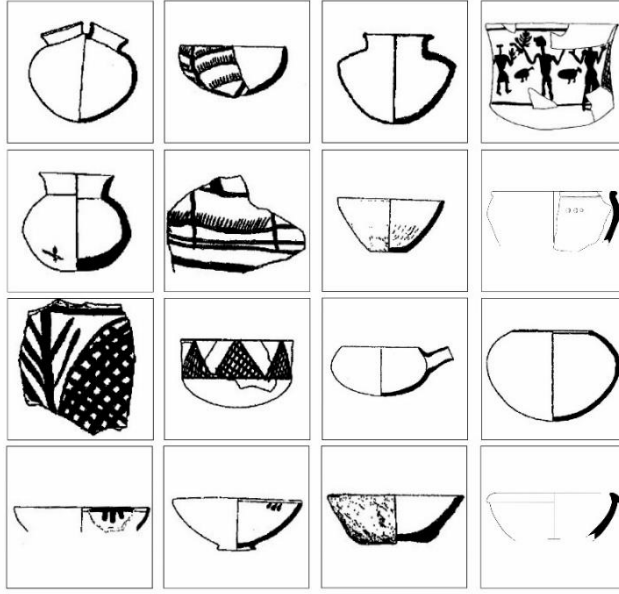
Kaynak: Ökse ve Erdoğan, 2015: 484.

Şekil. 44: Havuz Mevkii Erken Kalkolitik Dönem Madeni Bulguları.

Kaynak: Ökse ve Erdoğan, 2015: 486.

Şekil. 45: Yerel Kalkolitik Çanak Çömlek Geleneği.

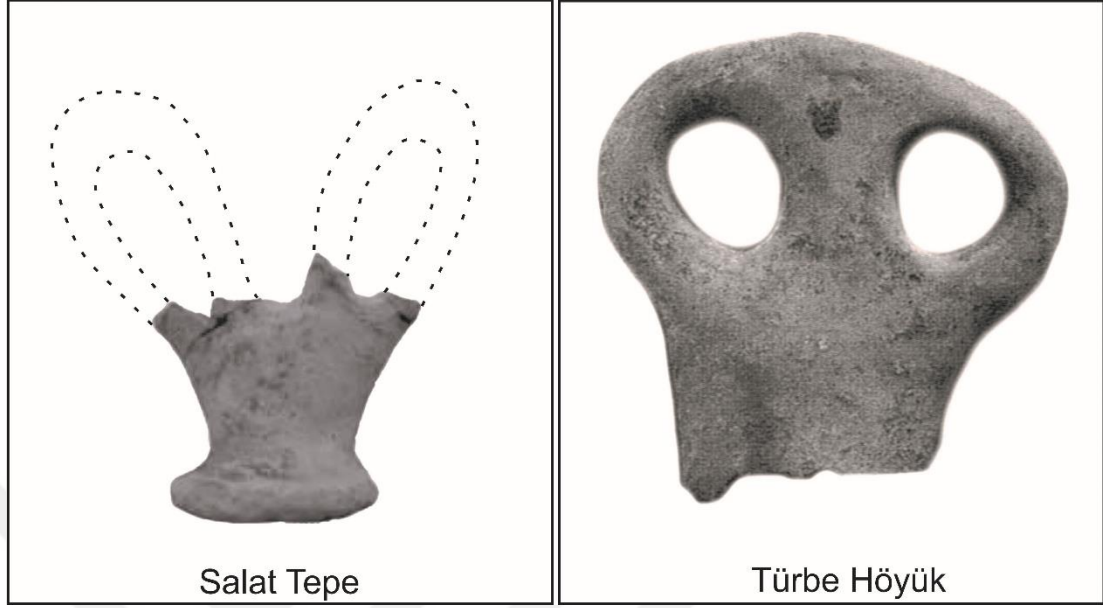
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 46: Yerel Kalkolitik Damga Mühür Geleneği.

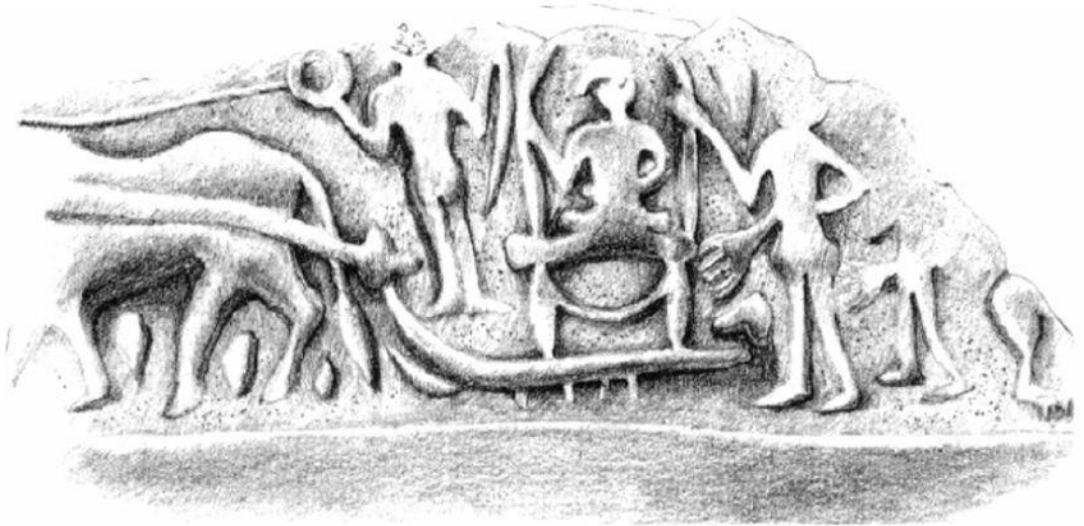
Kaynak: Pittmann, 2001.

Şekil. 47: Yukarı Dicle Havzası Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinde Bulunan Göz İdolları.

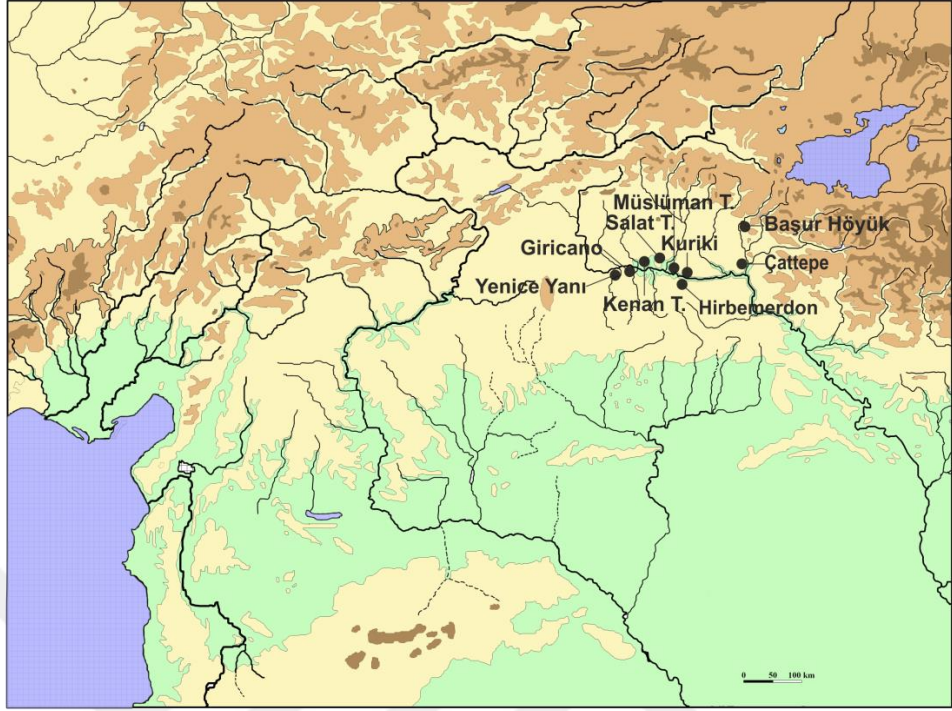
Kaynak: Ökse, Görmüş ve Bilici, 2009: 32 ve Sağlamtimur, 2013: 155'den Haz: E. Kalkan.

Şekil. 48: Arslantepe Höyüğü Yerel Kalkolitik Tabakasında Bulunan Güney Mezopotamya Etkili Silindir Mühür.

Kaynak: Liverani, 2006: 91.

Şekil. 49: Yukarı Dicle Havzası Geç Kalkolitik Dönem Yerleşimleri Haritası.

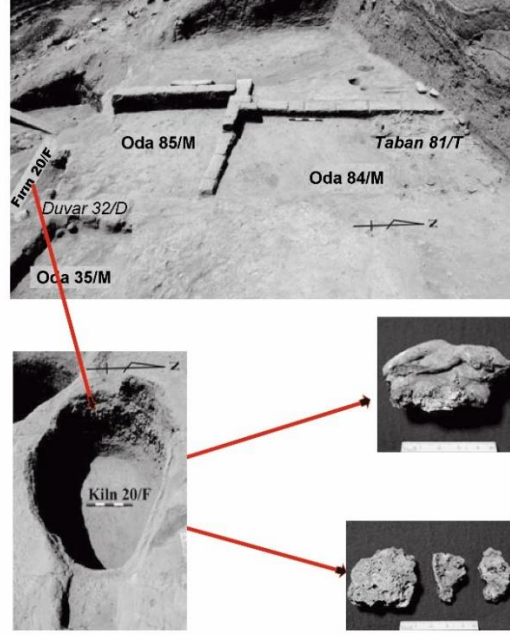
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 50: Salat Tepe Geç Kalkolitik Dönem Obsidyen El Baltası.

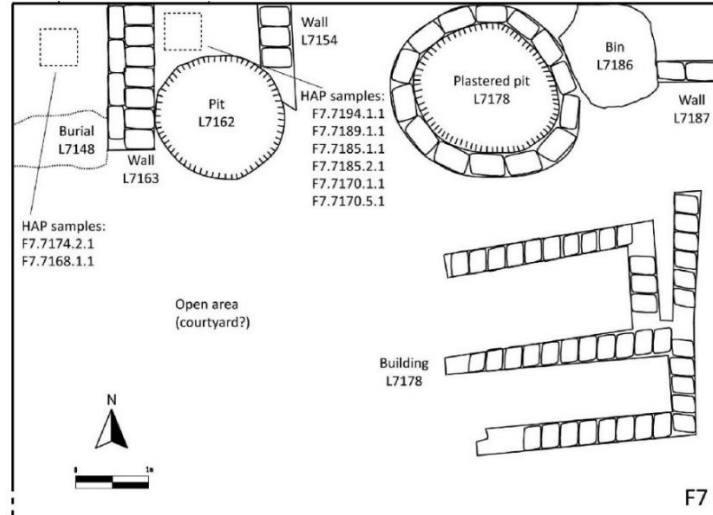
Kaynak: Koizumi ve diğerleri, 2016: 150.

Şekil. 51: Salat Tepe I12 Açmasında Bulunan Çanak Çömlek İşliğine Ait 20/F Fırını.

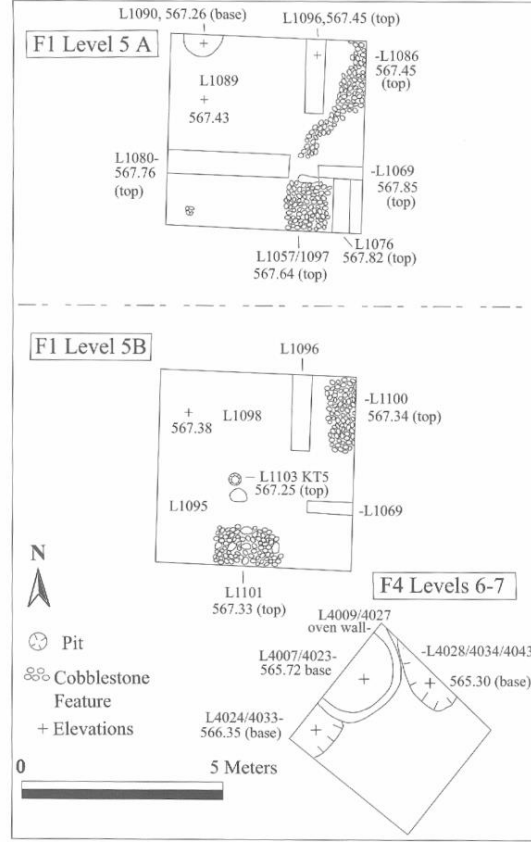
Kaynak: Koizumi, 2016: 91.

Şekil. 52: Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönemi 3 No'lu Binası.

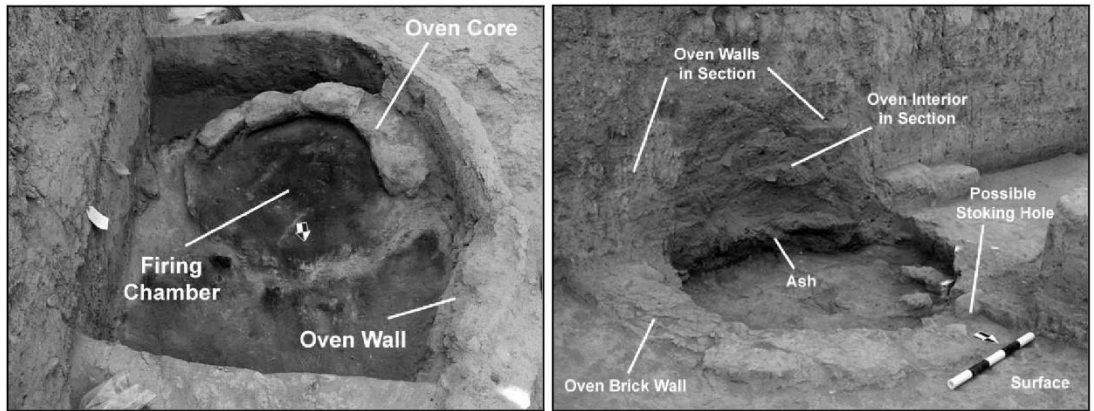
Kaynak: Foster, 2009: 186.

Şekil. 53: Kenan Tepe F Alanı'ndaki Yerel Geç Kalkolitik Dönem Binasının Planı.

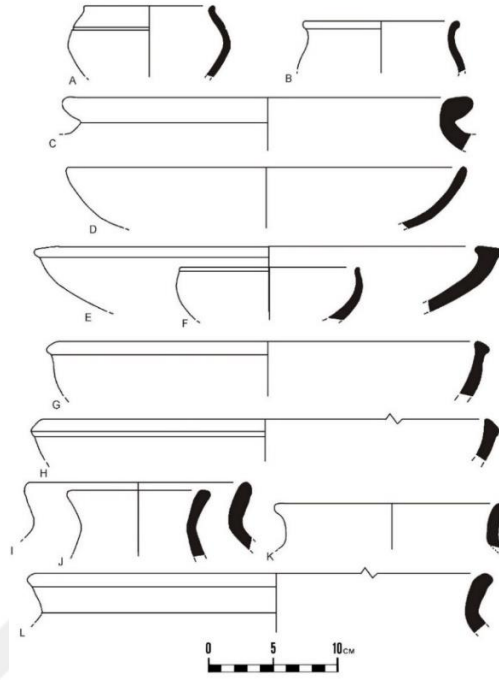
Kaynak: Creekmore, 2007: 109.

Şekil. 54: Kenan Tepe D Alanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Fırınları.

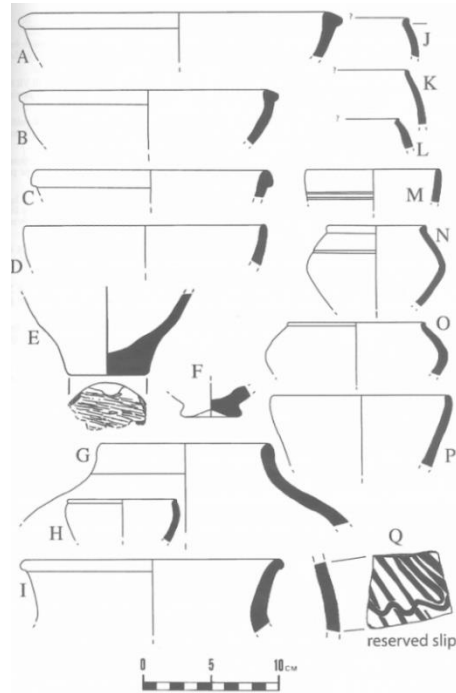
Kaynak: Foster, 2009: 158.

Şekil. 55: Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.

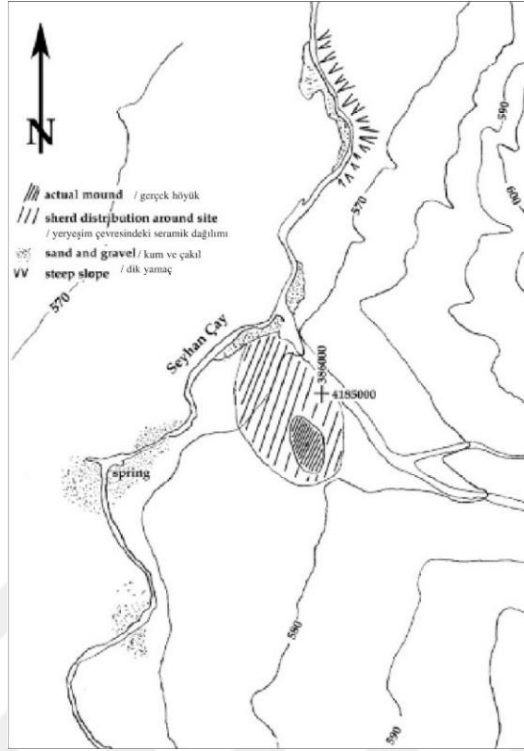
Kaynak: Foster, 2009: 197.

Şekil. 56: Kenan Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.

Kaynak: Creekmore, 2007: 120.

Şekil. 57: Yenice Yanı Höyük.

Kaynak: Bernbeck ve Costello, 2011: 665.

Şekil. 58: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönemine Ait Boyalı Ağırşak.

Kaynak: Bernbeck ve Costello, 2011: 671.

Şekil. 59: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.

Kaynak: Bernbeck ve Costello, 2011: 669.

Şekil. 60: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.

Kaynak: Bernbeck ve Costello, 2011: 671.

Şekil. 61: Yenice Yanı Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

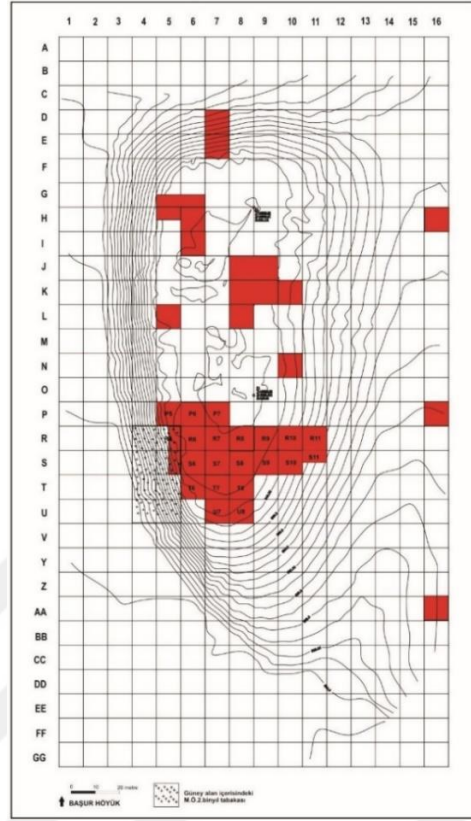
Kaynak: Bernbeck ve Costello, 2011: 667.

Şekil. 62: Başur Höyük.

Kaynak: www.arkeolojikhaber.com

Şekil. 63: Başur Höyük Topografik Planı.

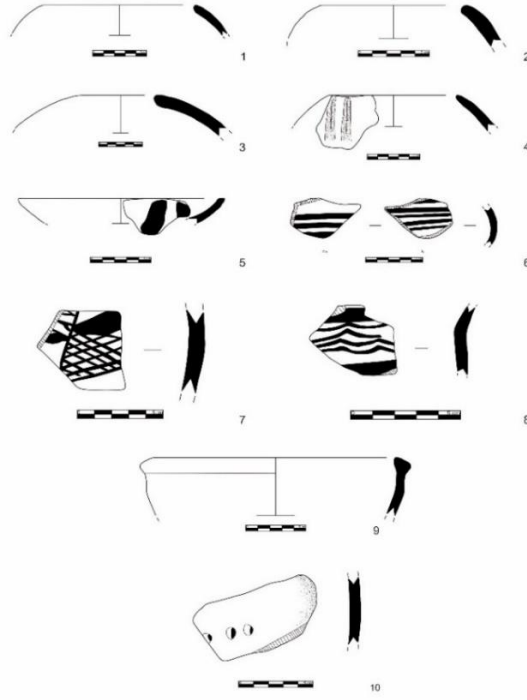
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 70.

Şekil. 64: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3 Evresi Mimarisi ve Bebek Mezarları.

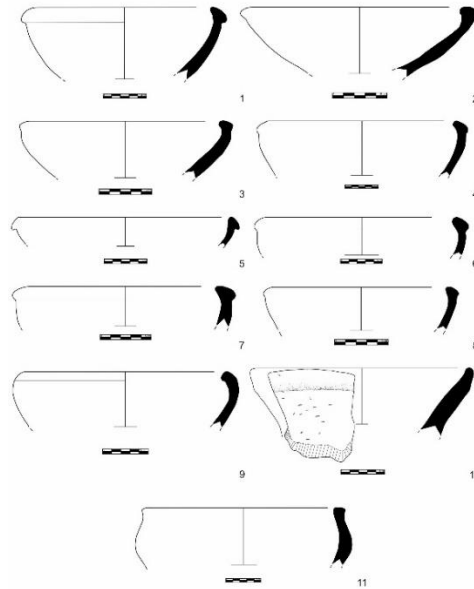
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 87.

Şekil. 65: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 2 Evresi Çanak Çömlekleri.

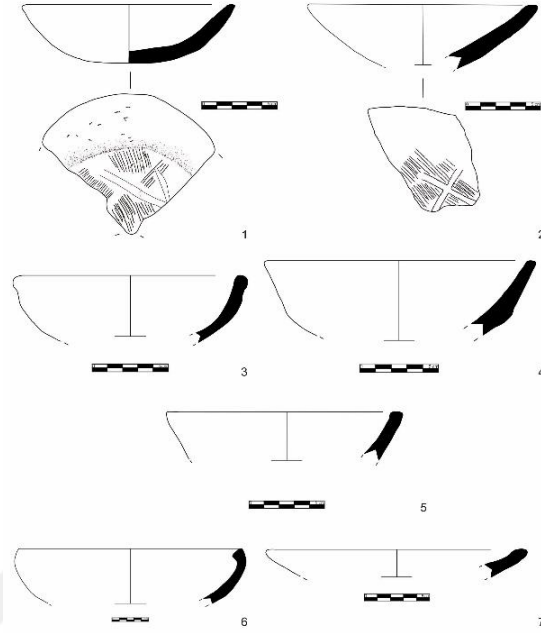
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 76.

Şekil. 66: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3 Evresi Çanak Çömlekleri.

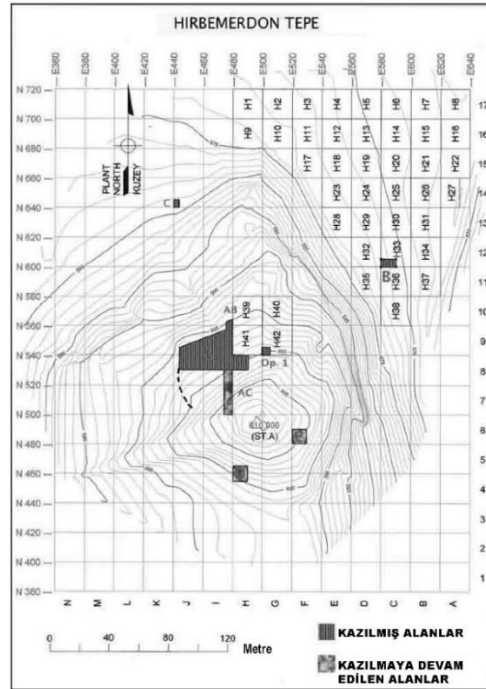
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 80.

Şekil. 67: Başur Höyük Yerel Geç Kalkolitik 3 Evresi Çanak Çömlekleri.

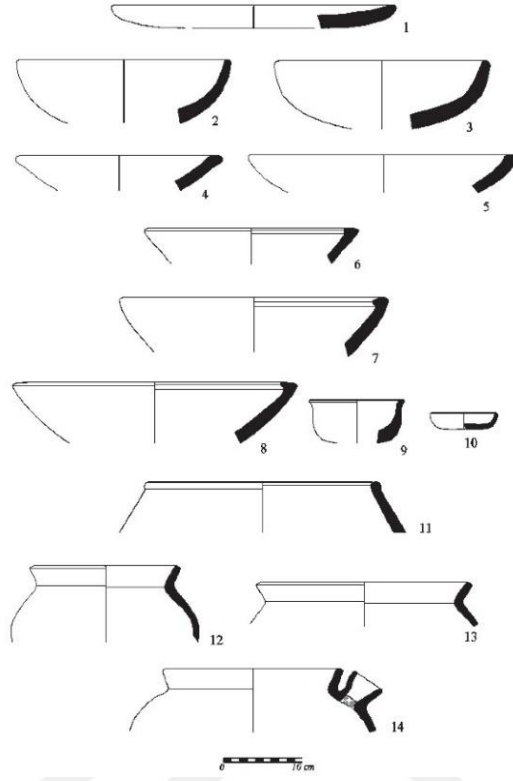
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 81.

Şekil. 68: Hirbemerdon Tepe Topografik Planı.

Kaynak: Laneri, 2016: 154.

Şekil. 69: Hirbemerdon Tepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri

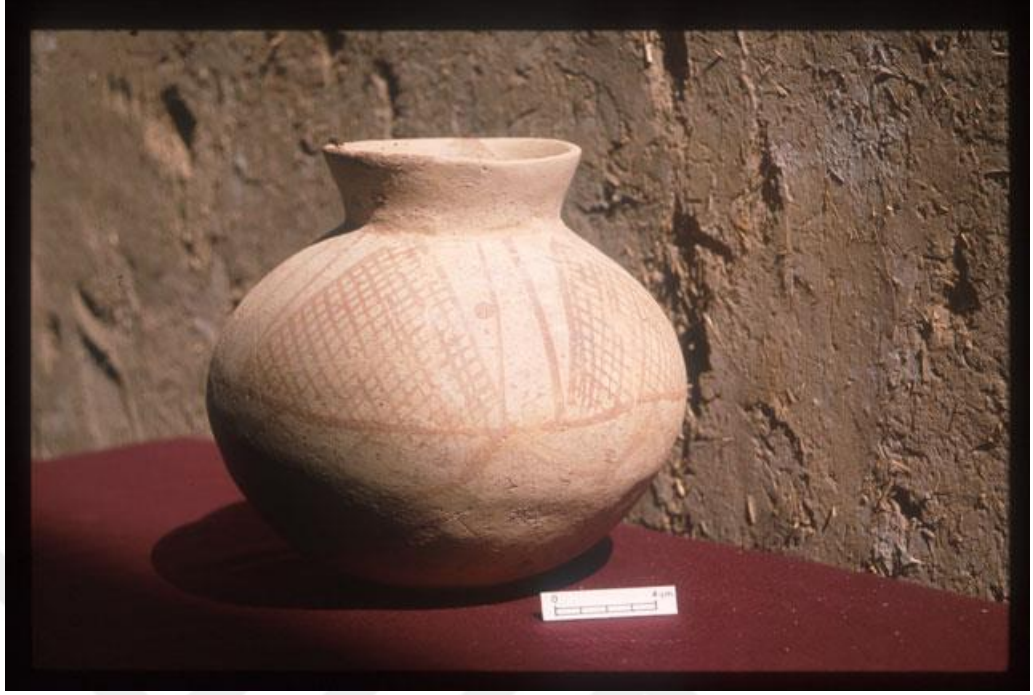
Kaynak: Laneri, 2013: 257.

Şekil. 70: Giricano.

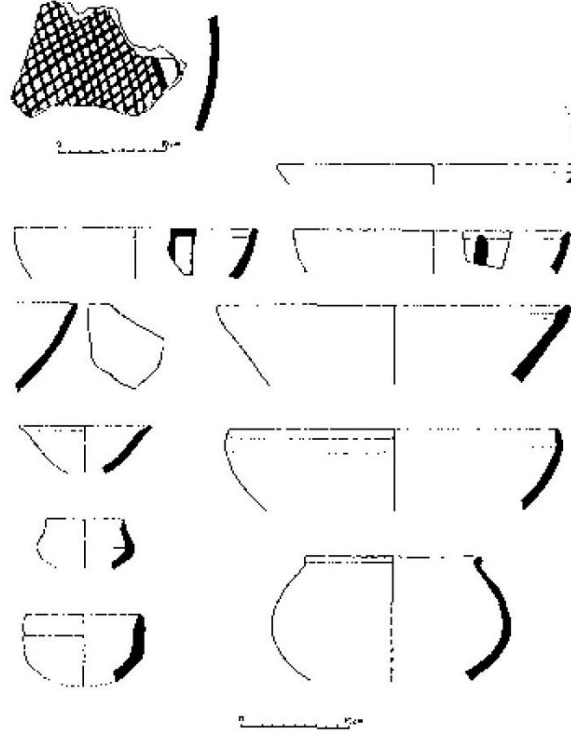
Kaynak: Schachner, 2014: 196.

Şekil. 71: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönem Boyalı Çömleği.

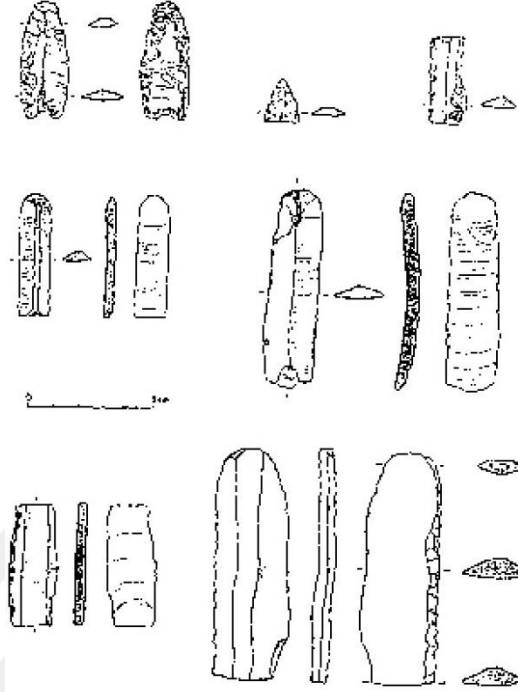
Kaynak: <http://tacdarn.metu.edu.tr>.

Şekil. 72: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.

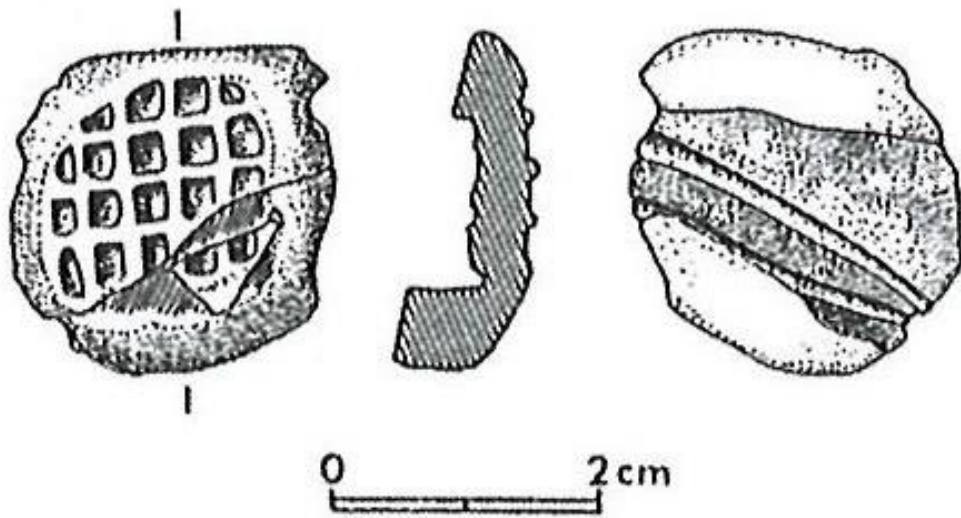
Kaynak: Schachner ve Schachner, 2003: 190.

Şekil. 73: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönem Taş Aletleri.

Kaynak: Schachner ve Schachner, 2003: 460.

Şekil. 74: Giricano Yerel Geç Kalkolitik Dönemine Ait “Bulla”.

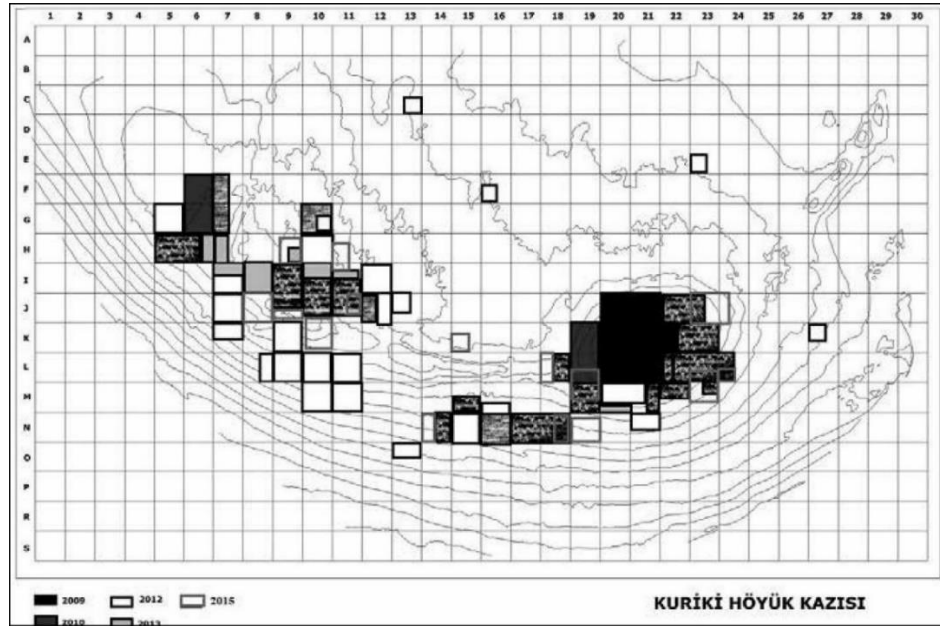
Kaynak: Schachner, 2002: 558.

Şekil. 75: Kuriki Höyük.

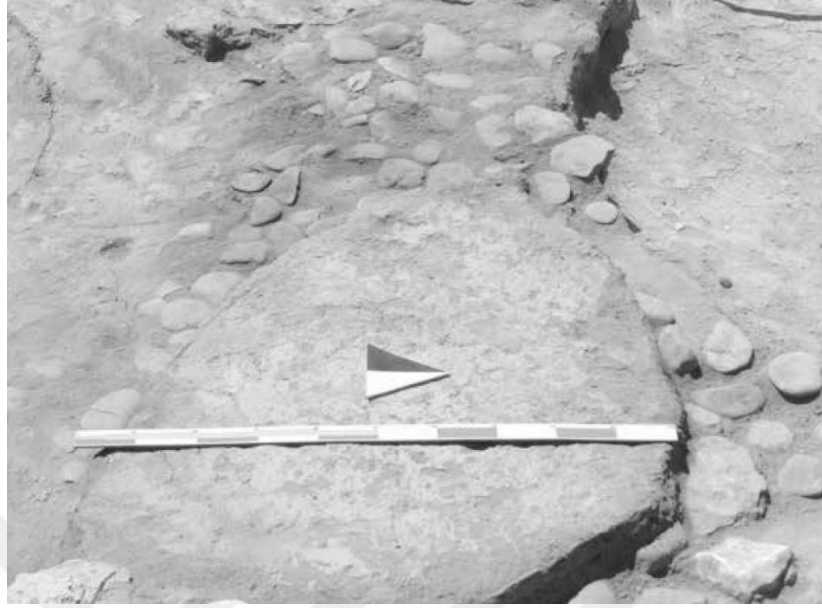
Kaynak: <http://www.sasun.org>

Şekil. 76: Kuriki Höyük Topografik Planı.

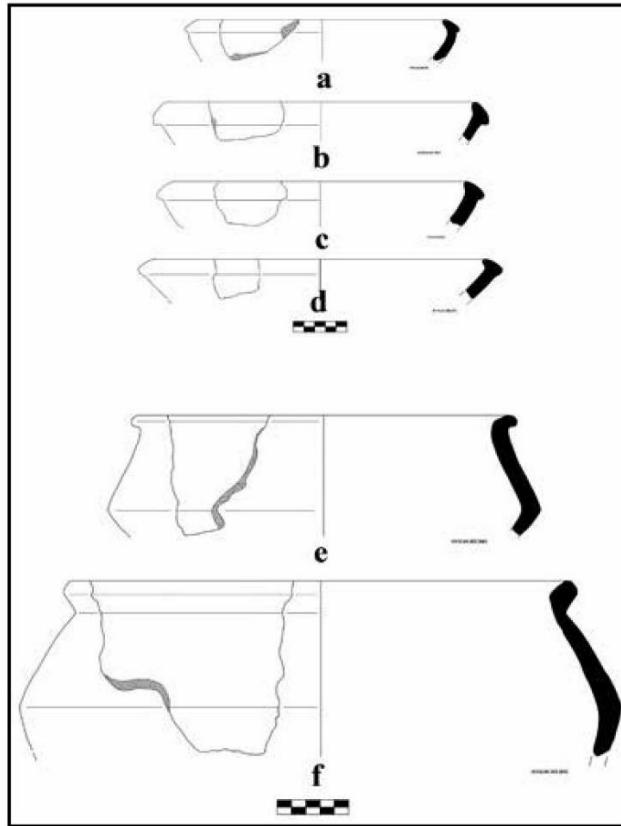
Kaynak: Genç ve Köse, 2016: 281.

Şekil. 77: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Fırını.

Kaynak: Genç ve Köse, 2016: 291.

Şekil. 78: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri.

Kaynak: Genç, Valentini ve Dagostino, 2012: 465.

Şekil. 79: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Obsidyen Aletleri.

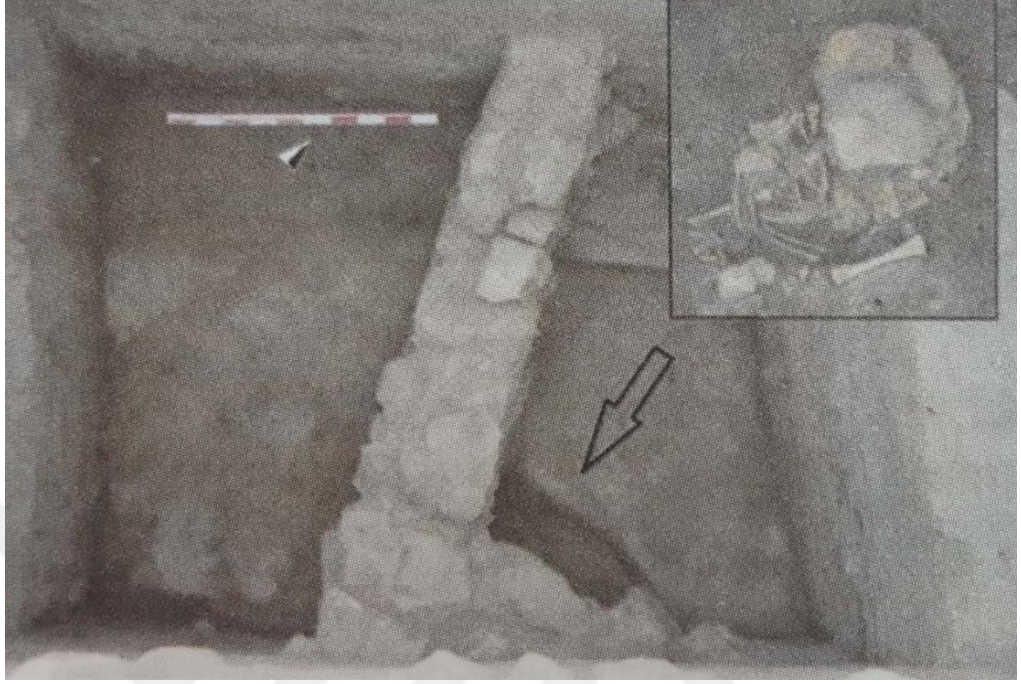
Kaynak: Genç, Valentini ve Dagostino, 2012: 486.

Şekil. 80: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

Kaynak: Genç, Valentini ve D'agostino, 2011: 146.

Şekil. 81: Kuriki Höyük Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarı.

Kaynak: Genç, 2018: 187.

Şekil. 82: Müslümantepe Höyüğü.

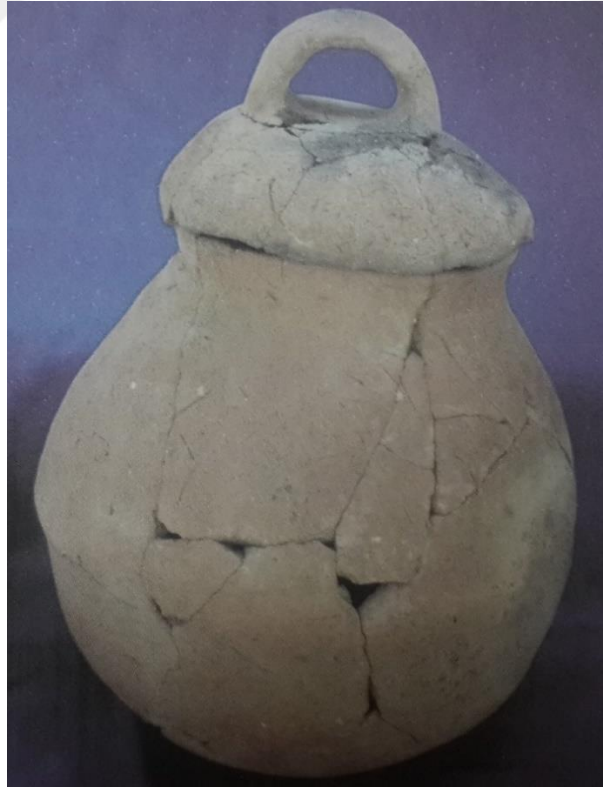
Kaynak: Ay, Ay ve Tarhan, 2013: 273.

Şekil. 83: Müslümantepeler Yerel Geç Kalkolitik Dönem Bebek Mezarları.

Kaynak: Ay E., 2011: 520.

Şekil. 84: Müslümantepeler Yerel Geç Kalkolitik Dönem Çömlek Mezarı.

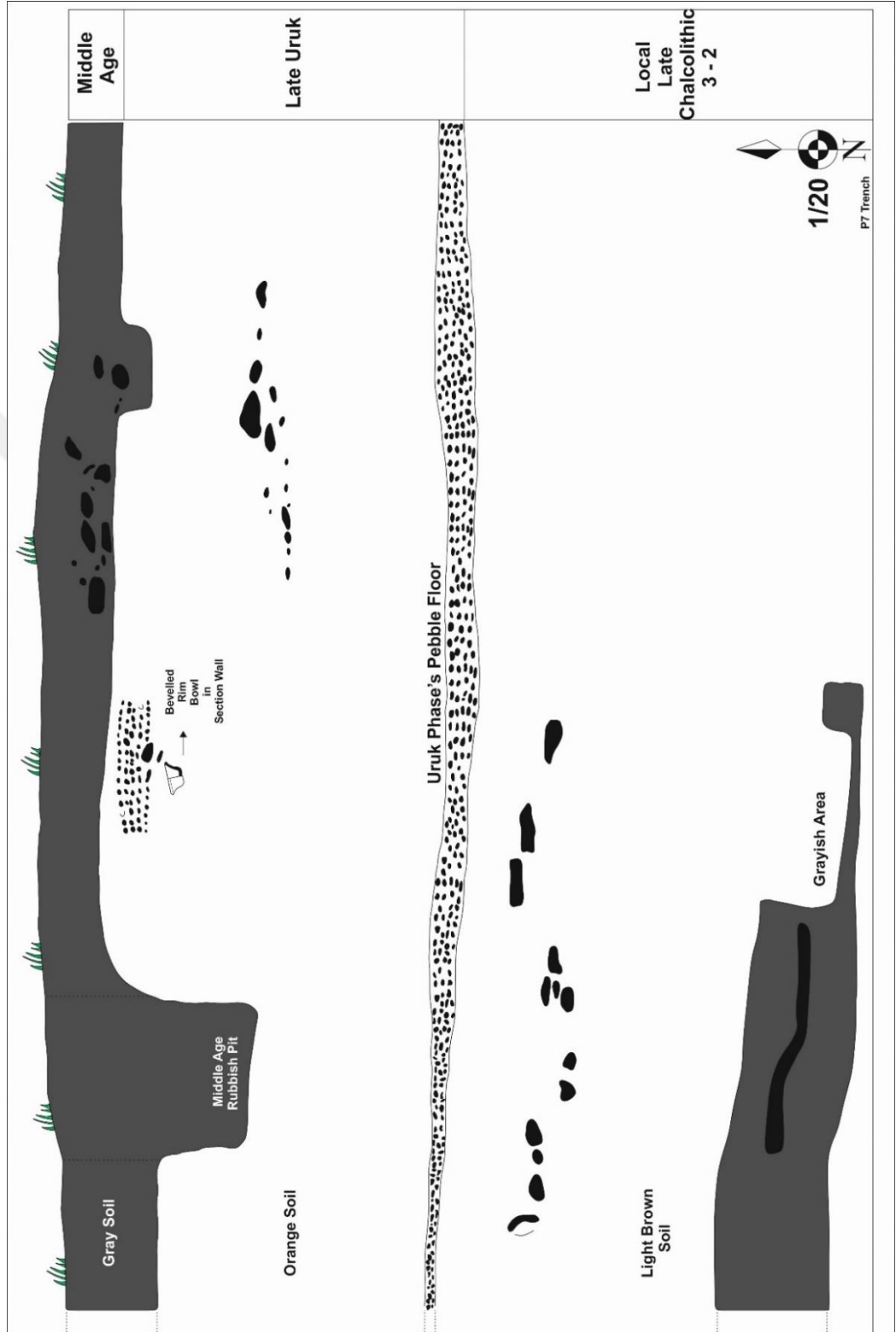
Kaynak: Ay E., 2011: 521.

Şekil. 85: Çattepe Höyük.

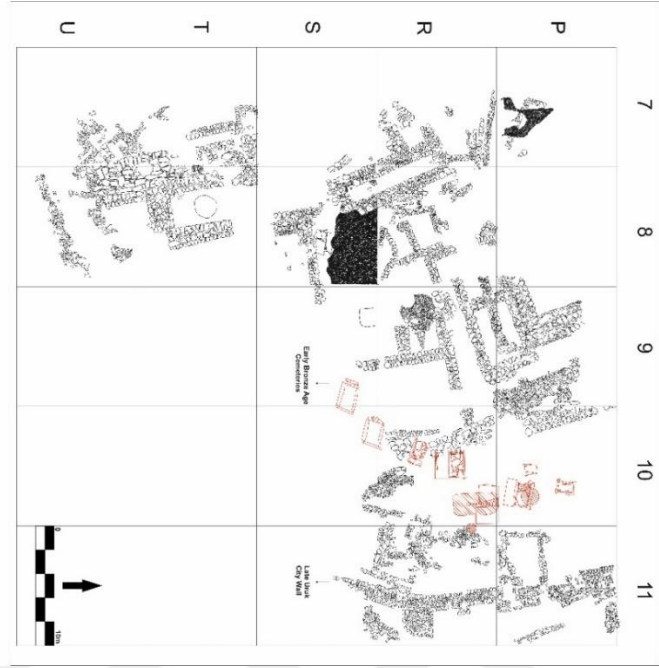
Kaynak: Sağlamtimur ve Türker, 2012: 67.

Şekil. 86: Başur Höyük Güney Alan Stratigrafisi.

Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 88.

Şekil. 87: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Mimari Planı.

Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 88.

Şekil. 88: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Mimarisi.

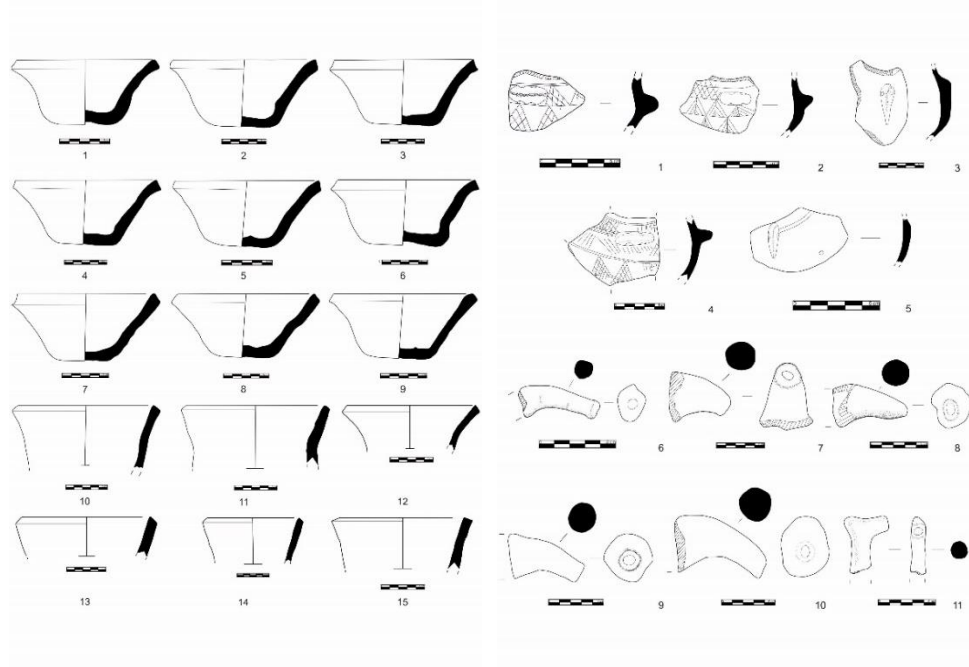
Kaynak: Bozkurt, 2014: 166.

Şekil. 89: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası *In Situ* Uruk Seri Üretim Kaseleri.

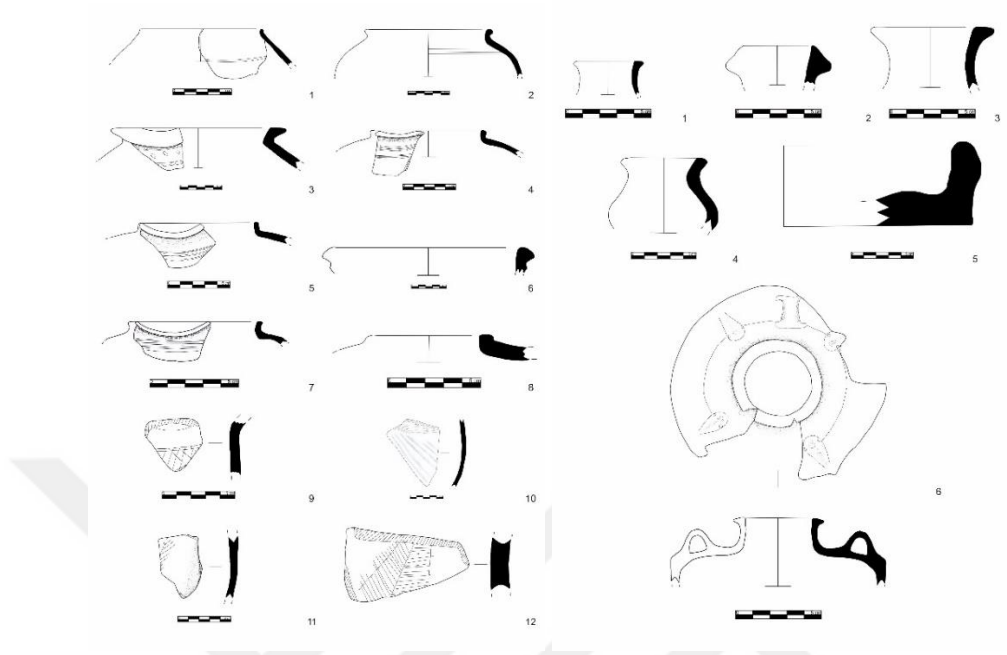
Kaynak: Bozkurt, 2014: 164.

Şekil. 90: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Çanak Çömlekleri.

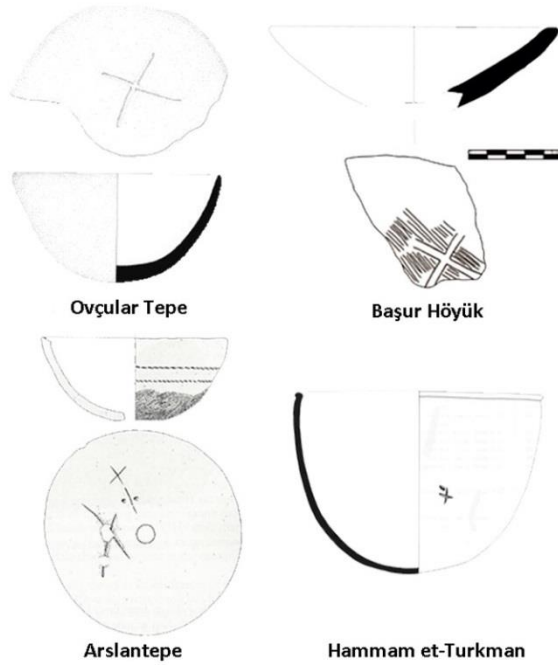
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 82, 84.

Şekil. 91: Başur Höyük Geç Uruk Tabakası Çanak Çömlekleri.

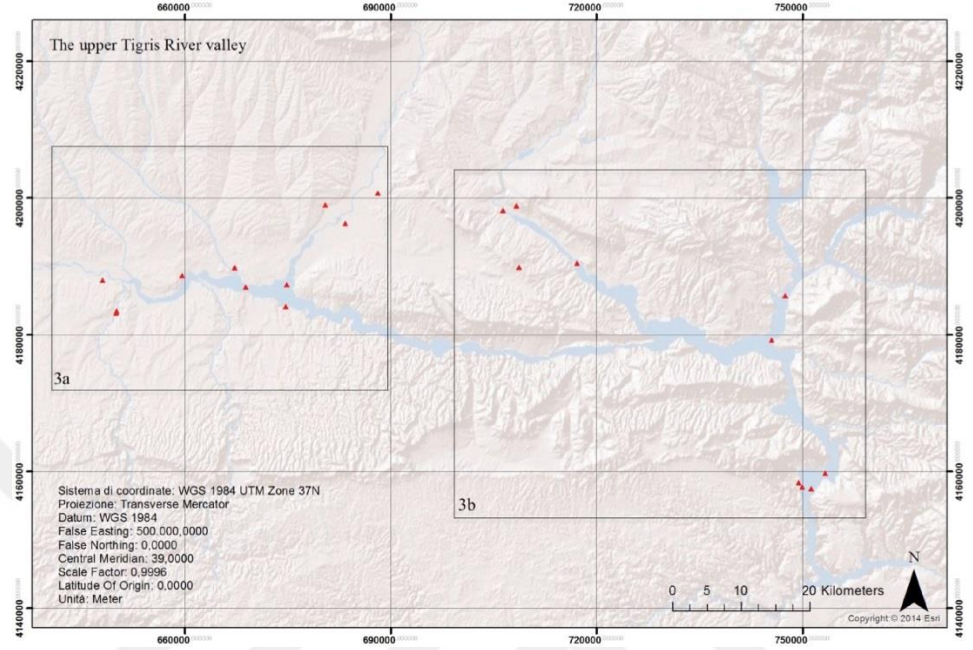
Kaynak: Sağlamtimur ve Kalkan, 2015: 85, 86.

Şekil. 92: Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ Çömlekçi İşaretleri.

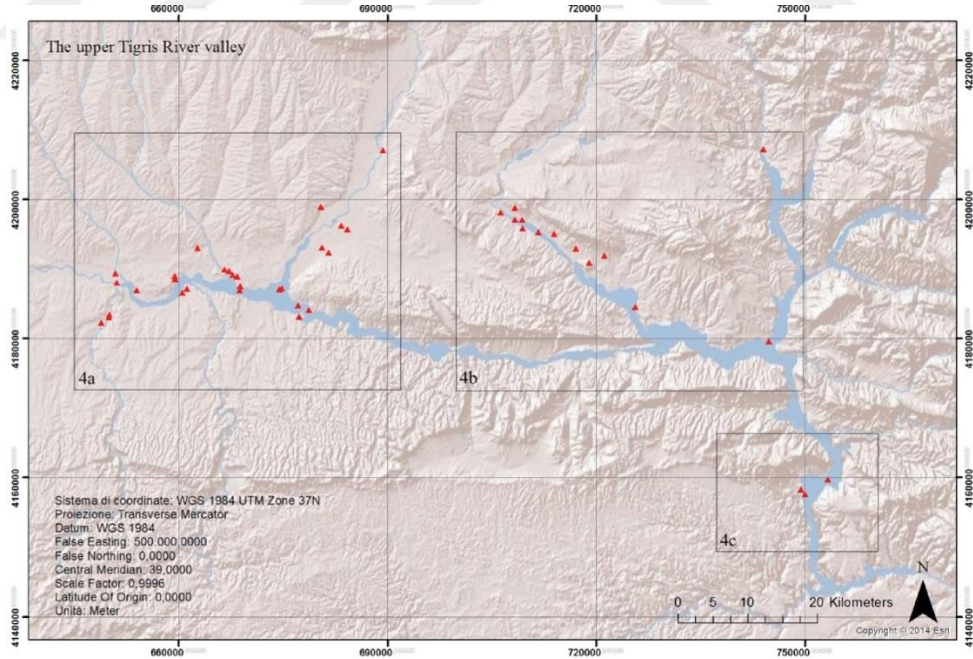

Kaynak: Haz. E. Kalkan.

Şekil. 93: Yukarı Dicle Havzası Erken ve Geç Kalkolitik Dönem Yerleşim Yoğunluğu Haritaları.

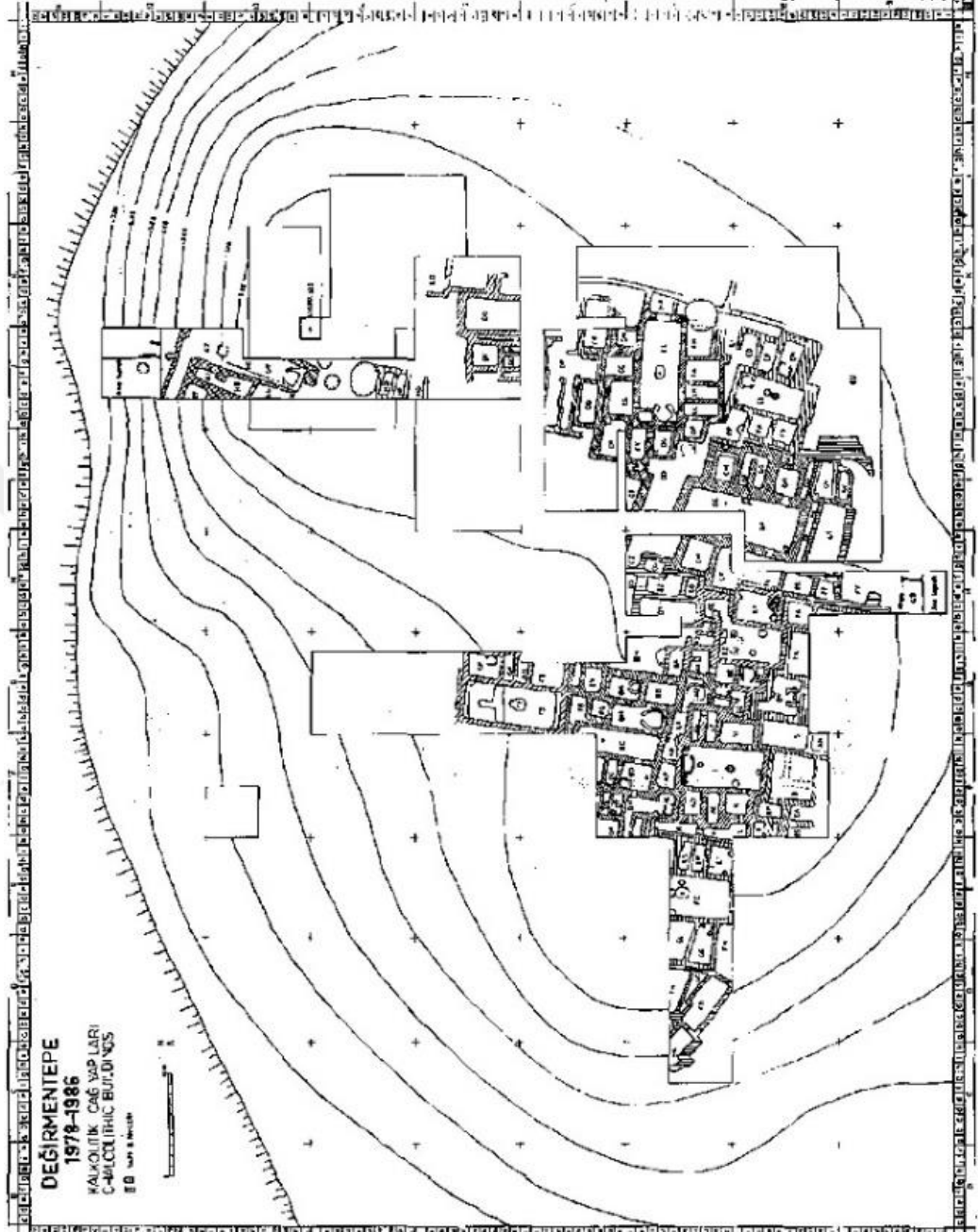
a. Erken Kalkolitik Dönem Yerleşimleri

b. Geç Kalkolitik Dönem Yerleşimleri

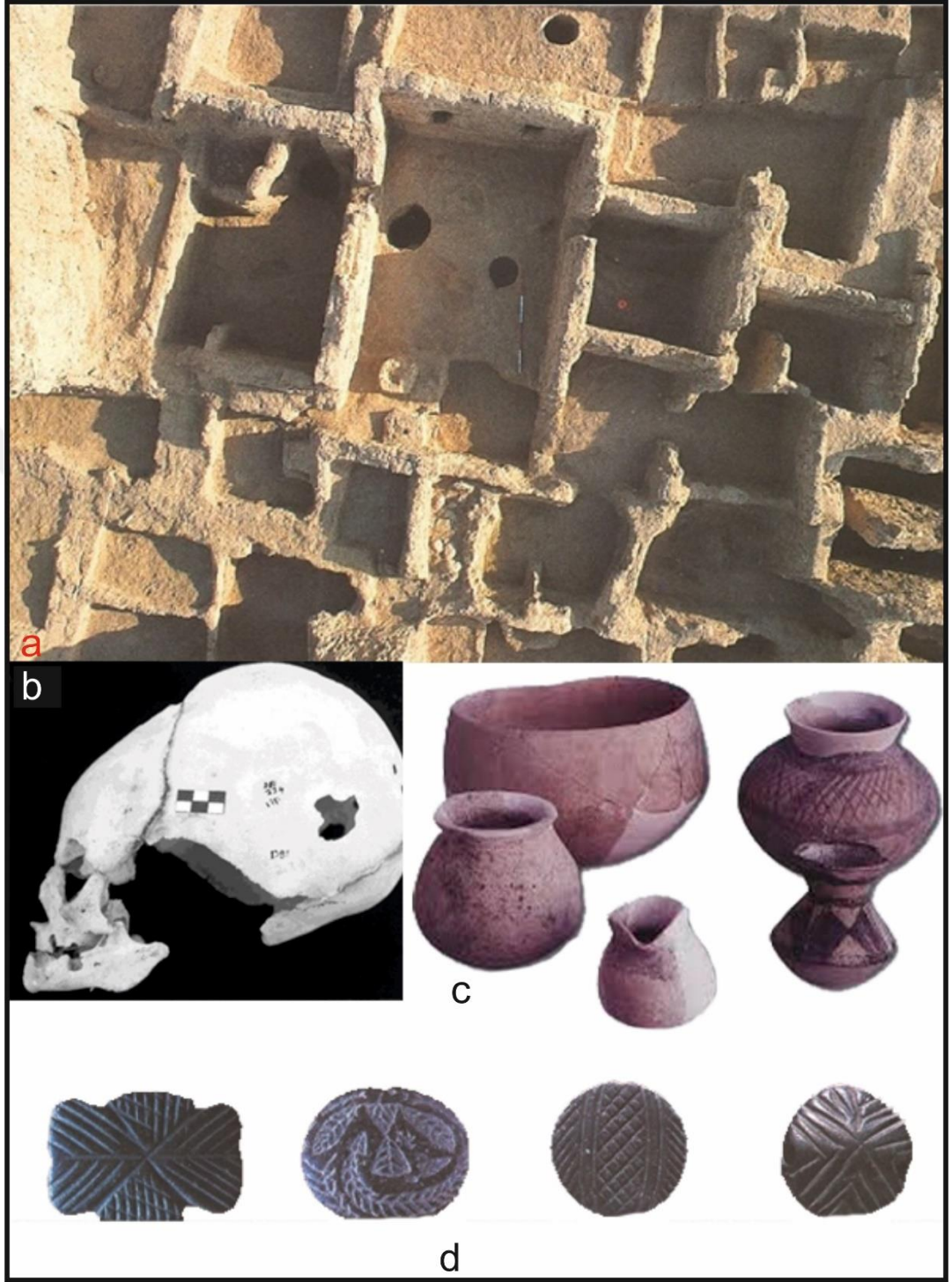
Kaynak: Brancato, 2015: 217-218ek s.54

Şekil. 94: Değirmentepe Erken Kalkolitik Dönem Mimarisi.

Kaynak: Esin ve Harmankaya, 1987: 108.

Şekil. 95: Değirmentepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

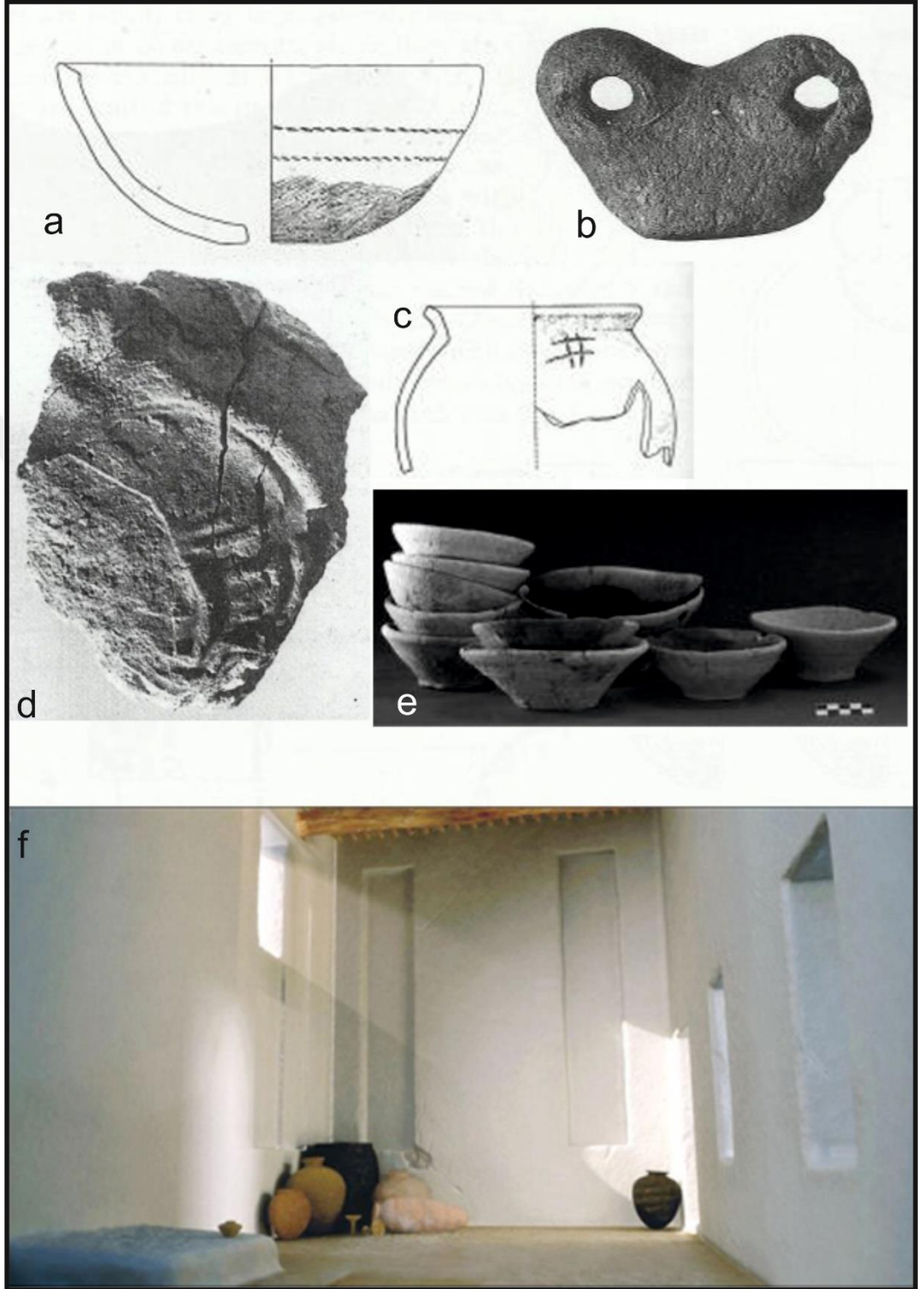
Kaynak: Esin, 2011: 110; Özbek, 2001: 241.

Şekil. 96: Arslantepe 6A Tabakası Saray Yapısı.

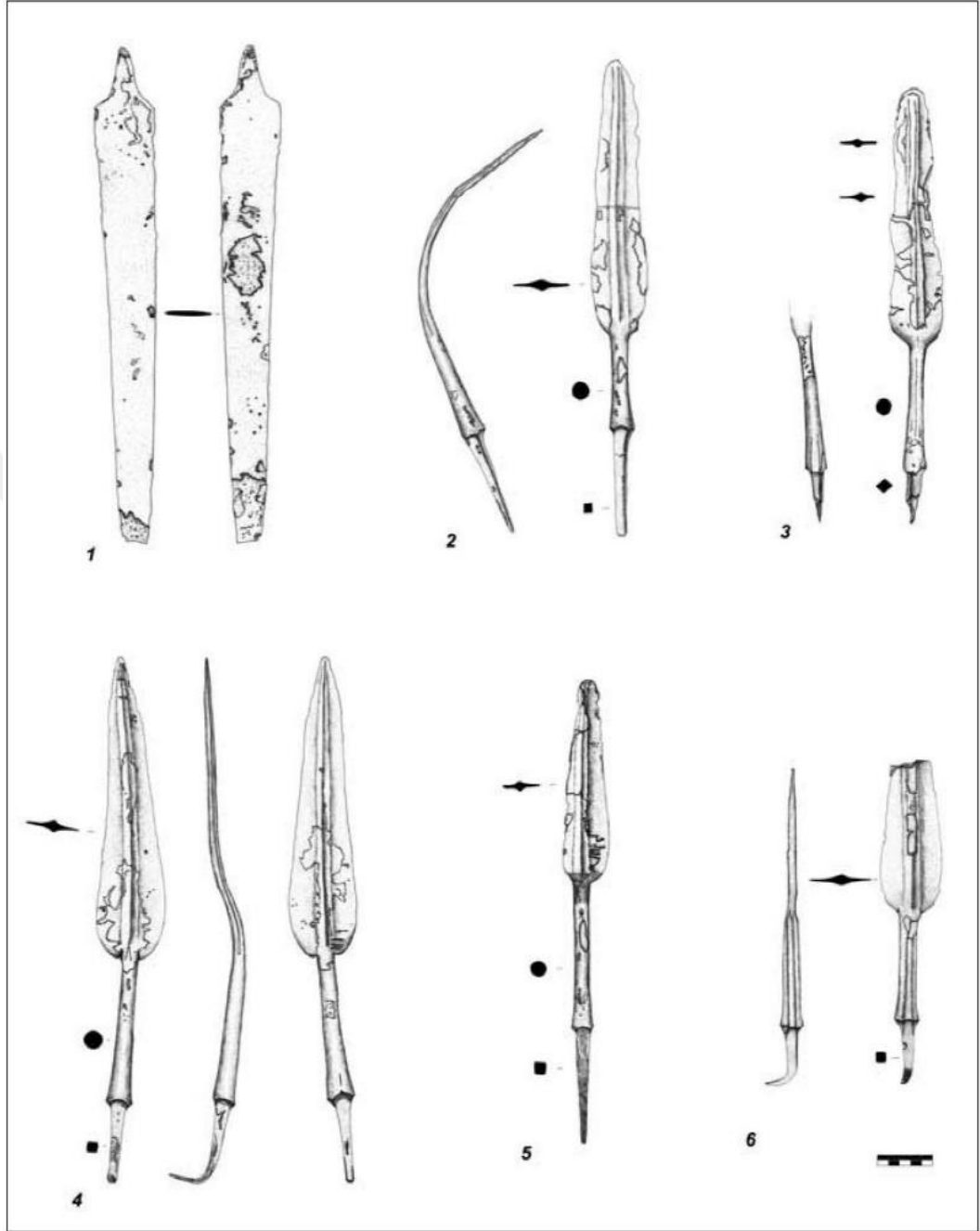
Kaynak: Frangipane, 2016: 16.

Şekil. 97: Arslantepe Yerel Geç Kalkolitik Dönem Materyal Kültürü.

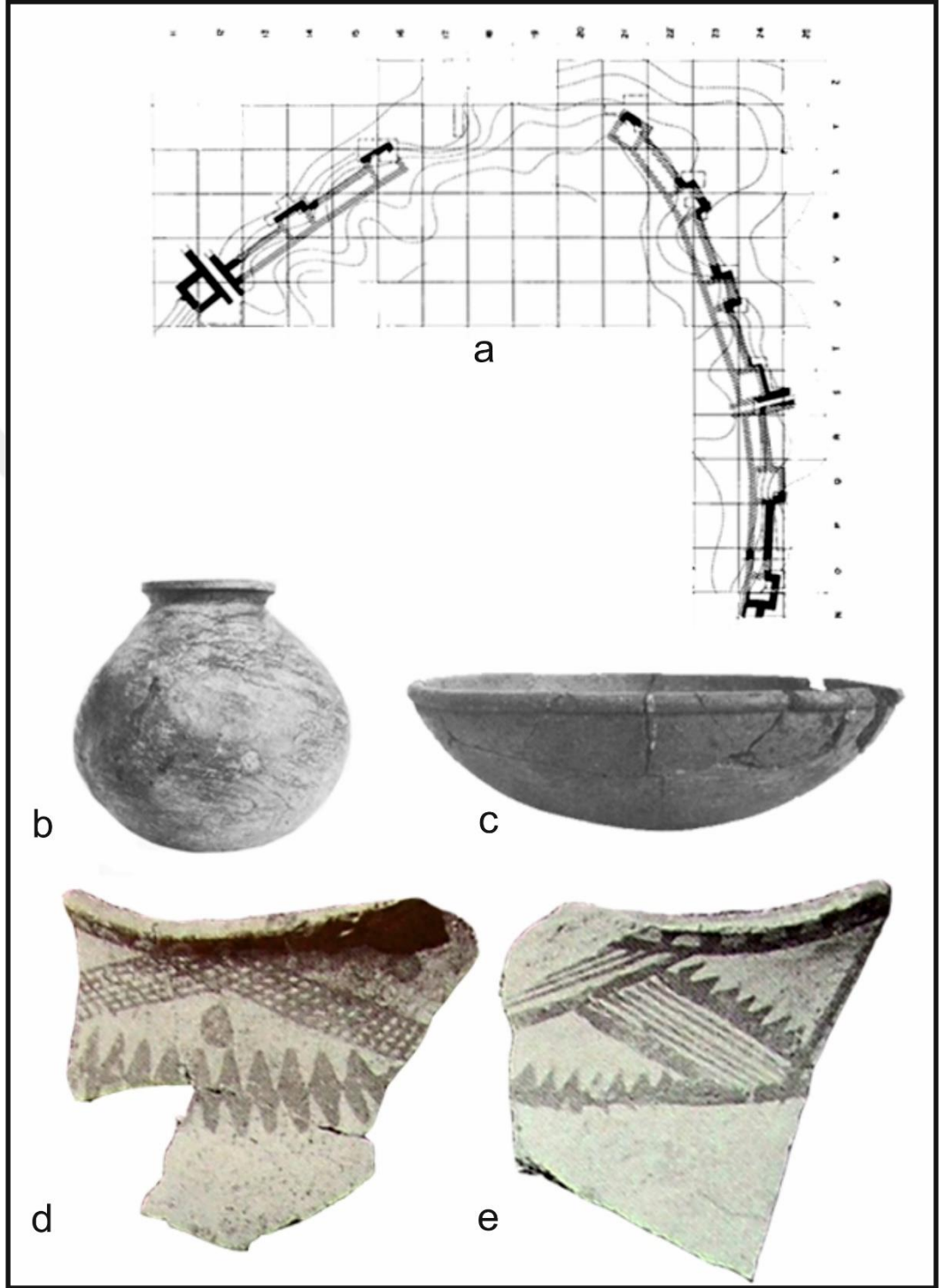
Kaynak: <http://www.arslantepe.com/tr/>

Şekil. 98: Tülintepe Höyük Kalkolitik Çağ Madeni Bulguları.

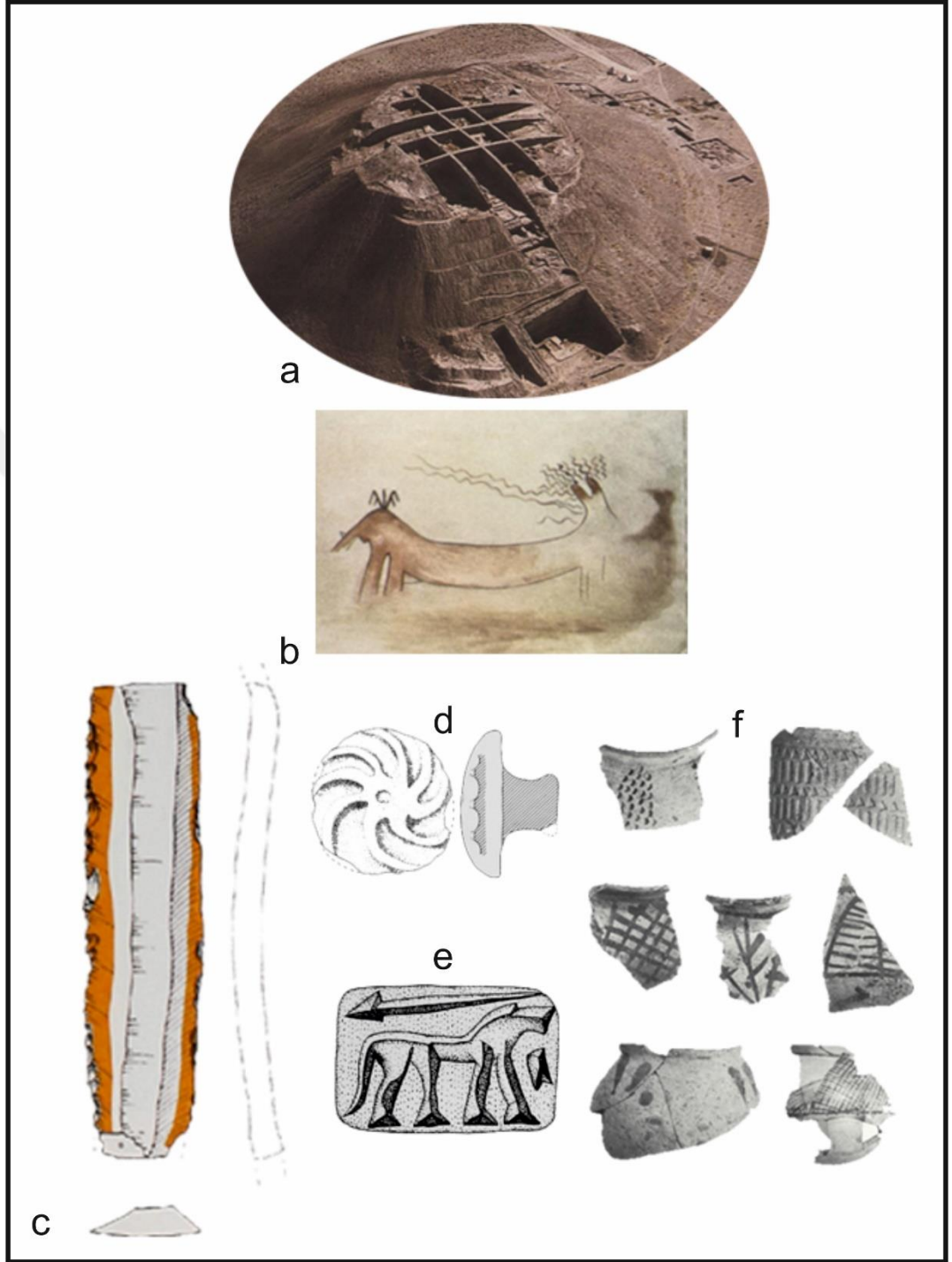
Kaynak: Yalçın ve Yalçın, 2009: 139.

Şekil. 99: Korucutepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

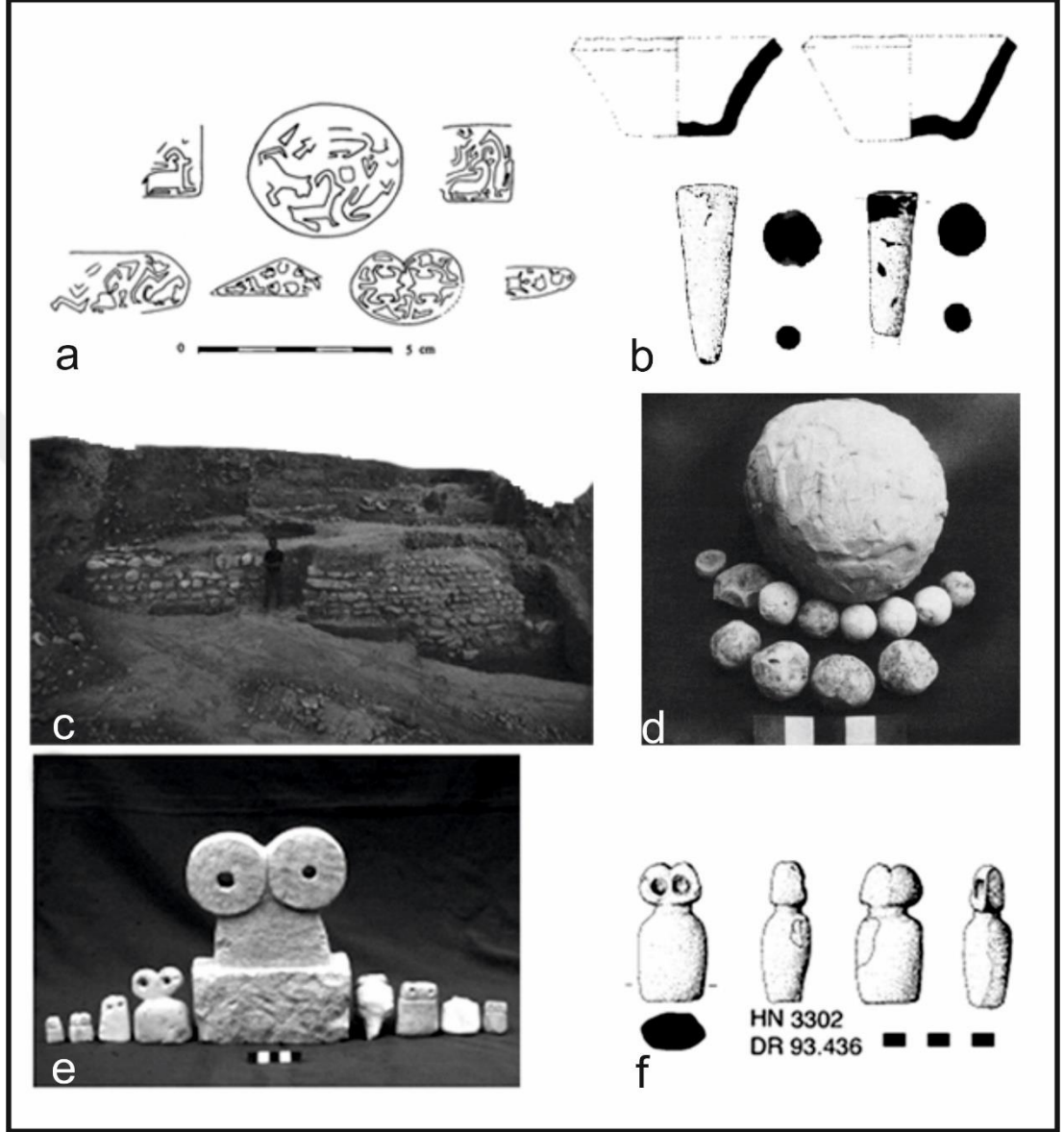
Kaynak: Van Loon, 1978: 399-400.

Şekil. 100: Norşuntepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

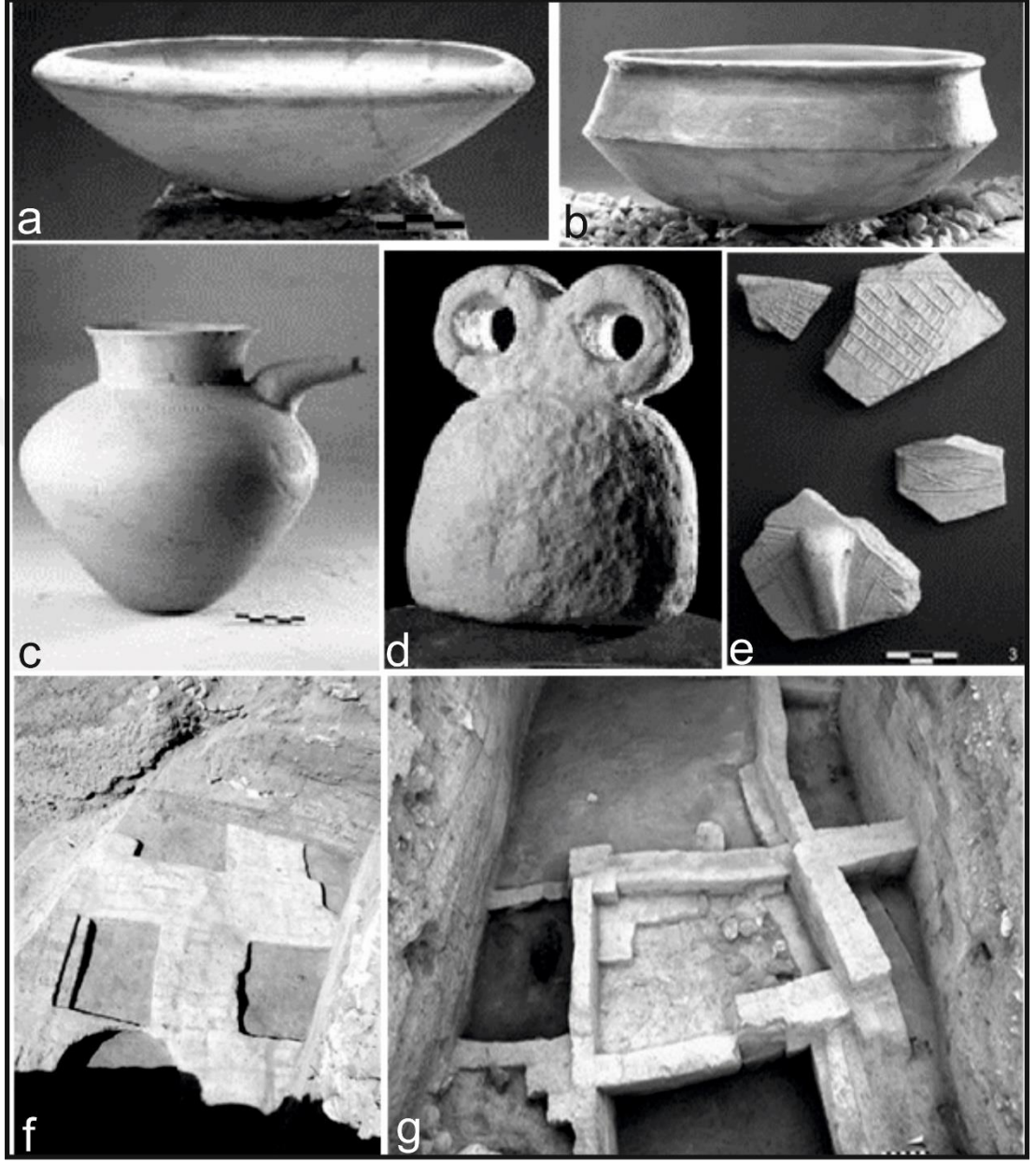
Kaynak: Gladiß ve Hauptmann, 1974: 12, 17; Hauptmann, 2002: 393.

Şekil. 101: Hacinebi Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

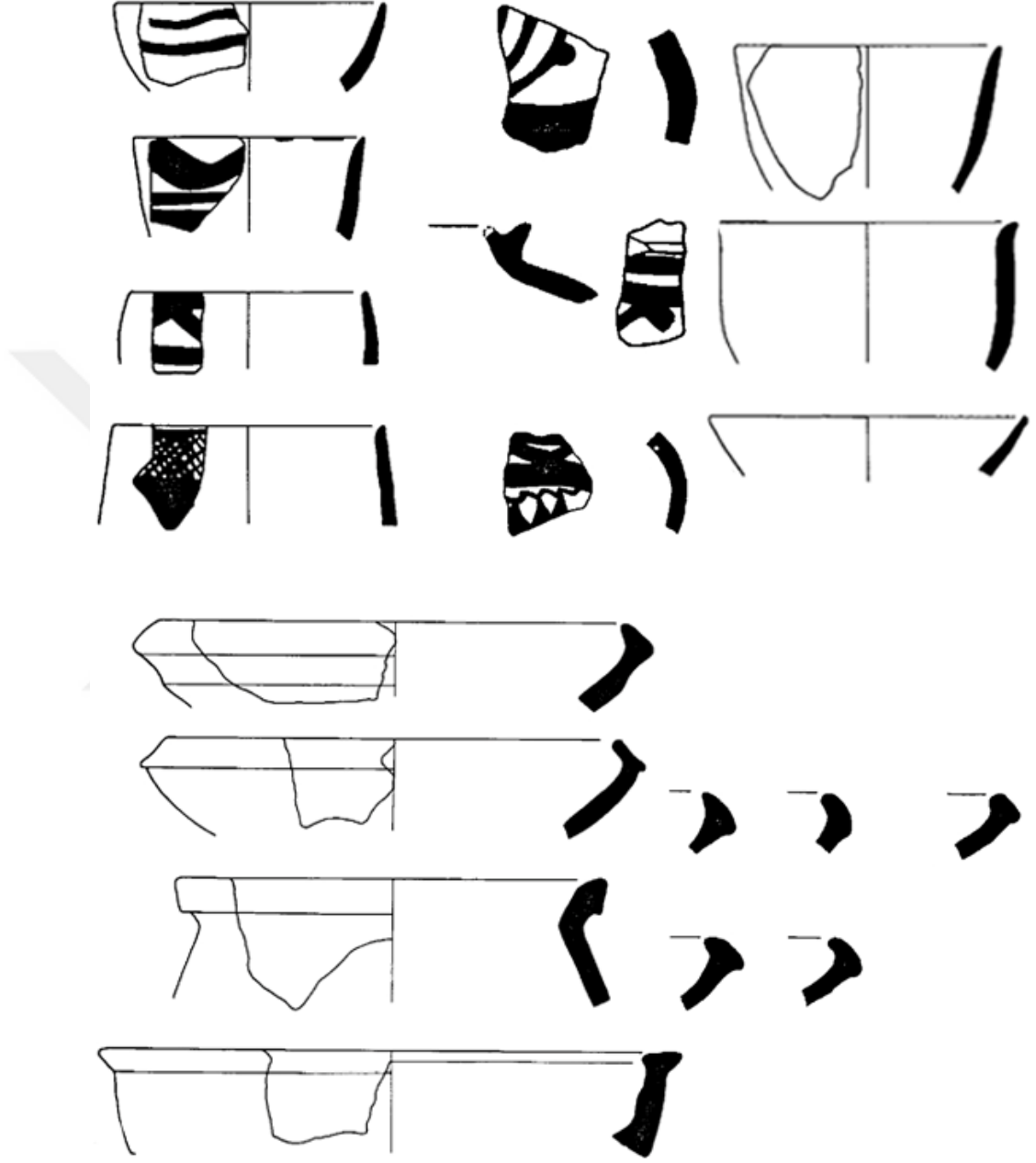
Kaynak: Stein, 2001; Stein ve diğerleri, 1996.

Şekil. 102: Zeytinli Bahçe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

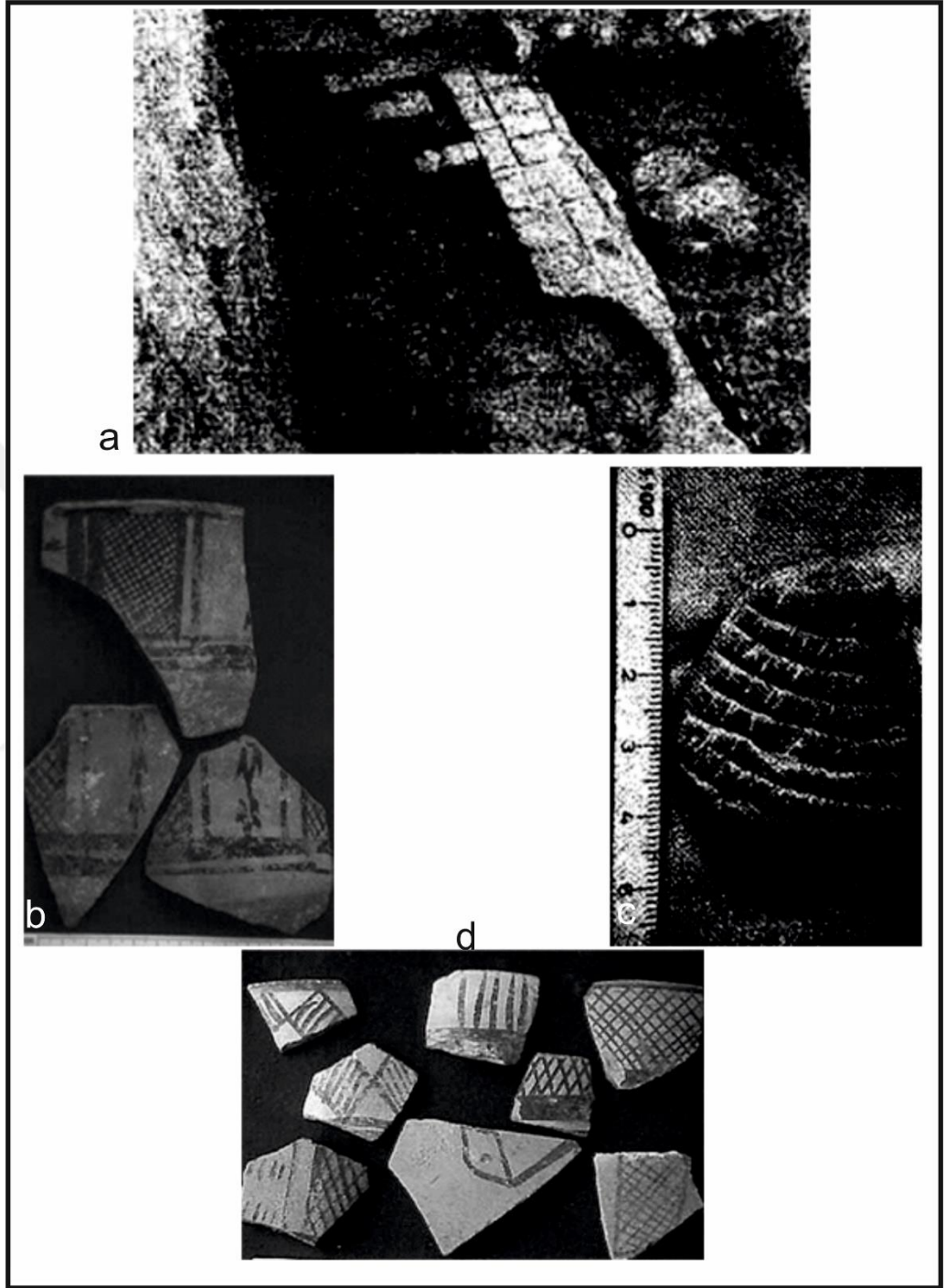
Kaynak: Frangipane, 2007b.

Şekil. 103: Kurban Höyük Kalkolitik Çağ Çanak Çömlekleri.

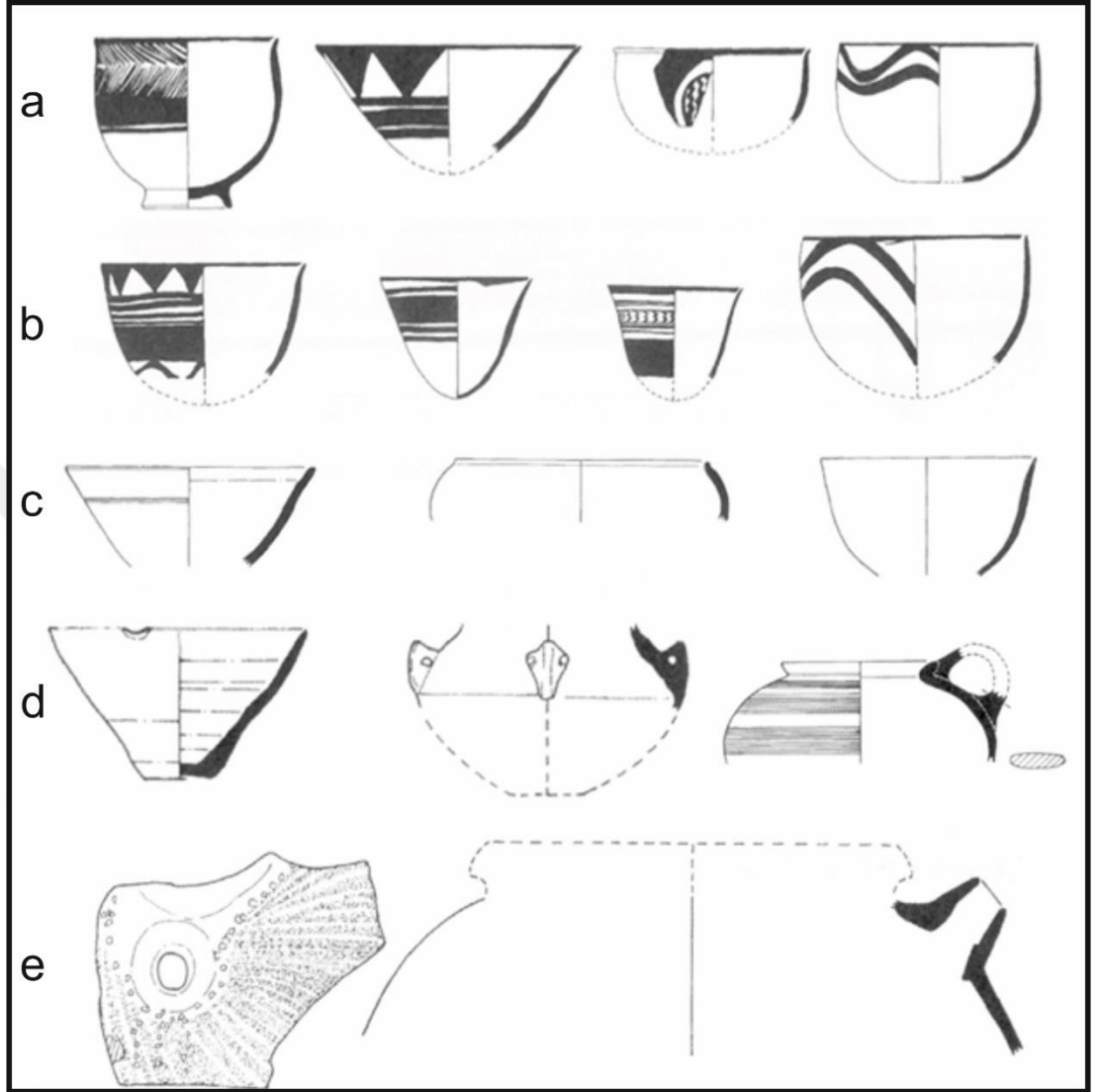
Kaynak: Wilkinson, 1990: 208; Marfoe ve Ingraham, 1990: 103.

Şekil. 104: Tilbeş Höyük Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

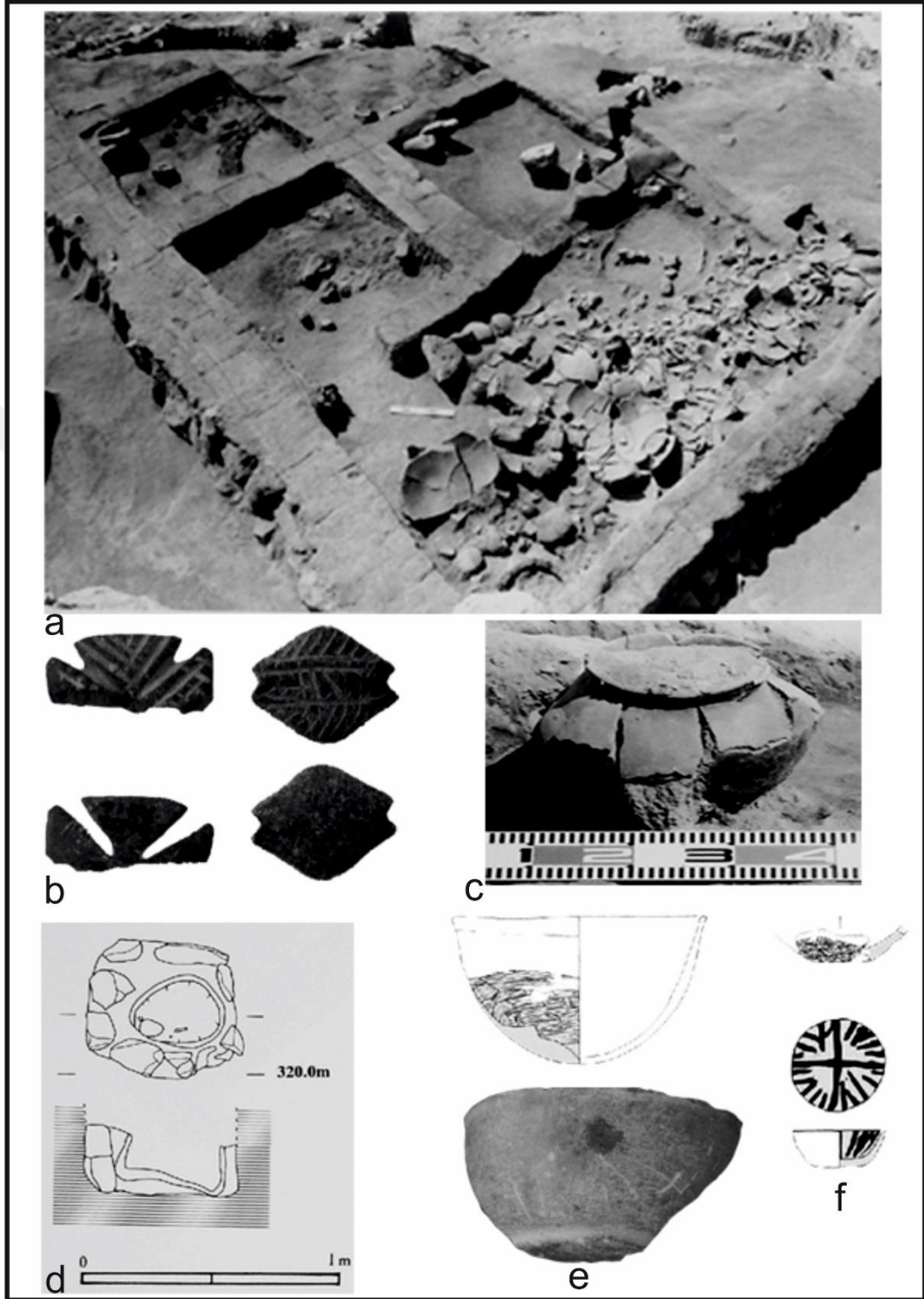
Kaynak: Fuensanta ve diğerleri, 2002: 138; Fuensanta ve diğerleri, 2003: 374.

Şekil. 105: Tell al-Abr Kalkolitik Çağ Çanak Çömlekleri.

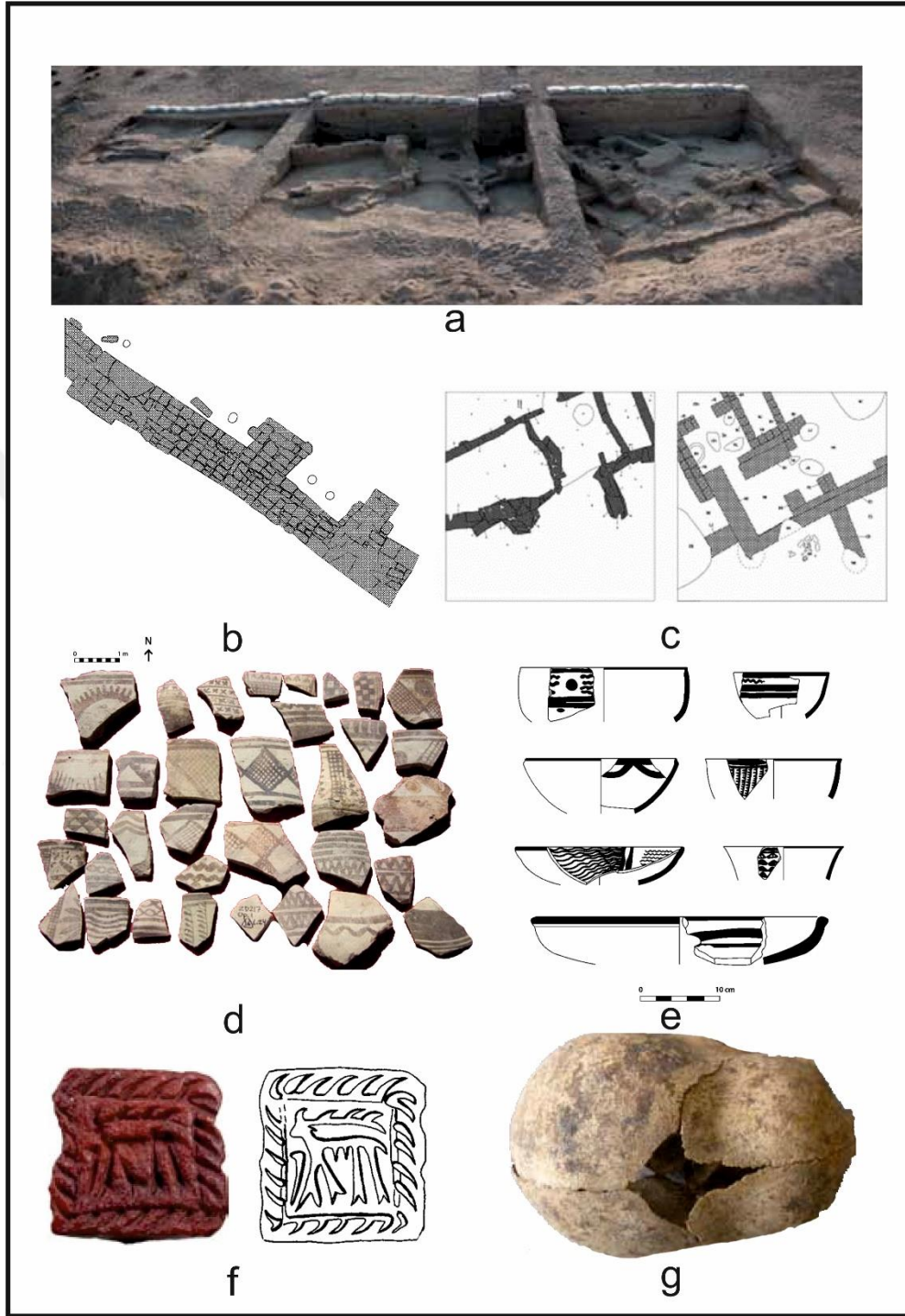
Kaynak: Yamazaki, 2012: 199, 200, 202, 203.

Şekil. 106: Tell Kosak Shamali Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

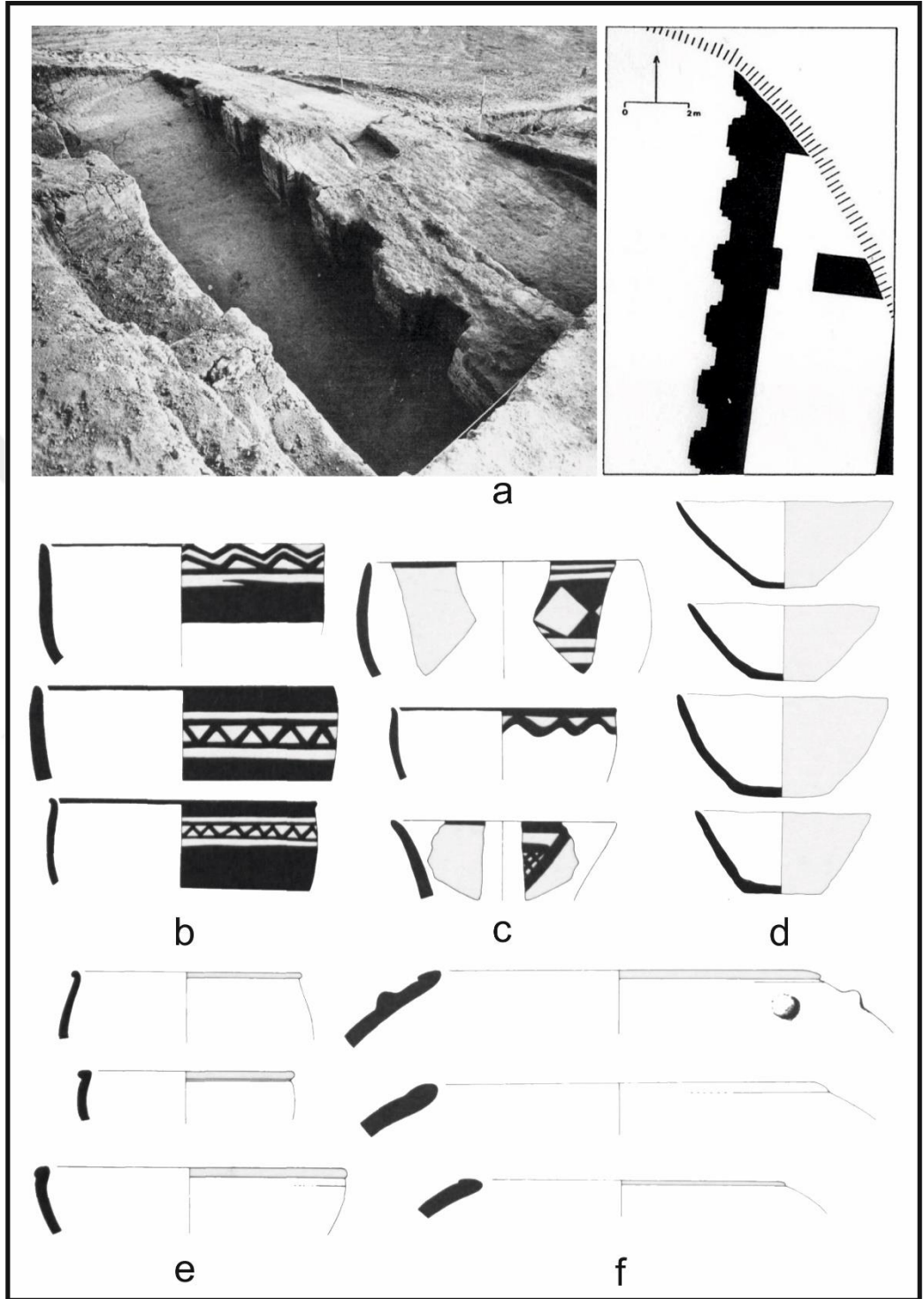
Kaynak: Nishiaki ve Matsutani, 2001:103, 126, 157.

Şekil. 107: Tell Zeidan Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

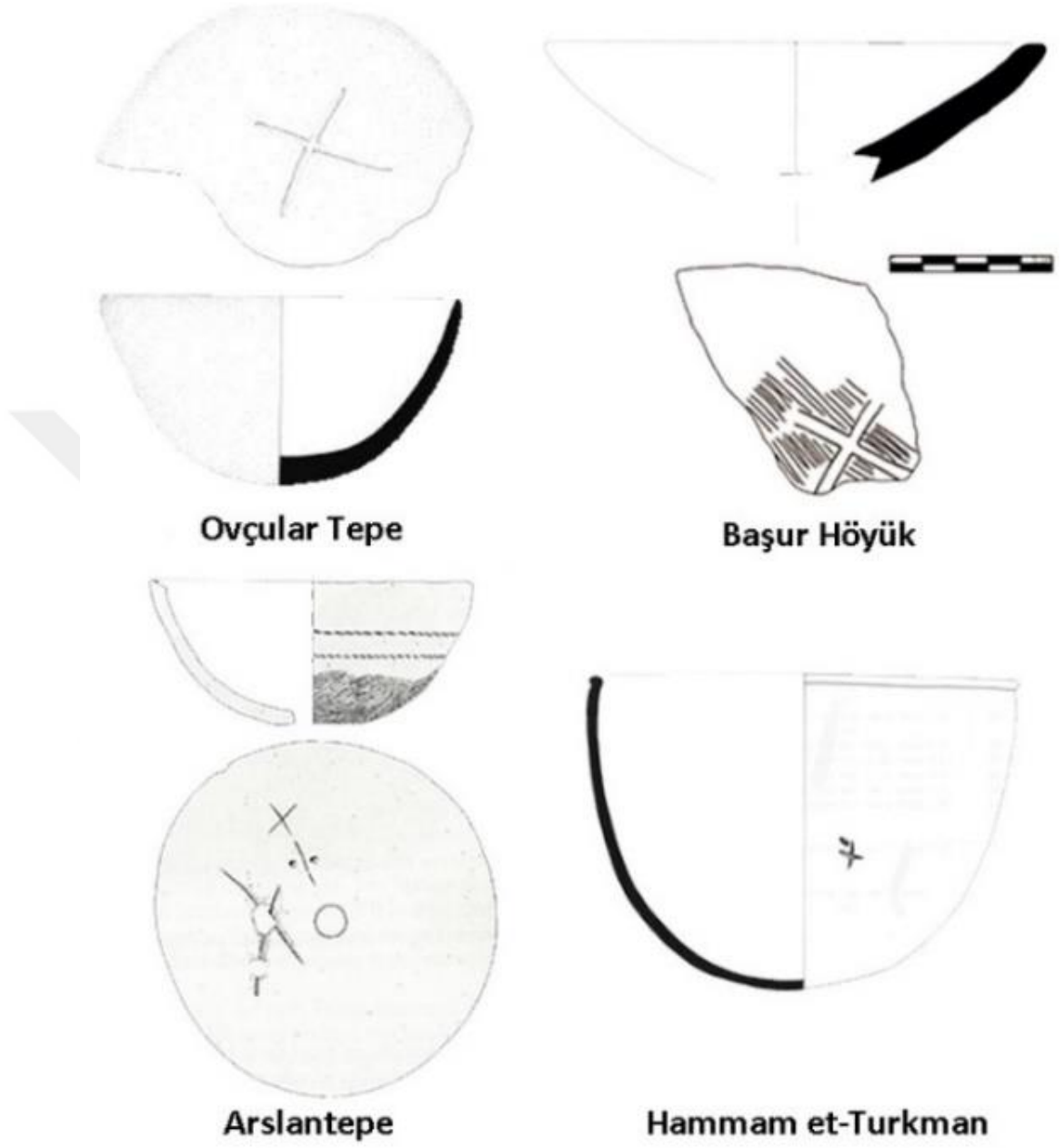
Kaynak: Stein, 2009: 131, 135; Stein, 2010: 126, 130, 137.

Şekil. 108: Tell Hammam et-Turkman Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

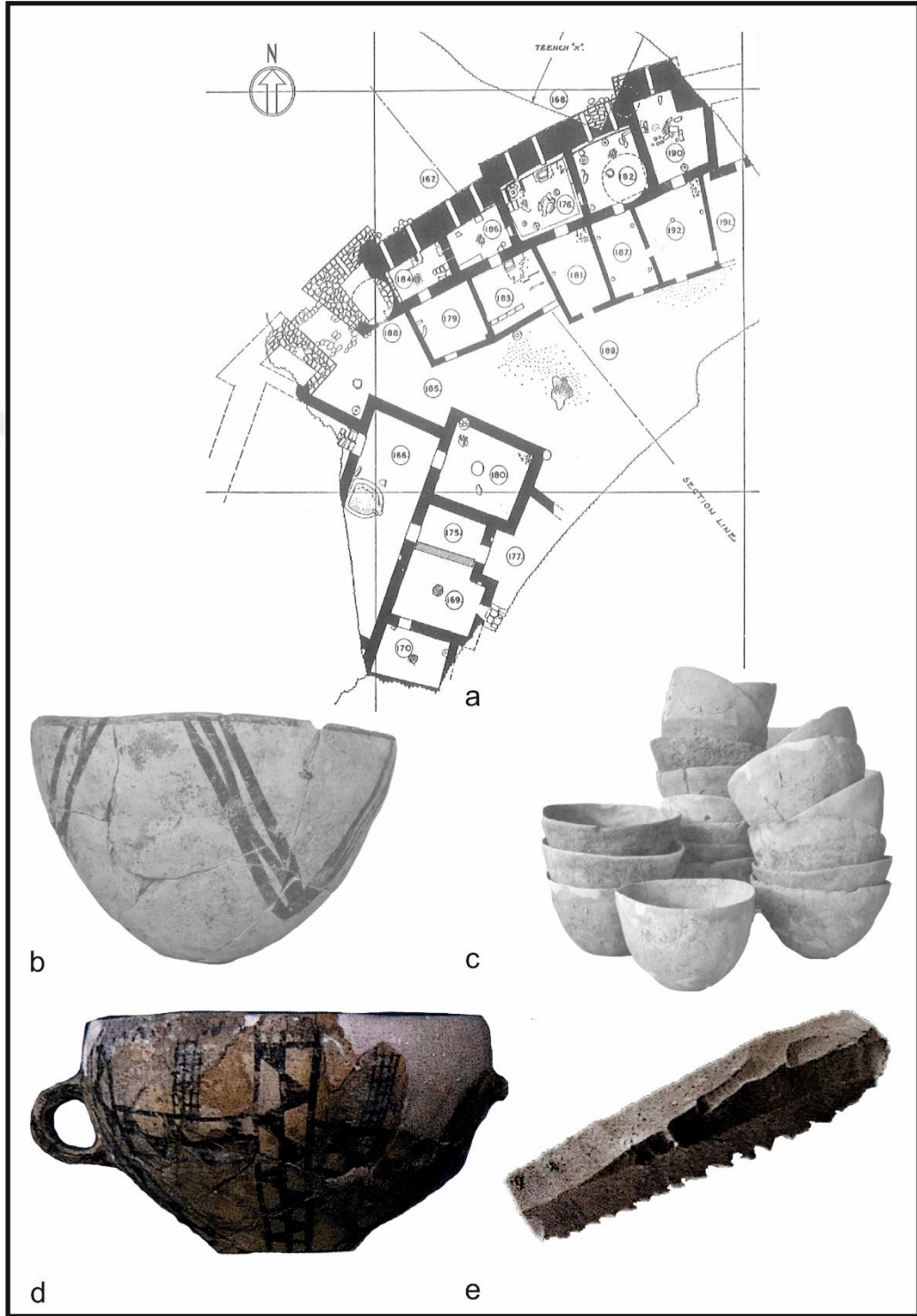
Kaynak: Akkermans, 1998a: 138, 140, 143, 145.

Şekil. 109: Kuzey Mezopotamya Kalkolitik Çağ Çömlekçi İşaretlerine Örnekler.

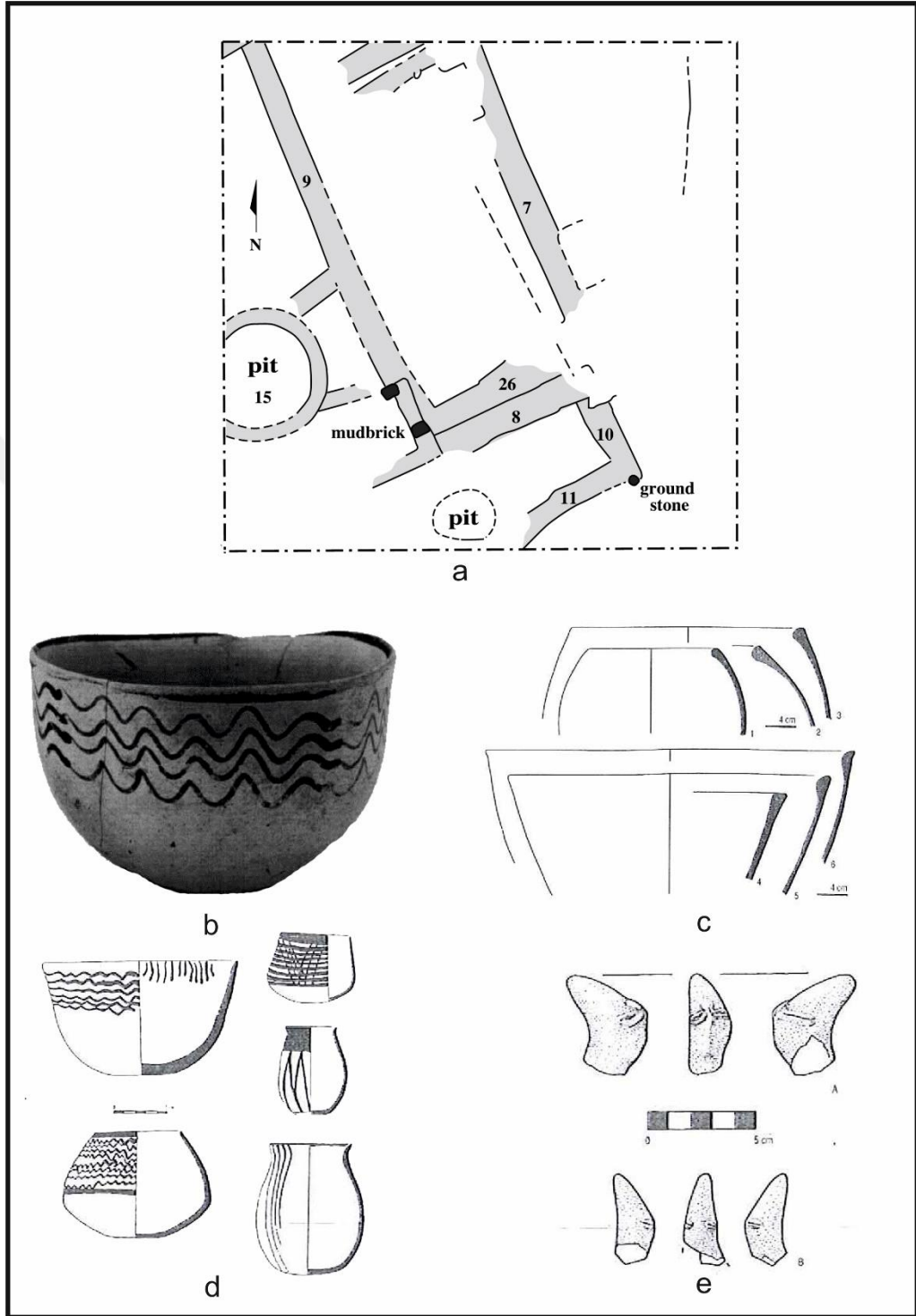
Kaynak: Haz: E. Kalkan.

Şekil. 110: Yumuktepe Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

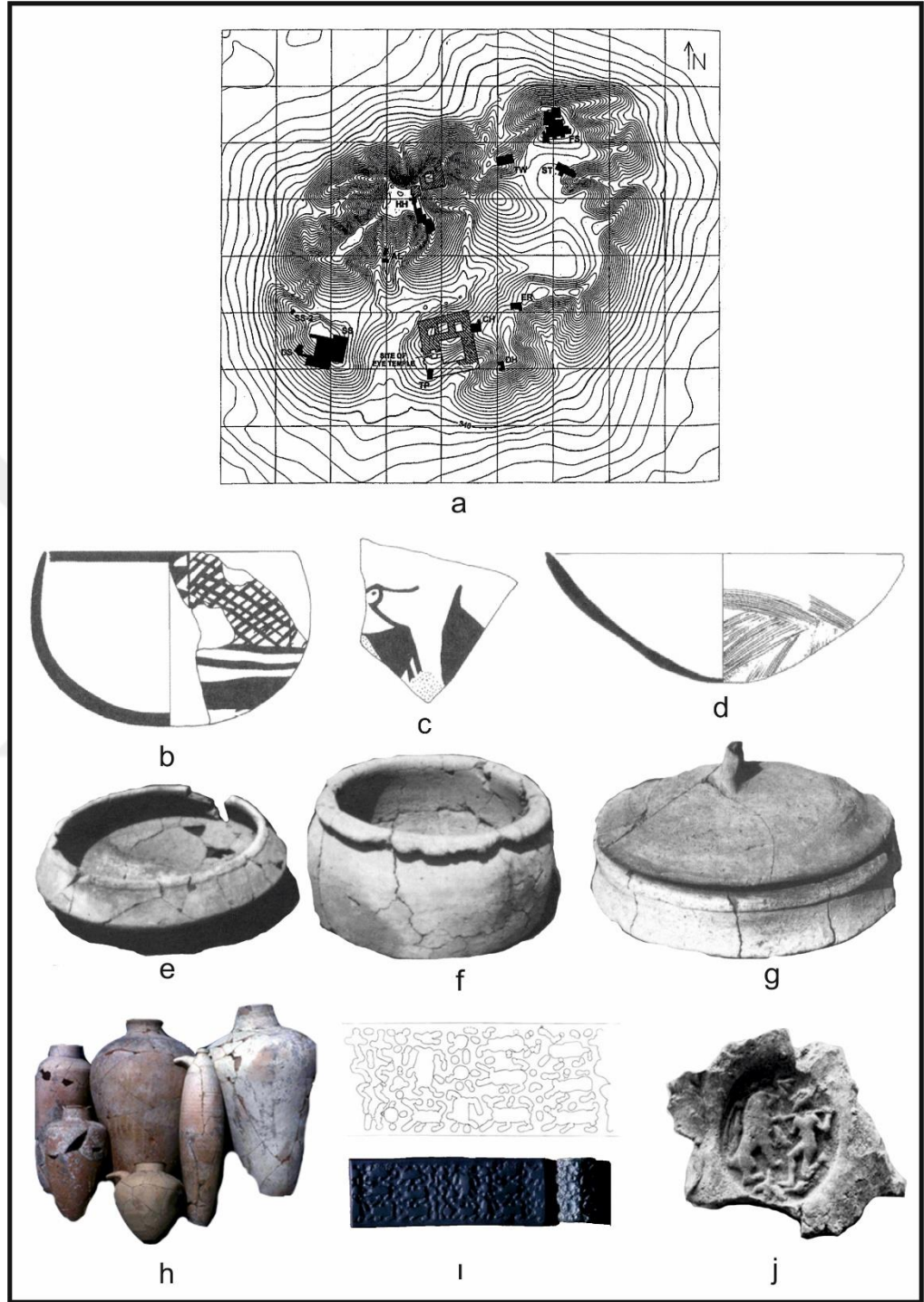
Kaynak: Caneva ve Köroğlu, 2010; Caneva, Palumbi ve Pasquino, 2012: 389; Breniquet, 1995: 18.

Şekil. 111: Tell Kurdu Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

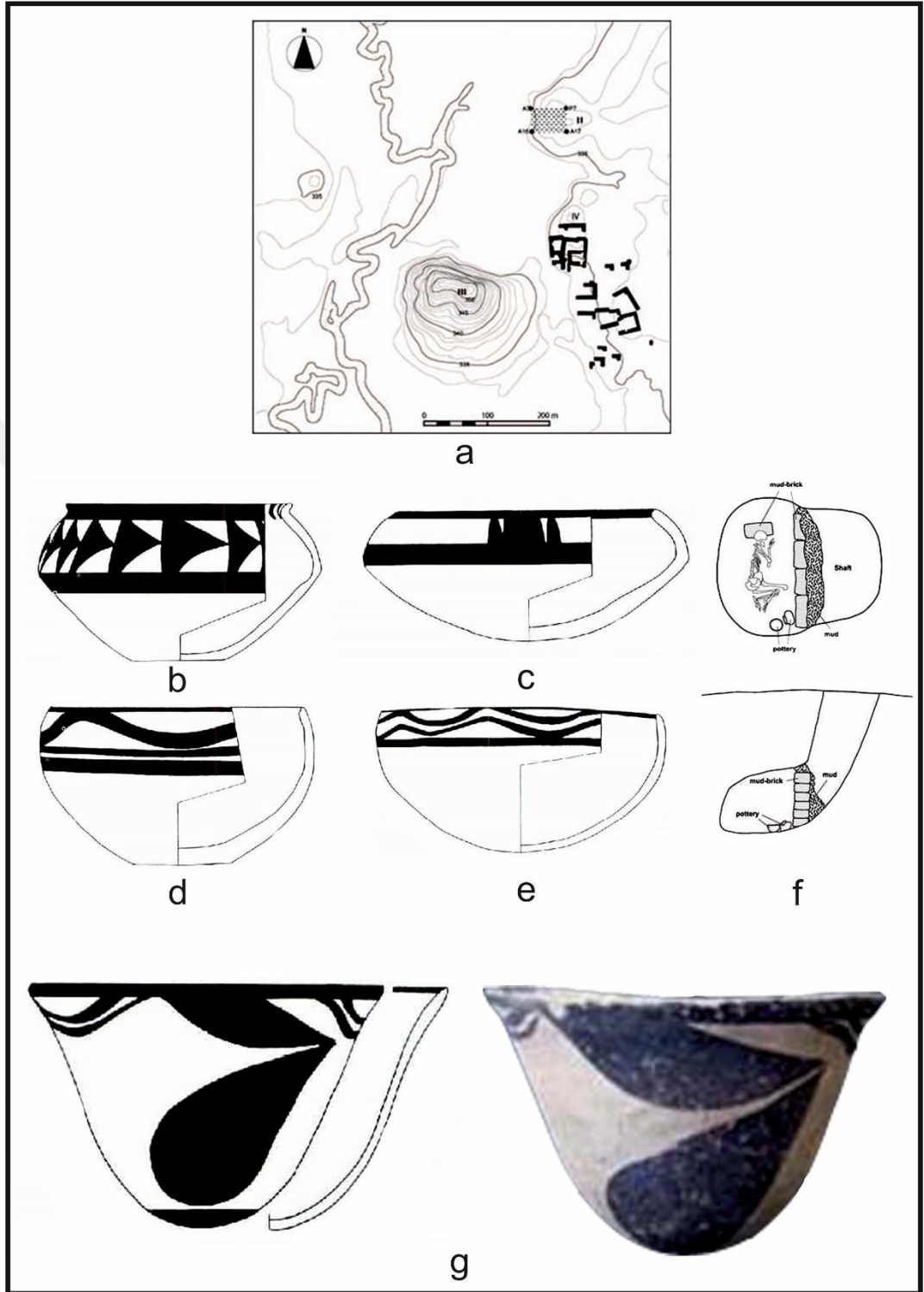
Kaynak: Özbal, 2010b: 45; Özbal, 2010a: 295.

Şekil. 112: Tell Brak Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

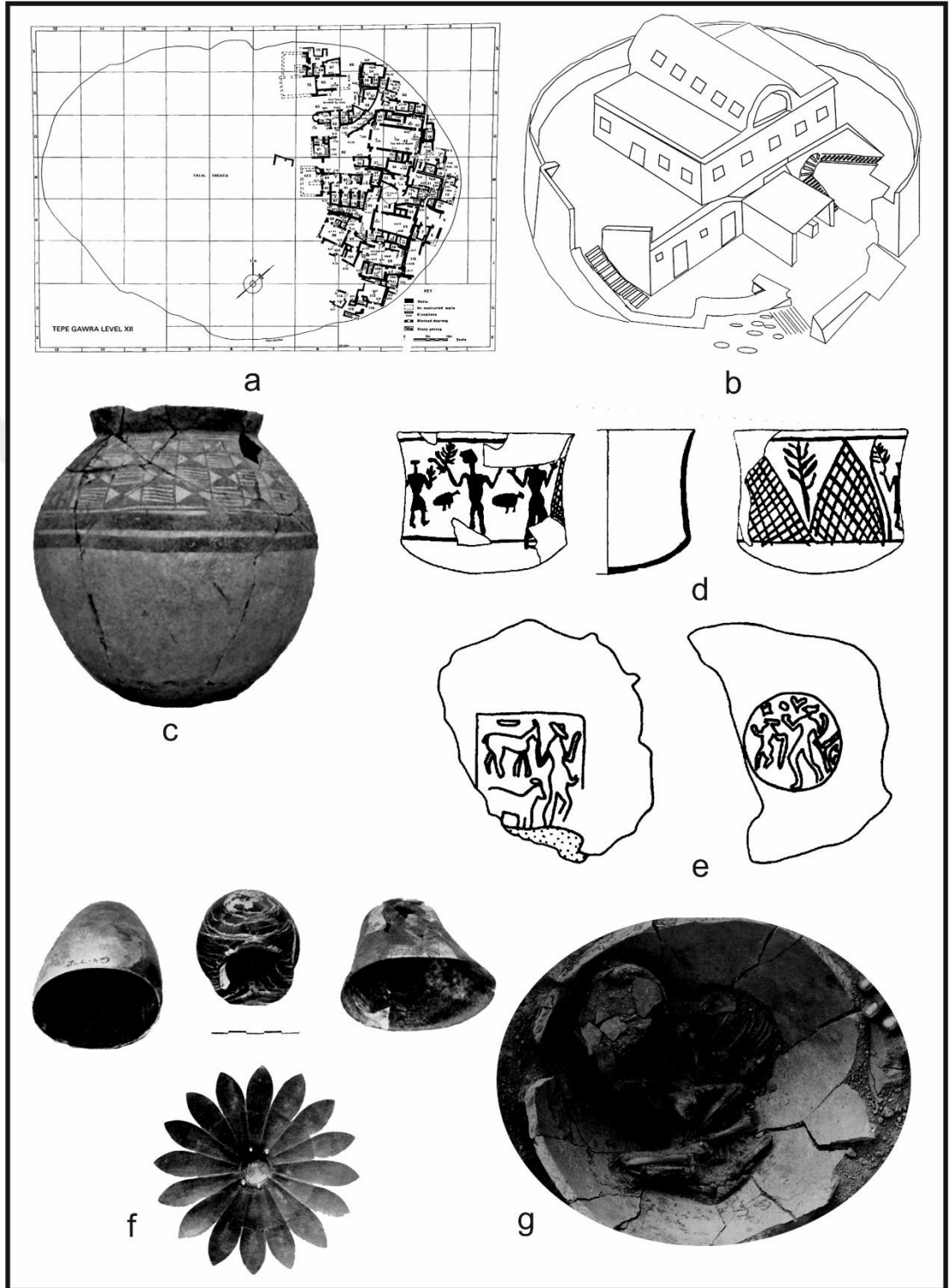
Kaynak: Oates, 2002: 112; <http://www.tellbrak.mcdonald.cam.ac.uk/home.html>

Şekil. 113: Tell Kashkashok Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

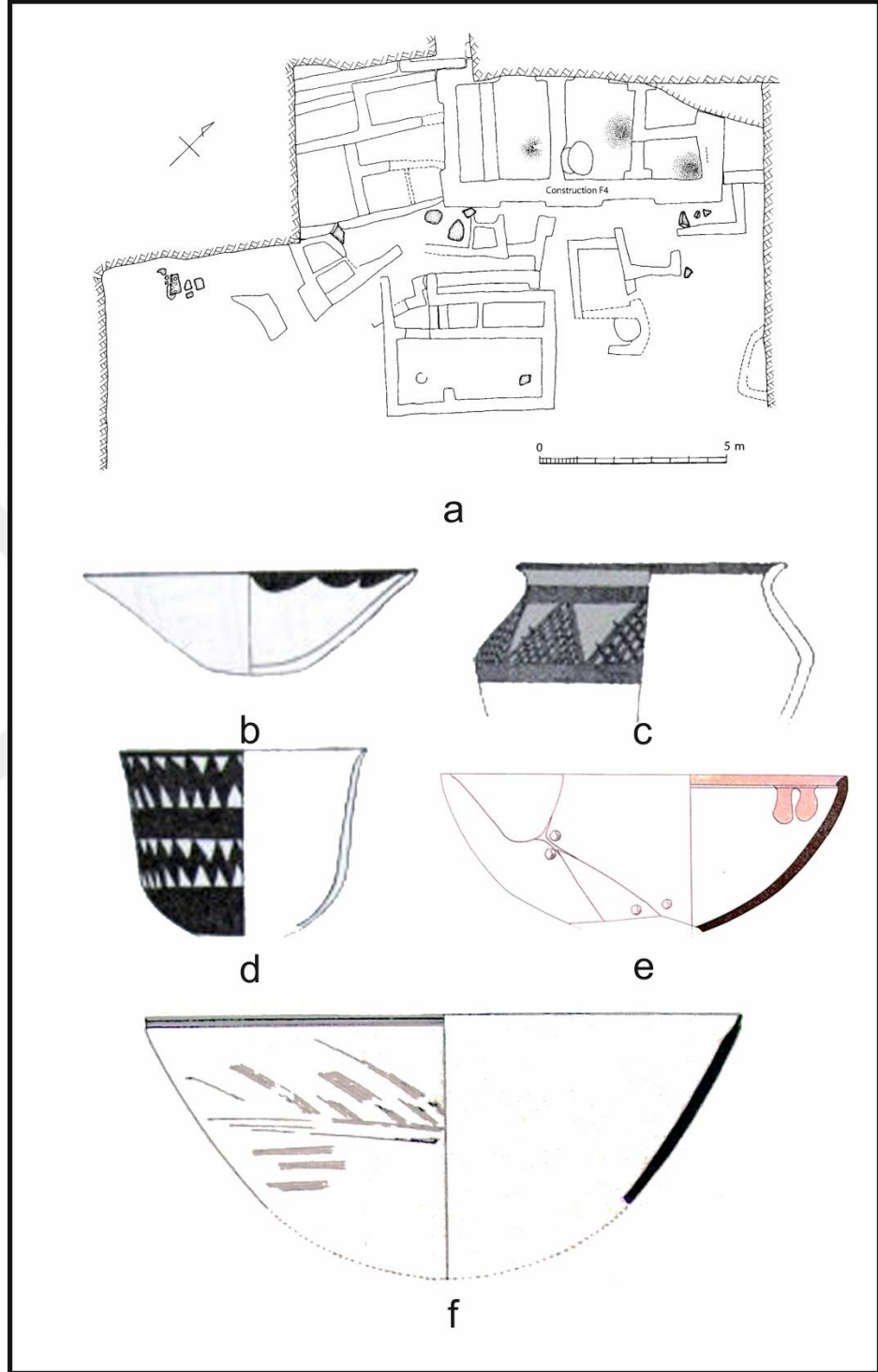
Kaynak: Matsutani, 1991: 21; Koizumi, 1993: 19.

Şekil. 114: Tepe Gawra Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

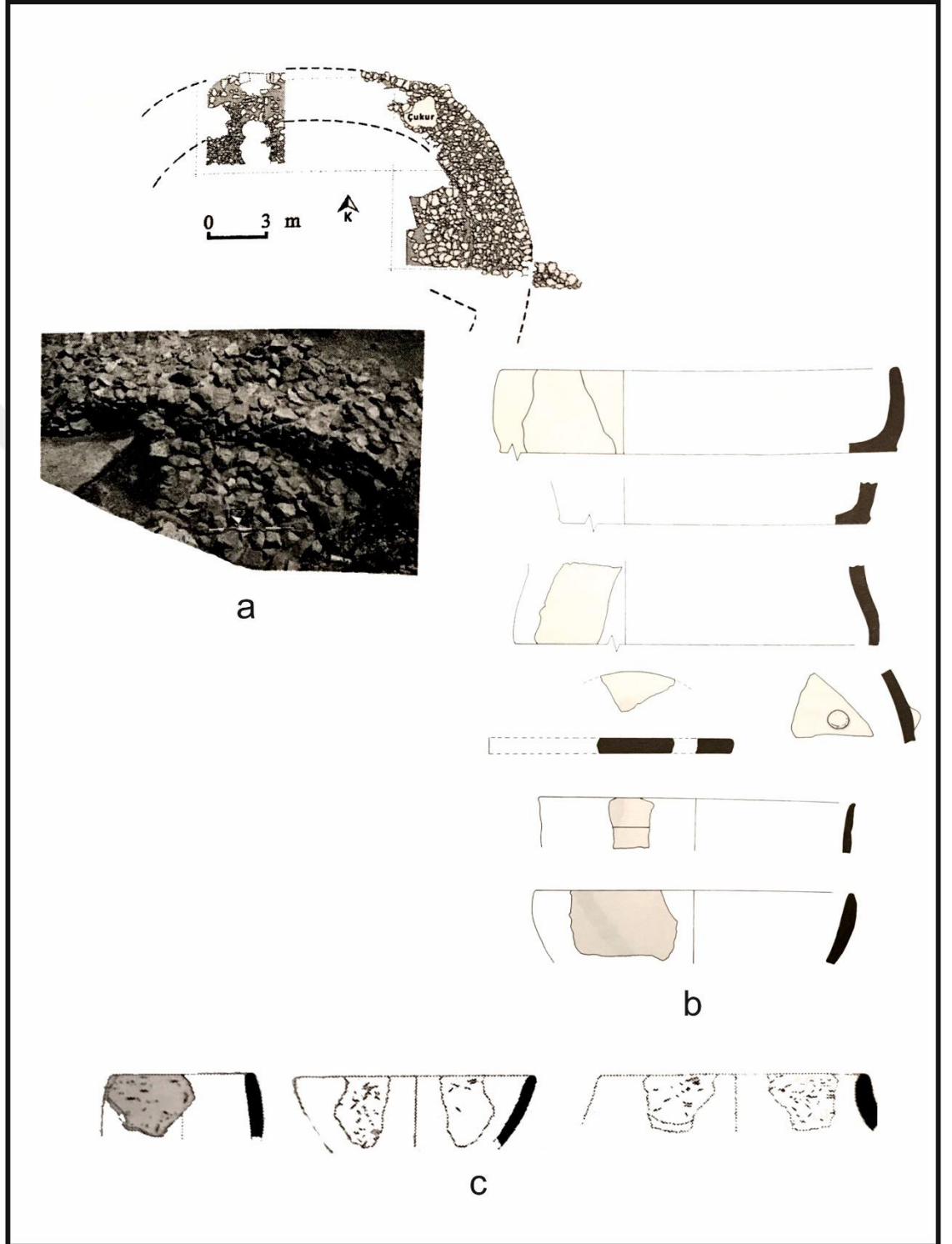
Kaynak: Rothman, 2002a: 73; Rothman, 2002b: 33, 37; Bache, 1935:188.

Şekil. 115: Telul eth Thalathat II Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

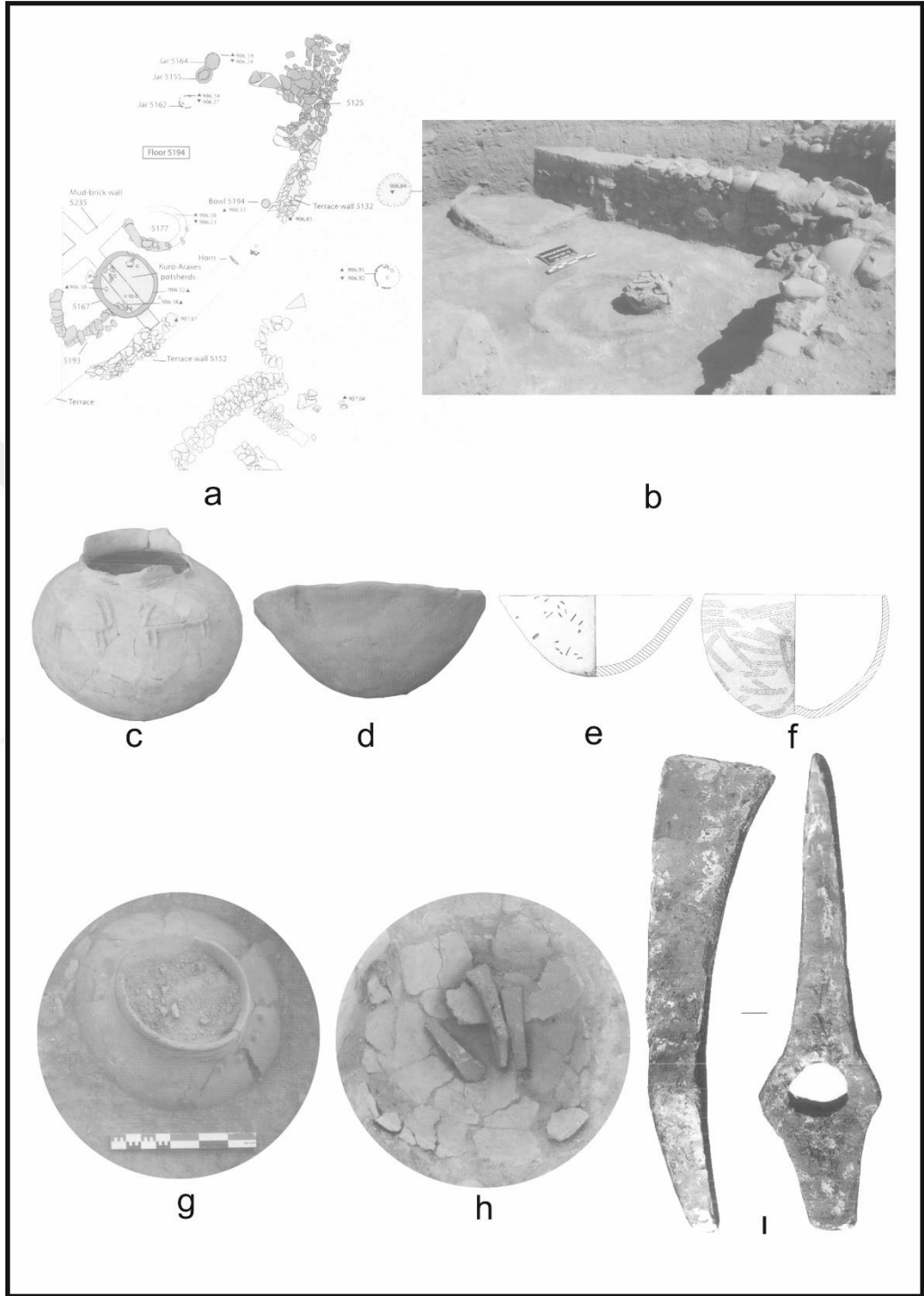
Kaynak: Sievertsen, 2010: 217; Egami, 1959: 156;

Şekil. 116: Sos Höyük Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

Kaynak: Sagona ve Zimansky, 2015: 148; Sagona, 2000: 332.

Şekil. 117: Ovçular Tepesi Kalkolitik Çağ Materyal Kültürü.

Kaynak: Marro ve diğerleri, 2011: 58, 60, 62-63, 67, 71, 90, 96-97.